

Ружица С. Бајић

**БОГОСЛУЖБЕНИ ЈЕЗИК
У СРПСКОЈ ПРАВОСЛАВНОЈ ЦРКВИ**

(ПРОШЛОСТ, САВРЕМЕНО СТАЊЕ, ПЕРСПЕКТИВЕ)

БЕОГРАД, 2007. ГОДИНА

Са благословом његовог Преосвештенства
епископа рашко-призренског и косовско-метохијског др Артемија

Издавач:
Манастир Бањска
Институт за српски језик САНУ

Ова књига одштампана је уз помоћ:
1. Министарства вера Србије
2. Министарства науке и заштите животне средине

ISBN
978-86-86835-00-0

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	7
1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ	17
1.1. Опсег истраживања	17
1.2. Потреба овог истраживања	18
1.3. Методолошки приступ	19
2. РЕФЕРЕНТНИ ОКВИР ПРОБЛЕМА	21
2.1 СТАВОВИ ПРЕМА ЈЕЗИКУ	21
2.1.1. Дефиниција, функције и карактеристике	21
2.1.2. Ставови и планирање језика	24
2.1.3. Очување и замена језика	25
2.1.4. Промена ставова	26
2.1.5. Недостаци истраживања ставова према језику	30
2.2. ЈЕЗИК И ЦРКВА	31
2.2.1. Подела језика Цркве	31
2.2.2. Функције језика Цркве	32
2.2.3. ЛИТУРГИЈА	49
2.2.3.1. Литургијска обнова (покрет)	52
2.2.3.1.1. Недостаци литургијског покрета	57
2.2.4. Литургија као говорни догађај	58
2.2.5. Црква и језик – међусобни утицаји	64
2.2.5.1. Утицај Цркве на језик и појаве у вези с језиком	64
2.2.5.2. Утицај језика на Цркву	70
2.2.5.3. Правци утицаја	79
2.2.6. Друштвене прилике у којима су се јављале промене бого- службеног језика и промене у вези са богослужбеним језиком	81
3. ИСТОРИЈА ПРОБЛЕМА (ЛОНГИТУДИНАЛНИ ПРИКАЗ СТАВОВА ПРЕМА БОГОСЛУЖБЕНИМ ЈЕЗИЦИМА)	91
3.0. ОПШТИ ПОГЛЕД	91
3.1. ПАСТИРСКО-МИСИОНАРСКИ АРГУМЕНТИ	93
3.1.0. СТАВОВИ У ВЕЗИ СА (НЕ)РАЗУМЕВАЊЕМ БОГОСЛУЖБЕНИХ ТЕКСТОВА	93
3.1.1. Ревизија богослужбених књига	97
3.1.2. Новословенски језик	106
3.1.3. Посебан стил савременог језика	107
3.1.3.1. Проблем избора дијалекта	110

3.1.4. Уцрковљење	111
3.1.5. ЕСТЕТИЧКИ АРГУМЕНТИ	114
3.1.5.1. Противаргументи естетичким аргументима	118
3.1.6. Негирање и смањење обима проблема	122
3.1.6.1. Не снисходити	124
3.1.7. СТАВОВИ У ВЕЗИ СА ПРЕВОЂЕЊЕМ БОГОСЛУЖБЕНИХ ТЕКСТОВА	125
3.1.7.1. Наставак полемике у СПЦ	126
3.1.7.2. Питање преводиоца	128
3.1.7.3. О дуготрајности превођења	129
3.1.7.4. ПОЗИВАЊЕ НА ПРИМЕРЕ ИЗ ИСТОРИЈЕ	130
3.1.7.4.1. Пример Господа Исуса Христа	131
3.1.7.4.2. Пример Светих апостола и позивање на Нови завет	132
3.1.7.4.3. Позивање на догађај Педесетнице и на језике ране Цркве	134
3.1.7.4.4. Позивање на Св. Кирила и Методија	136
3.1.7.4.5. Позивање на друге ауторитете	137
3.1.7.4.6. Позивање на праксу других народа и помесних Цркава	138
3.1.8. СТАВОВИ ПРЕМА БОГОСЛУЖБЕНОМ ЈЕЗИКУ И ВЕРСКОМ ПРОСВЕЂИВАЊУ	141
3.1.9. СТАВОВИ ПРЕМА УТИЦАЈУ ЈЕЗИКА НА ОЖИВЉАВАЊЕ ДУХОВНОГ ЖИВОТА	143
3.1.9.1. Криза литургијског заједницења	144
3.1.9.2. Верско-црквена индиферентност	145
3.1.9.3. Апостасија	146
3.1.9.4. Криза учествовања у богослужењу	147
3.1.10. СТАВОВИ ПРЕМА (НЕ)МОГУЋНОСТИ ИСКАЗИВАЊА БОГОСЛОВСКИХ САДРЖАЈА	148
3.1.11. АРГУМЕНТИ О ЈЕДНООБРАЗНОСТИ	151
3.1.12. АРГУМЕНТИ У ВЕЗИ СА СВЕТОШЋУ БОГОСЛУЖБЕНОГ ЈЕЗИКА	154
3.1.12.1. Светост црквенословенског језика	154
3.1.12.2. Освештаност црквенословенског језика	156
3.1.12.3. Став да је употреба неког језика грех	157
3.1.12.4. Противаргументи	158
3.1.12.5. Потпуна неоправданост става	158
3.1.12.6. Делимична неоправданост става	159
3.1.13. О ВУЛГАРИЗМУ У БОГОСЛУЖБЕНОМ ЈЕЗИКУ	160
3.1.14. МУЗИКОЛОШКИ АРГУМЕНТИ	164
3.1.15. АРГУМЕНТИ У ВЕЗИ СА СЕКТАШТВОМ	166
3.1.16. РАСКОЛ	169
3.2. НЕМИСИОНАРСКИ АРГУМЕНТИ	171
3.2.1. Ставови у вези са национално-културним интересом	172

3.2.2. Ставови у вези са ширим, словенским интересом	176
3.2.3. Ставови у склопу ширих црквених и друштвених реформи	181
3.2.4. Ставови у којима се истиче важност богослужбеног језика за живот Цркве уопште	183
3.3. ОСТАЛИ ПРЕДЛОЗИ И АРГУМЕНТИ	186
3.3.1. Постепеност, обазривост и жеља пастве	187
3.3.2. Неправилно читање	190
3.3.3. Тешкоће у настави	192
4. ЕМПИРИЈСКИ ДЕО	193
4.1. Анкета	193
4.1.1. Обим и поступак спровођења анкете	193
4.1.2. Анализа и начин анализе	195
4.2. КАРАКТЕРИСТИКЕ УЗОРКА	196
4.2.1. Пол	196
4.2.2. Узраст	200
4.2.3. Епархије и регије	211
4.2.4. Професија	221
4.2.5. Степен стручне спреме	232
4.2.6. Богословско образовање	240
4.2.7. Чин у Цркви	251
4.2.8. Активно учествовање у црквеном животу	253
4.2.9. Редовност похађања храма	259
4.2.10. Редовност причешћивања	264
4.2.11. Активности у храму	271
4.2.12. Читање духовне литературе	279
4.2.13. Знање руског језика	283
4.3. КУМУЛАТИВНИ ПРИКАЗ РЕЗУЛТАТА	290
4.3.1. Ставови према разумевању молитава	290
4.3.2. Ставови према превођењу	297
4.3.3. Ставови према адекватности исказивања богословских садржаја	305
4.3.4. Ставови према вези између богослужбеног језика и верског просвећивања	309
4.3.5. Ставови према црквенословенском језику у функцији чувања традиције, националног и верског идентитета	313
4.3.6. Црквенословенски језик у функцији одржавања јединства са другим словенским православним народима и њиховим црквама	317
4.3.7. Ставови према светости језика	320
4.3.8. Ставови према важности питања језика за живот Цркве уопште	325

4.3.9. Ставови према утицају језика на оживљавање духовног живота	328
4.3.10. Оцена постојећег стања	334
4.3.11. Ставови према секташима и њиховом богослужењу.	338
4.3.12. Ставови према певљивости и милозвучности богослужбеног језика	341
4.4. КОНКРЕТНО СТАЊЕ.	346
4.4.1. Разумевање црквенословенског језика	346
4.4.2. Навикнутост на црквенословенски језик	349
4.4.3. Омиљени богослужбени језик	387
4.5. ПРЕДВИЂАЊА ИСПИТАНИКА	356
4.5.1. Перспектива црквенословенског језика	356
4.5.2. Препоруке испитаника	359
5. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.	365
ЛИТЕРАТУРА	373
ПРЕДМЕТНИ РЕГИСТАР.	383
АУТОРСКИ РЕГИСТАР.	405
АНКЕТА.	410

ПРЕДГОВОР

Улазак хришћанства у треће, а словенског православља у друго хиљадугодишње постојања, обележен је све интензивнијим настојањима усмереним ка обнови богослужбеног живота, ка његовом поновном стављању на средишње место у делању Цркве и њеном посланству у свету. Мотиви за покретање литургијске обнове превасходно су пастирски, дакле, они имају за циљ прилагођавање богослужбеног живота Цркве савременим условима и потребама у циљу духовне добробити и узрастања верних. И теолози и свештенослужитељи, па и многи духовно свеснији лаици (мирјани) готово једногласно констатују да данас постоје озбиљни недостаци у литургијском животу: као основни проблем означава се маргинализовано учешће лаика у њему, чиме се негира аутентично призивање народа Божијег (харизма општег или «царског» свештенства, коју имају сви крштени). У таквим околностима све су изразитија залагања за активизацију учешћа верника, између осталог и помоћу употребе савременог језика у богослужењима.

Питање богослужбеног језика, особито у срединама где постоји језичка баријера између поруке Цркве и њених чланова (односно где се богослужење не обавља на савременом стандардном језику дате језичке и социокултурне заједнице) једно је од кључних у разматрању квалитета литургијског живота. Историјски посматрано, прво хришћанско богослужење одвијало се на говорном језику заједнице која га је вршила – најпре на арамејском, а потом на грчком говору урбаних средина. Са ширењем хришћанства у литургијски живот улазе и нови језици: како примећује савремени грчки теолог Атанасиос Папатанасиу, сваки је језик добродошао Цркви да постане «тело» хришћанске поруке, како би она била разумљива свакоме друштву, свакој нацији и свакој епохи. Проблем настаје оног тренутка када се сакрални језик одвоји од стандардног, чиме не само што богослужење постаје недовољно разумљиво, него се додатно потенцира дихотомија између црквеног (духовног) и световног (свакодневног) живота, а у култури продубљује јаз између сакралног и профаног. Са тим проблемом у најдрастичнијем виду суочила се Римокатоличка црква када је латински језик престао да буде говорни језик верних и, пошто је постао привилегија мањине, елите образованих и посвећених, реално почео представљати баријеру у њеном литургијском животу. И премда су због мисионарских разлога римске црквене власти, спорадично и по изузетку, допуштале сакралну употребу живих народних језика – старословенског (IX в.), кинеског (XIV в.) и сиријског (XVI в.), тек ће се Други ватикански концил у својој *Конституцији о свештеној литургији* из 1963. заузети за давање више места у богослужењима савременим стандардним језицима, након чега ће у пракси латински скоро у потпуности нестати као литургијски језик Западне цркве.

У словенском православном ареалу проблем богослужбеног језика такође постаје све актуелнији. Црквенословенски језик доживео је у новије време уочљиве промене у свом социолингвистичком статусу: са позиције

сакралног и доминантног језика књижевности и писмености, који је уживао до XVII-XVIII века, он бива сведен на статус искључиво литургијског језика (XVIII-XIX век), да би током XIX и XX века доживео потискивање и у богослужбеној сфери, са неједнаким интензитетом у различитим срединама – а то је зависило од генералне оријентације кодификатора и реформатора националних словенских језика. Наиме, у срединама где се конституисање књижевнојезичке норме снажније везивало за црквенословенску основу, традиционални сакрални језик остао је доминантан у богослужбеној сфери, док је ослањање преважно на дијалекатску основу имало за последицу и потискивање традиционалног литургијског израза. Данас је на српском, украјинском, бугарском терену већ увелико присутна конкурентна употреба црквенословенског и савременог језичког стандарда (у нашој Цркви и залагања за прелазак на српско богослужење, и сама пракса богослужења на народном језику датирају још од друге половине XIX века, што, очито, кореспондира не само са политичким и културним околностима, него, рекли бисмо, пре свега са реформом српског књижевног језика, његовим постављањем на народну основу), тако да се већ поставља питање перспективе опстанка црквенословенског језика на овим просторима.

Али зашто данас говорити о опстанку црквенословенског језика, када се многим чини да је он само окоштани реликт прошлости и кандидат за лингвистичку музеологију? Најкраћи могући одговор био би: зато што би радикално одбацивање традиционалног богослужбеног језика или његово стихијско ишчезавање знатно осиромашило пуноћу словенских култура (у нашим условима: пуноћу српске културе) и повукло за собом сужавање културног и црквеног идентитета словенских народа (одн. српског народа). Покушаћемо да ову мисао поткрепимо неким најважнијим аргументима.

Црквенословенски језик у свести просечно образованих носилаца словенских језика најчешће се асоцира са његовом савременом реализацијом присутном у усменом виду у литургијској пракси Православне Цркве, а у писменом углавном у богослужбеним књигама - реализацијом за коју су карактеристични вокабулар, ортоепска, ортографска и граматичка норма стандардизована у Русији у доба патријарха Никона и неколико деценија доцније (друга половина XVII – почетак XVIII в.), са могућим варијантама у другим националним срединама у оквиру *Pax Slavica Orthodoxa*, пре свега у ортоепском (изговорном) погледу. Овакво, најраширеније поимање, иако начелно прихватљиво, изискује извесне корекције и са синхронијског, и са дијахронијског аспекта. Синхронијски посматрано, црквенословенски језик познаје, поред руског варијетета, који је, са извесним модификацијама, у употреби и међу Украјинцима, Белорусима, православним Пољацима, Бугарима, Србима, Македонцима, још два варијетета – хрватско-глагољски, присутан у богослужењу римског обреда код Хрвата (од 1921. до 1972. такође је примењиван и у Чеха), и чешки тип, конституисан научним путем 1972. године за потребе римокатоличког богослужења међу Чесима (недавно су издати службеници на хрватској, у редакцији И. Л. Тандарића, и чешкој

варијанти, у редакцији В. Ткадличека). Из дијахронијске перспективе, сва три поменута варијетета јесу репрезентанти само једног - новоцрквенословенског (у терминологији В. Мареша) периода у развоју овога језика, који својим кореновима сеже до староцрквенословенског (средина IX - крај XI в.), са средњецрквенословенским језиком (етапом националних редакција) као прелазним раздобљем (XII – XVII, у неким срединама до XVIII в.). Дакле, овај језик и у прошлости и данас опслуживао је и опслужује скоро сав словенски ареал, и као такав представљао је и представља снажан кохезиони чинилац словенских култура и словенских књижевних језика, формираних под његовим већим или мањим утицајем; с друге стране, црквенословенски језик је, као један од најстаријих књижевних и сакралних језика у Европи - већом старином од њега могу се подичити, поред старогрчког и латинског, још једино готски (IV в.), англосаксонски (VII в.) и старовисоконемачки (VIII в.) - сведок континуитета и гарант очувања најбољих тековина словенских култура, а свакако и неодвојиви атрибут културног, верског и националног идентитета народа који су се њиме служили и служе. Истовремено, он је представљао, а и данас представља чинилац повезивања словенских са другим европским и светским културама и језицима. У његовом лексичком фонду, још од епохе литерарне и преводилачке делатности Солунске Браће, нашао се велики број лексема из других језика, претежно из грчког (овде имамо у виду не само непосредне позајмљенице, него и творбене и синтагматске калкове типа *благосѣпнѣиѣ*, *ѣдиносѣщнѣиѣ*, *инокѣ*, *проѡвбразѣ*, *словеснѣиѣ овѣцы*, *ветхѣиѣ денѣми*), али и јеврејског, латинског, сиријског, чиме је он надрастао своју непосредну дијалекатску основу и постао кадар да изражава реалије развијенијих цивилизација и култура, као и тековине теолошке, философске и научне мисли, остајући стално отворен за нове утицаје језика са којима ће и доцније бити у контакту. Истовремено, црквенословенски језик је понајвише био језик преводне књижевности - од библијских, литургијских, патристичких, хагиографских остварења, преко природнонаучне и историјске литературе, до гномологија, апофегмата, и као такав повезивао је словенски са византијским, западноевропским, али и оријенталним (блискоисточним, па чак и индијским) културним ареалом. Овде је умесно нагласити да од најдревнијих времена црквенословенски језик и култура коју је он опслуживао није функционисао искључиво у позицији примаоца, него и активног даваоца културних вредности (тако, проповеди Кирила Туровског и «Слово о закону и благодати» митрополита Илариона веома брзо постају познати на читавом европском југоистоку, словенска житија, службе, пролошки текстови шире се у Византији, и др.), а ово, са своје стране, сведочи како о исконској потреби словенских народа за културним прожимањима са другима, тако и о неутемељности и неодрживости познијих стереотипа о инфериорности словенске у односу на неке несловенске културе.

Црквенословенски језик је столећима – све донедавно – у оквирима *Pax Slavica Orthodoxa* био неодвојиви атрибут животне свакодневице људи свих

сталежа и свих образовних нивоа. То је био језик Цркве и школе – двају, по одређењу истакнутог културолога П. Н. Миљукова, главних чинилаца сваке, не само руске (или српске) духовне културе. Управо на њему се стицало образовање и овладало писменошћу. Све до почетка XX века у Русији је и у условима домаћег васпитања, и у школском систему образовање деце отпочињало управо од црквенословенског језика – прва знања стицала су се по *Псалтиру*, *Часослову* и *Канонику*; контакт са овим језиком пратио је просечног Руса током читавог живота – најомиљенију лектуру представљале су духовне књиге (тако, према подацима за Владимирску област, крајем XIX и почетком XX века за ову врсту штива опредељивало се 60,8% анкетираних), радо су се слушале духовне песме, најчешће епског карактера, са библијским, житијним и апокрифним сижеима, које су с краја на крај Русије и с колена на колена преносили слепи народни певачи, «калики перехожије», сваки одлазак у храм подразумевао је дотицај са црквенословенском службом, а масовно се, чак и по селима, неговало хорско и певничко појање, опет на црквенословенском. О овоме налазимо мноштво сведочанстава у уметничкој и мемоарској литератури.* Примера ради, Иван Шмељов (1873-1950) у аутобиографском делу «Лето Господње» овако описује прве детиње асоцијације на кондак Рождества Христовог (ДѢВА ДНЕСЬ) који се појао у храму: «Идеш из храма: «Идеш из цркве. Све је некако другачије. И снег је свет. И звезде – свете, нове, божићне звезде. Рождество! Где ли је само она звезда која се у далекој старини јавила мудрацима? [...] Волсви же со звездедоју путеше-ествујут! Волсви?... Значи – мудраци, волхви. А ја сам, као мали, мислио: вукови, волки. Шта, смејеш се? Да, мислио сам да су то били неки добри вукови. Звезда их води, а они иду за њом, мирни као овчице. Мали Христос дошао је у свет, па су сада чак и вукови добри постали. Чак и они се радују! Зар то није дивно? Подавили су репове. Иду, стално гледају на звезду. А она их предводи...». Колико је сваком припаднику руске патријархалне културе било блиско црквенословенско наслеђе и колико је га је оно пратило дословце «од колевке до гроба» показује нам, између осталог, и кратка прича «Опело» емигрантског писца осетинског порекла Гајта Газданова (1903-1971), чија радња се одвија 1942. године у окупираном Паризу. У свом стану упокојио се од туберкулозе руски емигрант, и његови малобројни познаници позвали су православног свештеника да га опоје. «Баћушка, стар човек коме глас беше промукао од прехладе, дошао је кроз петнаестак минута. [...] - Е, да су друга времена, опојао бих га лепо, све по реду, онако као што је у манастирима обичај.

* Наводимо сведочанства из следећих извора: Г. Газданов, *Вечер у Клэр. Романи и раскази*. Москва, 1990; М. Горький, *Детство*. Собр. соч. в 30-ти т., т. 13. Москва, 1951; И. С. Карпов, *По волнам житејског мора. Воспоминания*. Новый мир, 1992, 1, 7-76; В. Ст. Караџић, *Живот и обичаји народа српскога*. Београд, 2005; И. М. Мален, *Устинишка*. Москва, 1993, 12, 51-95; Д. Обрадовић, *Изабрана дела*. Београд, 2005; С. Сремац, *Поп Ђира и поп Стира*. Београд, 2005; Н. И. Толстой, Предисловие. В кн.: А. А. Плетнева, А. Г. Кравецкий, *Церковнославянский язык*. Москва, 2001, 7-8; Д. Чонић, *Народни језик у православној српској цркви*. Весник Српске цркве, 1927, 3, 291-302 и 4, 384-392; И. С. Шмелев, *Лето Господне. Богомоље*. Москва, 1990.

Али тако сам промукао! Не знам како ћу издржати сам – можда ће ми неко од вас ипак помоћи, да бар мало певуши уз мене? Погледах у Волођу. [...] – Служите, баћушка, као у манастиру, - рече он, - а ми ћемо сви певушити уз вас, нећемо оманути. Он се окрете ка својим пријатељима, подиже увис обе руке заповедничким и, како ми се чинило, за њега уобичајеним гестом – свештеник се зачуди – и опело је почело. Нигде и никада, ни пре, ни после овога нисам чуо овакав хор. Није прошло много времена, и степениште зграде у којој је живео Григорије Тимофејевич напунило се људима који су дошли да чују појање: [...] *Воистину сујета всјаческаја, житије же сјењ и сонје, ибо всује мјатетсја всјак земнородниј, јаккоже рече Писаније: јегда мир приобријашчем, тогда во гроб вселимсја, идјеже вкупе царије и нишчији*». На црквенословенском језику се свако руско дете од седам година па надаље упознавало са «књишким премудростима». Можда је најпознатији опис учења читања из Псалтира онај из Горковљевог «Детињства». Његову реалистичност потврђују, примера ради, мемоари Ивана С. Карпова, написани почетком 70-их година XX века (детињство хроничарево протекло је у једном забитом засеоку у Архангелском срезу, крајем XIX века): «Сви су били неписмени, али наша мама је некако, ко зна на који начин, научила словенска слова, па је почела да ме учи алфавит: аз, буки, вједи, глагол, добро, јест, живете, зјело, земља, иже, и [...]. Најпре смо учили из Псалтира *Блажен муж: буки-људи-аз-живете-јест-наш-ер – блажен*, мислете-ук-живете-ер – муж. Мама би често уз светлост луча седела са Псалтиром и прстом повлачила по словима». Недавно преминули академик Никита Иљич Толстој живо се сећао како су ђаци Руске гимназије у Београду сваке недеље присуствовали литургији у својој школској капели, многи су певали у хору, неки прислуживали у олтару, али скоро сви су напамет знали текст Златоустове службе (разуме се, на црквенословенском), бројне тропаре, молитве, заповести Мојсијеве и Блаженства из Беседе на Гори, а на часовима веронауке, коју им је предавао нико други до знаменити теолог, протојереј Георгије Флоровски, поред учења напамет молитава, Символа вере и оломака из Јеванђеља искључиво на црквенословенском језику, репродуковали су знања из уџбеника на веома архаичном руском језику са мноштвом црквенословенских елемената. «Сећам се одломка, као да сам га сада прочитао, у коме се објашњавало зашто нас крсна смрт Спаситељева избавља од греха, проклетства и смрти: *Дабн ми удобјеје могли вјеровати сеј тајње, слово Божије вразумјајет нас о њеј, сколько вјестественно јест глава всего человекества, котороје составјајет одно с њим, по јестественному происхожденију от њего – итд*». И код Срба је донедавно владала слична ситуација: српска деца у XVIII и XIX веку описмењавала су се по рускословенским букаварима (Т. Прокопович, 1726; З. Орфелин, 1767, 1792; *Буквар или началноје ученије...* анонимног аутора из 1770. са још 16 издања до краја XVIII века, као и низ буквара из наредног столећа). Антологијске описе учења по «подератом» буквару и Часловцу

оставио је Доситеј Обрадовић, истакавши да су му у детињству омиљено штиво била «казанија и пролози», разуме се, написана на црквенословенском језику; Вук Ст. Караџић такође подробно описује систем школовања по «намастирима», кроз који је и сам прошао – учење *бекавице* из рукописа, постепено прелажење на Часловац, па на Псалтир, чиме би била научена «сва књига». И српска деца читала су и појала у храму на црквенословенском (сетимо се само изванредне радости госпођа-Сосине из Сремчевог романа «Поп Ћира и поп Спира» када јој је унук први пут у цркви чатио *Апостол*), а на часовима веронауке учила су црквенословенске молитве напамет, не без свакојаким оригиналних интерпретација, попут ове, забележене у Елемиру код Великог Бечерека 20-их година XX века: «От тодра и шња и воздвигал мја јеси, Господи, шим шалај шињаго, шњива будут сердца их и во вјеки вјеков, амин». Међутим, ништа мањом «оригиналношћу» одликују се и «бисери» на које данас наилазимо код образованих људи, штавише посленика речи (пре свега представника «седме силе»), у употреби црквенословенизама, типа: «Андреј *Првоздани*», изговарање *преисподњи* ум. *преисподњи*, неразликовање *благоутробија* (=милосрђе) и *чревоугодија* (=угађање стомаку) и сл., што је плод вишедеценијске маргинализованости како црквенословенског језика, тако и културе коју он опслужује.

Познавање основа црквенословенског језика омогућава пуновредан контакт са савременим словенским књижевним језицима пониклим на његовом темељу и књижевношћу створеном на њима. Удео црквенословенизама у савременој руској лексици, по процени истраживача, креће се од минимално 50% (А. А. Шахматов) до приближно 66,66% (Л. В. Шчерба), што је пружило повод Б. О. Унбегауну да руски књижевни језик дефинише као русифицирани црквенословенски језик. У совјетском периоду део црквенословенске лексике, пре свега онај везан за духовност и црквени живот, био је свесно маргинализован и у употреби и у лексикографским описима, али је у минулим двадесетак година, како се констатује у лингвистичким истраживањима, дошло до њене активизације, ресакрализације и ресемантизације, што је нашло одраза и у речницима (тако, *Толковый словарь русского языка конца XX века* из 1998. бележи око 300 јединица црквенословенског вокабулара враћених у активни лексички фонд, као што и нови речник Ожегова и Шведове из 1999. даје квантитативно и квалитативно богатији опис лексичких црквенословенизама у поређењу са ранијим издањима. Без макар и елементарног знања црквенословенског језика у руској средини није могуће доживети богослужење Православне Цркве, читати богословску и литературу из области православне духовности (и веома модерни духовни писци, са израженим сензибилитетом за потребе данашњег нараштаја верника, попут архимандрита Лазара Абашидзеа, Рафаила Карелина, протојереја Артемија Владимировича, митрополита Антонија Блума, у својим текстовима веома често посежу за средствима црквенословенског језика), остварити пуновредан контакт са књижевним делима – од, рецимо, историјских романа Мерешковског, преко путописа С.

В. Максимова, приповедака и романа Љескова, И. Шмељова, П. Романова из свакодневног живота, до, рецимо, «мегахитова» крими-жанра Бориса Акуњина са монахињом Пелагијом у улози виспреног детектива, па чак ни разумети језик савремене штампе и рекламне поруке нове руске «елите», у духу сатиричног слогана: «Благотворителност престижу ползителна». Сличне тенденције, иако у мањој мери, изражене су и у српском језику. Иако је Вуковом реформом напуштен хибридни књижевни језик грађанске класе у Војводини и Угарској из XVIII в. – славјаносрпски, који је садржао елементе рускословенског, српкословенског, руског и српског језика, и језички стандард постављен на колоквијалну основу, елементи црквенословенског језика у њему су се сачували, у складу са Вуковим ставом изнесеним 1816. године да «славенски језик остаје источник обогащенија српском језику, као и росијском»: тако, при превођењу Новог Завјета Вук је, у недостатку српских лексема, задржао или посрбио око 200 црквенословенских речи, за црквенословенизмима као терминолошком базом је посегнуо и у *Писменици српскога језика (будуице време, винителни, дјејствителни глаголи, име суштествително, именителни, мјестоименије, надеж, правописање, причастије, слитна, сујуз, точка)*, а и у свој *Српски рјечник* унео је познате примере као што су: *мошти, општи, општина, свештеник, васкрснути, Васкрс, Васкрсеније, Богојављење, бденије, молење, поученије, приказаније, спасеније* и др. Тешко је замислити Његошева, Сремчева, Ненадићева, дела Црњанског, архимандрита Јустина Поповића и владике Николаја Велимировића, посланице српских архијереја, језик савремене верске штампе, проповеди у српским храмовима, преводе богослужбених текстова без овог лексичког слоја. И овде, у области језичких контаката, показује се изразита културоносна функција црквенословенског језика.

И најзад, неопходно је нагласити да је ово језик на коме се и даље активно ствара, да постоји читав низ вредних остварења насталих на њему у наше доба (од, рецимо, молитвених записа св. Јована Кронштатског, преко низа духовних песама владике Николаја широко прихваћених у српском богомољачком покрету, до великог броја служби и чинова састављених у XX веку, пре свега у Руској православној цркви. Куриозитет своје врсте је податак да су неки чиновници, изворно написани на српском језику, у руској средини превођени на црквенословенски – међу њима је свакако најпопуларнији *Чин освајаченија колесници*, или аутомобила, преузет из српског Требника.

Сада се као логично намеће питање: да ли је судбина црквенословенског језика једном заувек одређена при кодификовању националних књижевних језика, или и у овом домену можемо свесно изграђивати начела језичког планирања и језичке политике? Склони смо да тврдимо да је цивилизацијски задатак славистике ово друго, и да су посленици у области лингвистике и филологије позвани да се, скупа са црквеном јерархијом и у благодатном сагласју са њом, залажу за изградњу критеријума у овој области и предлажу одређена решења. Књига мр Ружице Бајић, без сумње, представља до сада најозбиљнији покушај ове врсте у српској средини.

Монографија која се налази пред читаоцем** подстицајна је не само као драгоцену штиво за све који се занимају за социolingвистичке аспекте богослужбених језика – црквенословенског и српског – у савременим условима, него и као аутентично сведочанство о ставовима присутним у нашој црквеној јавности у вези са језичком проблематиком. Реч је о пионирском покушају да се сагледају историјат и савремено стање конкурентске употребе црквенословенског и српског стандардног језика у богослужењу Српске православне цркве, али са узимањем у обзир и ситуације у другим помесним Црквама, у првом реду РПЦ, где је још крајем XIX и почетком XX века покренуто питање свеобухватне литургијске обнове, укључујући и обнову богослужбеног језика (у најмногољуднијој словенској помесној Цркви ово питање решено је залагањем за иновирање самог црквенословенског стандарда, његово осавремењивање, али не и за прелазак на руски језик у литургијској пракси). Мр Ружица Бајић најпре уводи читаоца у проблематику ставова према језику (општи поглед), затим на занимљив и подстицајан начин разматра нека питања интеракције језика и Цркве, посебно у домену богослужења (литургијске функције језика), да би у даљем излагању изнела историјски приказ ставова према богослужбеним језицима превасходно у српској, али и у другим срединама (аргументи присталица традиционалног литургијског израза и контрааргументи заговорника преласка на богослужење на савременим језицима). Најзанимљивији и можда најпровокативнији део ове студије представља идентификовање и критичка валоризација ставова верника Српске православне цркве према црквенословенском и српском стандардном језику у њиховом литургијском функционисању као могућно и, по нашем мишљењу, најрелевантније полазиште за заснивање језичке политике и језичког планирања у овој области. Мр Ружица Бајић настојала је да утврди каква је рецепција традиционалног богослужбеног израза у данашњем поколењу верника СПЦ, односно да на основу идентификације система ставова према њему прогнозира да ли се у догледној будућности и даље може рачунати са његовим опстанком у богослужбеној употреби, или је у перспективи реалнија језичка политика која би била усмерена на његову потпуну замену српским стандардним језиком. Идентификација ставова као релевантан чинилац усмеравања језичке политике у области богослужбеног језика, по мишљењу ауторке, има пуно оправдање, с обзиром на чињеницу да у осмишљавању ове проблематике најбитнију улогу има пастирска димензија деловања Цркве: стога је она настојала да прикаже и критички валоризује управо мишљење чланова Цркве, тј. пастве, њихову процену

** Ова књига је настала на темељу магистарске дисертације "Социolingвистички аспекти преференције црквенословенског или стандардног српског језика у својству богослужбеног језика Српске православне цркве", коју је мр Ружица Бајић одбранила на Филолошком факултету у Београду 21. маја 2004. године пред комисијом у саставу: проф. др Предраг Пипер, дописни члан САНУ, проф. др Гордана Јовановић (Филолошки факултет Универзитета у Београду), проф. др Драган Протић и проф. др Ксенија Кончаревић (Православни богословски факултет Универзитета у Београду).

постојећег стања, али и жеље и очекивања везане за функционисање богослужбеног језика у догледној будућности.

Које су, у најкраћем, кључне поруке истраживања ставова верника СПЦ, спроведеног на репрезентативном корпусу испитаника, према њеним богослужбеним језицима?

Српски језик, као што показују налази мр Ружице Бајић, широко је прихваћен у масовној свести припадника српске етнокултурне заједнице у његовој богослужбеној функцији, што се доводи у везу пре свега са потпунијим реципирањем садржаја богослужбених текстова на њему. Међутим, анализа анкетних одговора недвосмислено је показала да афирмативни однос према савременом стандардном језику код данашње генерације верника СПЦ не претпоставља уједно и негативан вредносни став или анимозитет према традиционалном богослужбеном изразу. Преовлађујућа већина испитаника сматра да је оптимално решење језичког плана богослужења у нашој Цркви данас управо напоредна употреба традиционалног и савременог литургијског израза.

Преовлађујући афирмативни однос верника према црквенословенском језику упућује на закључак о потреби његовог даљег задржавања у богослужењу Српске православне цркве, барем у ближој перспективи. Читалац ће на основу излагања анкетних резултата видети да се, кумулативно посматрано, већина испитаника обухваћених овим истраживањем изјаснила за преференцију црквенословенског језика у односу на савремени. Истина, ова преференција у првом реду кореспондира са рецепцијом лингвостетичких квалитета црквенословенског језика (еуфоничности, певљивости), који су, објективно посматрано, најмање одлучујући у остваривању језичке политике. Међутим, у домену богослужења ови квалитети су од изузетног значаја, с обзиром на историјски много пута посведочену вредност његове не само рационалне, него и естетичко-дживљајне рецепције. Такође, црквенословенском језику испитаници приписују веома изражену симболичку (изражавање традиције, националног и верског идентитета) и кохезиону функцију (одржавање јединства међу словенским православним народима и њиховим Црквама). Стога је оправдано претпоставити да би даље потискивање и евентуално укидање овога језика из богослужбене употребе верници могли доживети као атак на свој верски и национални идентитет.

Навикнутост на црквенословенски језик је, према налазима мр Ружице Бајић, сасвим задовољавајућа и чак изнад очекивања. С обзиром на висок степен његове генетске и типолошке блискости са савременим српским језиком, а посебно на појаве међујезичких лексичких истоветности и сличности, које обезбеђује позитиван трансфер у рецептивним видовима говорне делатности (примање текста на слух, читање), не изненађује налаз да преовлађујућа већина испитаника позитивно оцењује ниво своје рецепције традиционалног богослужбеног израза (најмањи број анкетираних, као што се види из резултата анкетања, определили се за одговор да веома тешко разуме црквенословенски језик).

Индикативан је и налаз да савремени просечни верник није склон приписивању атрибута светости црквенословенском језику, што значи да је однос према њему базиран на његовој свесној когнитивној и естетичкој перцепцији.

У погледу преференције богослужбеног језика приметна је разлика у ставовима испитаника из категорије «теолози» и оних из категорије «нетеолози»: ови први склонији су преференцији српског језика у својству богослужбеног, што је, вероватно, узроковано њиховим афирмативним односом према идејама литургијског покрета и литургијске обнове, присутним у нашим теолошким просветним институцијама већ око две деценије, као и њиховим промишљањем мисионарских потреба Цркве (приближавања неопитима и онима који су још изван црквеног живота). Тенденција пораста преференције савременог језика примећује се и код млађе узрасне групе. Ово објашњавамо, с једне стране, преовладавањем рационално-логичког односа младих према богослужењу (настојањем да га не само доживе, него у првом реду да га схвате, да стекну што већу дозу информација о њему, свакако под утицајем општег интелектуалистичког и рационалног приступа већини животних појава, који се постиче у савременом друштву и образовању), с друге – непостојањем могућности за овладавање основама црквенословенског језика у нашој средини (организована настава, уџбеници, приручници, дигитални материјали и сл.), и с треће – навикнутошћу на српски језик још од првих одлазака на богослужења, што са старијим испитаницима углавном није био случај.

Иако се у ставовима испитаника снажно истиче потреба за присуством савременог српског језика у богослужбеној употреби, констатована је и њихова заинтересованост за ближи контакт са црквенословенском језичком материјом и за могућност дубљег улажења у њу. Тако, на повољан одјек наилазе идеје о организованом и институционалном учењу црквенословенског језика и о издавању публикација са паралелним текстовима на оба језика.

У овом истраживању мр Ружица Бајић настојала је да објективним социолингвистичким методама расветли једно актуелно и важно, а до сада неистражено питање – питање социолингвистичких оквира функционисања богослужбених језика Српске православне цркве данас који су у напоредној и конкурентској употреби, тачније, од којих један доживљава експанзију, а други се бори за опстанак. Ауторка је настојала да анализу спроведе уз узимање у обзир историјских корена оваквог стања, али и уз сагледавање могућих даљих перспектива. Те перспективе, по нашем мишљењу, зависе од будућих мисионарско-пастирских потреба Цркве, од друштвених околности, преовлађујућих ставова верника и мера које у области језичке политике и језичког планирања буде предузимала црквена јерархија. Ако ово истраживање, у које је уложено много знања, труда, ентузијазма и љубави, допринесе креирању таквих мера, сматраћемо да је остварило свој циљ.

Др Ксенија Кончаревић

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

1.1. ОПСЕГ ИСТРАЖИВАЊА

Овај рад, у најширем смислу, представља покушај расветљавања проблема избора богослужбеног језика у Српској православној цркви (у даљем излагању СПЦ).

Чињеница да постоји избор коришћења једног од два језика у богослужбеној употреби (српског, односно црквенословенског), намеће социолингвистички приступ теми, који подразумева сагледавање проблема у контексту ширих друштвених околности. Стога ћемо у овом истраживању, између осталог, описати и неке друштвене прилике у којима су се, кроз историју, јављале промене у вези са употребом различитих језика у богослужбеној функцији.

Објаснићемо, такође, и основне појмове који су потребни за увођење у ову, до сада у лингвистици недовољно обрађивану тему. С обзиром на то да се бавимо ставовима према богослужбеним језицима СПЦ, најпре ћемо објаснити појам ставова према језику уопште, као и неке важне појаве које су у вези с њима (планирање језика, очување и замена језика, промена ставова према језику), не заобишавши ни недостатке анкетног начина истраживања ставова према језику, којим смо се користили.

Тема коју обрађујемо уско је повезана како са језиком, тако и са богослужењем, и, шире, са Црквом уопште. Зато ћемо објаснити и шта је то језик Цркве, предложити његову класификацију и анализирати његове функције. Затим ћемо рећи нешто о литургијској сфери употребе језика, која је предмет нашег посматрања, као и о једној битној друштвеној појави у вези са литургијом, богослужбеним језиком и ставовима према њему - *литургијском покретју*. Литургију ћемо, такође, размотрити и са становишта анализе дискурса, наравно, у најкраћим цртама, будући да би детаљна оваква анализа захтевала целу студију.

Већ из досадашњег излагања јасно нам је да је референтни оквир проблема веома широк и да отвара многа интересантна питања. У то ћемо се још више уверити када сагледамо међусобне утицаје између језика и Цркве, које ћемо, такође, размотрити у другом поглављу рада.

Проблем избора богослужбеног језика се појавио услед постојања два језика у богослужбеној употреби током дужег временског периода, те стога постоји и разматра се већ више од једног века. И поред постојаности оваквог проблема, до сада није урађена обимнија систематизација и валоризација различитих мишљења која су се износила током наведеног временског пери-

ода. Стога смо у овом раду и то поставили као један од циљева и њиме се бавимо у трећем поглављу.

Примарни предмет истраживања јесу ставови према богослужбеном језику СПЦ данас, тј. преференција српског или црквенословенског језика у богослужбеној употреби. Да бисмо добили слику ових ставова, као и социолингвистичких аспеката преференције једног или другог језика, послужили смо се анкетним начином испитивања, па ћемо, у емпијском делу рада, дати анализу анкетних одговора репрезентативног корпуса испитаника (детаљније в. 4.1.1. и 4.1.2.). Саму анкету дајемо у Прилогу.

1.2. ПОТРЕБА ОВОГ ИСТРАЖИВАЊА

Потребу и значај овог рада можемо сагледати из више углова, а првенствено са становишта лингвистике и теологије.

1. Са становишта лингвистике, ради се о потпуно новој теми, у чему је и првенствена вредност ове студије. Сматрамо да она може да допринесе следећим лингвистичким дисциплинама:

- социолингвистици и социологији језика*,
- социјалној психологији језика,
- функционалној стилистици,
- анализи дискурса,
- философији језика,
- историји лингвистике и
- теорији лингвистике.

Анализа преференције једног од два посматрана богослужбена језика може помоћи при језичком планирању, које је једно од основних практичних области социолингвистике. Такође, она може допринети и очувању, односно замени језика, како у практичном смислу (да се очува црквенословенски језик, или да се замени српским језиком у богослужбеној употреби), тако и у теоријском разматрању ових појава (било синхронијски, било дијахронијски). Осим доприноса дескриптивној социологији језика, рад може да да свој допринос и динамичкој социологији језика, посебно кроз описивање стања употребе богослужбеног језика и у Руској православној цркви (у даљем излагању РПЦ), поред СПЦ. Све ово је од посебног значаја за социолингвистику као младу дисциплину насталу и развијану углавном на Западу, где је и примећен недостатак емпијских истраживања у незападним друштвима и културама [Romaine 1994, 227].

* Ове две области на овом месту не раздвајамо, јер се ради о уско повезаним дисциплинама. Разлика је у томе што је тежиште социолингвистике на друштвено условљеним језичким појавама, док је тежиште социологије језика на језички испољеним друштвеним појавама (в. Бугарски 1996, 194).

Допринос социјалној психологији језика састојао би се у сагледавању утицаја одређених појава у вези са духовним животом и Црквом уопште на човека, а тиме и на његове ставове и вредносна одређења у вези са језиком.

Кад је у питању функционална стилистика, значај овог рада је у указивању на постојање и на неке карактеристике сакралног стила, који до сада у славистици није био обрађиван.

Допринос нашег истраживања анализи дискурса може бити у указивању на још један дискурс који завређује научно посматрање – литургијски дискурс. Указује се на његов изузетан значај, као и на његове основне формалне одлике, што такође представља новину у лингвистичким истраживањима.

Што се тиче философије језика, првенствени допринос рада био би у указивању на многа питања која се могу јавити кад је у питању однос између језика и Цркве, као и у подсећању на специфичан поглед на језик са становишта православне теологије.

Историју лингвистике (првенствено историјску социолингвистику) могао би да обогати поглед на богослужбени језик из лонгитудиналне перспективе (друштвене прилике у којима су се јављале промене богослужбеног језика).

На крају, допринос рада теорији лингвистике састојао би се у сагледавању функционалних карактеристика језика Цркве, као и у увођењу неких нових термина, нарочито оних који су у вези са функцијама језика Цркве, али и неких других.

Дакле, првенствени значај и актуелност овог рада састоји се у покретању неких нових питања, повезаних са разним лингвистичким дисциплинама које смо набројали, чиме, међутим, нисмо ставили тачку на потенцијалне истраживачке проблеме које би наше излагање евентуално могло да подстакне, оставивши читаоцима да их сами проналазе.

2. Са становишта теологије, потреба рада је првенствено изражена у практичном смислу. Наиме, изношење ставова чланова СПЦ према црквенословенском и српском језику у богослужбеној употреби може бар донекле помоћи научном заснивању и прецизнијем артикулсању ставова према употреби богослужбеног језика у нашој Цркви. Такође, решавању овог питања може увелико помоћи и искуство и практични рад на богослужбеном језику РПЦ, које ћемо, такође, покушати да прикажемо.

1.3. МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП

Сам карактер испитивања условио је примену комплексног истраживачког поступка, у коме су примењене следеће објективне истраживачке методе и технике:

Теоријске методе:

- метода теоријске анализе литературе везане за тему (херменеутичка метода);
- конструктивна метода, примењена првенствено у изналажењу општих начела на основу резултата добијених примарном анализом;
- каузална метода, примењена при откривању узрочно-последичне повезаности и међусобне условљености различитих ставова према богослужбеним језицима, као и приликом сагледавања утицаја екстралингвистичких чинилаца на њихово формирање и еволуцију.

Квантитативне методе:

- статистичка метода, уз пратеће технике анкетирања и, по потреби, непосредног опсервирања.

Квалитативне методе:

- садржинска и вредносна интерпретација резултата добијених квантитативном анализом и њихово тумачење са интердисциплинарног (социолингвистичког и теолошког) становишта;
- метода компаративне анализе ставова: а) у прошлости и данас и б) у СПЦ и РПЦ, као и у неким другим помесним православним црквама.

У раду је примењен индуктивно-дедуктивни приступ. Индукција преовладава у делу рада у коме се излажу до сада постојећи ставови према богослужбеним језицима, који се систематизују и групишу по сродности, да би на крају били приказани и графички, на скалама које не претендују на математичку прецизност, већ су употребљене из разлога веће прегледности и личног, ауторовог валоризовања ставова према црквенословенском, односно савременом језику у богослужбеној функцији, који су претходно вербално изнети.

Дедукција се примењује приликом анализе и рашчлањивања садржаја табела и графикона у емпиријском делу рада, као и у неким аспектима сагледавања референтног оквира проблема.

2. РЕФЕРЕНТНИ ОКВИР ПРОБЛЕМА

2.1. СТАВОВИ ПРЕМА ЈЕЗИКУ

2.1.1. ДЕФИНИЦИЈА, ФУНКЦИЈЕ И КАРАКТЕРИСТИКЕ

Када су у питању ставови уопште, према дефиницији у психологији, то су диспозиције да се реагује позитивно или негативно на неки објекат, личност, институцију или догађај. Према једној другој дефиницији, ставови смештају објекат (или објекте) размишљања у димензији суда, процене [в. Baker 1992, 11]. Тако би *ставови према језику* били "одговарајуће вредносне реакције на различите језике и језичке варијетете, а преко њих најчешће и на њихове говорне представнике" [Бугарски 1996, 103].

При том ове вредносне реакције могу бити афективне, когнитивне или бихевиоралне [в. Ryan and Giles 1982, 7].

Одмах да кажемо да други део наведене дефиниције ставова према језику Р. Бугарског не важи у нашем истраживању, будући да један од два језика којима се бавимо – црквенословенски – данас нема говорних представника у уобичајеном смислу ове речи. Евентуално би преференција једног од два језика могла да буде разлог и позитивних реакција на свештенослужитеље који у богослужењу користе преферирани језик. Податке о таквим ставовима овде немамо, јер смо истраживање ограничили само на први део дефиниције.

Теорија ставова има своју дугу историју, а и ставови према језику су једна од првих и пратећих тема размишљања о језику од његових почетака. Међутим, још увек не постоји довољно ослањање на теорију ставова уопште када се изучавају ставови према језику [в. Baker 1992, 133-134]. Препоручује се да се пре сваког истраживања ставова према језику најпре добро проуче: теорија ставова, досадашња истраживања ставова уопште, а затим и релевантне области истраживања ставова према језику [в. Baker 1992, 23].

Будући да је, у нашем случају, у питању сасвим нова тема, јер раније није било истраживања ставова према богослужбеном језику, немамо ослонац у неком претходном истраживању. Управо је то и један од разлога ограниченог ослањања на теорију ставова уопште – новина теме. Други разлог је специфичност теме, која, сматрамо, не може у великој мери да се ослони на теорију изграђену на основу нимало или

веома мало сличних истраживања. Стога наше истраживање неће имати класичну форму истраживања ставова према језику, мада ће настојати на испуњавању три основна критеријума – поузданости, валидности и димензионалности [в. Baker 1992, 24]. Такође, нећемо улазити у опширно описивање теорије ставова (о томе довољно обавештења постоји у наведеној литератури која се тиче ове теме), већ само неких делова који су битни за потребе овог рада.

Ставови према језику су тема и социјалне психологије језика и социолингвистике, будући да на њих утичу како човекове индивидуалне особине, тако и његово окружење, тј. заједница у којој човек формира своје ставове. У индивидуалне особине се најчешће сврставају, у оквиру савремених истраживања ставова према језицима у школама (обично у билингвалним срединама), следеће: човекова интелигенција, дар за учење језика (language aptitude), мотивација и ситуациона нелагодност (situational anxiety), као и контекст у коме је усвајан неки језик, док у елементе човековог окружења убрајамо тзв. језичку позадину (language background) (у нашем случају би ова позадина евентуално могла бити познавање/непознавање руског језика¹), тип школе која је похађана или се похађа (храм који се редовно похађа), тип културе и друштва којем човек припада (епархије, парохије, области или братства којем особа припада²) и сл. [в. Baker 1992, 20,40].

Истраживање ставова према језику је важно и из следећих разлога:

- има везе са индивидуалним одликама и начином мишљења сваке личности понаособ,
- индикатор је погледа друштва уопште,
- има централно место у теорији и практичним истраживањима психологије већ више од седамдесет година [в. Baker 1992, 10].

Према речима Бугарског, ставови према језику који постоје у некој друштвеној заједници

испуњавају више **функција**: да помогну у когнитивном организовању и представљању друштвеног света у којем живе њени чланови, водећи рачуна и о ширим системима вредности; да допринесу утврђивању сопственог групног идентитета насупрот другим групама; да олакшају постизање жељених циљева; да прикрију властите слабости; да изазову подозрење према другима итд". [Бугарски 1996, 103]³.

На ставове према језику може се утицати на разне начине, а највише преко ауторитета. У досадашњим истраживањима ставова показали су

се битним утицаји вршњака са којима се друже испитивани ученици, родитеља, телевизије и сл. Што се тиче овде испитиваних ставова - према богослужбеном језику, мислимо да једини евентуални утицај на њих могу извршити свештеници, вероучитељи, братство (парохија, епархија) којем испитаник припада, а првенствено неке историјске личности, које су велики ауторитети за хришћане⁴.

Креирање, пак, ставова према језику, јесте резултат многих друштвених, културних и политичких снага унутар историје једног народа [в. Ryan and Giles 1982, 164, 172], што се, као што ћемо видети касније, потврђује и кроз ово наше истраживање. С друге стране, и ставови према језику могу да утичу на друштвене, културне и политичке снаге народа. Тако, на пример, став да је најстарији, Адамов језик, био сиријски - који је постојао међу Јужним Словенима у првим годинама борбе словенског књижевног језика за равноправност, када је владала јерес тријезичника⁵ – имао је значење одбране другог става: да је словенски језик равноправан са јеврејским, грчким и латинским, јединим језицима које су признавали тријезичници [в. Трифуновић 1994, 149].

Став према неком језику је, такође, један од најбитнијих фактора који утичу на његово брзо учење. Утврђено је да је битнији само један фактор, а то је већ поменута способност, дар (aptitude) за учење језика [в. Baker 1992, 33].

Према мотивацији за учење неког језика, разликујемо *инструменталне* и *интегративне* ставове према језику, при чему су први мотивисани прагматичним, утилитарним мотивима, док су други мотивисани жељом да се буде попут репрезентативних чланова који говоре језиком који је у питању [в. Baker 1992, 32]. Кад је реч о црквенословенском богослужбеном језику, позитивни ставови према њему не могу бити инструментални (знање црквенословенског нам не може обезбедити неки посебан статус и успех у друштву, као ни материјалну корист), осим, евентуално, ставова неких ученика богословија или студената Богословског факултета, који ће овај језик користити у свом будућем послу. Међутим, сматрамо да интегративни ставови (нпр. жеља да се буде сличан клирицима који служе и који су служили и молили се на црквенословенском језику и због тога постојање афирмативног става према кирило-методијевском наслеђу и тежње за што комплекснијим усвајањем свих атрибута хришћанске културе, а тиме и црквенословенског језика) могу бити присутни код неких људи, како данас, тако и пре. Познато је да је овај став (о томе да је црквенословенски

¹ В. т. 4.2.13.

² В. т. 4.2.3.

³ О функцијама ставова в. и Ryan and Giles 1982, 189.

⁴ В. т. 3.1.7.4.

⁵ В. т. 2.2.5.2.

језик језик Св. Кирила и Методија) одиграо важну улогу у прихватању рускоцрквенословенског језика, као што ћемо касније видети⁶.

Наша анкета не садржи питања о постојању једне од ове две врсте ставова према језику код испитаника, тако да ово износимо само у виду напомене.

Бугарски [1996, 86] дели судове о језику на следећи начин:

- према начину манифестовања: свесна гледишта и несвесни системи вредности;
- по врсти: естетски, морални и прагматички;
- према дејству: безазлени, мање или више опасни;
- по предмету: они који се односе на језик у општем смислу, тј. поједине језике и језичке варијетете и они који се односе на идиолекте (језике појединачних припадника друштвених заједница).

Када су у питању богослужбени језици које овде изучавамо, видећемо да је цео спектар поменутих врста (и шире) присутан у ставовима према овим језицима. Тако би, на пример, став да је неки богослужбени језик милозвучан био један естетски став; прагматички став би био тај да је неки језик подеснији за појање црквених песама, док се, на пример, јављају и опасни ставови, као што је став да је промена језика равна промени вере и да је немогуће превести богослужбени текст а да се не падне у јерес⁷. По предмету, пак, овде разматрани ставови односе се само на два језика (црквенословенски и савремени српски/руски), евентуално, у неким деловима, и на српскословенски језик.

Наша анкета (в. Прилог) садржи готово све друге врсте питања која се иначе постављају у истраживањима овог типа, а која се тичу: вредновања језика, њихових особина, културних асоцијација, преференције једног језика над другим, жеља и разлога за учење неког језика, навикнутости на неки језик, промене или задржавања одређене језичке политике и праксе према неком језику [о овоме в. Ryan and Giles 1982, 7 и Baker 1992, 17].

2.1.2. СТАВОВИ И ПЛАНИРАЊЕ ЈЕЗИКА

Истраживање ставова је веома битно у формирању језичке политике. Према неким ауторима ставови према језику представљају чак *неопходну* помоћ у њеном остваривању и коначном успеху [в. Ryan and Giles 1982, 223]. Општеприхваћено је мишљење да, каква год да је језичка политика и језичко планирање, позитивни или негативни ставови у народу

⁶ В. т. 2.2.6.

⁷ В. т. 3.2.4. и 3.1.10.

фундаментално утичу на успех (или неуспех) те политике и планирања. Зато је мењање ставова веома важан део формалне или скривене агенде језичког планирања [в. Baker 1992, 5], нарочито када је у питању језик који се бори за опстанак.

Из овог разлога се, између осталог, и ми бавимо ставовима према богослужбеном језику. Наиме, будући да се пастирска димензија у решавању нашег проблема често износи као најбитнија, важно је, дакле, мишљење чланова Цркве, тј. пастве, њихове жеље и очекивања, што се све донекле види кроз нашу анкету. Такође, пошто су ставови према језику кроз целу историју лингвистике били њен пратилац, а повремено и усмеривач [в. Бугарски 1996, 119-120], сматрамо да ће и овде посматрани ставови бити усмеривач даљих истраживања везаних на било који начин за испитиване богослужбене језике и појаве у вези са њима. Нарочито, пак, сматрамо значајним истраживање ових ставова због даље језичке политике по овом питању, а тиме и због питања превођења богослужбених књига (тако, ако је став према црквенословенском језику негативан, треба више радити на превођењу и обрнуто), наставе веронауке (нпр. ако је став према црквенословенском језику позитиван и постоји жеља да се учи, корисно је увести у наставу веронауке макар најосновнија обавештења о црквенословенском језику и учити неке молитве на њему), појања, одн. препевавања (од става народа у великој мери може да зависи да ли ће се неке богослужбене песме, које постоје и у преводу, певати на црквенословенском или српском стандардном језику, а онда, ако се одлучимо за појање преведених химни – потребно је радити и на изграђивању вештине појања како би се "уклопили" мелодија и нови текст) итд.

2.1.3. ОЧУВАЊЕ И ЗАМЕНА ЈЕЗИКА

Када је у питању очување језика (language maintenance) и замена језика (language shift), познато је да језици умиру или када физички нестане народ који говори неким језиком или када се неки језик замени другим. Ову замену, као и смрт неког језика, узрокују многи фактори, као што су: религијска и образовна позадина (religious and educational background), одлике места живљења (settlement patterns) људи који одређеним језиком говоре (нпр. има утицаја да ли су епархије са вишенационалним становништвом или не, да ли је у питању урбана или рурална средина, монашка или парохијска заједница и сл.), везе са отаџбином (у случају билингвизма имиграната), заступљеност егзогамног брака, ставови према

групама које говоре једним или другим језиком (у нашем случају имамо пример успешног прихватања црквенословенског језика добрим делом и због позитивног става према руском народу и држави - в. Кончаревић 1997, 208), политика државе која се тиче језика и образовања итд. [в. Romaine 1994, 53]. За нас је овај феномен значајан из два разлога:

- гледано синхронски, зато што постоји тенденција замене црквенословенског српским језиком – постепено и у појединим деловима богослужења;
- гледано дијакронски, зато што се већ догодила замена једног богослужбеног језика другим, која није била постепена већ релативно нагла и зато што је тада један богослужбени (и књижевни) језик већ био потиснут у колективну меморију.

Стање паралелне употребе два језика у већини случајева је прелазна фаза ка употреби само једног од њих и редовно "тежи" језик бива замењен "лакшим":

Узрок и покретач свих језичких промена јесте тежња ка лагодности, тежња да се лакше остварују све три врсте језичке делатности: у области изговора (фонације), у области слушања и рецепције (аудиције) и, најзад, у области језичког мишљења (церебрације) [Бодуен де Куртене 1988, 89].

На очување језика утичу позитивни ставови према њему као и позитивна језичка политика и планирање тог језика [в. Baker 1992, 5]. Такође је за очување језика веома битна његова симболичка функција⁸ [в. Ryan and Giles 1982, 9]. Међутим, ни позитивни ставови према језику као ни његова висока симболичка функција нису гаранција његовог опстанка [в. Romaine 1994, 54]. Колико год да су ставови према црквенословенском језику, на пример, позитивни, ипак се може догодити да ће преовладати поменута *тежња ка лагодности*, где српски стандардни језик има предност.

2.1.4. ПРОМЕНА СТАВОВА

Познато је да се ставови према језицима временом мењају, често у складу са друштвеним и културним променама, те би изучавање историје ставова према језику, аналитичка евалуација и интерпретација узрока промене [в. Baker 1992, 98] у нашем случају (као и уопште) била веома занимљива. Ми се овде нећемо систематски бавити напред реченим, али

⁸ В. т. 4.3.5.

ћемо, током анализе ставова, понекад приметити да је до промене неког става према богослужбеном језику дошло, те ћемо на такву промену указати и објаснити њене узроке.

Овај приступ, тј. приступ историјске анализе јесте најважнији комплементарни приступ промени ставова поред социјално-психолошког, односно, друштвено-историјски опис промене ставова јесте виталан паралелни приступ теорији промене ставова. Први приступ истражује друштвене узроке промене ставова, док други више обраћа пажњу на индивидуалне промене или промене ставова неке мале групе људи [Baker 1992, 99]. Као што ћемо видети, за наше истраживање биће адекватнији управо први приступ. Треба знати, међутим, да је улога историјских фактора у формирању и мењању ставова једно недовољно покривено подручје у социолингвистичким истраживањима [в. Ryan and Giles 1982, 164]. У нашем истраживању настојаћемо да проблематику којом се бавимо расветлимо и са овог становишта.

Главна питања која се постављају када су у питању промене ставова јесу: КО обично утиче на промену става, КОЈЕ СИТУАЦИЈЕ се повезују са променом и КАКО се промена појављује. У вези са овим, у теорији ставова према језику до сада је утврђено следеће (након сваке од ставки даћемо пример, односно претпоставку која је у вези са променом ставова према црквенословенском или српском стандардном језику у функцији богослужбеног језика):

1. *Обично се теже прихвата промена која се намеће него она за коју постоји слобода избора.* Видећемо да је за наметнуту промену српскословенског у рускословенски код нас, као и промену богослужбених књига у Русији – требало дуже време, поготово у појединим местима или подручјима⁹. Сада, када слобода избора богослужбеног језика код нас постоји, прихватање промена је неосетно и безболно.
2. *Промене се, по правилу, јављају полако и постепено.* Доказ за ово имамо у томе што стање употребе два богослужбена језика код нас траје релативно дуго времена (већ више од једног века), што се делови који су преведени на српски језик убацују у богослужбену употребу полако, из године у годину, у зависности од тога кад се која богослужбена књига преведе, кад је који храм или манастир набави, навикне се на њену употребу и сл.
3. *Промена се лакше јавља када помаже некој друштвеној интеграцији,* тј. када, прихватањем неког става према језику, људи

⁹ В. т. 2.2.5.2. и 2.2.6.

лакше бивају примљени у заједницу којој теже. У зависности од тога да ли неки верник тежи интеграцији са монашком заједницом у којој се више употребљава црквенословенски богослужбени језик, на пример, или са неком парохијом у великом граду која преферира српски стандардни језик у богослужбеној употреби - он ће имати позитиван или негативан став према једном или другом богослужбеном језику. Исти пример може да се примени и на следећу ставку у вези са променом ставова према језику.

4. *Када друштвена, политичка, економска и културна околина подржава неки језик, и став према њему ће се вероватније и брже променити у позитивном смислу.*
5. *Учењем неког језика може се променити став према њему, поготово ако се у установи у којој се учи негује позитиван став према том језику (утицај школе).* Ово важи само за учење црквенословенског језика и сматрамо да је можда и најбитнији услов неговања позитивног става према овом богослужбеном језику. Међутим, и негативан став према неком језику може да се формира управо учењем тог језика. На пример, учење црквенословенског језика за будуће свештенослужитеље може да представља и непотребан терет уколико они сматрају да треба прећи на употребу српског стандардног језика у богослужењу, или уколико је настава овог језика некавалитетна.
6. *Више знања о култури, друштвеној организацији, политици и образовању народа носиоца одређеног језика, може да промени став према том народу, а тиме и према његовом језику и обрнуто.* У нашем случају, овде би одлучујућу улогу за јачање позитивног става према црквенословенском језику одиграло, у ствари, познавање историје нашег народа и историје Цркве, затим познавање обима и садржаја богослужбених књига и сл. Такође, ако неко, на пример, има негативан став према Србима или Русима као народу, а члан је једне од ових Цркава, преферираће црквенословенски језик као "неутралнији".
7. *Чешће коришћење неког језика може променити став према њему у позитивном смислу.* С овим у вези је чешће присуствовање на богослужењима, па, ако се на њима више слуша српски стандардни језик, и став према њему ће бити позитивнији и обрнуто.
8. *Повезивање неког језика са позитивним и пријатним контекстима у којима је овај коришћен* такође мења став према том језику. У нашем случају важно је можда који језик је слушан на богослужењима у првим данима активног црквеног живота, односно, уласка у веру, који обично остају најдуже и најдубље у сећању.

9. *Улога мас медија* је такође велика када је у питању промена става. Будући да богослужбени језик није тема која се на мас медијима разматра (бар за сада), не можемо ни навести пример потенцијалне промене става услед овог фактора.

10. *Извор промене може бити и узор, односно имитација неког узора* (прихватање става оног ко је узор). Узори чланова Цркве могу бити различити, почевши од неког узора из прошлости¹⁰ (о којем се сазнаје из литературе), преко људи из најближе околине, најчешће свештеника, вероучитеља итд., до оних људи (или само једне особе) са којима је повезан први контакт са православном вером и првим одласцима на богослужења (било да је у питању неко из породице или неки пријатељ, вршњак и сл.).
11. *Ставови се мењају када се тежи конзистентности и логичности у систему ставова, када у ставу постоје неке компоненте које се не слажу.* Ово је у вези са ставом према Цркви уопште и другим елементима који се ње тичу, те, као што ћемо видети, они који теже складу са данашњим временом и прилагођавању модерном човеку, свакако ће већином тежити позитивном ставу према савременом језику и обрнуто.
12. *Потребе за успехом, наградом и сл.* такође могу утицати на промену ставова према језику. Евентуално би код ученика богословија могла постојати ова потреба за успехом и наградом од стране професора црквенословенског језика, или код искушеника у манастирима (од стране игумана/игуманије), па да због тога и њихов став према овом језику буде промењен. Промена овде, наравно, може ићи и у позитивном и у негативном смеру, што зависи од особе, њеног познавања овог језика и способности за његово учење.
13. *Човекове индивидуалне особине* утичу на промену његових ставова (неко је отворенији према промени, неко не и сл.). Постоји тенденција мењања ставова са узрастом¹¹, што је утврђено у неким истраживањима [в. Baker 1992, 41], али је она првенствено везана за друштвене, а не за психолошке промене. У нашем случају не можемо утврдити да ли постоји оваква тенденција промене ставова, али индивидуалне човекове особине свакако могу утицати на промену става према једном од два разматрана богослужбена језика.

¹⁰ В. т. 3.1.7. 4.

¹¹ Мисли се на узраст, године код једне особе.

14. *Активни покушај да се промени нечији став јесте убеђивање* (persuasion) и најуспешније се став мења када се покушај убеђивања усмери на његову функцију [деталније о промени ставова в. Baker 1992, 99-113 и Ryan and Giles 1982, 190, 206]. Ово је веома важно будући да функције ставова могу бити различите. У нашем случају најзаступљеније функције ставова, као што ћемо видети, јесу: да се помогне разумевању богослужбеног текста – с једне и да се задрже елементи узвишеног и мистичног у богослужбеном догађају с друге стране. Помажући, односно убеђујући у једно или друго, помажемо позитивном ставу према српском стандардном језику (у првом случају) и црквенословенском (у другом случају).

У сваком случају, можемо да закључимо, цитирајући Бугарског, да "ставови према језику, иначе урасли у друштвени контекст, уз сву своју карактеристичну постојаност ипак се мењају током времена, учествујући у ширим друштвеним променама" [Бугарски 1996, 107].

С обзиром на то да је свака измена у вези са језиком тешка за прихватање, јер се често везује за погоршање и пропадање [в. Кристал 1995, 4], промена ставова према језику би могла да одигра значајну улогу у супротном смеру, тј. да помогне да се лакше прихвате било какве промене у вези са језиком. Видећемо у даљем излагању које би ставове било корисно неговати када су у питању богослужбени језици, уколико буде било настојања на одређеној језичкој политици која се тиче ових језика.

2.1.5. НЕДОСТАЦИ ИСТРАЖИВАЊА СТАВОВА ПРЕМА ЈЕЗИКУ

Подсетићемо се познатих недостатака анкетног начина истраживања:

1) Постоји (свесна или несвесна) тенденција код испитаника да дају онај одговор на анкетно питање за кога сматрају да је пожељан, да ће их приказати у бољем светлу него неки други одговор и сл.

2) На одговоре испитаника може да утиче истраживач или сврха истраживања, као и контекст и околина тестирања.

3) Важно је имати репрезентативан и не атипичан узорак испитаника, како би резултати истраживања били валиднији, а то није увек лако постићи. [в. Baker 1992, 19].

Што се тиче првог недостатка, нисмо у могућности да утичемо на испитанике, нити да утврдимо чијим ставовима они прилагођавају свој одговор, којим узорима и сл., тако да рачунамо на овај недостатак у нашем истраживању.

Други недостатак је првенствено у вези са односом самог истраживача према испитаницима када им дели анкете и када га они питају нешто у вези с темом анкетирања, као и на његов однос према самом истраживању, који мора бити неутралан, јер од њега зависи и успешност састављања анкетног упитника. Истраживач се трудио, наравно, да не исказује ни позитиван ни негативан став ни према једном од два језика, како у садржају анкетног упитника, тако и приликом истраживања на терену. Надамо се да је у томе постигнут успех, тако да одбацујемо присуство овог недостатка у истраживању. Изузимамо само примедбу (иако је сматрамо неоснованом, нећемо је прећутати) од стране два испитаника на први од понуђених одговора на питање о могућностима исказивања богословских садржаја (в. анкету у Прилогу), која се састојала у томе да тај одговор сугерише преференцију једног језика (црквенословенског).

Други недостатак је и у вези са контекстом и околином тестирања. С обзиром на разноврсност и једног и другог, као и незнање о томе који контекст и која околина неке одговара или не одговара, допуштамо, свакако, могућност постојања овог недостатка. Тако су, на пример, поједини ученици богословија проверавали код истраживача да ли ће њихови одговори доћи до професора, што за њих није било пожељно. Другачије би, међутим, било, да су анкете подељене на неком другом месту, а не у учионици.

Када је у питању трећи недостатак, трудили смо се да узорак испитаника буде што репрезентативнији¹². Евентуално је било пожељно имати у узорку већи број свештеника, јер су они ти који користе богослужбени језик и у најчешћем су контакту са већим бројем верних¹³.

Сматрамо, ипак, да су све наведене примедбе и недостаци незнатни с обзиром на број анкетираних, на новину истраживања, као и на чињеницу да недостаци неминовно прате и саставни су део сваког социolingвистичког истраживања.

2.2. ЈЕЗИК И ЦРКВА

2.2.1. ПОДЕЛА ЈЕЗИКА ЦРКВЕ

Најпре ћемо направити једно термилошко разграничење потребно да бисмо прецизирали тему коју ћемо разматрати у следећој целини.

¹² В. т. 4.1. и 4.1.1.

¹³ Још неки недостаци истраживања биће поменути при анализи анкетних одговора, у емпиријском делу рада, тј. поглављу 4.

Поделићемо језик Цркве на:

- богослужбени (литургијски) и
- богословски (теолошки) језик.

Богослужбени (литургијски) језик је онај језик који користимо (најчешће, али не и искључиво) у храму, на свим врстама богослужења, док је *богословски (теолошки) језик* онај језик који се користи приликом исказивања и објашњавања различитих питања теологије и који се, дакле, материјализује најчешће у храмовима (конкретно: на проповедима), богословским школама и факултетима, научним теолошким часописима и скуповима, предавањима и сл. Наравно да је, у извесном смислу, и богослужбени језик теолошки језик, будући да богослужења такође обилују објашњењима теолошких поставки. Овим се, свакако, не исцрпљује подела језика Цркве, али ми овде узимамо у обзир ова два варијетета, јер су она, као што смо рекли, потребна за нашу анализу функција језика Цркве. Иначе, сваки функционални стил има свој пандан у сакралној сфери, у којој се по нечему другачије реализује. Тако би наш богословски (теолошки) језик одговарао научном функционалном стилу, док би богослужбени (литургијски) одговарао књижевном стилу.

2.2.2. ФУНКЦИЈЕ ЈЕЗИКА ЦРКВЕ

Од уобичајених функција језика уопште [в. Бугарски 1991, 18-30], вероватно најзаступљенија у литургијском (богослужбеном) језику јесте **директивна или усмеривачка** функција. Она се остварује на два начина:

- када се тиче упућивања исказа самоме Богу, првенствено од стране свештенослужитеља, у ком случају је можемо назвати **функцијом мољења**. При том, подразумевамо под речју "мољење" још и слављење (или славословљење) Бога, благодарење Богу и исповедање вере у Бога као и исповедање својих грехова (поред самог мољења за разне духовне и материјалне потребе, које, бар по дефиницији молитве, долази тек на самом крају, после поменуте три прве ствари);

- када се односи на комуникацију између свештеника и ђаконата и свештеника и верног народа, где се, у ствари, ради о **координативној или усмеривачкој функцији**. Наиме, овај први вид комуникације (свештеник – ђакон) своди се, углавном, на подстицање на извођење одређених богослужбених радњи, о чему сведоче искази: *Ђаконе, приступи. Жртвуј, владико. Узми, владико*¹⁴ и сл., док други вид

¹⁴ Примере из текста *Божанствене литургије св. оца нашега Јована Златоуста* наводимо према преводу Комисије Светог архијерејског синода Српске православне цркве [*Службеник*. Београд 1986].

комуникације (свештеник – верни народ) садржи усмеравање или позив на практиковање одређеног вида понашања (*Пазимо! Заблагодаримо Господу!*), на упућивање молитве Богу (*Господу се помолимо*) или на заузимање одређене позе у току богослужења (*Главе своје Господу приклоните! Смерно стојмо!*).

Као што се види у цитираним исказима, на формалном плану ова функција се реализује императивним обликом глагола, а мољење може бити експлицитно још и перформативним глаголом, као што је случај у јектенијама¹⁵: *Сав дан савршен, свет, миран и безгрешан од Господа молимо. Добро и корисно душама нашим, и мир свету, од Господа молимо* итд.

Перформативна (извођачка) функција изражена је у неким говорним чиновима који се изговарају како на литургијском и другим, свакодневним богослужењима, тако и при обављању чиновата (нпр. крштење, водоосвећење и сл.). Поред своје реализације која је иста као код других језичких варијетета (тј. човек, самим језичким исказом који изговара *изводи* чин који се тим исказом означаје), она има и једну специфичност у односу на њих, а то је да исказ изговара свештеник, али изговорену радњу врши Сам Бог, такође у моменту изговарања:

Спољашњу страну евхаристијске свештенорадње врши епископ или презвитер, док је истински вршилац тајне сам Господ Исус Христос. "Свештеникова су само уста, говорење молитве којом се освећује, и рука којом се благосиљају дарови...Сила која дели је од Господа" [Расказовски 1997, 298].

Првенствено се, дакле, ова функција на описани начин реализује на литургији¹⁶, приликом освећења часних Дарова у Тело и Крв Христову, када се каже: *И учини овај хлеб часним Телом Христа Твога* итд., али се догађа и при освештавању водиче, вина и другог. Реализује се и током чина крштења, када се особа која се крштава погњурује у воду, уз светотајинску формулу: *Крштава се слуга Божији ... у име Оца. Амин. И Сина. Амин. И Светога Духа. Амин*. Речима радња бива извршена, као што је случај и код уобичајених перформативних глагола (заклети се, обећати и сл.), али радњу, у ствари, врши сам Бог и она се збива истовремено са свештениковим изговарањем речи, због чега се речи изговаране при освештавању часних Дарова и зову *савршавајуће, освећујуће*.

¹⁵ О јектенији в. у т. 2.2.4.

¹⁶ О литургији говоримо у т. 2.2.3. и 2.2.4.

Када служитељи Бога Живога произносе страхотне речи *освећења*, Сам Исус Христос нисходи на наше Жртвенике и тварно (материјално) мења хлеб у *Своје сопствено Тело*, а вино у *сопствену Своју Крв* [Дмитревски 1997, 77].

При томе овде важну улогу игра и језик гестова¹⁷, јер свештеник, произносећи речи, такође *благосиља руком* Свете Дарове, чинећи *знак крста* над Дискосом и Путиром, а затим и над оба сасуда заједно, на видљив начин означавајући *освећење и претварање Дарова* у Тело и Крв Господњу [в. Дмитревски 1997, 78]. Колико је велика важност онога што свештеник говори видимо из следећег цитата:

Св. Григорије Богослов говори, обраћајући се свештенику: "Немој се лењити да се молиш и заузимаш за нас у време када речју привлачиш Реч, када бескрвним сечењем Тело Владичино сечеш, реч имајући уместо ножа". ...Свиме реченим (тј. речима којима се врши освећење Дарова) свештеностествовање бива обављено и окончано и Дарови освећени, и жртва принета [Дмитревски 1997, 80].

Међутим, чињеница је да је богослужење установљено тако да *без* свештеникових речи ни радња не бива извршена, односно *изведена*. Због тога и приписујемо ову, перформативну функцију богослужбеном (литургијском) језику.

Примере када сам човек врши радњу означену исказом који изговара налазимо у чину крштења, када се он одриче Сатане и прихвата Христа, изражавајући то вербално [в. Шмеман 1992, 228-230], а затим у свим чиновима мољења, било да они садрже перформативни глагол (*Да нас избави од сваке невоље, гнева, опасности и нужде, Господу се помолимо. Господе помилуј!*), било да је он присутан само имплицитно (*Защити, спаси, помилуј и сачувај нас, Боже, благодаћу Твојом*). У овом другом случају, као што видимо, функција мољења се јавља као један од пројавних облика перформативне функције језика богослужења.

Са перформативном функцијом у вези је и **функција призивања**. Ова функција није својствена само литургијском (богослужбеном) језику, већ и теолошком (богословском) језику.

У богослужбеном (литургијском) језику она је изражена у говорним чиновима позивања народа на молитву Богу и сл. од стране свештеника (в. директивна функција), али још више кроз призивање Светог Духа. Све молитве упућене Светом Духу имају ову функцију. Цео један део литургије назива се епиклеза (призивање), тако да се ова функција

¹⁷ О језику гестова детаљније говоримо у т. 2.2.4.

огледа у епиклетичком карактеру Евхаристије, којим Црква призива Духа Светога да дође и да учини дарове телом и крвљу Христовом [в. Клеман 1997, 65-66 и Јефтић 2000, 104-105]. Призивање Светог Духа није карактеристика само литургијског, већ и других богослужења и обреда. Тако, на пример, у крштењу, призивањем Духа, верни се очишћују од првородног и својих личних грехова и постају чланови Тела Христовог; у миропомазану задобијају благодатну помоћ ради борбе са грехом; у покајању – обнављање после греховних падова; у браку – освећење породице као домаће цркве; у светој тајни свештенства задобија се благодатни дар Светог Духа ради благодатног служења народу Божијем; у јелеосвећењу – олакшање страдања, исцељење од болести и отпуштење грехова.

У ширем смислу, функција призивања односи се на призивање, тј. позив да се живи у Цркви, у заједници са Богом и са другим људима, те је садрже како богослужбени (литургијски), тако и богословски (теолошки) језик. Цела теологија, сви њени догмати, објашњења и сл. служе једном крајњем циљу: да упуте верне Богу, да их позову на живот по заповестима Божијим. "Богословље није само расправа о Богу, већ и призив ка Његовом телу"¹⁸ [Папатаnasiју 2002, 69]. Али, за остваривање овога није довољна само реч; потребно је и дејство Духа Светог. Реч је, дакле, само позив: "У Православној цркви ... реч је ... указатељ на могућност учешћа и преображаја ... позив на живо учешће у личности Христовој" [Пападопулос 1998, 16].

Такође у вези са перформативном функцијом јесте **функција приношења**, која је изражена кроз разне говорне чинове у току богослужења: *Твоје од Твојих, Теби приносећи, од свега и за све; Још Ти приносимо ову словесну службу...*; *Кадило Теби приносим...*, а највише кроз литургијску молитву која се често понавља током богослужења: *Сами себе и један другог и сав живот свој Христу Богу предајмо*.

Овим речима настојимо да заиста себе "принесемо" Богу, као и цео свој живот. Трудимо се, дакле, да то не остане само на речима, већ да се очитује у целом нашем животу:

У целокупном подвигу живота и делања човековог продужује се и пројицира свуда црквена Литургија¹⁹, то јест евхаристијска пракса и функција *приношења* и предавања ... самог себе и свег

¹⁸ Реч "тело" у богословској терминологији значи у ствари "Црква", тако да је "призив ка Његовом телу" у ствари призив на хришћански живот, живот у "Цркви", а то је, уједно, живот који подразумева и редовно "узимање" Христовог тела (овде реч "тело", пак, употребљавамо у њеном основном значењу), тј. причешћивање.

¹⁹ Детаљно о термину *литургија* в. т. 2.2.3.

бића и живота свог Богу Живом и Истинитом, и то увек кроз Христа у Духу Светом [Јефтић 2000, 136].

Поменућа молитва (тј. горе цитирани говорни чин)

јесте литургијски програм стално оствариван у православном подвижништву и духовном животу као непрекидном служењу и богослужењу, као непрестајућој литургији и литургисању Богу Живом "у Духу и Истини" (Јн. 4, 24). То је, по речима Светих Апостола и Светих Отаца, непрестано приношење Богу "*жртве живе, свете, угодне Богу*" (Рим. 12,1), или приношење "*духовних жртава* Богу кроз Исуса Христа" (1 Петр. 2,5) [Јефтић 2000, 136].

Само богослужење као чин јесте приношење службе Богу, што је и експлицитно исказано у следећим речима које свештеник изговара у току једног дела литургије (анафора, о којој говоримо ниже): *Још ти приносимо ову словесну службу за преминуле у вери Праоце, Оце, Патријархе, Пророке, Апостоле, Проповеднике, Еванђелисте, Мученике, Исповеднике, Подвижнике, и за сваки дух праведника, преминулог у вери. Особито за пресвету ... Богородицу и Приснодјеву Марију.*

Примећујемо да је у свим наведеним говорним чиновима присутан перформативни глагол, којим се недвосмислено указује на димензију приношења и предавања богослужбене праксе.

Још једна од обично навођених функција језика уопште, **културна функција** [в. Бугарски 1991, 27], приписује се и богослужбеном језику, и то у великој мери. Навешћемо какву је битну улогу одиграла ова функција црквенословенског језика у средњем веку најпре код нас, а онда и у Русији. Ситуацију у српској средини описује Павле Ивић:

Црквенословенски језик у српској средини је био оруђе и упориште Православне Цркве иза које је стајала моћна државна организација. Докле год је та организација постојала, било је и средстава и прилике за школовање кадра који је црквенословенским језиком добро владао, а такође и за верно преписивање старих црквених књига... То није био мртв језик већ живо, активно оруђе културе свога времена. Уз то су и прилике у српској држави давале подстрека стварању веома богате оригиналне књижевности на црквенословенском језику [Ивић 1974, 112].

Што се тиче ове функције црквенословенског језика у Русији, њу лепо описује Успенски, наводећи да овај језик, у време примања хришћанства у Русији и у периоду после тога, служи за усвајање како религије, тако и византијске културе (функционишући, дакле, не само као сакрални језик, него и као језик културе). Црквенословенски језик је посредник

у грчко-руским контактима, средство трансплантације византијске културе на руско тле [в. Успенский 1994, 10]. Помиње се и грчки утицај на функције црквенословенског језика. Наиме, пошто превод са грчког претпоставља употребу црквенословенског језика, црквенословенски језик функционише као књижевни. Употреба овог језика условљена је културним статусом текста који се преводи, тј. његовој припадности сфери књижевне културе [в. Успенский 1994, 22].

За словенске народе уопште, старословенски језик значио је улажење у европску културу, могућност трансплантације византијског наслеђа на словенско тле, могућност трансмисије властите културе (Кирил Туровски, Климент Смољатич писали су дела на црквенословенском језику руске редакције, а она су се преводила на грчки језик, репрезентујући словенску културу) и сл., што значи да је одиграо веома битну културну функцију, иако му је првобитна функција била само богослужбена.

Функција богослужбеног језика у **стварању осећања јединства, социјализације у литургијској заједници** испољава се кроз честу употребу заменице *ми* као и употребу глаголских облика у првом лицу множине у богослужбеном (литургијском) језику. Јединство се остварује не само међу вернима у овом времену и простору, већ и са раније преминулим члановима Цркве, са Светима, као и са свим другим хришћанима који се такође моле на богослужењима – истим молитвама. Остварено јединство Светих на небу и намеравано верника на земљи у Христу усмено се потврђује речима, тј. једном формулом којом се завршавају многе јектеније:

Пресвету, Пречисту, Преблагословену, Славну Владарку нашу Богородицу и Приснодјеву Марију са свима светима поменувши, сами себе и један другог и сав живот наш Христу Богу предајмо.

Ова функција се потврђује и у многим другим молитвама, а најсвеобухватније је изражена у молитвама које свештеник изговара током чина литургије, на месту након претварања Часних Дарова у Тело и Крв Христову:

Још Ти приносимо ову словесну службу за преминуле у вери Праоце, Оце, Патријархе, Пророке, Апостоле, Проповеднике, Еванђелисте, Мученике, Исповеднике, Подвижнике, и за сваки дух праведника, преминулог у вери... За светог Јована, Пророка, Претечу и Крститеља, за свете славне и свехвалне Апостоле, за светог (име) чији спомен славимо, и за све твоје Свете, чијим молитвама посети нас, Боже. И помени све преминуле у нади на васкрсење у живот вечни... Још Ти се молимо, помени, Господе, сво епископство православних, који правилно управљају речју Истине твоје, сво презвитерство, у Христу ђаконство, и сав свештенички ред.

Још ти приносимо ову разумну службу за васељену, за свету, саборну и апостолску Цркву, за оне који живе у невиности и часним животом, за благоверни и христољубиви народ наш, да тих и миран живот поживимо у свакој побожности и чистоти.

И затим:

И дај нам да једним устима и једним срцем славимо и певамо пречасно и величанствено име твоје, Оца и Сина и Светога Духа, сада и увек и у векове векова.

Свештеник се, дакле, у своје име и у име верних, моли да достигну то јединство – и међусобно, а и са Светима. А верни народ одговара: *амин*. Веома је битан смисао и овог одговора народа у виду једне речи:

"Амин", које изговарају верници, означава не само сагласност са свештениковим речима и радњама, већ активно примање и органско учешће сваког члана Цркве и свих заједно у једној свештенорадњи Цркве, у њеној молитви [Расказовски 1997, 298].

Функција јединства и тежње ка јединству изражена је, дакле, кроз свештениково помињање свих Светих, затим живих чланова Цркве, преминулих, оних који су у опасностима, удовица, затвореника и свих којих се Црква иначе сећа на свакој литургији. Човек се учи да се моли *са* Црквом, да прима њену молитву као своју. Он долази у Цркву не да би се молио индивидуално, приватно, одвојено, но да уистину буде интегрисан у молитву Самога Христа [в. Шмеман 1992, 142]. "Да живимо наш живот како су они живели, да бисмо достигли у Христу потпуно јединство са њима" [Станилоје 1992, 85].

У вези са молитвама изговораним у множини (које су језички израз јединства верних унутар конкретне литургијске заједнице), протојереј Георгије Флоровски наводи ове важне речи:

Врло је значајно да су све евхаристијске молитве написане у множини, укључујући и молитву узношења (*анафора*, о којој ћемо касније рећи нешто детаљније - *прим. наша*) која се изговара само од стране свештенослужитеља, али јасно, у име и у прилог верних. У ствари, претпоставља се да цело сабрање верних *са-служује* са својим свештеником или епископом ... Оно што свештенослужитељ непрестано говори је у име целе Цркве, *ми се молимо*. Ово *ми* у литургијској употреби има двоструко значење:

1) Наговештава и предказује јединство сабране Цркве, неразрушиво братство оних који се моле...Истински глас претпоставља неку разноврсну идентификацију оних који учествују и "*слажу се*". Од сваког се очекује да се моли не

као егоцентрична индивидуа, већ као члан Тела, тајанственог братства у Христу.

2) Литургијски плурал има другачије и дубље значење и конотацију: он наглашава универзалну пунину и јединство Цркве. Свака се литургија служи у заједници са целом Црквом, саборном, католичанском и универзалном; у име целе Цркве. У сваком служењу духовно цела Црква узима невидљиво, реално учешће – "целокупна небеска заједница". Ово јединство се проширује не само на целу васељену, већ такође и на цело време, тачније укључује све генерације и векове. Због тога се на свакој Литургији помињу преминули. То није само пуко *сећање*, није само сведочанство људске симпатије и љубави, већ пре свега духовно улажење у тајанствено братство, сабрање свих верних, живих и преминулих, у Христу, заједничком Васкрсом Богу [Флоровски 1997, 205-206].

Функција молитвеног *ми* у литургијском (богослужбеном) језику, дакле, није само да значи заменичку множину, већ и нешто много дубље, "пре свега духовно јединство Цркве која се моли, нераздељиву саборност молитвеног обраћања" [Расказовски 1997, 299].

Поред вербалних елемената у којима се садржи функција јединства, саборности, овој функцији такође служе и нека екстралингвистичка средства, као што су иконе и фреске Светих на зидовима и остали свети украси [в. Шмеман 1992, 126].

Функција идентификације, изражавања идентитета (симболичка функција) такође је једна од навођених у литератури [в. Бугарски 1991, 27], а у случају богослужбеног језика изражена је у томе што се црквенословенским, на пример, идентификујемо као православни Словени, док се српским језиком идентификујемо као Срби (с тим што се српским језиком могу идентификовати и Срби других вероисповести и атеисти, док црквенословенским могу само верујући, тј. чланови Цркве). Евентуално би се данас чланови Цркве који припадају некој другој националности (најчешће у иностранству), који су пришли Српској православној цркви, могли идентификовати као православци уопште српским или црквенословенским језиком, будући да присуствују богослужењима на српском језику (или црквенословенском, или комбиновано). Кажемо, евентуално, пошто је тенденција да се богослужење у иностранству обавља на тамошњим језицима. Пошто о томе немамо прецизних података, дајемо само напомену. Највероватније је, међутим (и опет према недовољно прецизним подацима, које је писац ових редова чуо од оних који су неко време боравили у иностранству),

да се ова функција богослужбеног језика у иностранству умногоме изгубила, јер су богослужбени језици променљиви, а не константни, и то већ довољно дуго времена да је верни народ на то навикао.

Ова функција је била нарочито висока у првим вековима постојања старословенског језика:

У најстаријим делима на старословенском читамо како се истим језиком служе Словени у области Солуна, Моравске, Паноније, Бугарске или Македоније. Све је то хришћански народ Божији који се не одређује било којим обласним говором, већ новозаветном поруком јединства [Трифуновић 1994, 158].

Будући врстом говорног догађаја, литургија је и својеврстан дијалог²⁰, а литургијски језик има, свакако, **функцију општења (комуникативну функцију)**: "У Литургији верник доживљава релацију дијалога са Светом Тројицом, то јест стварно Њено присуство" [Станилоје 1992, 7].

Ова функција код литургијског језика у првом плану је истакнута кроз комуникацију са самим Богом и није у оба правца изражена вербално, тј. Бог одговара човеку на чулу слуха недоступан начин, док човек упућује исказе Богу на уобичајен начин (што није случај са комуникативном функцијом у другим дискурсима, где се најпре подразумева комуникација између људи, у којој на исти начин учествују оба саговорника). Дијалог, иако једним делом нечујан, веома је жив:

Свака молитвена реч коју верник упућује Христу има одговор од Христа, пошто је Христос жив и као човек... Хришћанин мора у сваком тренутку да мисли на Христа и да Му упути молитвене речи гледајући у Његову икону. Као што нас лице нашег ближњег подстиче да му се обратимо, или наше лице док му се обраћамо притиска га са особитом силом да нам одговори, тако треба да сматрамо да и изглед Христовог лица подстиче нас на изванредан начин да Му се обратимо, а наше присуство што Му се обраћа пред Његовом иконом чини Га да одговори на нашу реч [Станилоје 1992, 70].

Овај дијалог уопште не мора бити вербалан ни од стране човека. Некада су речи ту излишне [в. Едельштајн 1985, 167], постоји само осећање, свест о Божијем присуству и довољно је да се у себи мисли: *Ти, Господе, све знаш, знаш шта је мени потребно, видиш моје жеље, моје срце* и сл.

Ево једног интересантног начина објашњења овог "разговора" између човека и Бога:

²⁰ Детаљније о литургији као говорном догађају говоримо у т. 2.2.4.

Веома често када почнем да се молим, осећам се претходно позваним, привученим, подстакнутим од Бога да Му се обратим. Он ме позива на молитву. Ја треба да одговорим на Његов позив... Реч Божја мени упућена (проповеђу или молитвом других, али понекад и на директан начин, после тога) и молитва моја Њему, везује се сместа у дијалог. Иницијативу дијалога у речима има Бог; у молитви, обично ја. У речи Божјој мени прво се осећам као једно ти Божје, а Њега осећам као једно Ја које ми се обраћа; али одмах ја постајем ја и Бог ми постаје једно Ти. Дистанца између мога квалитета Божјег "ти", до квалитета ја који Му се обраћам, дакле и дистанца између Његовог квалитета Ја који ми се обраћа од Ти којем се обраћам, јесте толико кратка да ови моји квалитети моји-Његови симултано се појављују, као иначе у сваком разговору [Станилоје 1992, 106].

Општење на литургији одиграва се у више праваца:

1. Свештеник разговара са Богом - онда када иступа у име свих верних, присутних на богослужењу, па и оних који нису присутни, те се обраћа Богу молитвом за разне потребе, о чему је већ било речи.

2. Свештеник разговара са народом. Ово општење свештеника са народом своди се на позив (јектенију²¹) свештеника на молитву, упућен народу, као и одговор народа (у данашње време чешће одговор хора). Тако, на пример, он позива: *Господу се помолимо*, а народ одговара: *Господе помилуј*; или говори: *Мир свима*, а народ му одговара: *И духу твоме*; затим позива народ на гест, акцију: *Главе своје Господу приклонимо*, а на ово народ одговара приклањањем главе итд. Овај одговор народа је доказ и тога да се свако понаособ молио заједно са свештеником у јектенији.

3. Свештеник разговара са ђаконом, током обављања богослужбених радњи. На пример: *Помоли се за мене, владико свети. – Да управи Господ кораке твоје; Жртвуј, Владико. – Жртвује се Јагње Божије, Које узима грех света...; Ђаконе, приступи. – Ево приступам Христу, бесмртном Цару и Богу нашему*, итд.

4. Свако понаособ од народа "разговара" са Богом. Ова комуникација је већ унутрашња, нечујна, али, као што смо рекли, и те како присутна. О њој не можемо много казати, будући да није доступна истраживању, али можемо с правом претпоставити да је веома богата, јер без сумње садржи обраћање Богу за помоћ у разним потребама – и духовне и материјалне природе, затим тражење испуњења жеља, опроштаја грехова и сл. Такође, на овај или онај начин, свако осећа и "одговор"

²¹ В. т. 2.2.4..

од Бога, кроз веру и, да кажемо, олакшање у души које се често јавља приликом молитве, као и многа друга осећања.

Све до сада набројане функције језика Цркве сврставамо у комплекс оних функција које су везане за богоопштење, човекоопштење и деловање унутар Тела Цркве.

Сада ћемо размотрити функције које су везане за интелектуално-спознајну активност.

Будући да спознаја вере за верне значи и спознају истине, једну од ових функција језика Цркве назваћемо **функцијом индикацијског означавања Истине**. Она је својствена и богослужбеном (литургијском) и богословском (теолошком) језику, а у извесној мери више овом другом, будући да су у теолошком језику експлицитнији и чешће присутни искази у вези са верским догматима и вером уопште, тј. истином. Важно је знати, у вези са односом између ове истине и језика, да је "та Истина (=sub specie essentiae et sub specie personae), ипак, бесконачно недосегљива (и квантитативно и квалитативно...) унутар језика самог" [Лубардић 2000, 60].

Свако богослужење и цео богослужбени живот Цркве служи овом "означавању Истине", јер "јединство Цркве ... је јединство Истине, бојански откривене, потпуне и апсолутне Истине" [Шмеман 1992, 155].

Језик досеже само до указивања и назначивања када говори о истинама вере, пошто је прилагођен да одреди оно што постоји у простору и времену [детаљније в. Вер 1997, 19], као и оно што се збива у људској машти, али што је такође састављено из "овдашњег", а не "оностраног" искуства. Јер, када кажемо за Бога да је *светлост*, то никако не можемо тумачити у дословном смислу, јер Он није обична, тварна светлост. Исто важи за термин *рађање* (Сина), будући да знамо да се догодило на натприродан начин (не, дакле, као остала рађања), као и за многе друге термине који се користе у богословском и богослужбеном језику. За ствари које се тичу вере, дакле – вечности, истине, не постоје прави називи. Постоји само знање, осећај у срцу, искуство које превазилази сваки назив и због тога језик само индикативно означава истину.

Језик хришћанства, па и сва писана предања вере Христове имају *индикативни* – призивајући и назначујући смисао...

Другим речима, хришћански језик узводи *преко* себе у мистерију интерперсоналног онтолошког сусрета са Богом, и такав сусрет могућ је тек у Цркви <...> Тек таква, интерперсонална заједница, омогућује и остварује спасење, па и пренос и преображај тварног

језика у димензије које не захвата сам по себи: у димензије ипостасне и нетварне [Лубардић 2000, 50-51].

Још једна битна функција у овом комплексу функција је **функција бележења чињеница** [в. Кристал 1995, 12]. Наиме, да није језика, толико тога не бисмо знали не само о Христу и Његовом животу и страдању, већ ни о бројним Светитељима, чија житија и фрагменти из њих чине подлогу за огроман део богослужбеног корпуса (службе из Минеја²²). Све ово обезбеђује основу знања за будуће генерације на које се преноси хришћанство. Ова функција је веома важна, будући да се, захваљујући њој, народ упознаје са догађајима, житијима и са Светим Предањем²³, што је важно и ради самог одржавања вере код људи, као и њеног јачања.

Веома слична функцији бележења чињеница је **функција подсећања**. Она у себи садржи и ову прву функцију, али је, као што ћемо видети, и шира од ње. Овде се ради о томе да нас језик Цркве (дакле, и литургијски и теолошки), најпре, подсећа на догађаје из Јеванђеља, на животе ранијих хришћана, Светих и сл. "Хришћанин је, пре свега, неко ко се *опомиње, сећа*" [Шмеман 1992, 204]. Да би хришћанин то чинио, помаже му богослужбени језик, пре свега сама литургија, која симболички представља живот Христов. Литургија уопште јесте, на неки начин, подсећање: "Свака Литургија јесте **сабирање**, поновно успостављање пуноте нашега памћења, "освешћивање" тог памћења". [Шмеман 1997б, 274].

Најпре се подсећамо за време читања делова из Светог Писма, које је обавезна компонента сваке литургије (као и неких других богослужења). По речима протојереја Георгија Флоровског,

стално слушање Јеванђеља на служби Божјој на блиском језику помагало је, подржавало је памћење о Христу и чување његове живе слике у срцу [Флоровски 1997а, 18].

Затим, многи делови богослужења су потпуно исти као и у Библији, те се и преко њих сећамо описаних у њима библијских догађаја. На пример, следећи искази: *Примите, једите, ово је тело моје које се за вас ломи на отпуштење грехова* и *Пијте из ње сви, ово је крв моја Новог Завета, која се за вас и за многе пролива на отпуштење грехова* - јесу исти они које је изговорио и сам Христос (в. Јеванђеље по Матеју 26, 26-28).

²² *Минеј* је збирка од дванаест књига, за сваки дан у години. Садржи у себи химне и молитве везане за Светитеља или догађај који се празнује сваког дана посебно.

²³ Предање је све оно што је Црква усмено сачувала и прихватила и што се у њој преноси вековима.

Ова функција је највише присутна у делу литургије који се зове анафора. Анафора је централна евхаристијска молитва. Она је обично подељена на неколико делова, а први њен део је посебно везан за функцију подсећања, јер се у њему износе безбројна, знана и незнана, јавна и тајна Божја добротина, износе се поменуте евхаристијске речи које је Господ установио (*Примите, једите, ово је Тело моје... и Пијте из ње сви, ово је Крв моја...*), спомиње се Тајна вечера и све што је учињено за наше спасење. У овом делу се такође помиње и Мајка Божија и сви Свети, као и сви чланови Цркве, живи и преминули, чиме се такође врши функција подсећања. У анафори су изнесене основне истине вере у Тројединог Бога, догмат искупљења ... црквено учење о Богу-Оцу као Творцу и Промислитељу, о Богу-Сину као Искупитељу и о Богу-Светој Духу као Осветитељу [Флоровски 1997а, 46].

Ово последње би било подсећање на основне истине Православне вере. У анафори имамо моменат анамнезе, а "анамнеза је ... сећање и спомињање" [Јефтић 2000, 103].

Треба знати да се појам времена у Цркви нешто другачије посматра. Покушаћемо да то објаснимо следећим цитатом: "Литургијско време Цркве јесте управо то "сада" које садржи и обједињује прошлост и будућност на непосредно присутан начин" [Јанарас 1997, 335]. Отуда и поновно доживљавање догађаја описаних у Јеванђељу, доживљавано кроз језик (нпр у кондаку²⁴ који се пева на Божић каже се "Дјева данас... рађа", што значи да ми сваког Божића доживљавамо тај догађај поново, па чак и не само сваког Божића, него увек, гледано теолошки: "јесте 'данас' Божић есхатолошки, пентикостално, благодаћу Светога Духа" [Јефтић 1996, 120].

Повезана са овим литургијским "данас" је **функција актуализовања** догађаја описаних у Светом Писму, већином у Новом Завету.

Све оно што је Христос *једном* савршио, на Литургији се непрестано враћа у живот, и света Литургија га поново чини *присутним*, актуализованим у својој вези са нама и нашим спасењем [Шмеман 1992, 100].

Тakoђе: "У Светој Литургији се пред нашим очима одвија живот Христов" [Григорије Светогорац 1997, 18].

Тако, на пример, тренутак када свештеник ломи свети Агнец на четири дела, поставља делове крстообразно на дискос, затим узима део стављен на источну страну, означен словима ИС и ставља га у свету Чашу, говорећи: *Пуноћа Духа Светога* - означава васкрсење Господа

²⁴ Врста кратке црквене песме.

Исуса – сједињавање Његове душе са Његовим мртвим Телом. Израз: *Пуноћа Духа Светога* означава да се је "пуноћа", тј. васкрсење Господа Исуса збило [в. Николај Макариополски 1997, 50]. На све то указују не само речи које се изговарају, већ и језик гестова, заступљен у литургији (кађење, приклањање главе, поклони и сл).

Сваки дан у коме се служи литургија "представља неку врсту уласка и општења са вечним значењем неког догађаја у прошлости, кроз које ми окушамо Царство Божије" [Шмеман 1992, 100], чиме смо везани и за будућност, која је управо то Царство Божије. Дакле, велика је важност литургије као чина богослужења. "Захваљујући њој и посредством ње до нас допире све што је Христос учинио, што чини и што ће учинити за људе" [Клеман 1997, 58].

Актуализовање се састоји и у томе што ми, присуствујући на литургији, не само што присуствујемо, не само што се сећамо, него и живимо догађаје којих се сећамо:

Са празницима наше Цркве не сећамо се једноставно Христа и Светих, не "узводимо" се у догађаје свештеног домостроја и живота Светих него тајанствено живимо у овим догађајима и саучествујемо у животу Светих. Са овога разлога химне наше Цркве не односе се на прошло, но свагда на садашње време. "Данас виси на дрвету!" Јер данас нам дође празника време и хор светих ангела сабира се са нама. То *данас* није облик речи него тајанствено остварење у срцима верних. [Алевизопулос 1997, 286].

У теологији је ово *богослужбено данас*, иначе, добро познато и веома важно:

Тим *данас* Оци песници (који су писали богослужбену поезију – прим. наша) указују на чињеницу да се богослужбено, светодуховски репрезентује, оприсутњује празник који се слави, да верни учествују реално и истинито у том празнику који није пуки факат прошлости него Светим Духом омогућена причасна стварност [Вукашиновић 2001, 54].

У вези са функцијом актуализације је целокупан, дакле, литургијски језик, и вербални и невербални. Тако

све радње и тајне ... које се свршавају у Литургији, *на делу* (у акту, праксом) нам објашњавају оно исто што говоре речи Светог Писма. Тако Свето Писмо и његов пуни смисао може да схвати и један прост човек, обичан хришћанин, а не само учени [Јефтић 2000, 64-65].

Функција изражавања вере, или, како то каже Папатанасију – функција тела поруке Цркве [Папатанасију 2002, 69] је још једна функција у овом комплексу. Ради се, у ствари, о материјализацији поруке Цркве језиком.

У искуству Православне Цркве Литургија је увек била и јесте *изражавање* вере, живота и учења Цркве, па отуда представља и једини сигурни пут упознавања са њима. *Lex orandi est lex credendi*. Дакле, *правило молитве јесте и правило вере* [Шмеман 1992, 104].

Значи, цела литургија је изражавање вере, али је ова функција највише изражена у самом Символу вере, који се изговара на свакој литургији, као и у другим молитвама анафоре, где се износе основне поставке о тројичности Бога, догмат о искупљењу итд. Будући да ову функцију језик врши само условно, јер његовим посредством говоримо о нечему што не познајемо довољно, она је у вези са функцијом индикацијског означавања истине, тако да би се ова друга могла сматрати њеном подврстом.

Осим изражавања вере, богослужбеним језиком се изражава, односно објашњава и смисао свештенорадње, образлаже се њена суштина и намена. Ово је **функција објашњавања смисла свештенорадње**. У овој функцији често се користе библијски цитати. Тако, на проскомидији – првом, припремном делу литургије, који се обавља у олтару – свештеник говори: *У спомен Господа и Бога и Спаса нашега Исуса Христа. Као овца на заклање би вођен; и као невино јагње, немо пред оним који га стриже, тако не отвара уста Својих; у смирености Његовој суд се Његов узме; а порекло Његово ко ће исказати! <...> Један од војника прободне Му ребра копљем, и одмах изиђе крв и вода, и онај што виде посведочи, и истинито је седочанство његово*. Овде би спадао и текст чија је функција успостављање свесног односа верника према свештенорадњи која се савршава током његовог изговарања. Тако, приликом причешћивања верника, свештеник за сваког појединачно говори: *Причешћује се слуга Божији (име) часним и пресветим Телом и Крвљу Господа и Бога и Спаса нашега Исуса Христа на отпуштење грехова и на живот вечни*.

Поред досад описаних начина на које језик служи за подсећање (в. функцију подсећања), у анафори се, кроз једну синтагму (коју смо у цитату подвукли), сећамо не само онога што је било, него и онога што ће тек да буде:

У молитвама *Анафоре* на Литургији Св. Јована Златоуста говори се: *"Сећајући се Крста, Гроба, тридневног Васкрсења, узласка у Небо, седења с Десне стране (Оца) и Другог славног Доласка"*, који *Долазак* иако се очигледно још није збио, доживљава се као већ присутан догађај. Као што се у истим молитвама Св. Литургије такође каже да нас је Бог већ *"узвео на небо и даровао нам своје Будуће Царство"* [Јефтић 2000, 267].

Видимо, дакле, да је у питању подсећање не само на оно што се већ збило, него и на оно што ће тек да се догоди (тзв. "већ и још не"). Ову функцију ћемо назвати **функцијом актуализовања будућности (оприсутњења есхатона)**. Језик је само један од елемената којима се оприсутњује есхатон. При томе, највише он реализује ову функцију кроз појање и посебан начин читања на богослужењу, који се састоји у наглашеној ритмизацији, без изражавања субјективне емоционалности или индивидуалног става. О великој важности овог начина читања, блиског појању, а тиме и о важности ове функције богослужбеног језика (посебно њене важности за разумевање!) сведоче следеће речи митрополита Јована Зизиуласа [2001, 147-148]:

Унутар оквира богослужења и саме свете Евхаристије појемо речи Светога Писма, односно певамо библијско штиво. <...> Свети Јован Златоусти на једном месту каже: "Отварамо схватање". *Схватање* означава оно што ум у појмовном смислу обухвата. А ми му помажемо да схвати. Реч Божија никад не може бити *схваћена* (=обухваћена, смештена у границе ума). Она је већа од нас. Реч Божија је та која *нас* обухвата. Свети Јован Златоусти веома лепо каже да се певањем *отвара* реч Божија, односно *отвара* се "*схватање*" и тиме нас та реч обухвата, уместо да ми њу присвојимо. Та склоност знања ка присвајању испољава се сваки пут када напуштамо појање и када се латимо схватљивог читања. И реч која се за ово користи веома је занимљива. Кажемо да хоћемо да народ схвати речи. Да их *схвати*! Можеш ли икада *схватити* или *обухватити* реч Божију? Свакако да ће се неко упитати: какво је то мистично и хаотично поимање? Многи западњаци бивају ганути када посете православну Литургију ... па кажу: ви православни барем имате *тајну*. Овде није реч о некаквој мистичној тајни без смисла. Реч је о начину познања који се заснива на заједници личности, а не на делатности ума. Због тога, по православном поимању, Свето Писмо не може да нам говори на исти начин када га читамо код куће, и када га певамо, односно када га слушамо у Цркви.

Конечно, осим два наведена комплекса функција, богослужбени језик реализује и личносне карактеристике језика, које се пројављују у освешћивању властитог "ја", рефлексиви о себи, изражавању свог унутрашњег света (мисли, емоција, вољних стања), унутарњој дијалогизацији у процесу самоспознаје личности. Ово би била **функција самоспознаје или самореализације**. Она се остварује како у индивидуалној,

тако и у саборној молитви. У првом случају, најбољи пример представљају молитве у којима се исповедају греси, а такве су првенствено молитве пред свето причешће, из којих је и текст који следи:

Ти си, Господе, утврдио на мени страх Твој, а ја пред Тобом сатворио зло, и Теби јединоме сагреших. Но молим Те, немој се судити са слугом Својим; јер ако на безакоња будеш гледао, Господе, Господе, ко ће опстати? Ја сам Ти пучина греха, и нисам достојан нити врстан због мноштва грехова мојих, којима нема броја, да погледам и видим висину небеску. Јер сам изобиловао у сваком злочинињу и лукавству, и сатанској препредености, и покварености, и просипању, блуду, кварењу деце, злопамћењу, наговарању на грех, раздраживању и другим безбројним страстима. Којим ли то гресима не развратих себе? Која ли то зла не владаху мноме? Сваки грех учиних, сваку прљавштину унесох у душу своју; непотребан постадох Теби, Богу своме, и људима. Ко ће подићи мене, палог у оваква зла и толика сагрешења? Господе Боже мој! У Тебе се уздам: ако постоји нада на моје спасење, ако човекољубље Твоје побеђује мноштво безакоња мојих, буди ми спаситељ, и по милосрђу Свом и милости Својој отпусти, остави, прости ми све што Ти згреших... [из молитве св. Симеона Метафраста].

У саборној, богослужбеној молитви, такође постоје искази у којима се исповеда лична недостојност и огреховљеност. Таква је молитва Херувимске песме, коју изговара свештеник пре приношења светих Дарова: <...> *Погледај на мене грешног и непотребног слугу твог, и очисти моју душу и срце од зле савести, и оспособи ме силом твога Светога Духа, да обучен у благодат свештенства, предстанем овом светом Престолу твојем, и свештеностима твојим пречисто Тело твоје и пречасну Крв ... Не окрени лице твоје од мене, нити ме одбаци од деце своје, него ме удостој да Ти ја, грешни и недостојни слуга твој, принесем ове Дарове...*

Такође, постоје примери исказа који прате неку богослужбену радњу, функционишући као "помоћна средства" да се та радња дубље доведе до свести, као нпр. када свештеник, узимајући честицу светог Агнеца, говори: *Часно и пресвето тело Господа и Бога и Спаса нашега Исуса Христа даје се мени недостојном свештенику (име) на отпуштење грехова мојих и на живот вечни, или када после причешћа верни народ појући исповеда: Видесмо светлост истинску, примисмо Духа Небескога, нађосмо веру истиниту...*

Поменимо на крају нама веома важан појам **богослужбене функционалности**. Да ли ова функционалност богослужбеног језика подразумева искључиво то да језик посредује разумевању богослужбеног

садржаја [в. Мијач 1970, 504, 1] (те је, у том случају, црквенословенски језик, по схватању Мијача, изгубио богослужбену функционалност), или она обухвата и неке друге особине као што су тајанственост језика, његова милозвучност, музикалност, старина и сл.?

Ми бисмо се сложили са овим последњим, будући да смо већ видели да су функције богослужбеног језика, као и језика Цркве уопште, много шире од наведене интерпретације функционалности.

2.2.3. ЛИТУРГИЈА

Термин *литургија* је вишезначан и често коришћен у различитим контекстима у теолошкој литератури, па је за потребе овог рада неопходно да га објаснимо. Најпре дајемо дефиницију, која уједно објашњава и у ком смислу користимо овај термин у раду:

Литургија је најважније хришћанско богослужење које постоји, премда не у истоветном облику, код свих хришћанских конфесија и изражава основне идеје хришћанског погледа на свет; њен централни моменат јесте савршавање евхаристије, узношење дарова (анафора). Установио ју је Сам Господ Исус Христос на Тајној вечери [в. Аверинцев 1993, т. 2, 41].

Под литургијом у ширем смислу, пак, подразумевамо богослужење уопште и молитву уопште. Најчешће се као синоним за прво значење речи литургија (наведено у дефиницији) користи термин *евхаристија* (благодарност), али се среће и неколико других термина, које ћемо навести јер нам могу помоћи да боље разумемо суштину и значење овог најважнијег хришћанског богослужења. Литургија се, дакле, још назива, или се некада у Цркви називала, овим именима: *благослов* или *чаша благослова*; *удео*, *причешће*; *вечера* или *вечера Господња*; *тајанствена трпеза*; *тајна*; *чудновата тајна*; *тајна божанска*, *света*, *страшна*; *ломљење хлеба*; *узношење* и *приношење*; *извршење*, *освећење*; *скуп* или *свети скуп*; *света радња* итд. [в. Мирковић 1982, 39-40]. За наше потребе, а и уопште данас, прецизније је речју "евхаристија" означавати саму тајну у њеној сакраменталној суштини, а речју "литургија" спољашњу, обредну страну ове тајне, а у ширем смислу, као што смо већ рекли - цело богослужење [в. Николај 1997, 33]. Реч *литургија* етимолошки значи "служење". У ствари, "право значење речи *литургија* ... јесте: упражњавање и функционисање богоданих сила и способности, на добро свих, тј. Цркве" [Јефтић 2000, 98].

Литургисати значи, дакле, *функционисати*, *дејствовати*, што опет значи да је "Божанствена Литургија <...> начин на који Православна Црква савршава Евхаристију" [Харакас 2001, 73].

Једно свеобухватно објашњење вишеструких значења речи *литургија* даје владика Атанасије Јефтић:

Реч *Литургија* употребљава се ... у значењу православног црквеног *сабрања* верних на једно место (обично у храму) ради свршавања Свете Евхаристије, и сам тај акт свршавања Св. Евхаристије. Литургија, дакле, означава саму Св. Евхаристију Цркве на делу. Даље, израз *литургија* употребљава се и у ширем значењу: у смислу православног богослужења уопште, богослужбеног (литургичког) живота (или "култа") Цркве, који и првоначално извире и коначно увире и рекапитулира се сав у Св. Литургији Цркве. На крају, употребљавамо реч *литургија* и у још ширем значењу (а такву нам употребу дозвољавају и саме евхаристијске, црквено-космичке димензије Божанске Литургије), то јест у смислу праве и правилне, нормалне *функције* сваког тварног бића, право *функционисања* (служења) сваког живог организма, сваке твари, целокупне творевине Божије (јер првобитно значење грчке речи "лт-ουργια"... и јесте: јавно дело, делање (деловање), рад, функција, функционисање, општи и јавни рад за народ (тј. на корист свих, вршење општекорисне функције и сл.) [Јефтић 2000,111].

Као што смо већ назначили, овде ћемо реч *литургија* користити у њеном ужем значењу. Тамо где буде било потребе за њеним коришћењем у ширем значењу, то ће бити назначено.

Већ из ових дефиниција, синонима и објашњења литургије видимо да она има велики значај, прво **за самог човека**, јер

је човек пре свега литургијско биће. Створен је да би литургисао, да се сам приноси и да приноси цео свет Богу са захвалношћу, славословљем и служењем [Капсанис 1997, 195].

Такође, у вези са значајем литургије за човека, треба знати следеће:

Литургијска порука није етичке природе; литургијска порука је онтолошке природе. Она има задатак да човека доведе до тога да напусти безизлазе и да га доведе до промене начина живота, узимајући у обзир Божији начин живота [Зизиулас 2001, 168].

А каква све искуства литургија може да пружи човеку? Ево једног одговора на ово питање: "Духовна и морална, божанска и човечанска, верска и световна" [Харакас 2000, 8].

Затим је значај литургије веома велики и **за друштво уопште**, што је посебно било значајно раније, када је највећи део хришћанског народа

редовно учествовао у богослужењима (из једног другог угла посматрано, данас може бити још значајније!).

Рођење, смрт, крштење, брак, школа, рад, друштвени односи, радости и жалости, све манифестације друштвеног живота пролазиле су кроз Литургију и Цркву <...> Тако су појединачне службе у животу верних у Светој Евхаристији налазиле своје јединство и поредак [Зизиулас 2001, 197].

Литургичари истичу и следећу потребу, која показује посебно велики социјални значај овог најважнијег богослужбеног чина. То је потреба за преношењем литургијског начина постојања изван зидова храма, односно за продуживањем литургије у свакодневни живот хришћанске заједнице... [Литургија] својом унутрашњом структуром, односно својим специфичним етосом, начином односа који су у њу уткани и којима нас учи, које усвајамо из ње, представља кључ за решење многих друштвених проблема и социјалних неправди [Вукашиновић 2001, 45].

Литургија нам **открива** и сами **смисао живота**, испуњава наш живот. Томе служи читав њен поредак, све из чега се она састоји:

Евхаристија, уз помоћ свих облика уметности, показује на који начин човек у потпуности може да учествује у непрестаном васпостављању правога односа према свету и правилне употребе света [Јанарас 1997, 339].

Та испуњеност живота литургијом иде дотле да се све што се догађа у хришћанском животу може подвести под ово име [в. Вукашиновић 2001, 112], тако да, кад кажемо "литургија", мислимо на живот уопште: "Стварни, живи, узбудљиви, стварни, афирмативни, истински живот – то је Божанствена Литургија" [Харакас 2000, 36].

Литургија је, такође, најзначајнија **за саму Цркву**. Она је и делатност Цркве, али и Црква сама. "Иако литургија не исцрпљује сву делатност Цркве, она је истински извор и циљ свег њеног деловања" [Вукашиновић 2001, 90].

Литургија, штавише, може да *представи* Цркву:

Ако би Црква хтела од почетка па до данас да себе представи, да каже и покаже шта је Црква, она не може себе боље и пуније представити у свим областима: и у науци, и у моралу, и у делатности, и у своме богослужењу, него као кад се окупи на Литургији [Јефтић 1996, 91].

Литургија је оно најважније у православној Предању [Курајев 1997, 302]. Будући централно црквено богослужење, она је и централна и најважнија молитва:

Света Евхаристија, која се савршава за време Литургије, историјски је увек била молитвени центар и средиште живота Цркве и живота у Цркви. <...> Евхаристијска тајна, која се врши за време Литургије, представља опште служење и опште молитвено сабрање целе Цркве. Моли се цела Црква и моле се за целу Цркву. У том мољењу преплићу се и смењују молитве свештенослужитеља и народа. Зато све евхаристијске молитве имају дијалогску структуру. Сваку молитву коју изговара свештеник, верници потврђују и завршавају речју "Амин" [Расказовски 1997, 292; 297].

Постоји још једна значајна особина литургије, изражена у једном од њених горе поменутих назива, а то је да је она "Света Гозба на коју нас недељом и празницима позива наш Господ" [Харакас 2000, 73]. У вези с тим је и:

њено потпуно и савршено надилажење прагматичних циљева и поступака. То је њена свечаност, сложеност, њени ритуали, њена кореографија, лепота, њено радовање и играње пред Богом, њено искање сусрета и односа слободних личности које се воле и које се радују једна другој. Литургија нема сврху или, у најмању руку, она се не може разматрати с позиције сврховитости. Она није *средство којим се досеже одређени циљ*, она је циљ по себи. Човек учи да живи у присуству Божијем и да се радује, учи се некористољубивом односу и вредновању чисте егзистенције, учи се слављењу Бога као садржају вечног живота, учи се да постоји у вечности. Дидактичка функција литургије <...> састоји се у томе што она поучава душу да не гледа у свему сврху и корист, односно, учи је љубави. А љубав је, по речима епископа Атанасија Јевтића, радост живота и игре, радост сусрета, радост загрљаја [Вукашиновић 2001, 84].

Имајући у виду бар донекле значај литургије као богослужбеног чина, биће нам јасно и колико је битно да верници, који у њему треба да учествују – разумеју све што се у њему догађа. Отуда и значај разумевања богослужбеног језика.

2.2.3.1. ЛИТУРГИЈСКА ОБНОВА (ПОКРЕТ)

Највећим делом због потребе за активним учествовањем верника на литургији појавио се цео један покрет, познат под називом *литургијска обнова*, чији је циљ обнова богослужбеног живота Цркве.

За нас је овај покрет значајан због тога што је једно од његових главних питања питање богослужбеног језика. Циљ покрета јесте обнављање активног учествовања верног народа у богослужењу Цркве. Наводимо свеобухватну и концизну дефиницију литургијског покрета:

Литургијски покрет јесте настојање групе људи сабране око спонтано узраслих вођа да, мотивисани пастирском бригом и потпомогнути савременим богословским истраживањима, првенствено на пољу литургије и литургијског богословља, а потом и црквене археологије, историје уметности, библијских наука, патрологије и слично, омогуће свим члановима Цркве активно, свесно, и потпуно учествовање, учествовање с разумевањем, у богослужбеном животу Цркве [Вукашиновић 2001, 10].²⁵

Наше истраживање ставова према богослужбеном језику би донекле могло да буде допринос и литургијској обнови, будући да ова увек полази од садашњег искуства и да је мотивисана пастирском бригом, а какво је садашње мишљење верних кад је у питању богослужбени језик, као један од битних аспеката литургијске обнове, може да нам покаже наша анкета.

Покрет је био веома значајан за увођење народног језика у богослужење, као и за проблем богослужбеног језика уопште. Проблем богослужбеног језика (конкретно: његовог мењања) само је један од аспеката литургијске обнове (као што ни решавање само питања разумљивости богослужбеног језика не решава проблем активног учествовања верних у литургији), која је, шире схваћено, реформација црквеног устројства и Цркве уопште.

Кад је у питању сама литургијска обнова као покрет, она се најпре појавила у Римокатоличкој цркви, још у првој половини деветнаестог века и ту је трајала до Другог ватиканског концила, на коме су извршене највеће литургијске реформе у историји римокатолицизма [в. о томе детаљно Вукашиновић 2001, 6-105], а једна од најважнијих је управо реформа богослужбеног језика²⁶, тачније, замена латинског језика стандардним језицима оних западноевропских држава и нација у којима је већинско становништво римокатоличке вероисповести. Покрет постаје свенародни и популаран тек почетком и у првој половини

²⁵ Литургијски покрет и литургијска обнова могли би да се посматрају и дефинишу другачије (првенствено би обнова требало да се састоји у унутрашњем "обнављању" учесника на литургији, њиховом покајању итд.) али смо ми преузели ову дефиницију, јер нам је управо она потребна у оваквој врсти истраживања.

²⁶ Заједно са састављањем нових богослужбених књига – в. Вукашиновић 2001, 88.

20. века, и тада *активно учествовање* у литургији постаје лајтмотив литургијског покрета. У ово време (прецизније, 1909. године) је донета и одлука, тачније препорука да се ради на превођењу богослужбених текстова и служби на говорни језик [в. Вукашиновић 2001, 56-57], што је био први конкретнији почетак касније спроведене језичке политике у оквиру Римокатоличке цркве. Из овог периода је и залагање за двојезична издања која би помогла верницима да прате богослужења и учествују у њима [в. Вукашиновић 2001, 60], што се касније појављује и у Православним помесним црквама, као што ћемо видети²⁷. Треба знати да нису сви поборници литургијске обнове у Римокатоличкој цркви били за увођење говорног језика у богослужење, иако је на крају до тога управо и дошло. Тако је дон Проспер Геранже (1805-1875), кога многи сматрају оцем литургијског покрета, био противник увођења говорног језика у богослужење [о овоме детаљније в. Вукашиновић 2001, 39-43]. Дон Одо Казел (1886-1948), један од немачких представника литургијског покрета [в. Вукашиновић 2001, 46-55], је

говорио о потреби задржавања извесних форми и начина непотпуног откривања богослужбених текстова и ритуалних радњи. Тако је сматрао да не треба превести све богослужбене текстове на говорне језике ... Уколико би се учинило тако нешто, уколико би се та потреба да се све види и чује довела до својих крајњих консеквенци, по дон Оду Казелу, дошло би се и до губитка нечег незаменљивог, а то је осећање светости које рађа побожни жар, што људима значи више од разумевања сваког детаља [Вукашиновић 2001, 50-51].²⁸

Литургијски покрет је утицао на стављање у први план једне битне функције богослужбеног језика - функције стварања и одржавања осећаја јединства код народа²⁹, а тиме је утицао и на само јединство у Цркви уопште (тј. дошло је до измена у еклисиологији). Наиме,

литургијски покрет је, *обративши пажњу на сам текст литургије, на плуралну форму молитава, на литургијске поздраве и њихове одговоре и на често понављање усклика амин*, дошао до новог разумевања улоге верног народа у богослужењу. Црква је сада доживљавана као збир свих верних, свих крштених који се на евхаристији сабирају око жртвеника [Вукашиновић 2001, 75].

²⁷ В. т. 2.2.6.

²⁸ Овај став, као што ћемо видети, често је присутан и код православних који се баве питањем богослужбеног језика.

²⁹ В. т. 2.2.2.

Литургијски покрет је шири феномен, који прелази границе римокатолицизма. Присутан је и у Православној цркви, мада у почетку не у форми покрета, већ најпре само као веће интересовање за литургијску проблематику уопште, или разматрање појединачних проблема који имају везе са литургијском обновом.

Концепција литургијске обнове, на начин на који је она замишљена и остварена на Западу, и проблемске претпоставке што су до ње довеле... стране су православном искуству ... и не треба да се у потпуности преносе у православне средине. То, истовремено, не значи да Православне цркве немају потребу за *другим видом литургијске обнове* [Вукашиновић 2001, 110].

Данас се у Православној цркви свуда осећа потреба обнављања литургијског живота и она је делимично и остварена на различите начине у различитим земљама и културама.

Питање литургијске обнове у Православној цркви у најширем контексту везано је за почетак прошлог века и прелазак руске православне интелигенције на Запад [в. Вукашиновић 2001, 114], мада је у Русији она започета и раније - још у 19 веку, настојањем на повратак евхаристије на централно место у животу Цркве и сваког верног [в. Флоровски 1997б, 204]. Тако св. Јована Кронштатског (1829-1908) Флоровски упоређује са вођама литургијског покрета на Западу. Он први учвршћује евхаристију као центар духовног живота [в. Флоровски 1997а, 430]. Посебно јак је био овај покрет у Русији почетком XX века [в. Кравецкиј –Плетнева 1994, 37-38; Сова 1974, 65 и Балашов 2001, 11]. Тада је питање литургије а тиме и богослужбеног језика било живо разматрано, како међу епископима и свештеницима, тако и међу лаицима³⁰. Оно што је посебно карактеристично за овај период у Русији у вези са богослужбеним језиком, јесте да је ово питање постављано не само на богословским, већ и на политичким и научним скуповима [в. Балашов 2001, 39-40]. Као што ћемо видети у даљем излагању,

већина ... је одлучно инсистирала на успостављању саборнога поретка, на неопходности новог зближавања цркве и свештенства са друштвом и са црквеним народом [Флоровски 1997а, 511-512],

што је све у вези са литургијском обновом. Као један од главних црквено-богослужбених недостатака истицана је неразумљивост богослужбених текстова. Повратак евхаристији је и главни циљ целог литургијског покрета, о чему и само име његово говори (евхаристија,

³⁰ О овоме детаљно говоримо у поглављу 3.

као што смо већ рекли, догађа се на литургији). Обновом се баве поједини теолози [в. Вукашиновић 2001, 115-120], а она је тема и разних богословских скупова. Што се тиче нашег питања – богослужбеног језика, о њему је било речи посебно на *12. генералној скупштини Синдесмоса*, одржаној августа 1986. године. Препоручена је употреба савременог говорног језика у богослужењима, чија корист је овако објашњавана: "Једност језика би омогућила превазилажење вештачки створене дихотомije између црквеног и световног (свакодневног) живота" [Вукашиновић 2001, 121].

Исти овај став је изнет и на *4. међународној консултацији православних теолошких школа*, одржаној фебруара 1989. године у Пољској. Веома важна и свеобухватна по темама и садржајима који су у оквиру ње разматрани, јесте *Консултација о православној литургијској обнови и видљивом јединству*, одржана од 26. јуна до 1. јула 1998. године у манастиру Нови скит у Кембрицу - држава Њујорк, Америка. Учесници ове конференције навели су суштинске принципе богослужења који служе као критеријуми за литургијску обнову у Православној цркви:

Богослужење је за православне хришћане истовремено *богоцентрично* и *дијалошко* (оно је истовремено и Божија реч нама и наш одговор Њему), *есхатолошко* (указује на крајње јединство свега у Христу) и *инструментално* (оно није циљ само за себе, него има улогу да доведе људе у заједницу с Богом, другим људима и створеним светом). Поред тога, богослужење је и *образовно* (представља најбољи пут преношења вере и формирања појединачног и заједничког идентитета), *јеванђељско* (оно је образовно баш на овај начин јер поучава о Христу и целој икономији спасења), *преображајно* (позива нас да откријемо своје истинско вечно биће кроз преображавањем начина постојања) и *црквено* (Црква у богослужењу налази свој пуни израз и остварење). На крају, не треба заборавити да је православно богослужење увек *свеобухватно* (оно је дело целог народа Божијег), *холистичко* (упућено је целој личности, психофизичком јединству) и *космичко* (оно целу твар види као свету тајну) [Вукашиновић 2001, 123-124].

Богослужбени језик је био једна од тема и на састанку *Синдесмоса* 2000. године. Између осталог, цео један реферат [Папатанасију 2002] прочитан на овом састанку, био је посвећен овом питању.

Литургијска обнова се повезује са савременим човеком и његовим потребама, могућностима, начином живота. Настоји да прилагоди богослужбени живот Цркве савременим условима (на овоме је највише

радило братство манастира Нови скит у Америци, в. Вукашиновић 2001, 134-147). Модерном човеку је потребан, можда чак и на првом месту, разумљив богослужбени језик, поготово зато што је литургија најбољи начин катихетског образовања верних [в. Вукашиновић 2001, 58], што је у нашем времену масовнијег повратка вери нужно. Нашем покољењу је, по речима о. Александра Шмемана, остављен страشان задатак:

васпостављање не само спољашњости, не само датума и назива празника, него и чудесног унутарњег знања како их треба светковати, како треба ходити у цркву и како у цркви налазити радост коју нам нико не може одузети [Шмеман 1992, 220].

С обзиром на овде поменуто "унутарње знање", видимо да разумљив језик свакако није оно најбитније на чему треба да настојимо, нити је пресудно. Може само да буде помоћно средство да се достигне до "чудесног унутарњег знања". Највише се настоји, дакле - па и преко овог настојања на разумљивом богослужбеном језику – да се помогне вернима да активно учествују на богослужењима:

Започело је интензивно неговање активног учешћа народа у богослужењу, вековима запостављеног елемента, као јединог средства његове афирмације и одржања у дане смањене ревности народа за похађање богослужења [Фундулис 1997, 251].

2.2.3.1.1. НЕДОСТАЦИ ЛИТУРГИЈСКОГ ПОКРЕТА

Као и све друго, и литургијски покрет је имао и има своје недостатке. Често је као један од недостатака навођено стављање модерног човека на место првенственог критеријума литургијске обнове. Шмеман тврди да је потребно "поновно откривање истинског смисла и силе богослужења" [цит. према: Вукашиновић 2001, 125-130], дакле, не само уношење формалних иновација. Не смеју се угрозити основне истине и постулати богослужбеног живота Цркве у том његовом саображавању потребама епохе [в. Вукашиновић 2001, 147], не сме се угрозити предање Цркве. Једна од тих основних и за нас веома важних истина и постулата је следећа:

Предање ... није неко застарело учење које се може заменити неким новим и "савременијим" учењем <...> Божанска стварност не бледи. Оно што је важно јесте живљење по тој стварности у свакој епоси [Пападопулос 1998, 81].

Друга велика опасност коју литургијски покрет у себи носи јесте сакрализација Цркве, садржана у претварању Цркве у организацију:

Ма како били радосни због тог препорода, убеђени смо да том препороду прети мноштво опасности, међу којима је највећа

опасност дубинске "сакрализације" Цркве. Током векова свога сапостојања са државама и царствима, Црква се сама претворила у организацију, у институцију за опслуживање "духовних потреба" верујућих, у организацију која је, са једне стране, тим потребама потчињена, а која, са друге, такве потребе одређује и њима управља. Временом се та црта која, у исти мах, и дели свет од Цркве, али и спреже Цркву са светом <...> претворила у зид између света и Цркве [Шмеман 1997в, 331].

Кад је у питању богослужбени језик као једно од питања литургијске обнове, већ смо видели да сви протагонисти овог покрета не сматрају да је потребно осавременити и(ли) превести богослужбене текстове на стандардне језике. У даљем излагању видећемо какви су све ставови постојали према овом проблему, а о истом нам говоре и резултати анкете³¹. Балашов с правом упозорава, позивајући се на цитат свештеника Д. Силина, а у вези с превођењем (чиме завршавамо ово поглавље, применивши цитат на све аспекте литургијске обнове, а не само на превођење), да су за обнову потребни људи са истанчаним осећајем за то да не

изоставе ниједну још живу и прекрасну ноту из старог нити да прихвате неки погрешан тон из новог, него да настоје да успоставе складну везу између свега што је лепо и драгоценост и са једне, и са друге стране [в. Балашов 2001, 99].

2.2.4. ЛИТУРГИЈА КАО ГОВОРНИ ДОГАЂАЈ

Литургију можемо посматрати као говорни догађај, који има своје мање-више утврђено спољашње устројство: одређени почетак, трајање и завршетак, обиље нејезичких поступака у функцији помоћних, пратећих, али и главних, тј. важнијих од вербалних (сама сврха литургије је радња причешћивања, што је, на одређени начин, најближа комуникација са Христом Богом) комуникативних средстава.

Литургија увек почиње речима: *Благословено (је) царство Оца и Сина и Светога Духа, сада и увек и у векове векова*, које изговара свештеник, и једним *амин* (од стране народа/хора³²). Ове речи су "објављивање царства Божијег на земљи"³³ [Николај, 1997, 41]: Њима "обзнањујемо да су Бог и

³¹ В. треће и четврто поглавље.

³² Некада је било уобичајено да свештенику одговара народ. Сада је ова пракса ретка, због постојања хора у већини храмова. Народ, наравно, може, и пожељно је да прати хор. Овај обичај тихог певања народа заједно са хором Харакас назива *сатојање* [в. Харакас 2000, 84-85].

³³ Литургија се често и назива "царством Божијим на земљи".

победа Његове воље и промисла крајњи циљеви свих наших жеља, полазна тачка наше побожности" [Шмеман, 1992, 115]. Завршетак литургије (као и сваког другог богослужења) назива се *отпуст* и у ствари је посредничка молитва за помиловање. Поменувши најпре Богородицу, Светитеља чије име носи храм у коме се богослужи као и још неке од Светих (већином од самог свештеника зависи кога од њих ће поменути на отпусту, с тим што се у Српској православној Цркви обавезно помињу српски Светитељи), свештеник завршава речима: *Молитвама светих Отаца наших, Господе Исусе Христе, Боже наш, помилуј нас*. Овоме опет следи, наравно, и једно *амин* од стране верног народа/хора, као потврда.

Поред уобичајеног почетка и завршетка, постоје још неки елементи литургије који се у току овог комуникативног чина више пута понављају. То су *литургијске формуле* [Шмеман, 1992, 120]. Најважније су следеће:

- *Јектенија*, тј. кратко, усрдно мољење. Она је састављена од неколико краћих прозби (молитава) свештеника/ђаконa, на које народ/хор одговара најчешће са *Господе помилуј* (или, црквенословенски: *Господи помилуј*). Литургија садржи четири врсте јектенија:

- 1) *Велику јектенију*, која се произноси на почетку литургије и има дванаест малих прозби;

- 2) *Малу јектенију*, која је скраћени облик велике и произноси се више пута у току литургије;

- 3) *Сугубу јектенију*, у којој народ/хор одговара трократним *Господе помилуј* и

- 4) *Прозбену јектенију*, у којој се свештеник/ђакон и народ заједно моле, при чему одговор народа/хора гласи *Подај, Господе*.

Свака од ових јектенија има свој нарочити смисао, који се одражава у проздама.

- *Свештеник: Мир свима*. Одговор народа/хора: *И духу твојем*. Ова литургијска формула претходи важним деловима службе (читању Јеванђеља, Евхаристијскоме канону, св. причешћу и др.). Без мира (и са Богом, и са људима, и мира у души) незамислив је хришћански живот уопште, тако да су због тога писци литургије установили ово често свештениково упућивање жеље за мир верном народу. Изговарање ових речи пропраћено је невербалним елементом благосиљања, а од стране народа – приклањањем главе.

- *Позив свештеников на приклањање главе: Главе своје Господу приклонимо* (или: *приклоните*). Приклањање главе врши се више пута за време литургије да би се у човеку одржало стање и осећање да он и све што му се догађа, зависи од Бога, да је Бог његов помоћник у свему, да

му даје све што му је потребно и сл.

- Узвик: *Премудрост*, којим се означава неки значајан тренутак богослужења; претходи увек читању Св. Писма.

- Узвик: *Пазимо*, који такође претходи читању Св. Писма. То је у ствари позив верницима да усредсреде своју пажњу на оно што ће даље чути.

Постоје и делови литургије који су променљиви, а везани су за дан у недељи, као и за датум, одн. празник који је у питању³⁴. Уобичајени почетак и завршетак, као и наведене формуле, важе за све врсте литургије, било ког дана да се она врши.

Поред тога што садржи разне начине општења који се на њој одвијају и које смо делимично описали говорећи о функцији општења, литургија је, у самој ствари, и једна "света радња, тј. след чинова или обреда, а не само читања и молитава" [Шмеман 1992, 116]. Услед великог значаја невербалних елемената за литургију, осврнућемо се на најважније од њих. То су чиновни и обреди, стари колико и религија уопште, а прихваћени у хришћанском богослужењу зато што њима човек спонтано изражава своја религиозна стања. Човек који учествује на литургији употребљава у току ове службе и неке гестове и покрете главе и тела, који имају своје специфично значење. Овакви гестови некада се називају *амблеми* [в. Савић 1993, 45]. Најважнији од њих у литургијском дискурсу јесу следећи (поред основног литургијског положаја – стајања, као и седења, уобичајеног за време проповеди и читања делова из Апостола³⁵):

- *осењивање крсним знаком*, које "представља изражавање вере Цркве у спаситељну силу Крста Христовога" [Шмеман 1992, 119];

- *кађење*, које је "символ религијске преображавајуће силе (тамјан који постаје миомирис) и богопоклоњења (кад који се уздиже к висини)" [Шмеман 1992, 117]. На литургији (као и на осталим богослужењима) ђакон/свештеник кади иконе, али и присутне људе, јер је сваки човек, према православном учењу, икона Божија и позван је на светост, тј. може постати исто што и Светитељи изображени на иконама;

- *приклањање главе*, које се врши неколико пута за време литургије – у тренуцима када сам свештеник/ђакон на то позива вербално, затим када кади (човек приклања главу у тренутку када га свештеник/ђакон кади) као и за време читања одломака из Јеванђеља, и других посебно свечаних и узвишених тренутака на литургији. Има значење побожног и

³⁴ Сваки дан се слави неки други Светитељ или јеванђељски догађај, а и сваки дан у недељи је посвећен некоме од Светих.

³⁵ *Апостол* је свештена богослужбена књига (поред *Јеванђеља* и *Псалтира*), која се састоји из посланица и Дела апостолских и подељена је на посебан начин за читање на богослужењима, углавном на литургији.

скрушеног предавања Богу и свему што од Бога долази, као и спремности да се целим бићем учествује у ономе што се, у том тренутку приклањања главе, догађа или говори на литургији;

- *клечање и поклони*, који изражавају човеково покајничко расположење, па су и резервисани углавном само за одређену врсту литургије, која се обавља током Великог Поста. Велики пост је један од четири дужа поста у Православној цркви, који траје седам недеља пре Васкрса. Назван је "великим" због своје веће специфичности и строгости у односу према осталим постовима и подразумева и посебно покајничко расположење верних, изразитије него у другим периодима у току године. Током ових седам недеља, скоро сваке среде и петка служи се ова посебна литургија, тзв. литургија пређеосвећених дарова, која садржи клечање и поклоне као свој саставни део.

- *благосиљање* је покрет који се изводи десном руком, са прстима стављеним у посебан положај. Рука се у таквом положају подигне и направи се крсни знак према народу или према предметима (црквеним утварима) који треба да се благосиљају. Благосиљање може да врши само свештеник (и епископ), док ђакон, као и верни народ, не може. Врши се више пута током литургије, а када се врши према народу, пропраћено је приклањањем главе од стране народа.

Поред овог спољашњег, литургија има и своје унутрашње устројство, тј. знање (компетенцију) комуникације (употребе) језика, које подразумева норму интеракције и норму интерпретације. Када су у питању како норму интеракције тако и норму интерпретације, догађа се да неки од верника њима не владају довољно, што је последица њиховог теолошког незнања о томе шта је у ствари смисао литургије, које је њено значење и значај, као и незнања о њеним појединачним деловима – шта се у самој ствари на њима догађа, како и на који начин³⁶. Многи не испуњавају норму интеракције. Када, на пример, свештеник каже: *Главе своје Господу приклоните*, већином само мали број присутних то заиста и учини, као што се то не учини ни када свештеник благосиља, уз речи: *Мир свима*, затим када кади итд. Што се тиче норми интерпретације, и овде незнање смета неким учесницима на литургији да интерпретирају значење многих свештеникових речи и радњи. Међутим, и поред ових

³⁶ Тако, на пример, честа је појава да људи долазе у храм само зато што су чули да "се ваља", или зато што настоје на поштовању традиције, коју су наследили од старијих. Такође, веома често не долазе да присуствују целој литургији, већ само једном њеном делу, у време постова углавном делу када се обавља причешће верних. При томе, махом не знају ни то да у причешћу узимају Тело и Крв Христову, већ и то чине ради "обичаја" и сл., најчешће се и не питајући о чему се, заправо, ради.

недостатака, литургија као говорни догађај опстаје, захваљујући пре свега томе што је свештеник тај који "води", "управља" овим говорним догађајем, а пре свега то чини сам Бог. Упркос нераздељивости, народ ипак долази на литургију и учествује на њој, захваљујући делимично и амбијенту, нејезичком контексту, тј. комуникацијском окружењу.

За разлику од других комуникативних чинова, у којима се не догађа да није познат код којим се шаље или прима порука, у случају литургије догађа се понекад да чак ни пошљалац не познаје довољно код (црквенословенски језик) којим "шаље поруку". Међутим, овај говорни догађај се, као што смо рекли, ипак сматра успешним, а за ту његову успешност највише је од помоћи прагматичка сцена. Она се састоји из:

- намере комуникатора – која се увек остварује³⁷;
- сврхе поруке – која, такође, и поред вербалне неразумљивости, буде увек реализована (овде се мисли на причешће);
- одговарајућих стратегија – где је најбитнија улога свештеника као посредника: како ће и колико успети да посредује између народа и Бога, на пример, да не служи пребрзо, немарно, да не прескаче неке делове, затим да на проповеди понешто објасни народу и сл. Овде је, посебно кад је верни народ у питању, веома битна и употреба описаних телесних покрета на богослужењу.

У вези са овим нераздељивостима кода је и велико присуство шума. Присуство шума зависи, свакако, и од личности сваког од учесника богослужења понаособ, посебно њиховог знања не само богослужбеног језика, већ и упућености у то шта је литургија, какав је њен смисао и сл. Међутим, кад је у питању овај комуникативни чин, празнина у разумевању "попуњава" се задовољством због присутне есхатолошке димензије (верници уживају у целокупној лепоти богослужбеног чина), затим самосталним мољењем неким личним молитвама (у себи³⁸), које целокупна атмосфера овог говорног догађаја поспешује.

Учесници литургије као говорног догађаја су, на видљивом, перцепцији доступном плану: верни народ и епископ (свештеник, ђакон), а на невидљивом, тајанственом плану - бестелесне силе (анђелски чиновници), Светитељи и Сам Бог у Тројици. Што се тиче емитора и рецептора [в. Радовановић 1986, 65], који нису обавезни делови комуникативног чина, у случају литургијског дискурса, епископ (свештеник, ђакон) је емитор,

³⁷ В. т. 2.2.3.

³⁸ Догађа се да се неко, чак иако је богослужење у току, моли наглас. Ово, према неким неписаним црквеним правилима, није препоручљиво и сматра се последицом или незнања или потребе за истицањем или, чак, неке душевне болести.

будући да иступа, као што смо већ рекли, као својеврстан посредник између Бога и верног народа. Рецепт не постоји³⁹.

Литургија се одвија у специфичном контексту – у атмосфери храма⁴⁰, која се одликује изразитом топографском иконичношћу. Храм представља икону невидљивог (олтар) и видљивог света (преостали део сакралног објекта) у њиховом јединству, икону космоса, икону целокупне твари. Царство будућега века иконизују и елементи храма, особито иконостас, затим осветљење, кађење, богослужбене радње, црквена утвар, богослужбене одежде свештеника, појање, као што и епископ или свештеник представља икону Христа, а верни сабрани на молитви – Тело Његово (поред тога, верни изображавају небеске силе – херувиме, што се и експлицитно исказује у Херувимској песми која претходи Великом входу: *Ми који Херувиме тајанствено изображавамо, и Животворној Тројици Трисвету песму певамо...*). Све ово очигледно показује да евхаристија представља почетак живота изван овог времена, у долазећем Царству Божијем. У таквом нејезичком контексту и реч богослужења поима се другачије и мистички, ниспослањем Духа Светога, поприма другачији карактер од оне у свакодневној говорној комуникацији. Литургијска реч надилази емпиријску реч, и свест је доживљава као "неисказане речи које човеку није допуштено говорити", како ово искуство описује апостол Павле, будући уздигнут до трећег неба (2. Кор. 12, 4). Доказ за ово је и чињеница да, као што иконописци, са ретким изузецима, нису потписивали своје иконе, тако ни богослужбене химне и текстови молитвословља у православној традицији нису сматрани за ауторска дела, него за плод благодатне помоћи Божије – "коауторства Духа".

Сама молитва јесте нешто далеко више од обраћања човека Богу, од разговора са Богом, од употребе речи – то је догађај заједнице са Богом и љубавног јединства са Њим. У православној духовности вековима постоји схватање да се свет "држи" молитвама Светих. "Благодарећи монасима са земље не престају да се уздижу молитве Господу. У томе је корист света од монаха, јер свет постоји молитвом, а када ослаби молитва свет ће пропасти", вели духоносни старац Силуан [Сахаров

³⁹ Не узимамо у обзир маргиналне случајеве као што је, на пример, плува (или нема) особа којој би неко гестовима објашњавао шта се догађа и говори на литургији или, пак, особа са неког другог језичког подручја, којој неко преводи на лицу места и сл. У пракси се, ипак, ово најчешће не догађа, јер у храму није умесно правити било какву буку, разговарати и сл. Препоручује се да се пажљиво прати богослужење. У улози "рецептора" би, евентуално, могле да се нађу књиге са разним објашњењима и преводом литургије, о којима говоримо у т. 3.1.4.

⁴⁰ О изузетним случајевима, када се литургија обавља на неким другим местима, говоримо у т. 4.3.10.

1981, 110]. Реч молитве не познаје временска ни просторна ограничења: "Господе! Како је грандиозна тајна Твојих светова! Ја шапућем овде своје молитвице, а оне одјекују до на бескрајни крај Твојих светова, и разливају се по свој твари" [Поповић Ј. 1980, 152].

На крају овог кратког осврта на литургију као говорни чин, додајмо још и то да је битна конститутивна компонента литургијског дискурса и емоционални напон, са широким спектром њиме обухваћених образаца емоционалног понашања учесника богослужења (нпр. љубав, радост, задовољство и пријатност, доживљај лепог, чуђења, дивљења, страх пред тајном и свештени трепет – цсл. **благословѣние** - пред светом тајном, кајање, итд.).

2.2.5. ЦРКВА И ЈЕЗИК – МЕЋУСОБНИ УТИЦАЈИ

Пошавши од два могућа правца посматрања односа између језичких и друштвених појава⁴¹ [в. Радовановић 1986, 128-129], најпре ћемо размотрити утицај Цркве на језик, а затим обрнут утицај – језика на Цркву. Овим, свакако, не претендујемо на исцрпан и детаљан опис ових појава (то није ни тема овог рада), већ само наводимо неколико нама најпознатијих и најближих, да бисмо указали на важност питања у социолингвистичком смислу, као и да бисмо дали подстицај за даља истраживања у вези са међусобним утицајима Цркве и језика.

2.2.5.1. УТИЦАЈ ЦРКВЕ НА ЈЕЗИК И ПОЈАВЕ У ВЕЗИ С ЈЕЗИКОМ

Начини на које је Црква утицала на језик бројни су и веома значајни. Покушаћемо да наведемо најбитније од њих, имајући у виду да је Црква, у разним својим аспектима деловања, утицала углавном на језик као целину и појаве које се тичу језика као целине, дакле, на његову спољашњу историју, а ређе на његово унутрашње устројство.

1. *Стварање писма неких језика*, а тиме и кодификовање једне од постојећих говорних варијанти тих језика. Наиме, управо потребе Цркве (христијанизација народа, верско просвећивање) су, као што је познато, довеле до кодификације старословенског језика, стварање ортографије за њега, као и теолошке терминологије (в. тачку 10 у даљем излагању). Исто је било и са многим другим језицима,

⁴¹ Ради се о утицају језичких појава на нејезичке и обратно.

кад год би се указала потреба да се проповеда хришћанство неком непросвећеном народу, чији језик није имао још писма. С овим у вези је и следећа врста утицаја.

2. *Обогаћивање већ постојећих језика*, тј. оних који већ имају своје стандардне варијетете. Такав је случај са свим оним језицима на које се тек преводи Библија, а посебно са онима на које се преводје богослужбене књиге. Став да прихвати језике других народа Црква је решила давно, мада се у почетку налазила пред дилемом [в. Папатамасију 2002, 67-68]⁴². Римокатоличка црква је ову дилему, као што смо већ поменули⁴³, решила тек у релативно скорије време. Процес превођења је веома жив и данас, због све веће заинтересованости за Православље [в. детаљније у: Поповић Р. 2002, 182-183] и традиционално неправославних народа. Упечатљив је пример Јапана, у коме је ширење Православне вере започето у другој половини XIX века, а први задатак мисионара⁴⁴ био је учење јапанског језика, а затим превођење основних богослужбених књига на овај језик [в. Таталовић 2002, 13-36]. Превођењем оваквих књига шири се потенцијал тих језика, сваког понаособ, и то нарочито семантичко-лексичко-терминолошки потенцијал, будући да се старим речима приписују нова значења, а и усвајају се сасвим нове речи, нови појмови и облици, било да су они библијског порекла, било да се усвајају из богословског (теолошког) језика, који садржи и многе небиблијске термине [детаљније в. Папатамасију 2002, 68].

Шта се, на пример, конкретно dogodило са словенским језиком у време св. Кирила и Методија?

То је било стварање и формирање самога "словенског" језика, његова унутрашња христијанизација и оцрквљење⁴⁵, преображај саме стихије словенске мисли и ријечи, словенског "логоса", саме душе народа. "Словенски" језик се изградио и ојачао управо у хришћанској школи и под јаким утицајем грчкога црквеног језика, то није био само језички процес већ управо формирање мисли. Утицај хришћанства осјећа се даље и дубље

⁴² В. т. 4.3.7., где и наводимо овај цитат, као и одломак из Јеванђеља, на који се аутор позива.

⁴³ В. т. 2.2.3.1.

⁴⁴ Мисионар у Јапану био је свештеник, а потом и владика РПЦ, Николај Касаткин, чије се заслуге у мисионарењу сматрају непроцењивима, а њега самог РПЦ је прибројала лику Светих (и то *равноапостолних*, попут св. Кирила и Методија, св. Саве и осталих Светих који су заслужни за просвећивање неког народа и којима се, из тог разлога, и додељује ово духовно звање – *равноапостолни*) 1970. године. На превођењу богослужбених књига на јапански језик овај Светитељ је радио последњих тридесет година свог живота, сваког дана по четири сата, с таквом ревношћу коју потврђује његове сопствене речи: "Кад би се и небо провалило, ја немам права оставити рад на превођењу" [в. Таталовић 2002, 27-28].

⁴⁵ Уп. термин *уцрквљење језика* у т. 3.1.4.

од чисто религиозних тема, осјећа се у самом маниру мишљења [Флоровски 1997а, 19-20].

Исто тако је и превод *Лествице* у 14 веку код нас "разгранато српскословенски речник" [Трифунувић 1994, 130]. Кад је у питању мењање већ постојећих језика у семантичко-лексичком смислу "новозаветни писци су извршили демитологизацију најважнијих коришћених термина, тј. изразима тадашње културе дали су нов садржај" [Пападопулос 1998, 22]. Они су "спонтано ... користили сва расположива средства, начине комуницирања, начине мишљења и живљења свога доба" [Пападопулос 1998, 96].

Језику тога доба Црква је дала нови смисао, јер јој је то било потребно да би изложила своју истину [в. Пападопулос 1998, 58]. На тај начин се променило или проширило значење већ постојећих речи.

3. *Стварање и обогаћивање књижевности*, дакле, утицај на језик у смислу његове културне и естетске функције, будући да су прве књиге писане због религиозних потреба, имале су искључиво такав садржај, а и употребу у религиозне сврхе. Посебно у словенским земљама, као што је добро познато, управо је монаштво прво организовало и повело књижевни рад, и духовна литература је током дугог временског периода била далеко испред световне. Руска књижевна традиција појављује се с примањем хришћанства [в. Успенский 1994, 10], и утицај Цркве на књижевност у Русији, на пример, слаби тек у XVII веку [в. Милидраговић 1970, 40]. Логачов поводом овога пише следеће:

С тачке гледишта опште историје словенских књижевности, ћирило-методијевски преводи се налазе међу најзначајнијим појавама, јер су они били тај "почетак", који "<...> је узвисио ... њихов језик (језик Словена – прим. наша) до ранга виших вредности хришћанске културе" и, у резултату овога, Словени су претекли многе европске народе, јер су ови последњи "тек од времена Реформације ... започели борбу за давање ових права својим језицима" [Логачев 1988, 4].

Он даље тврди да су библијски преводи утицали не само на развој књижевности, него и на развој друштвене и политичке мисли [в. Логачев 1988, 5; о истом в. и Конт 1989, 466], са чиме ћемо се у потпуности сложити, будући да је

хришћанска књижевност упознавала ... читаоце са новим нормама личног и друштвеног морала, ширила њихове духовне видике, пружала им многа сазнања из разних области – историјске, географске, филозофске, из области природних наука... [Милидраговић 1970, 51].

4. Утицај Цркве на *културу говорења*, јер људи који су чланови Цркве настојаће на томе (будући да је то у складу са њиховим веровањем и начином живота) да не говоре кад не треба, да не говоре превише, да не упадају другом у реч, да увек саслушају туђе мишљење, а своје да не намећу, да не деле савете док се од њих то не затражи, да избегавају повишен тон у говору и, уопште, да испуне све принципе културе говора који иначе важе, на тај начин подстичући и друге (било директно, као на пример родитељи и учитељи или наставници децу, било индиректно, тако што се околина учи од њих слушајући их и гледајући) да се придржавају ових принципа. Овакав утицај Цркве на говорни језик (можемо га назвати и морално-етичким) изражен је и на лексичком нивоу у том смислу што се тежи избацивању нпр. вулгаризама из говора (о писаном језику да и не говоримо).

5. *Наука о језику*, посебно *теорија језика* обогаћене су разматрањима о језику средњовековних теолога. Наиме, проблеми проповедања хришћанства, превођења и стварања писама за језик ради проповедања разним народима, затим борбе против разних јеретичких, неправославних учења – развили су средњовековну теорију језика (од друге половине 2. века до ренесансе), која, наравно, није постојала као посебна дисциплина, већ су питања језика обрађивана у оквиру теологије, а међу њима највише следећа: питање суштине и природе језика, порекла језика, везе између језика и мишљења, односа између знака и означеног и природе језичког знака [в. Едельштейн 1985, 160-161]. Мишљење Едельштејна је да су философија језика и лингвистичка традиција уопште засноване на критичком осмишљавању идеја средњовековних теолога, више него античких философа [в. Едельштейн 1985, 157]. Затим, позивајући се на Бодуена де Куртенеа⁴⁶, овај аутор наводи и то да је за науку о језику била важна појава писмености код до тада неписмених народа у средњем веку и да је не мање суштински био преокрет у гледиштима на језике земљине кугле, стимулисан хришћанством [в. Едельштейн 1985, 178]. Сва питања везана за науку о језику разматрана су да би се објаснили и решили теолошки проблеми, дакле, ван теолошког контекста није било науке о језику у средњем веку [в. Едельштейн 1985, 182-183]⁴⁷.

6. *Очување језика*⁴⁸. Овом феномену помаже Црква у том смислу што се неки језици чувају управо само у Цркви, као што је случај и са овде разматраним црквенословенским језиком. Ако се не чува цео језик, често се чувају поједини стари облици, одавно ишчезли из свакодневног,

⁴⁶ В. т. 4.3.7., где цитирамо самог Бодуена де Куртенеа.

⁴⁷ Ова тема је детаљно обрађена у: Кончаревић 2002.

⁴⁸ О термину в. у т. 2.1.3.

говорног језика (нпр. у енглеском језику - облици заменице другог лица јединине *thy, art, thee, thou* или облик глагола *to have* у прошлом времену трећег лица јединине: *hast*).

7. Такође, Црква има моћ да, у свом домену деловања, утиче на то да се изврши *замена језика*. То је у вези са језичком политиком Цркве, тј. одлукама које она доноси у појединим периодима. Такав је случај са коначним напуштањем латинског богослужбеног језика у Римокатоличкој цркви, о чему је донесена одлука на Другом ватиканском концилу 1969. године⁴⁹, затим прелазак на рускоцрквенословенски језик у XVIII веку код нас⁵⁰, а исто би било и са евентуалном одлуком о преласку на стандардни богослужбени језик. Овде спадају и забране коришћења појединих језика у богослужбеној употреби, за шта постоје многи примери (в. ниже).

8. *Ставови према језику*. Пошто је наша студија у великој мери посвећена разматрању овога питања, на утицају Цркве на њега ћемо се нешто више задржати. Чест је случај у историји појединих народа да Црква утиче на неки став према језику. Нарочито је то било изражено у Римокатоличкој цркви, у којој је вековима опстајао став према латинском богослужбеном језику као неприкосновеном. В. Дакић наводи следеће аргументе које су римски богослови наводили у корист употребе латинског језика у богослужењу:

а) <...> Латински језик је у употреби још од апостолских времена, стекао је ... толики углед да они (тј. народи – *прим. наша*) нису никада помишљали на његово замењивање са народним језиком.

б) Литургија, са својим старим обликом и оригиналним латинским језиком ... верни је израз ... правога молитвенога духа цркве. Постоји, дакле, опасност да би се са превођењем на народне језике у њих увукле заблуде и да би се услед тога распинуле и добиле субјективни карактер преводиоачевог стила и укуса, те, како су живи језици у сталном развићу, били би потребни све новији и новији преводи које црква не би могла контролисати.

в) Мртви латински језик заслужује наше поштовање већ и зато што га разумеју само образовани, даље што је то језик-мистерија и средство за посредовање између неба и земље.

г) усрдност и чврстоћа везе између појединих дијецеза и читавих црквених провинција са апостолском столицом, као центрумом *unitatis ecclesie* снажно се потпомаже тако што с њом имају једну литургију и тако рећи из једних уста славе Бога... Латинско богослужење се јавља као одлично средство да се спречи распадање једне цркве, која на земљи претставља небо, у тзв. националне цркве и да по могућности паралише жалосне последице збрке језика настале услед греха (Пост. 11). [Дакић 1932; 38/39, 603-605]. [О овоме в. и Милаш 1985, 257].

Потребно је само напоменути да је ово инсистирање Римокатоличке цркве на латинском језику имало велику повезаност са политичким интересима, који су понекад можда чак били и првенствени, поготово у време увођења словенског језика у богослужење, било да се радило о одобравању словенског богослужења, било да је оно забрањивано. О овоме нам сведочи Житије св. Кирила и Методија [в. Ј. Поповић 1974, 243-284], а подробно је описао и Н. Милаш.

Напред наведени аргументи, као што ћемо видети, понављају се и у Православној цркви⁵¹. Међутим, ови ставови ни у Православној ни у Римокатоличкој цркви нису стабилни нити неподложни одступањима, чак иако су, поготово код римокатолика, опстајали веома дуго. Када имамо у виду одлуку Другог ватиканског концила 1969. године с једне, као и напред цитирано у вези са латинским језиком с друге стране, видимо да се ради о једној радикалној промени става. Такође, многе аутокефалне Православне цркве употребљавају своје стандардне језике у богослужењу, док раније то нису чиниле. Ставови нису били непроменљиви ни раније – довољно је да поменемо став римских папа према коришћењу словенског богослужбеног језика у Моравској. Наиме, најпре папа Адријан II, године 870. допушта словенску литургију [в. Милаш 1985, 317]. Папа Јован VIII, 880. године, такође, доноси решење "да ништа не смета да се литургија и на том (словенском - *прим. наша*) језику поје" [Дакић 1933; 14, 221], док је исти тај папа, раније, у два наврата (873. и 879. године) забранио богослужење на словенском језику [в. Милаш 1985, 317]! Његов наследник, само неколико година касније, словенски језик "под претњом анатеме забрањује" [Дакић 1933; 14, 224].

Као што ћемо видети, постоји и обрнут случај повратка на древне језике⁵².

⁵¹ Ставовима према црквенословенском, односно савременом језику као богослужбеном, посвећено је цело наредно, треће поглавље.

⁵² Невезано за искључиво богослужбену употребу, имамо појаву повратка на старе језике и покушаје њиховог обнављања и у западним земљама [в. нпр. случај келтских језика, у: Кристал 1995, 303]. О повратку на старе језике у богослужбену употребу в. т. 3.1.7.4.6. и 4.4.3.

⁴⁹ В. т. 2.2.3.1.

⁵⁰ О овоме детаљно говоримо у т. 2.2.6.

9. *Диглосија*. Случај појаве диглосије одмах након појаве хришћанства имамо у Русији. Пре званичног примања хришћанства као државне религије, 988. године, црквенословенски језик обављао је функцију писаног језика уопште. Није постојала антитеза профано-световно, тако да није било раздвајања функција, карактеристичног за диглосију. Успенски тврди да управо с крштењем Русије црквенословенски језик добија права и функције књижевног језика. Управо је као резултат тог догађаја изникла црквенословенско-руска диглосија [в. Успенский 1994, 12].

10. *Изграђивање теолошке терминологије*, у циљу формулисања догмата⁵³. Ово је поље на ком је Црква, наравно, одиграла кључну улогу, а наводимо га због важности језика приликом утврђивања догматских формула.

Црквени оци... најчешће су богословствовали ради оповргавања јеретика. Полазећи од 'нетачног' исказивања хришћанске благовјести, они су налазили 'тачне' ријечи и при томе нијесу 'стварали' Истину – која и јесте Истина управо по своме божанском карактеру – него су је исказивали и објашњавали [Флоровски 1997а, 6].

У стварању теолошке терминологије помаже Сам Бог:

Оно што се закључило на васељенским саборима⁵⁴ није могло да се прихвати као нешто што је само људског порекла, већ ... су истине изражене људским језиком на овим саборима **откривене истине** до којих човек иначе није могао да дође ... својим снагама јер се подвлачи да у тим истинама, догматима, нема ничега сувишног у речима а и ничега опет недовољног, с обзиром да све људске одредбе увек носе и људску несавршеност [Поповић В. 1968, 23].

2.2.5.2. УТИЦАЈ ЈЕЗИКА НА ЦРКВУ

На свој начин је и језик (или разне појаве у вези с језиком) утицао на Цркву у најширем смислу речи. Навешћемо неке од ових утицаја, напомињемо опет, без претензија ка набрајању *свих* постојећих или потенцијалних.

⁵³ Догмат је доктрина која се сматра неоспорном истином, а тиче се унутарње (иманентне) суштине вере. Сматра се да се догмати дају посредством Откривења, тако да их одређује и формулише Црква. Безусловно признавање догмата представља обавезу сваког члана Цркве [в. Аверинцев 1993, т. 1, 483].

⁵⁴ Најмасовнији и најважнији скупови најпозванијих представника Цркве, на којима су се решавала разна питања вере, формулисали догмати и бранила Црква од јереси. До сада их је било седам.

1. Најпре, као што је познато, језик је одиграо велику, често и пресудну улогу у самом *процесу хришћанизације*, увођења неког народа у веру, као и у утврђивању хришћанске вере код тог народа. Након утврђивања вере, а посебно стицања религиозне независности, често би долазило и до државне самосталности. Примера имамо много. Довољно је проћи кроз историју словенских народа и схватити колико је значајан био словенски језик не само на почетку [о томе в. Милаш 1985, 323-326; Марјановић 2001, 26, 40], када је примано хришћанство, и када је "моћно доприносило стварању и јачању независне словенске државе и цркве" [Дакић 1932; 11,173], већ и касније.

У време пада српске државе крајем 15-ог века немамо више државу, али нам је остала Црква. Остала нам је Црква која има свој језик. Која има језик из X и XI века" [Трифунковић 2000, 31].

У време фанариота⁵⁵, када је народ прелазио масовно и у мухамеданство, губећи веру великим делом због богослужења на неразумљивом, грчком језику [в. Марјановић 2001, 201-203, 212-214; 260-263; Веселиновић 1966б, 57]⁵⁶, управо борба за словенски богослужбени језик одржала је добрим делом веру у народу, чиме је и јачала Цркву. Исту борбу за словенски језик имали су и Бугари [в. Марјановић 2001, 315-316]. Такође, нису само православни словенски народи водили борбу за словенско богослужење [в. нпр. Хам 1970, 35 – о борби Хрвата за словенско богослужење].

2. Различити ставови према богослужбеном језику, тачније, поступање противно њима, повремено су у Цркви изазивали праксу *анатемисања*, у циљу спречавања богослужења на непожељном језику, било да је у питању традиционални или савремени богослужбени језик. Тако имамо најпре предавање анатеми "Методија и његове науке" од стране папе Стефана VI [в. Милаш 1985, 355; Дакић 1933; 14, 224; Поповић Ј. 1974, 276], због богослужења на народу далеко разумљивијем језику у то време – словенском. Затим, имамо анатемисање од стране самог св. Методија, због инсистирања на латинском језику и погрешног учења да су само три језика подесна за богослужбену функцију (тзв. јерес тријезичника или пилатника) [в. Милаш 1985, 350]. Под анатемом је дуго времена било увођење народних

⁵⁵ Фанариоти су били грчки епископи који су, после укидања и припајања обновљене Пећке патријаршије Васељенској патријаршији у Цариграду (1766. године), наследили на нашим епархијама по Србији, Босни, Херцеговини и Македонији Србе епископе, који су морали напустити своје епархије. Известан број тих Грка био је пореклом из Фанара, једне градске четврти у Цариграду, по којој су сви Грци епископи названи фанариотима, без обзира на то да ли су били пореклом отуда или не [в. Марјановић 2001, 56-57].

⁵⁶ О овоме говоримо детаљније у т. 2.2.6.

језика у богослужењу у Римокатоличкој цркви [в. Дакић 1933; 14, 224], док у Православној цркви није било анатемисано, али је било примера да је било забрањивано (уп. ниже, случај протe Спиридона Маргетића). Посебно је ово присутно у Русији, где има таквих примера и данас (с тим што морамо имати на уму да је званични став Руске православне цркве да се као богослужбени користи само црквенословенски језик).

3. Поред анатемисања, долазило је до једне још страшније појаве због питања у вези с језиком или самога језика. Та појава је *страдање због језика*. Највише доказа о овоме даје нам Житије св. Методија, као и Житија његових ученика. Најтеже је било у почетку. Св. Методије је био мучен и у тамници је провео готово три године [в. Поповић Ј. 1974, 279-280; в. Милаш 1985, 330]. Његови ученици: Горазд, Климент, Лаврентије, Наум и Ангеларије и

двеста свештеника буду, после различитих мука што су морали претрпети од ијопатораца⁵⁷ и тријезичника, протерани из Моравске и оружаном силом испраћени до границе Бугарске [Милаш 1985, 361].

Нешто касније, у XVI веку у Русији, подноси тешко страдање св. Максим Грк који је у Русију био дошао као експерт за исправљање превода богослужбених књига и ту наишао на неразумевање код многих, у великој мери због начина на који је исправљао књиге (будући да није знао руски, преводио је са грчког на латински, а затим су други преводили на руски), мада његово страдање није било изазвано искључиво радом на преводима [в. Поповић Ј. 1972, 687-698]. У оквиру Римокатоличке цркве, пре него што ће званично бити укинута латински као богослужбени језик, ревнитељи литургијског покрета, чија је једна од главних идеја била управо мењање богослужбеног језика – називани су *новаторима* и претрпели су прогоне од оних који су штитили латински језик [в. Вукашиновић 2001, 88, у фусноти]. Свака измена у литургији (а тиме и промена богослужбеног језика) представљала је велики ризик за оне који су уносили измене, понекад и губитак њихових положаја у институцијама у којима су служили [в. Вукашиновић 2001, 35].

4. Због тежње за богослужењем на разумљивом језику, долазило је некада у Цркви до *кршења црквених забрана*. То су чинили и св. Кирило и Методије, будући да се нису обазирали на забране богослужења на словенском језику, које су добијали од појединих папа, често су чинили

⁵⁷ Ијопаторцима су називане присталице ијопаторске јереси, која се састојала у погрешном учењу о томе да Свети Дух исходи и од Оца и од Сина (насупротив православном учењу да исходи само од Оца). Ово је једна од главних разлика између римокатоличке и православне вере.

Срби и Бугари када им је било наметано као обавезно богослужење на грчком језику, посебно у време фанариота. Такође, записан је случај протe Спиридона Маргетића, који је користио народни језик у појединим деловима богослужења још осамдесетих година деветнаестог века у Задру, што је у то време било недопустиво, због чега је он био проглашен јеретиком и опоменут од стране Црквеног суда [в. Влачић 1935; 10/11, 311-316]⁵⁸. Протојереј Михаило Медаковић говори, још 1938. године, о честим одступањима од забране било ког другог осим рускословенског језика у богослужењу: "Поред све званичности рускословенског језика СПЦ инстинктивно уводи дјелимично у своја св. Богослужења српски језик" [Медаковић 1938, 7]⁵⁹.

5. Без сумње, један од најважнијих утицаја језика на Цркву односи се на *изграђивање Цркве*. У питању је важност самог превођења, тачније става којег се Православна Црква увек држала – о проповедању на разумљивом језику за народ коме се проповеда⁶⁰. Ту се не ради само о праву сваког народа да разуме Реч Божију, већ и о "Божијем праву да Себе открива свима" [Папатанасију 2002, 72].

Сва ова лингвистичка тананост није само ствар превода текстова са једног језика на други. Још више од овога, то има везе са самом изградњом Цркве. То омогућава Помесној Цркви да заиста буде Помесна и истинска Црква. То јој омогућава да се изрази, да створи своје сопствене текстове и изнова пресади Истину у ново поље, у нову културну средину, у одређену цивилизацију и одређено друштво [Папатанасију 2002, 72].

Конечно, питање језика важно је не само за изграђивање Цркве, него и за државу:

Могло би се рећи да су словенско "језичко питање" и шире постављено схватање Вавилонске куле – учествовали делимично и у настанку свести о положају Српске земље у склопу византијског погледа на хијерархију држава [Трифунувић 1994, 157].

6. Још једно веома битно поље на ком је језик одиграо битну улогу у Цркви јесу *јереси* [в. и тачку 10. у претходној целини]. Најпре - одбрана од њих. Наиме, неправилно формулисани догмати доводе до различитих врста јереси, које су некада широко узимале маха и чиниле штету Цркви. Због њих су писани читави есеји у одбрану појединих речи употребљених у догматским формулама. Тако нпр. Св. Василије Велики најпре пише

⁵⁸ О овоме в. и т. 3.1.12.3.

⁵⁹ Детаљније в. т. 3.1.11.

⁶⁰ Детаљније в. т. 4.3.2.

текст о придевима, оповргавајући Евномијеву јерес, а затим пише текст о предлозима, против Аецијеве јереси [в. Св. Василије Велики 1997, 5]. Тиме је богаћена како теологија, тако и теорија језика (па, на неки начин, и књижевност). Пажња која је указивана употреби речи у догматима била је тако велика, да су учесници Васељенских сабора, полемишући о томе да ли да прихвате ову или ону реч, употребљавали "огroman напор" [В. Поповић 1968, 23] и прибегавали дуготрајној молитви. Од како је установљена, Црква је била у опасности од јереси и погрешног тумачења вере [в. Папатанасију 2002, 67]. Она је

претрпела многе буре и учинила је све да би усагласила ставове својих богослова у неким језичким формулацијама на којима и данас инсистира [Пападопулос 1998, 58].

Карактеристичан је пример везан за двоумљење између две формуле: "у две природе" и "од две природе", које је било на четвртог Васељенском сабору. Наиме, епископи су тада ставили поред моштију мученице Ефимије две хартије са овим двама формулама које су заступали чланови Сабора и видели су да је друга формула била бачена поред моштију, а прва је остала на свом месту. Одобрена је, наравно, прва [в. Станилоје 1992, 36]. Исто тако, на пример, Евномије је "учио да је Бог створио не само сва створења, него и њихова имена" Он је, такође, тврдио "да људи у сарадњи са Богом стварају имена" [в. Едельштајн 1985, 191]. Затим, у другој половини IV века, у Цркви је дошло до проблема око (не)прихватања формулације "једна суштина, три ипостаси", те је један део Цркве користио термин "лице" уместо "ипостас". На крају, после разних расправа, дошло се до закључка да разлика у речима не значи разлику у вери у том конкретном случају [в. Пападопулос 1998, 51-52].

Због изразитијег разликовања од јеретичких учења, понекад се у Цркви јављала потреба да се неке формулације промене у одређеним својим деловима. Тако је, на пример, све до IV века, тачније до св. Василија Великог

иако не једина али најчешће употребљавана формула Тројичне доксологије⁶¹ била: "Слава Оцу *кроз* Сина у Светоме Духу"... Овај и овакав домостројни поредак Божанског Тројичног јављања и делања: "од Оца *кроз* Сина у Духу Светоме", и формула која то изражава поменутиим возгласом (=доксологијом), сасвим је библијска и умесна је, те и њена литургијска употреба била је сасвим легална и православна. Проблем је, међутим, настао онда

када је аномејац⁶² Евномије почео да из те лексичке формулације извлачи теолошку онтологију, тј. да овај у формули изражен икономијски, мисијски поредак Лица Свете Тројице преноси и на само вечно биће и унутрашњи живот Тројице, а то је значило умањење и деградацију Сина и Духа [Јефтић 2000, 234].

Стога се од тада искључиво изговара "Слава Оцу и Сину и Светоме Духу".

Свакако да је Црква у својим одговорима који су имали задатак да оповргну разна јеретичка схватања, морала имати многа разматрања о језику, његовој природи, суштини, пореклу и сл. [в. тачку 5. у претходној целини].

До сада је био описиван утицај јеретичких учења о језику на Цркву у позитивном смислу. Међутим, имамо и обрнут правац утицаја кад су у питању јереси. Наиме, због неразумљивог богослужбеног језика (мада би овде првенствени и дубљи разлог, свакако, било другачије схватање и интерпретирање вере много више него неразумљиви богослужбени језик), дешавало се да људи напуштају Православље и прелазе у јерес. О томе нам говоре и многи аргументи везани за предност секташа који имају богослужење на говорном, разумљивом језику, а који су били доста актуелни код нас и код Руса у првој половини XX века⁶³, док касније, као што ћемо видети у резултатима нашег истраживања⁶⁴, постепено губе значај. Најпре су, због потребе за разумљивим језиком, широко прихваћени богумили и учење које су они ширили, јер су "њихове молитве, поука и проповеди биле на народном језику" [Марјановић 2001, 53; 87]. Народ је прихватао богумиле и због тога што су се они служили глаголицом, која је једно време била симбол народног и различитог од онога чега се држала званична Црква [в. Хам 1970, 46]. Затим имамо и прелазак у унију, такође због богослужења на разумљивом језику [в. Марјановић 2001, 222]. Исто тако, великим делом због богослужбеног језика, дошло је до поделе верног народа у XIX в. на тзв. патријаршисте, који су користили искључиво грчки богослужбени језик, и егзархисте, који су употребљавали словенски језик у богослужењу, али су сматрани расколницима, јер нису били признати од званичне Цркве [в. Марјановић 2001, 331-345] итд.

⁶² Припадник аномејске јереси, која представља један огранак најпознатије, аријанске јереси.

⁶³ Другачије се назива евномејска, управо по овом представнику и вођи, Евномију.

⁶⁴ О овоме в. детаљно у т. 3.1.15.

⁶⁴ В. т. 4.3.11.

⁶¹ Тј. славословља, од грч. *δοξα* = слава и *λογος* = реч, говор, слово

7. У вези са борбама око овог или оног богослужбеног језика имамо у Цркви појаву својеврсног *друштвеног протеста, револта због језика*. Ова појава је посебно карактеристична за Римокатоличку цркву. Тако на пример, у 11. веку у чешком Сазавском манастиру још се служило у цркви на словенском језику и ту су се чувале словенске књиге. Међутим, то није одговарало приврженицима латинског језика и они су крајем једанаестог века све те књиге варварски уништили [в. Горшков 1963, 13]. Сличну појаву имамо и у Хрватској у X веку, када је у Сплиту помесни црквени сабор одлучио да се забрани богослужење на словенском језику. Одлука је поновљена на истом сабору, више од једног века касније (1068. године, док је први сабор био 928. године). Тадашњи папа Александар II (1061-1073) је потврдио одлуку овог сабора, међутим, када је касније посетио Задар, хрватски народ је приредио демонстрације, при чему је "јавно певао духовне песме на црквенословенском језику" [в. Горазд Чешки 1989, 117], ставивши до знања папи да не жели да се потчини овој наредби [о овоме в. и Хам 1970, 35]. Познато је да су се Хрвати касније изборили за словенско богослужење и да су најдуже задржали тај свој језик у богослужбеној употреби.

После Другог ватиканског концила, нама најпознатија побуна одразила се у тзв. Лефевровом расколу (названом према његовом вођи, кардиналу Лефевру), чији заступници никако нису хтели да се одрекну латинског богослужбеног језика и других богослужбених елемената укинutih реформом на овом концилу.⁶⁵

Што се тиче Православне цркве, револт због језика могао је постојати само (а и постојао је, као у већ наведеном примеру из времена фанариота) управо из обрнутог разлога: да се укине неразумљив и уведе разумљив језик у богослужење (у нашем примеру, уместо грчког, словенски). Јер, Православна црква је одувек имала став да народу треба да се проповеда на његовом сопственом језику, као и да су дозвољена богослужења на том језику, за разлику од Римокатоличке цркве и њене везаности за латински богослужбени језик дуже време.

Навешћемо још неке примере из историје у којима је језик био један од фактора који су проузроковали разне немире и протесте, како оне који нису прелазили границе Цркве и решавали су се само у оквиру ње, тако и оне који су задобили шире размере, претворивши се у немир на нивоу целе државе и друштва. Историја РПЦ богата је таквим примерима.

⁶⁵ У новије време дошло је до покушаја поновног сједињавања присталица кардинала Лефевра с Римом [в. Вукашиновић 2001, 103-104], чиме је враћена могућност и поновног легалног коришћења латинског богослужбеног језика у Римокатоличкој цркви.

Познате реформе патријарха Никона⁶⁶, које су укључивале исправљање, тј. редиговање богослужбених књига⁶⁷, а тиме, донекле, и промену богослужбеног језика, изазвале су немире који трају и данас – најјаче изражене у облику староверског раскола⁶⁸, чији чланови нису прихватили нове књиге, него су задржали старе и користе их и сада [в. Флоровски 1997а, 79-87]. Прихватање је било скопчано са немалим тешкоћама, што показује пример Соловјецког манастира. Наиме, када су у овај манастир стигле новоштампане, редиговане богослужбене књиге (1657 године), оне су дуго стајале неупотребљене, да би, 8. јуна 1658. године, на манастирском сабору и званично било одлучено да се не прихвате, већ да се богослужења савршавају уз коришћење старих богослужбених књига. Тек почетком 1663. године, настојањем једног архимандрита, учињен је покушај уношења нових књига у употребу. Међутим, монаси Соловјецког манастира су одбили да то учине и 1668. године неколико патријараха је потписало грамату којом су ови "бунтовници" предати анатеми због неприхватања нових, редигованих књига. Касније је, по царској наредби, послана и војска да заведе ред, али није успела у томе одмах, већ је, најпре, јуна 1668. године, започео осмогодишњи манастирски "затвор": непокорни су се затворили у зидове манастира, док је мањина несагласних с њима – напустила манастир. Након осам година, војска је успела да заузме манастир, јер су га, у међувремену, многи монаси напустили, те је тада у њему било свега шездесет три човека [в. Православный церковный календарь 2002, 17-21]. Дакле, било је потребно готово пуних двадесет година да новоштампане књиге у овом манастиру уђу у употребу!

⁶⁶ Патријарх Никон (световно име Никита Минов, 1605-1681) – седми по реду патријарх московски и све Русије, управљао Руском црквом од 1652. до 1666. Иницирао низ реформи у Руској цркви, од којих су најзначајније литургијска, усмерена на приближавање руске грчкој богослужбеној пракси, и ревидирање богослужбених књига. Његови потези наишли су на снажан отпор једног дела свештенства и верних.

⁶⁷ В. т. 3.1.1.

⁶⁸ Староверци, старообрядници (рус. *старообрядцы*, или *Древлеправославная церковь*) – руски свештеници и лаици који су, предвођени протопопом Авакумом Петровичем Кондратјевом, одбили да прихвате реформе патријарха Никона. Касније се међу њима формирало више различитих црквених организација и праваца (основна подела је на поповце и беспоповце). Поузданих статистичких података о њиховој бројности данас нема; средином XIX в. број староверца достигао је између 8,5 и 9,5 милиона, што је износило 10% укупног становништва Русије или 1/6 њеног православног становништва, да би се крајем XIX в. њихов број, по подацима Синода РПЦ, попео на 13 милиона. У погледу социјалног састава староверце су сачињавали углавном трговци, ситни индустријалци, занатлије, козаци (посебан војнички сталеж) и селаци. Основне тачке размимомлажења староверца са званичном Црквом биле су: форма слагања прстију код крсног знамења, текст Симбола вере (никео-цариградског), писање имена Исус, начин крштавања (обливањем или погружавањем), изглед крста, сугуба и трократна алилуја, стилови у иконописању и црквеној музици итд.

Затим, кад је у питању превођење Светог Писма са црквенословенског на руски језик, у Русији је избила читава побуна, чак устанак против превода и једно дубоко неповерење код појединих према руском језику [в. Флоровски 1997а, 180-185].

Пример како побуна због превода може да доведе чак и до људских жртава имамо у Грчкој 1901. године, када је Нови Завет превео на новогрчки разговорни варијетет (димотики) писац А. Палис. Поред осталих жртава, тада је страдао и митрополит Атински Прокопије [в. Балашов 2001, 47].

И у СПЦ су догађаји у вези са језиком доводили до разних немира. После велике сеобе Срба, на пример, Срби у Угарској били су у опасности да напусте Православну веру и пређу у унију, јер су језуити покушавали да их задобију помоћу црквених књига, штампаних ћирилицом на српском језику (ово је био и један од разлога зашто се прешло на рускоцрквенословенски језик; наиме, Срби су могли имати поверења само у књиге штампане у Русији, и њих су и прихватили) [в. Дакић 1933; 19; 301]. У борби за образовање "грчког царства" (неојелинизам), Грцима је сметало словенско становништво и словенски богослужбени језик [в. Марјановић 2001, 196], тако да

нови грчки епископи одмах избаце из цркве словенске књиге и словенско богослужење и заведу грчке књиге и грчко богослужење. Услед тога, по црквама више глава светаца почеше Грци брисати и премазивати словенске натписе и замењивати их грчким натписима. Словенске књиге, пак, спаљиваху и уништаваху у намери да се утре сваки траг славизму, те да се православни Срби јелинизирају [Марјановић 2001, 201].

Познато је да се народ приклањао и хитао оним свештеницима који су служили на њима разумљивом језику (уп. већ помињани случај у Хрватској, затим преласке народа у унију, међу богумиле, па чак и преласке у мухамеданство само због неразумљивог богослужења у Православној цркви итд.). Још на самом почетку догодило се да, "на глас да постоји служба и на словенском језику, пређоше у хришћанство сви Словени незнабошци" [Марјановић 2001, 26], а словенски мисионари "словенском речју и словенском службом омилише народу веру Христову" [Марјановић 2001, 40].

У првој половини XVI века "српски народ а са њиме свештеници и владике ... нису хтели, по цену живота, да се потчине Охриду и да приме богослужбени грчки језик", те су водили борбу против потчињавања Охриду [в. Марјановић 2001, 166-167].

2.2.5.3. ПРАВЦИ УТИЦАЈА

Већ из ових неколико набројаних начина утицаја језика на Цркву видимо да су правца утицаја два, и то супротна по својим, да кажемо, последицама.

1. С једне стране, *језик јача Цркву*, јер је веома јако средство које помаже стварању националних Цркава и њиховог утврђивања, утичући на свест о припадности једној језичкој заједници, што, опет, утиче на рађање или подстицање свести о (у овом случају) верској припадности [в. Радовановић 1986, 129]. Затим, језиком се саопштавају истине вере – било теолошким (богословским), било богослужбеним (литургијским)⁶⁹ – и на тај начин се и људи утврђују у вери, што значи да ојачава сама Црква. Посебно када је у овој својој функцији, за језик је веома битна разумљивост. Коначно, да није речи, односно језика, не би било средства које доводи до Христа, а то средство је првенствено молитва и проповед. Истина, постоји и молитва која се не вербализује, а то је осећај Божијег присуства у души, када чак нема ни потребе за речима, јер је овај осећај више него довољан⁷⁰. Међутим, пошто се он даје ретким, вербализована молитва нам се показује као веома битна, и то нарочито на почетку нашег општења са Богом.

Реч и молитва су средства која доводе Христа, јер оне повезују мисао оних који их изговарају или их слушају са Христом, и преко те мисли они се сами повезују са њим. У том смислу баш у срцима оних који се моле присутан је и делотворан Христос Својим Духом Светим (Рим.8,26⁷¹), као и у срцима оних који проповедају Христа (Мт.10,20⁷²; Дела 4,8⁷³; 4,31⁷⁴). То је због тога што човек доживљава у току молитве и проповедања пуног вере у спасоносну Христову силу, потпуно отварање и предавање Христу и сву слабашност сопственог бића осећа по самом себи, као и чврстину и поуздање које му долазе од Оног којем се моли и о којем говори или се говори [Станилоуе 1992, 97].

Такође, језик је неопходан да би уопште дошло до упознавања са Богом и вером, а и касније је веома битан за молитву.

⁶⁹ В. поделу језика Цркве у т. 2.2.1.

⁷⁰ В. о функцији општења, т. 2.2.2.

⁷¹ Посланица Римљанима 8, 26: "А такође нам и Дух помаже у нашим немоћима: јер не знамо шта ћемо се молити као што треба, него сам Дух се моли за нас уздисајима неизречивим"

⁷² Јеванђеље по Матеју 10, 20: "Јер нећете ви говорити, него ће Дух Оца нашега говорити за вас".

⁷³ Дјела Апостолска 4, 8: "Тада Петар, испунивши се Духа Светога, рече им: Кнезови народни и старјешине Израилеве ..."

⁷⁴ Дјела Апостолска 4, 31: "И пошто се они помолеше Богу, затресе се мјесто гдје бијаху сабрани, и испунише се сви Духа Светога, и говораху ријеч Божију са смјелошћу."

Реч коју проповеда свештеник јесте прво средство којим се остварује Христово присуство. Због тога је прво проповедао Петар и Филип, па тек после ганутим срцем слушаоци су тражили да се крсте (Дела 2, 37-38⁷⁵; 8,35-36⁷⁶). <...> Виша степеница пак речи коју свештеник проповеда јесу разне његове молитве за верне, као молитве којима се тражи од Бога благослов и освећење верних или њихове животне средине у различитим ситуацијама. Оне још чине више Христа присутнијим и делотворнијим и то присуство или обнавља или учвршћује здравље верних, помаже им у њиховим невољама и појачава у њима духовни живот [Станилоје 1992, 97].

Јачањем, пак, духовног живота верних, јача и Црква, коју верни и сачињавају. Као што се мисао уопште помоћу језика и трајно чува, и саопштава и језиком остварује [в. Радовановић 1986, 130], тако и молитва постоји и опстаје захваљујући језику.

2. С друге стране *језик не јача Цркву*, управо утиче чак на њено слабљење:

- када је неразумљив, те тако на неки начин "тера" народ од Цркве, пошто људима неразумљива богослужења постају досадна, те одлазе тамо где има разумљиво богослужење и сл., о чему смо већ говорили, а помињаћемо и даље током излагања.

- када постане елемент подвојености и сукоба у Цркви, на шта смо такође већ указали кроз поједине примере из историје (посебно у Римокатоличкој цркви, затим на нашим теренима, најизраженије кроз поделу на егзархисте и патријаршисте итд.);

- када постане елемент (а ово је много чешћи случај на пољу политике) помоћу кога се народ лаже и заводи, у овом случају, када се, на пример, користе лажни аргументи док се говори о Богу и вери, а то није редак случај, посебно у време владавине идеологије чије учење је противно Цркви. Најзад,

- када га користимо у неодговарајућим приликама, када се то од нас не тражи, када по сваку цену хоћемо нешто некеме да наметнемо (уп. познату секташку наметљивост) и сл.

⁷⁵ Дјела Апостолска 2, 37-38: "А кад чуше, ражали им се у срцу и рекоше Петру и осталим апостолима: Шта да учинимо, људи браћо? А Петар им рече: Покајте се, и да се крсти сваки од вас у име Исуса Христа за опроштење гријехова; и примићете дар Светога Духа."

⁷⁶ Дјела Апостолска 8, 35-36: "А Филип отворивши уста своја, и почевши од Писма овога, проповједи му јеванђеље о Исусу. Како пак иђаху путем, дођоше на неку воду, и рече им ушкопљеник: Ево воде, шта ме спречава да се крстим?"

2.2.6. ДРУШТВЕНЕ ПРИЛИКЕ У КОЈИМА СУ СЕ ЈАВЉАЛЕ ПРОМЕНЕ БОГОСЛУЖБЕНОГ ЈЕЗИКА

Једно од битних питања социоллингвистике, које је у вези и са ставовима према језику, јесте повезаност језичких промена са структуром друштва и историјским догађајима који су могли утицати на промене. То је науци већ добро позната "зависност стереотипних мишљења од друштвеног и историјског контекста, што подразумева и њихову променљивост током времена" [Бугарски 1996, 92].

Стога сматрамо потребним да укратко наведемо шта се кроз историју догађало са богослужбеним језиком, који су догађаји условљавали промене у вези с њим, како је на те промене гледано у Цркви, да ли се и када нешто мењало у самој Цркви и у ком времену, а све то у две православне, али по много чему различите средине. То би био прилог и динамичкој социологији језика, која

настоји да пружи објашњење зашто и како се друштвена организација језичке употребе и понашања према језику селективно разликује у истим друштвеним мрежама или заједницама у двома различитим приликама и која, такође,

трага за објашњењем зашто и како су некада сличне "друштвене мреже" или заједнице дошле до сасвим различите друштвене организације језичке употребе и понашања према језику [Фишман 1978, 243].

Такође сматрамо да би било значајно и за историјску социоллингвистику.

У историји богослужбеног језика Српске православне цркве биле су честе *неповољне историјске околности*, које су у неким периодима онемогућавале рад на преписивању, штампању и чувању књига, а са њима и језика којим су писане.

Ту спадају најпре пустошења Турака у областима под њиховом влашћу, тако силна да је народ на нашим просторима био приморан на познату велику сеобу. Свакако да је у оваквим условима, кад су и многи манастири, главни преписивачки центри и чувари богослужбених књига, били уништени, а с њим и њихови архиви у којима су се чувале књиге и рукописи – немогуће било наставити рад на преписивању, штампању и сл. и сачувати књиге.

Затим, опет у вези са неповољним историјским околностима, ту је и долазак грчких архијереја и свештенства (фанариота) 1766. године и

њихово, добрим делом успешно, настојање на увођењу богослужења на грчком језику у нашим крајевима [в. Марјановић 2001, 196; 212], као један од можда најбитнијих узрока промене богослужбеног језика.

У политичком погледу фанариоти епископи, трговци и банкарски заносили су се идејом обнове некадашњег грчког царства (**неојелинизам**). На челу тога покрета ... налазила се Васељенска патријаршија у Цариграду. Фанариоти су због таквих политичких разлога изједначавали православну веру са јелинизмом. Они су сањали да у обновљену грчку државу уђу Грчка, Србија, Влашка и Молдавија [Веселиновић 1966б, 57].

Фанариотима је требало мање од 40 година да потпуно избаце словенски језик, и не само то, већ и да униште сваки траг славизма, а тиме и словенске књиге, ширећи у школама грчки језик [в. Марјановић 2001, 214].

Као још један битан фактор у историји СПЦ када је у питању промена богослужбеног језика, били су *узори и ослонци*, тачније тежња ка интеграцији са народом који представља ослонац и узор у одређеном временском периоду⁷⁷. Овде су у питању блиске везе са Русијом, којој се српски народ обраћао за помоћ и сарадњу у чувању Православља током XVIII века, јер је под влашћу Аустрије један део народа био стално изложен настојањима да се приволи на унију са римокатолицима [в. Марјановић 2001, 187-188] и да се германизује.

У конкретном смислу повезивања са Русима, најзначајнија је била делатност митрополита Мојсија Петровића (1713-1730), чијим настојањем су у Београду и Карловцима отворене школе "које су постале расадник руског културног утицаја у српском народу" [Веселиновић 1966б, 31].

За време наследника митрополита Мојсија Петровића – митрополита Вићентија Јовановића (1731-1737) догађа се и **конкретан и званичан прелазак у богослужењу и књижевности са српскословенског на рускоцрквенословенски језик**, након јаког утицаја руских учитеља Максима Суворова, а после њега Емануила Козачинског и неколицине других [в. Веселиновић 1966б, 33]. Прве књиге на рускословенском, иначе, стигле су код нас још раније, 1693. године [в. Руварац 1888, 759].

Рускоцрквенословенски језик није подједнако и одмах прихваћен у свим крајевима. У јужним српским областима дуже су се задржале српскословенске богослужбене књиге, тзв. "србуље" и било је још цео век свештеника који су знали српскословенски језик, а још дуже (па

⁷⁷ В. о интегративним ставовима у т. 2.1.1.

и данас) се задржао "српски" изговор овог новог језика⁷⁸. Међутим, рускоцрквенословенски језик се веома добро одржавао, а нарочито је подржан, дакле, идејама панславизма [в. Веселиновић 1966б, 133; 146], односно, афирмативним интегративним ставом према овом језику.

Везаност за Русију трајала је неко време, да би касније почео да слаби овај руски утицај, као и утицај Цркве уопште, а то се на пољу језика одразило познатим славеносрпским језиком као књижевним [в. Ивић 1974, 170-171]⁷⁹. На плану богослужбеног језика, ове промене се нису видљиво одразиле, изузимајући нека настојања да се врати српскословенски језик у богослужбену употребу (да наведемо само чланак министра просвете и црквених послова г. Милана Кујунџића, штампан у *Просветном гласнику* од 15. јуна 1887. године, у коме министар повезује богослужбени језик са развојем политичког, културног и моралног развоја српског народа, те даје неке конкретне предлоге у вези са повратком српскословенског језика у богослужбену употребу, о чему ће бити речи у другом делу рада).

У Руској православној цркви, пак, није било замене језика језиком, јер је богослужбени језик тамо био увек један исти - рускоцрквенословенски, али је у самом овом језику долазило до промена, и то не спонтаних, већ вршених стручном интервенцијом на богослужбеним књигама (већ помињано тзв. исправљање, тј. редиговање богослужбених књига). Овде, дакле, не можемо говорити о факторима који доводе до промене богослужбеног језика, већ о факторима који узрокују интензивирање односно прекидање рада на богослужбеним књигама, у циљу ревизије језика у њима у смислу његовог бољег разумевања. Наравно, ови фактори најпре доведу до промене става према богослужбеном језику.

Први од њих опет су *историјско-политичке околности*. Наиме, највећа ревизија богослужбених књига, која се догодила у 17 веку, у време патријарха Никона, историјски се поклапа са присаједињавањем Украјине Русији, што доводи и до праве експанзије југозападноруске културе [в. Успенский 1994, 106]. Добијене су новоштампане књиге (новопечатне књиге), чија појава је, као што смо већ видели, изазвала противљења и раскол у Цркви⁸⁰. Тада се и ситуација диглосије у Русији мења у ситуацију билингвизма, те се тако јавља и потреба превођења са црквенословенског на руски језик, што раније није био случај [в. Успенский 1994, 104].

⁷⁸ О овоме в. т. 3.3.2.

⁷⁹ На државном плану кулминација је била 1881. године, када се кнез Милан Обреновић разочарао у Русију и склопио с Аустро-Угарском тајну конвенцију [в. Веселиновић 1966б, 151].

⁸⁰ В. т. 2.2.5.2.

Још једна историјска околност која је довела до обустављања рада на богослужбеном корпусу је предреволюционарно и револуционарно време почетком XX века у Русији, о чему ће још бити речи.

Други фактор који интензивира или прекида рад на богослужбеном језику јесу *догађаји у самој Цркви*. Они могу бити позитивни и негативни. Као позитиван фактор јавља се *обновљено интересовање према богослужењу и литургијском богословљу*, које узрокује интензивнији рад на исправљању књига, као и на неким покушајима превођења. После новоштампаних књига у XVII веку, рад је поново започет почетком XX века. Ова велика пауза је направљена због страха од појаве поновног раскола, јер је појава староверског раскола била веома потресла Руску цркву и уплашила црквену власт [в. Сове 1970, 25], те она није даље ништа предузимала по овом питању. Интензивирање, пак, рада на богослужбеним књигама догодило се, дакле, захваљујући обновљеном интересовању према богослужењу, према поетским лепотама и богословљу црквене химнографије, према литургијском богословљу, за шта су најзаслужнији патријарх Сергије и митрополит Антоније Храповицки [в. Сове 1970, 64-65].

Негативни фактор, који зауставља рад на богослужбеном корпусу у Русији, јесте *раскол* у Цркви. Најпре је овај рад, који је до тада већ био постао традиционалан, био заустављен староверским расколом, а нешто касније [у XX веку], био је поново заустављен, овај пут револуцијом и једним новим расколом – појавом тзв. "Живе Цркве"⁸¹.

Промена или ревизија богослужбеног језика повезана је, дакле, са променом ставова према њему. Они се, пак, мењају услед догађаја у самој Цркви, као што смо већ видели, и општих историјско-политичких прилика. По правилу, у време тешко за Цркву, као што је било револуционарно време у Русији, или, на пример, горе поменуто време препуно неповољних историјских и политичких околности које су биле задесиле српски народ и сл. – ојачавају у њој она стремљења и настројења која настоје на чувању свега старог и Црква тада теже прихвата промене, а тиме и промене у вези са језиком. Када се, пак, прилике мењају у корист Цркве, у смислу да се Цркви даје већа слобода, може да се

⁸¹ Ради се о појави такве црквене фракције у РПЦ, маја 1922. године, која је уживала подршку органа совјетске власти, чије су присталице одлучиле да преузму иницијативу у области литургијских реформи. То је резултирало компромитовањем на дуже време и саме идеје о било каквим интервенцијама у богослужењу, њеним асоцирањем са црквеним "обновљенством" у свести оних који су остали верни у то време од совјетских власти гоњеној Патријаршкој или Тихоновој (по тадашњем патријарху, Тихону) Цркви.

промени и однос и став према богослужбеном језику и богослужењу уопште. Рецимо, у време комунизма, када је већина црквених активности ван самог храма била забрањена, богослужење је било једина школа за хришћанско просвећивање и учење о основним верским истинама. Због тога је тада је било много важније да верницима језик богослужења буде разумљив. Од краја осамдесетих година XX века, када је Црква добила слободу издаваштва, организовања предавања, учествовања на медијима, веронауку у школама итд. – богослужење никако више није једини начин да се народ учи вери, те овај аргумент није више тако значајан као некад⁸². Неке тенденције у Цркви (а тиме и позитиван/негативан став према мењању богослужбеног језика) често су аналогне изменама у државној политици [нпр. јачање конзервативних тенденција 1907. године – в. Балашов, 208]. Што се тиче политичких интереса који су у вези са променама става према богослужбеном језику, сетимо се најпре борбе за и против словенског богослужбеног језика још за време св. Методија, која је првенствено била политичка борба. Такође и позната настојања фанариота да наметну грчки богослужбени језик. Затим, у Руској православној цркви, најизраженија потреба за матерњим богослужбеним језиком почетком XX века била је код Украјинаца, и иначе склоних тежњи ка политичкој самосталности.

Став према Цркви уопште, тј. "преокрет у самосазнању и самопоимању Цркве" у целини, посебно еклисиологије [в. Шмеман 1997в, 322; 331] – мења или може да промени став према богослужбеном језику. Црква је, свакако, у свом интересу (који је, у ствари, интерес народа) дужна да прати промене у свету, да даје одговоре свакој новој генерацији која поставља увек по нечему другачија питања и проблеме и то треба да се одрази и у њеном језику. Наравно да никако не сме да се отуђи од језичког блага сакупљаног вековима [в. Папатанасију 2002, 73].

На крају, добро познавање изворног језика црквеног текста је веома важно за озбиљне богословске студије. Па ипак, Црква мора бити спремна да у исто време да своје сведочење у задовољавајућем новом и можда неочекиваном облику. Његови корени леже у далекој прошлости али гране морају цветати у садашњости и припремати плодове за будућност [Папатанасију 2002, 73].

Питање је, дакле, *на који начин и у чему првенствено Црква види своје сведочење – да ли више у чувању старог или више у што бржем прихватању новог*, како би могла да даје одговоре новим генерацијама. Од овога, као што ћемо видети кроз излагање ставова у наредном

⁸² Детаљније в. т. 4.3.4.

поглављу, зависи и став према језику. Као што је приметио један руски свештеник почетком XX века (Кудрјавцев), све зависи од решења једног важног питања:

У какво раздобље своје историје ступа наша Руска црква? Да ли у раздобље када ће "мало стадо" оних који су остали у вери усамљено чувати верска блага што су нам их завештали преци или у раздобље стваралачког процвата црквено-религиозних снага нашег народа? <...> Буде ли верског одушевљења, наше богослужење обновиће се органски, а не механички, и речи нашег матерњег језика зазвучаће са не мањом снагом од оне којом су преизобилно биле испуњене речи црквенословенског језика [в. Балашов 2001, 128].

"Језички израз као начин изражавања зависи у свакој епоси од актуелних језичких форми те епохе" [Пападопулос 1998, 35]. Овде је реч првенствено о теолошком (богословском) језику, за кога је веома битно да буде језик људи којима се говори [в. Пападопулос 1998, 38-39] и епохе у којој се говори [с тим да се не заборави да је Предање исто увек, како сад, тако и пре више векова - в. Пападопулос 1998, 81]. Да ли ће се ово односити и на богослужбени језик – опет је питање става. Односи се, на пример, у преводима монаха Новог скита, који су на прво место ставили потребе савременог човека, његов претерано брз живот⁸³ – првенствено услед економске пресије нашег доба [в. Пападопулос 1998, 140] и због тога немогућност да учи и савладава непознат језик. Сличан је овоме став да се управо у богослужењу, посебно литургији, налази оно најважније "што Црква може и треба да да свету у времену које је пред нама" [Пападопулос 1998, 149], још више него у ранијим временима, па је зато врло битно да богослужбени језик буде разумљив. Разумљивост богослужбеног језика ће помоћи и да хришћанство преживи као савремени стил живота, да оно не буде нека "опскурна, антиинтелектуална култура фолклора и ритуализма, која се одржава у животу одбацивањем промене" [Пападопулос 1998, 170].

Идеја тајне и тајности без нагласка је у новом друштву, у коме доминира наука, истраживање, тражење истине и дух слободе у свему [Фундулис 1997, 250].

Овакви ставови присутни су данас највише код носилаца литургијске обнове, али, ни код свих њих нису преовладавајући, а видећемо током излагања да и код њих има и сасвим супротних ставова. Тако на

⁸³ О овоме в. т. 4.3.2.

пример, о. Александар Шмеман, који је својим богословљем допринео литургијском покрету [в. Вукашиновић 2001, 124-128], упозоравао је да Црква не треба модерном човеку да служи тако што ће се

саобразити његовом духовном лику⁸⁴, већ да је за њу битно да у сваком тренутку и на сваком месту буде истинска епифанија (богојављење - прим. наша), дар и преизливање вечне тајне спасења [Вукашиновић 2001, 125].

Не треба заборавити да су данашњи услови за верско формирање личности врло негативни, да живимо у доба секуларизације, развоја технике и технологије, да се на живот не гледа на сакрални начин, те да је, због свега овога, према неким схватањима супротним горе реченом, можда на неки начин и потребно да нам боравак у храму Божијем буде нешто другачији. Гледано са овог аспекта, идеја *тајне и тајности* добија на значају у смислу одвајања од свакодневнице, па би и архаични језик можда томе могао и да допринесе.

Такође је могуће да на став према богослужбеном језику (као, уосталом, и језику уопште) и његовом мењању, утиче и *критеријум преовладавајућег укуса* времена у коме се неки народ налази. Тако је, у вези са променама у језику уопште, на пример, дошло до европеизације разговорног стила руског језика у XIX веку, услед утицаја првенствено француског језика на говор тадашње интелектуалне елите, чији погледи су били наглашено космополитски [в. Успенский 1994, 115-117; 152, 153; 155]. Поред самог позивања на то да се, на пример, пише на језику доступном "простим људима" или да тај језик управо буде супротан томе, "узвишен", "недоступан" и сл., читави језички програми својевремено били су повезани са овим преовладавајућим укусом у одређеном историјском периоду [в. Успенский 1994, 130]. Па и језичка реформа Вука Караџића донекле је повезана са преовладавајућим укусом времена у коме је он живео. Слабљење утицаја Цркве и религије на друштво и његов укус уопште, мења и неке особине језика, а посебно уноси нове жанрове у књижевност [в. Милидраговић 1970, 40; в. Лихачев 1987, 393-400].

У вези са богослужбеним језиком, могли бисмо рећи да се, такође, мењају ставови зависно од духа времена и преовладавајућих ставова епохе у коме је неки језик актуелан. У време када је у богослужбеној и књижевној употреби код нас преовладао рускоцрквенословенски језик – владало је веровање да је то оригинални старословенски језик [в. Ивић 1974, 164-165], дакле, језик св. Кирила и Методија, те је

⁸⁴ В. т. 3.1.6.1.

због тога он лакше и прихваћен, као и због потребе приближавања Русији у време опасности од германизације и унијаћења Срба под владавином Аустро-Угарске. Данашње, пак, потребе, услови живота, као и уопште садашње време у коме је *идеја тајне и тајности*, као и приближавања прошлости (посебно далеке, као што је време св. Кирила и Методија) - код многих изгубила на значају – утицали су на тежњу према потпуном разумевању молитава, а тиме, следствено, и према стандардном језику у богослужењу. Супротно томе, и у овом модерном времену није реткост ни да се управо *прибегава* тајни и мистици, да кажемо – својеврсном бекству од "сурове садашњости", па они који имају овакве потребе, претпостављамо да ће више волети и црквенословенски богослужбени језик.

Кад је у питању стандардни српски језик као богослужбени, Црква је већ доста учинила у том смислу прилагођавања модерном човеку својом одлуком о увођењу и допуштању неких богослужбених молитава на српском стандардном језику, која датира од 1964. године. После тога није више било званичних одлука Светог архијерејског синода СПЦ и рад на превођењу и увођењу српског стандардног језика као богослужбеног своди се на појединачна остварења и покушаје и није на нивоу целе СПЦ. Пре тога је, пак, у више наврата долазило до полемике у разним црквеним часописима о богослужбеном језику СПЦ и тражења да се црквенословенски замени српским језиком у богослужењу⁸⁵.

Један од одговора Светог архијерејског сабора СПЦ на ова тражења датира и из 1903. године, о "начелном прихватању овакве могућности" (могућности употребе народног језика у богослужењу – *прим. наша*) [в. Кончаревић 1997, 199].

У наше време они који тек улазе у Цркву нису, као раније, из побожних породица, у којима је молитва редовно била упражњавана, па је прво упознавање са вером било стечено у сопственом дому. Млади се данас уче вери на друге начине и на другим местима, а посебно им у томе помажу молитвеници. Више се не штампају молитвеници (који служе за употребу код куће, у личној молитви) на црквенословенском, већ углавном на српском језику (раније су, као што ћемо видети, били само на црквенословенском, а затим је било молитвеника на црквенословенском језику са преводом на српски паралелно), па се основне молитве (*Оченаш*, *Богородице Дјеве*, *Символ вере*...) најпре науче на српском језику, чак иако се у храмовима певају на црквенословенском⁸⁶. Занимљива појава, коју

је аутор приметно у разговору са људима различитих генерација, да они који су се молитви учили код куће, у чијим је породицама била сачувана побожност и упражњавана молитва (данас већином средовечни и старији људи), знају молитву *Оченаш* на црквенословенском језику ("сећају се из детињства"), док је на српском не знају. Обрнута је ситуација код младих, који, по правилу, науче ову молитву првенствено на српском језику, на ком је и сасвим савладају, док је на црквенословенском могу, али и не морају знати. У новијој химнографији код нас више и нема верзија на црквенословенском језику (нпр. тропар и кондак најновијем српском Светитељу – Николају Велимировићу, написани су и певају се на српском језику). То није случај само са најновијом химнографијом, јер имамо примера и из ранијег времена [в. Дакић, 1919].

Дакле, *верска ситуација у породици и однос државе и Цркве према основним богослужбеним књигама (у смислу рада на њиховом превођењу, штампању и дистрибуцији)* утичу на изграђивање става према богослужбеном језику, као и на његово мењање.

Све су ово разлози који оправдавају потребу разматрања овог питања. С правом је још пре неколико година указано на то:

Данашњи моменат оживљавања духовног живота, повратка интелигенције и младих нараштаја у крило Цркве и јачања националне свести изискује поновно темељно разматрање овога питања [Кончаревић 1996, 59].

⁸⁵ Детаљније в. поглавље 3.

⁸⁶ Тачније, у неким храмовима се певају на црквенословенском, а у неким не, него се читају, говоре, и то на српском.

3. ИСТОРИЈА ПРОБЛЕМА (ЛОНГИТУДИНАЛНИ ПРИКАЗ СТАВОВА ПРЕМА БОГОСЛУЖБЕНИМ ЈЕЗИЦИМА)

3. 0. ОПШТИ ПОГЛЕД

У овом поглављу биће речи о томе какви су до сада били ставови у вези са разним питањима богослужбених језика и самим овим језицима, да ли су били повезани са неким другим догађајима у Цркви и друштву и каква је та повезаност била. Разматраћемо питања богослужбених језика који су се користили (или се користе и данас) у СПЦ, покушавајући да систематизујемо ставове који су се износили у вези са њима.

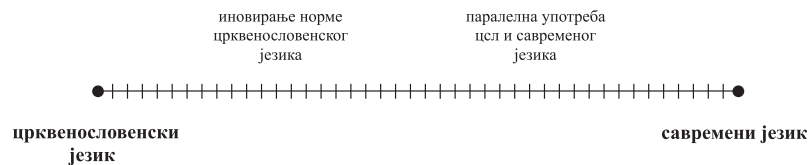
Такође, будући да је данас црквенословенски богослужбени језик како СПЦ, тако и РПЦ, сматрамо потребним и корисним и за разматрање социолингвистичких аспеката богослужбеног језика СПЦ делимично представљање проблема богослужбеног језика и расправа у вези са овом темом које су се водиле у XX веку у Русији, посебно у периоду до Октобарске револуције. Нарочито су нам ове расправе важне и корисне због богатства и разноврсности ставова који су у њима изношени, јер нам они могу послужити као богато искуство и евентуални оријентир и коректив у будућим корацима који буду предузимани по питању богослужбеног језика у нашој средини. Тако ћемо, с једне стране моћи, током анализе, да поредимо ставове представника ове две Православне цркве, а, с друге стране, допуњаваћемо и обогаћивати ставове према богослужбеном језику у СПЦ онима у РПЦ, како бисмо створили што потпунију слику овог проблема и предлаганих начина његовог решавања.

Пошто су ови ставови систематски и хронолошки већ добрим делом обрађени¹, ми ћемо их изнети и допунити класификујући их према разматраним проблемима и наводећи како су се према њима односили подједнако и они који су преферирали српски/руски богослужбени језик и они који су се залагали за задржавање црквенословенског језика². Мишљења која представници ових двеју група износе јесу материјал на једној скали (слика 1)³ која иде од строгог чувања црквенословенског језика, преко његовог мењања и спорадичног и умереног коришћења српског/руског језика у богослужењу, па до потпуног преласка на

¹ В. Кончаревић 1996. и 1997. за ставове према богослужбеним језицима у СПЦ и Балашов 2001. за исте ставове у РПЦ.

² У РПЦ први су називани "новаторима" а други "конзервативцима", па ћемо, по потреби, користити и ове термине.

³ У графичким приказима, по потреби ћемо користити скраћеницу *цсл* за *црквенословенски* и *бсл* за *богослужбени*.

Слика 1: Оријентациона скала ставова према богослужбеном језику

савремене језике и избацивања црквенословенског из богослужбене употребе. Стога ће бити ставова који су веома слични или се преклапају само делимично, као и оних који су потпуно супротни, све у зависности од тога на ком делу ове замишљене скале се налазе.

Овако богат материјал садржи и усамљене ставове и предлоге појединаца, било да они припадају поборницима чувања црквенословенског језика, било да су супротног мишљења. Ови ставови су понекад и веома оригинални и неочекивани, па ћемо настојати и на њиховом приказивању, будући да их сматрамо вредним помена и евентуалне даље разраде.

Наводићемо предлоге аутора које су они давали у циљу промене постојећег стања у вези са богослужбеним језиком СПЦ и РПЦ.

Најчешће се, у ствари, радило о *полемици*, вођеној највећим делом у православним часописима. Полемика је, у СПЦ, била најживља у следећим периодима:

- Крајем XIX и првих година XX века, када је, након већ започетог разматрања⁴, била појачана отвореним писмом министра просвете и црквених послова М. Кујунџића архиепископу београдском и митрополиту Србије Теодосију Мраовићу (27. маја 1887. године), о повратку српскословенског језика у богослужбену употребу [Кујунџић 1887, 148-149]. Расправе се, у овом периоду, воде најпре без разматрања могућности увођења српског језика (осим у Војводини), а потом укључивањем и овог језика у расправу, поред српскословенског и црквенословенског.

- Двадесетих и тридесетих година XX века, у новим државно-политичким, црквеним и културним условима у којима су се српски народ и СПЦ тада налазили. Наиме, 17. јуна 1920. године проглашено је уједињење православних црквених области у Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца. Долази до оживљавања духовног живота на разним пољима: умножено је монаштво и богословска омладина, отвара се Богословски факултет, појављује богомољачки покрет, долази до процвата теологије,

⁴ Пре отвореног писма о коме говоримо, тематиком богослужбеног језика баве се: Вукадиновић 1868, Кузмановић 1872 и Пеичић 1869. Њихове чланке такође сврставамо у овај период.

а и сама нова држава и њена идеологија одразила се, као што ћемо видети, и у ставовима према богослужбеном језику.

- Шездесетих и седамдесетих година прошлог века, када у СПЦ, након почетног периода атеизма и омаловажавања свега црквеног, долази до појачаног рада на издаваштву и теолошком образовању и када се доноси и конкретна одлука Светог архијерејског Синода СПЦ о допустивости увођења српског стандардног језика у богослужбену употребу.

- У последњој деценији прошлог века и почетком овог, услед поновног оживљавања духовног живота крајем осамдесетих и почетком деведесетих, прилива неопита⁵ у Цркву, оживљавања литургијског покрета, а и услед успона теолошких и интердисциплинарних истраживања, након завршених ратова на овим просторима.⁶

Што се тиче Русије, непосредан подстрек овој полемици, почетком XX века, дао је четвортомни зборник *Ставови епархијских архијереја у вези са црквеном реформом (Отзывы епархиальных архиереев по вопросу о церковной реформе)*, чији садржај је, опет, настао и био публикован захваљујући близини одржавања Помесног сабора РПЦ и као припрема за њега. У оквиру припреме за Сабор, такође, одржано је и мноштво епархијских скупова, који су исто тако богати материјалом у вези са ставовима према богослужбеном језику. О истоме је било речи и на самом Сабору (1917-1918), започетом, али не и завршеном. У последње време, као што ћемо видети кроз излагање, и у Русији постоји веће занимање за проблем богослужбеног језика.

Већина разматраних ставова је искоришћена за анкетна питања (в. анкету у Прилогу), чијом анализом ћемо, дакле, само допунити већ постојеће расправе вођене о богослужбеном језику СПЦ и РПЦ.

3.1. ПАСТИРСКО-МИСИОНАРСКИ АРГУМЕНТИ

3.1.0. СТАВОВИ У ВЕЗИ СА (НЕ)РАЗУМЕВАЊЕМ БОГОСЛУЖБЕНИХ ТЕКСТОВА

Питање разумевања богослужбених текстова је на првом месту у комплексу ставова према богослужбеном језику који су разматрани како некад, тако и сада. Можемо чак рећи да се сва богата дискусија о

⁵ Неофити су нови чланови Цркве, који тек почињу да живе активним црквеним животом.

⁶ У овом последњем случају не ради се о полемици, посебно не о тако разрађеној као у претходна три периода, већ о разматрању ранијих ставова према богослужбеном језику, констатацији стања и позиву на његово разрешавање [в. Кончаревић 1996 и 1997 и Вукадиновић 2001]. И ово истраживање представља сведочанство појачаног интересовања за ову проблематику, тако да сматрамо да је четврти наведени период разматрања овог питања још увек у току.

богослужбеном језику *заснива* на овом проблему и на њега се наслања. Све је, у ствари, почело од неразумевања богослужбених текстова и од незадовољства проузрокованог њиме, како код верног народа, тако и код свештенослужитеља, а првенствено мисионара, којима је било најтеже путем неразумљивог богослужења преносити народу знања о православној вери. Можемо, дакле, рећи да је, како овај став, тако и они ставови који су у вези с њим, првенствено **мисионарског** карактера.

Ово питање је решавано на разне начине, понекад и дијаметрално супротне. Преовладала је, свакако, потреба за већом разумљивошћу богослужбених текстова, а свест о њиховој неразумљивости постојала је код већине чланова Цркве, како клира, тако и лаика (верног народа). Тако је председник панчевачке црквено-школске општине, Константин Пеичић, још 1869. године констатовао овај проблем, који је до те мере сматрао озбиљним да се сам подухватио превођења неких молитава за своју децу, све у циљу да се молитве више не читају "без разумлења и без чувства побожног" [в. Пеичић 1869, 15].

У СПЦ је овај проблем у свакој епископији већином истицан од стране оних који су инсистирали на увођењу српског језика у богослужбену употребу. То је случај са Пеичићем, а у другом периоду проблем највише наглашавају М. Анђелковић 1921, Д. Катић 1921 и П. Каралић 1939. Први од наведених аутора сматра да "нема побожности без богослужења на народном језику", те да

једино онај који не зна ни суштину ни карактер, ни циљ богослужења могао би тврдити да богослужење може бити и на мртвом, тј. на неразумљивом језику [Анђелковић 1921, 129].

Д. Катић [1921, 9], пак, сматра да је "потреба народног језика у богомољи толико очигледна, да је стога не треба опширно образложавати", док П. Каралић [1939, 19] једноставно констатује да је "данашњи језик Српске цркве ... далек и неразумљив српскоме народу".

Истицана је немогућност искрене молитве уколико богослужбени чин није потпуно разумљив. Ово је, између осталих, наглашавала и др Бисенија Михаиловић, скрећући пажњу на непознавање богослужбеног текста на српском језику од стране учесника богослужења. Наиме, према њеном мишљењу, уколико би верном народу био прочитан текст на српском језику, сигурно би већина била за њега, а не за исти на црквенословенском језику [в. Б. Михаиловић 1968, 6]. Јереј Спасоје Габоров не одриче потпуно делотворност богослужбених текстова на црквенословенском језику, али сматра да је она на разумљивом језику много већа: "И благодат Божија је делотворнија тада ако онај на кога се она призива разуме св. молитву" [Габоров 1965, 4]. Исте године и протојереј Богдан Матковић пише о

важности разумевања молитава следеће: "О разумевању молитава овиси црквеност човјекова <...> и начин васпитавања за Царство Божије", питајући се: "Зар се мора неразумљив језик пошто-пото одржати у употреби? Зар неразумљевање може бити спасоносније од разумевања ријечи Божије?" [Матковић 1965, 2].

У оквиру РПЦ, проблем неразумљивости богослужења разматран је још подробније. Констатовано је да се верници на богослужењу углавном моле својим сопственим молитавама, те да обраћају пажњу на текст богослужења само када зачују неку разумљиву и општепознату молитву, која тек онда обједињује све присутне у заједничком мољењу. Епископ самарски Константин жали народ, сматрајући да "сиротује и духовно гладује, готово уопште немајући на располагању молитве које би биле приступачне његовом разумевању"⁷ [в. Балашов 2001, 16-17]. Важан проблем који је у РПЦ примећен, јесте *неправилно разумевање* богослужбених текстова, које може бити још опасније од потпуног неразумевања, јер доводи често до ширења сујеверја, па чак и до јеретичких тумачења црквеног богослужења [в. Балашов 2001, 54].

Постоји, такође, разматрање појаве *навикнутости на неразумљиво богослужење*. Народ је до те мере навикао на такво стање, да се протојереј Б. Мијач пита колико је у људима присутна љубав према црквенословенском језику, а колико је у питању "индоленција према промени ради оживљавања Цркве уопште" [Мијач 1970, 1]. У истом духу размишља и прота Богдан Матковић, у разматрању проблема постојања супротних ставова према решавању питања богослужбеног језика:

Постоји само једно образложење супротних ставова у погледу богослужбеног језика, које нам даје народна пословица: *Навика је једна мука, а одвика сто мука* [Матковић 1965,2].

У Русији, вероучитељ и старешина храма Свете Тројице у Казању, свештеник Евгеније Сосунцов, између осталог, у једном часопису пише:

Због навикнутости на присуство мноштва неразумљивих речи и израза у језику Цркве многи лаици не покушавају ни да макар донекле разумеју смисао богослужења, тако да само расејано стоје у храму [в. Балашов 2001, 72].

Ова навикнутост на неразумљевање богослужбених текстова одразила се и у неким устаљеним исказима присутним у руском језику, као што

⁷ Ставови из РПЦ које ћемо овде износити као примере, узети су највећим делом из материјала како поменутог зборника, тако и записа са предсборних епархијских скупова и самога сабора, а највећим делом из црквених часописа периода од 1905-1917. године. Материјал је прикупљен у: Балашов 2001. Неки ставови су прештампани у зборнику *Богослужбени јазык Русской Церкви*. У том зборнику постоје и радови и наших савременика, чије ћемо ставове такође наводити, у зависности од потребе.

су: "Поп је завршио" или "Стајао сам сву службу"⁸ [в. Балашов 2001, 56]. Слично бисмо могли рећи и за српски језик, нарочито кад су у питању неки други обреди, као што су крштење, сахрана или слава, након чијег завршетка се може најчешће чути овај први израз.

Обичан народ је, такође, имао потребу да разуме богослужења, о чему најбоље говори случај свештеника из Задра⁹, о чијим богослужењима постоји сведочење да су била веома посећена, чак не само од стране православног народа, него и римокатолика, а све из разлога што је многе делове богослужења изговарао на српском језику, а не на црквенословенском [в. Влачић 1935, 313]. Најсликовитије је ова потреба народа исказана у једној изјави руског сељака из Бистрице, који је писао 1. марта 1918. године из Петроградске војне болнице, о томе да је разумљиво богослужење људима потребно онолико колико и слепоме човеку водич [в. Балашов 2001, 148].

А разумевање богослужења епископ Данило Крстић, недавно, смешта у једну од важних компоненти искрене вере, сматрајући борбу за разумљив богослужбени језик једном од великих колективних врлина једног народа:

Искреност ... претпоставља разумевање. И ту се управо види величина наших предака: они су хтели да разумеју Бога. Хтели су да певају Богу својим речима. Да је словенски род већ имао самосвест о својој изузетној обдарености види се из историјских чињеница деветог века: он се није језички поклонιο ни грчким ни латинским мисионарима [Крстић 1996, 14].

Превазилажење проблема неразумљивости богослужбених текстова било је различито, а сводило се на четири могућа решења:

- Услед неразумљивости, приступити редиговању постојећих превода богослужбених књига.
- Радити на иновирању нормецрквенословенског језика (новословенски језик).
- Радити на превођењу на посебан стил савременог језика (било српског било руског).
- Не мењати ништа у богослужбеним књигама, већ настојати на литургијском и богословском образовању верника, објашњавању текстова богослужења у проповедима, посебним публикацијама са преводом на српски/руски језик за вернике и сл.

Постојали су, као што ћемо видети, и они који нису увиђали проблем или су сматрали да је он преувеличан.

⁸ Рус. "обедня отошла" и "отстоял службу".

⁹ В. т. 2.2.5.2.

3.1.1. РЕВИЗИЈА БОГОСЛУЖБЕНИХ КЊИГА

Како је уопште дошло до потребе за редиговањем текстова богослужбених књига? О томе нас исцрпно обавештава Логачов, говорећи о врстама разлика које се јављају у славно-руским рукописима од XI-XVI века. Он најпре разлике дели на четири врсте: квалитативне, квантитативне, правописне и палеографске. Уједно, говори и о разлозима њиховог појављивања. У квалитативне разлике сврстава:

1. другачије речи и изразе у разним књигама, који мењају основно значење текста;
2. синонимне речи и изразе;
3. другачије облике речи у погледу рода, броја, падежа, лица, времена, начина, глаголског вида и сл.;
4. разлике у конгруенцији, рекцији глагола у синтаксичким обртима и облицима придева и партиципа (кратких и дугих);
5. тумачења на маргинама и у тексту, разне исправке речи и израза од стране писаца на тим местима;
6. очигледне грешке и разне измишљотине писаца и редактора текста, које сведоче о неразумевању текста и истовремено о жељи писаца и редактора да текст овако или онако интерпретирају.

Све ове разлике (осим, делимично, последње), објашњавају се или разликама које су постојале и у грчким текстовима, или разликама између више превода једног истог грчког оригинала, или различитим степеном утицаја јеврејских, латинских и словенских текстова, или, пак, већом или мањом сачуваности старе кирило-методијевске традиције превода.

Квантитативне грешке су следеће:

1. сва додавања појединачних речи, израза, или, чак, читавих целина;
2. сви пропусти у тексту тог истог састава;
3. сва премештања речи и израза у тексту и
4. различите врсте дељења библијског текста: по главама, зачалима, одломцима предвиђеним за читање на одређеним богослужењима и, на крају, по садржају појединих библијских прича, епизода, са посебним заглављима над њима у тексту или на маргинама рукописа.

Неке од ових разлика могу се објаснити, такође, утицајем разних грчких или других оригинала библијских књига (латинских, јеврејских), док су друге, вероватно, изникле на словенском тлу, независно од оригинала с којих се преводило, него из других могућих разлога (асоцијација идеја, хаплографија, диплографија и др.) или услед зависности од словенских текстова друге редакције.

Најбројније и најразноликије грешке су правописне и палеографске, а разлози за њих су следећи: заборављање или изневеравање кирило-

методијевске традиције у језику и писму код јужних Словена и у Русији, почевши од X века, затим утицај живих словенских наречја и говора на ту традицију, развој ћириличких и глагољских рукописа, разнообразност у коришћењу писма, које је установљавано на основу различитих граматичких руковођења XIV-XVI века и др. [в. Логачев 1988, 18-21].

Пошто су ове различитости и грешке могле да доведу до разних неправославних схватања и тумачења, убрзо се приступило ревизији текстова богослужбених књига, у чему је нарочито била активна РПЦ, па на њеном тлу постоји дуга и богата историја овог тзв. исправљања богослужбених књига¹⁰. Због разнообразности постојећих богослужбених књига, идеал је обично био једнообразност. Флоровски чак говори да се "у појму 'исправности' и истицао ... понајприје моменат једнообразности" [Флоровски 1997а, 75]. Ова историја је прекинута само у једном периоду, после познате Никонове реформе¹¹, али је и пре и после тога трајала и имала своје заговорнике и људе који су на томе радили. Оно што је увек био један од највећих проблема када је у питању исправљање књига, то је оригинални текст према коме би требало уносити интервенције. Поједини су тврдили да само грчке књиге могу да буду добри образци за исправљање, док су други имали поверења и у старије словенске преводе, те је тако историја исправљања књига историја сукоба између ове две струје. Чињеница је да су и грчке књиге далеко од савршенства, те би требало најпре започети од исправљања самог грчког текста, што најчешће није било могуће, нарочито не у Русији. Први озбиљнији покушај ревизије богослужбених књига предузет је у XVI веку. Руси су затражили од Грка да им дође учен човек који би могао радити на овоме, па је дошао Св. Максим Грк. Он је пронашао бројне и врло озбиљне грешке у књигама, али његове нове књиге нису прихваћене од стране званичне Цркве, већ су схваћене као ново изневеравање аутентичног текста, тако да је Св. Максим чак завршио и у затвору¹². И пре патријарха Никона било је, дакле, нових богослужбених исправљених књига, тако да је до његовог доласка на патријаршијски престо терен за организовано исправљање богослужбених књига био донекле припремљен. У његово време овај посао је коначно завршен и новоштампане богослужбене књиге ушле су у богослужбену употребу. Описујући целокупну друштвено-историјску ситуацију овог времена Никонове реформе, Флоровски пише:

¹⁰ Нису само овде разматране Православне помесне цркве радиле на исправљању богослужбених књига. То се догађало и код римокатолика [о чему в. Вукашиновић 2001, 28-30; 62 и 88], затим у оквиру Васељенске патријаршије која је "1932. године формирала комисију, састављену од јерараха и научника, чији је задатак био да спроведе критичко преиспитивање литургијских текстова" [Вукашиновић 2001, 130], а и у Бугарској православној цркви (Трновска школа) [в. Милидраговић 1970, 279]. Ово су само нама познати примери који, свакако, нису и једини.

¹¹ В. напомену 66 у другом поглављу.

¹² В. т. 2.2.5.2.

Чинило се да управо строги и једнообразни чин најприје може да заустави започето "таласање" свијета. Законска наредба и јасно правило чинили су се најбољим и најпоузданијим средством борбе против неслагања и диоба <...>. У приређивању књига и обреда садржавала се врло дубока и сложена културно-историјска перспектива [Флоровски 1997а, 79].

Патријарх Никон је тежио јединственом богослужбеном обреду са Грцима, па је настојао на томе да се преводи са савремених грчких богослужбених књига. Значи, није био у питању повратак "на старо", јер су *савремене* књиге служиле као образци. Поводом његових недоумица у вези са једнообразношћу, које је изнео константинопољском патријарху, добио је одговор Мелетија Сирига 1655. године, у виду посланице у којој је

савршено отворено и јасно изнесен поглед да су само потребни јединство и једнообразност у ономе што припада вјери, а у осталом што слиједи, тј ономе што припада чинодејствовању и богослужбеном поретку – разнообразност и разлике су сасвим подношљиве, и историјски неизбјежне [Флоровски 1997а, 80].

Без обзира на овакав одговор који је добио, патријарх Никон је истрајао у свом организованом редиговању богослужбених књига и оно је завршено с формалне стране успешно, јер су новоштампане књиге ушле у широку употребу у РПЦ и потпуно замениле старе, али је за последицу имало раскол, будући да је један део клира и народа остао при старим обредима и књигама (због чега се овај раскол назива и старообреднички¹³). Већ смо видели, на примеру Соловјецког манастира¹⁴, какве проблеме је ова реформа изазивала и код оних који су је напослетку прихватили.

Будући да исправљање књига није било савршено, већ је имало и многе недостатке¹⁵, потреба за поновним исправљањем појавила се опет, и то убрзо, али није могла бити и спроведена убрзо, управо због лоших последица Никонове реформе. Осим несавршеног редиговања

¹³ Рус. *старообрядчество*; в. напомену 68 у другом поглављу.

¹⁴ В. т. 2.2.5.2.

¹⁵ Флоровски, нпр. каже да су "неки дијелови чинодејства били прерађени или преузети из пољских богослужбених књига <...> и других латинских превода" [Флоровски 1997а, 81], што је морао бити недостатак, с обзиром на то да се тежило једнообразности са грчким богослужбеним књигама, у циљу предупређивања јереси. Сове, чак, говорећи о новим чињеницама у вези са исправљањем књига у време патријарха Никона, тврди да ни део измена није извршен према грчким књигама, већ да су се користиле само југозападноруске штампане књиге као образци за исправљање. Као најгори недостатак он истиче нетачне преводе [в. Сове 1970, 25-28]. Такође, он наводи мишљење професора литургије, И. Д. Мансветова о грешкама које је овај пронашао у богослужбеној књизи *Титикон*, а које произилазе не само из неправилног превода са грчког, бирањем погрешног преводног еквивалента или, пак, мешањем речи сличних по ортографији и изговору, али различитих по значењу, већ и од неправилног читања грчких речи и од штампарских грешака. Осим тога, према мишљењу овог професора, у тим новим богослужбеним књигама се срећу и застареле словенске речи и изрази, који су у данашње време неразумљиви или имају сасвим друго значење од оног које су имали првобитно [в. Сове 1970, 29].

богослужбених књига, због његових лоших последица нису записивани ни неки нови богослужбени обреди (везани за последње дане Великог поста) у Русији, који су се развијали у то време [в. Сове 1970, 27]. Све ово је за последицу имало поновни губитак богослужбене једнообразности.

Међутим, на побољшању оваквог стања није се радило све до XIX века. Посебно се виша црквена јерархија уздржано односила према питању исправљања богослужбених књига. То најбоље илуструје пример Св. Филарета, митрополита московског, који је био уздржан према покушајима московског протојереја Василија Петровича Нечајева да поново преведе са грчког неке богослужбене књиге [в. Сове 1970, 33], као и према дугогодишњем раду на исправљању и превођењу богослужбених књига једног добровољца – протојереја Александра Иоанновича Невоструева [в. Сове 1970, 40-45]. Он је, такође, био строг у оцени превода неких богослужбених текстова¹⁶ професора грчког језика на Санкт-Петербуршкој духовној академији – Јевграфа Ивановича Ловјагина [в. Сове 1970, 36].

Не рачунајући појаву руских превода неких канона¹⁷ у духовној периодици прве половине XIX века [в. Сове 1970, 35], тек у другој половини овог века почиње поново да се отвореније говори и ради на исправљању богослужбених књига. Нарочито о томе говори Св. Теофан Затворник, који назива нејасноће у богослужбеним књигама "мраком" и сматра да оне треба да буду измењиве због саме своје намене¹⁸ [в. Сове 1970, 30]. А осамдесетих година истог века на исправљању богослужбених књига радио је епископ јекатеринославски Августин Гуљаницки, који је предложио неколико принципа исправљања. Он је тврдио да, уколико би се ови принципи доследно спровели, словенски језик се не би више чинио тако тешким и неразумљивим каквим се чини сада. Његови принципи су се показали као веома добри и прихватани су и касније у раду на исправљању књига, а примењиви су и данас (будући да је проблем исправљања богослужбених књига и даље актуелан). Због те њихове важности, наводимо их у потпуности:

1. престати "ропски подражавати" грчки текст у распореду речи;
2. побољшати ортографију правилним размештајем интерпункцијских знака;

¹⁶ Ови преводи су, у ствари, били богослужбени текстови на грчком, словенском и руском језику паралелно.

¹⁷ Канон је богослужбена песма која улази у састав јутрења, састављена најчешће од девет или осам песама, од којих свака поседује свој ирмос и неколико стихова.

¹⁸ "Наши богослужбене књиге – неоцененное сокровище молитвы, догматствования православного и нравочения. Потому их надлежит блюсти и соблюдать в том же духе, как есть. но перевод их следует улучшить – или снова перевести, не на русский, а на славянский же, только чтобы изложение было понятно" [цит. према: Сове 1970, 30].

3. заменити вештачке хеленизме који нису својствени словенском изразу, говору, одговарајућим словенским еквивалентима. Одбацили самостални датив и акузатив са неодређеним начином, нпр. заменити: "Прорекл еси Лазареву болезнь к смерти не быти" са: "Яко Лазарева болезнь несть к смерти";

4. заменити застареле словенске речи, које су данас или неразумљиве или имају друго значење;

5. упростити словенску граматику, нпр. одстранити грчке чланове (иже, еже, яже) и двојину;

6. не мешати глаголске прилоге и глаголске придеве. На пример: "Святтии мученицы, иже добре страдавше и венчавшеся", заменити са: "добре страдавшии и венчавшиися".

Иако су наведени принципи примењиви и данас, они имају и своје недостатке, од којих се највише наводи несистематичност у поретку правила исправљања, која подразумева произвољност у њиховој примени, посебно када с једне стране треба да се решава питање о степену "застарелости" речи, а с друге стране – којом руском речју да се замени та реч [в. Коробин - Михайлова 1999, 42-44].

У Москви је 1869. године наследник митрополита Филарета, митрополит Инокентије Венјаминов, основао Комитет за исправљање текста богослужбених књига, чији рад је проверавала посебна комисија, створена 1881. године. Иако је Св. синод проверио радове комисије и позитивно их оценио, није показао довољну заинтересованост за проблем којим се бавила, па њен организовани рад није могао да се успешно настави и прекинут је већ крајем осамдесетих година истог века. Велики проблем је био и противљење од стране конзервативног дела клира и лаика [в. Сове 1970, 47-49].

Овај рад на ревизији богослужбених књига пре XX века, дакле, није имао довољно организован карактер, првенствено зато што није наишао на одзив код црквене јерархије, а и због тога што програм исправљања није био јединствен код свих који су се на било који начин за ревизију залагали. Наиме, један део поборника исправљања богослужбених књига (Св. Теофан Затворник, еп. Августин Гуљаницки) био је за то да се текстови богослужбених књига приближе говорницима руског језика, тј. да за њих буду разумљивији (језик који би био у таквим исправљеним књигама неки називају новословенским¹⁹), други део (нпр. Невострујев) био је за исправљање према грчком оригиналу, а трећи су наводили такав начин исправљања (за који се залагао Николај Иванович

¹⁹ О овоме говоримо у т. 3.1.2.

Иљмински²⁰) који би подразумевао повратак на древни словенски језик, пре редиговања богослужбених књига у време патријарха Никона²¹ [в. Балашов 2001, 183].

Питање исправљања богослужбених књига и поред свих проблема не губи на својој актуелности и оно кулминира почетком XX века, када први пут и епископат почиње да јавно износи своје мишљење о овом питању у *Ставовима епархијских архијереја по питању црквене реформе*, који су штампани у оквиру припрема за Сабор. Иако своје мишљење о овој поменутој публикацији не износи велики број епископа (само њих 28 од укупно 80), о актуелности проблема богослужбених књига сведоче нам следеће речи начелника Архива и Библиотеке Св. синода К. Ј. Здравомислова:

Никада <...> питање поновног прегледа текста свештених и богослужбених књига није имало такву актуелност као сада. То је и разумљиво. Од црквеног Сабора сви очекују решење и овог важног ... питања. [в. Балашов 2001, 190].

Убрзо се обнавља и организовани рад на исправљању књига, тј. 1907. године, уз благослов и одлуку Св. синода, оснива се нова Комисија за рад на исправљању, а непосредан повод њеном оснивању био је рад настојатеља петроградског Саборног храма у част иконе Казанске Богородице, протојереја Димитрија Тимофејевича Мегорског, веома надахнутог у позивању на исправљање.²² Он је имао и свој практични "програм" исправљања, тј. прегледајући богослужбене књиге, класификовао је речи на следећи начин:

1. речи чије исправљање би могло да се изврши у самом тексту (у ову групу ушле су најгрубље грешке);
2. речи које није практично исправљати у самом тексту, већ то треба чинити на маргинама или на дну странице;
3. речи које је потребно потпуно избацити и
4. речи које би засад могле да остану какве јесу [в. Балашов 2001, 195].

Професор грчког језика на Духовној Академији у Санкт-Петербургу, који је био задужен за преглед исправљених текстова протојереја

Мегорског (конкретно: књиге *Посни триод*²³), дошао је до закључка да је немогуће да овај посао обавља само један човек, већ да треба основати комитет (одбор), састављен од више учених лица која би била задужена за исправљање богослужбених књига. На његов предлог Св. синод и оснива поменуто комисију, која је првобитно имала за циљ преглед исправљених текстова Мегорског, али је временом проширила своју функцију и деловање [в. Балашов 2001, 196-198]. Комисија је имала своја начела и принципе рада [в. Балашов 2001, 202-207], које је изнела Св. синоду, тражећи од овога оцену и одобрење принципа. Св. синод крајем 1908. године даје принципијелно одобрење за рад комисије на дотадашњи начин, додајући још нека прецизнија одређења у вези с њим [в. Кравецкий – Плетнева 1994, 39]. Нешто касније (августа 1909. године) Св. синод даје саопштење у вези са издавањем исправљеног *Посног триода*. То саопштење се, укратко, састоји у томе да новоисправљене књиге треба *постепено и неприметно (курзив наш)* да потисну из употребе стару редакцију. Идеално би било да замене текста остану непримећене, чему би помогло и одсуство у издањима било какве информације о исправљању текста. Ово су биле мере предострожности, сасвим разумљиве због лошег искуства ранијег редиговања књига у време патријарха Никона. Постојала је бојазан од појаве новог раскола [в. Кравецкий – Плетнева 1994, 41].

Комисија је током свог десетогодишњег рада исправила и објавила неколико богослужбених књига [в. Балашов 2001, 219-245; в. Кравецкий–Плетнева 1994, 43], а њен рад је значајан првенствено због тога што, за разлику од исправљања књига у ранијим епохама (којима је главни циљ био постизање једнообразности у књигама, у првом реду усаглашавањем словенских текстова са грчким оригиналима), први пут је постављен другачији задатак: да се словенски текст учини једноставнијим и разумљивијим људима који говоре руски језик. Први пут је семантика стављена испред текстологије [в. Кравецкий–Плетнева 1994, 43-44]. Осим исправљања књига, неки чланови комисије (Н. Ч. Зајончковски, са псеудоимом Николај Нахимов) баве се и превођењем [в. Балашов 2001, 173-181; в. Кравецкий–Плетнева 1994, 45], а на Сабору је изнесен предлог да се надлежност Комисије прошири, те да она ради не само на исправљању, него и на превођењу богослужбених књига на руски, украјински и друге језике народа који су под надлежношћу Руске православне цркве [в. Балашов 2001, 251]. Због познатих историјских

²⁰ О ставу овог аутора в. и у т. 3.1.15.

²¹ Иљмински је имао свој план васпитног деловања на чланове Цркве: "Оставив црквено-богослужбене књиге status quo, тепер же издать древнеславянски текст по крайней мере Псалтири и Евангелия, а затем постепенно издавать древнейший текст других <...> богослужбених книг. Вчитавшись в них, мы приобретем вкус к древнеславянскому языку и полюбим его; и мы все: и русские, и славяне, и православные, и старообрядцы - соединимся в одном тексте, созданном трудами преп. Кирилла и Мефодия" [цит. према: Сове 1970, 49-50].

²² "Протоиереи и священники XX века должны выполнить то что совсем было не под силу современникам Максима Грека, должны исправить и доделать то, чего не доделали и в чем погрешили никоновские справщики" [цит. према: Сове 1970, 59].

²³ *Посни триод* је црквена богослужбена књига која се користи за читање на богослужењима у току седам недеља Великог поста, као и четири претходне недеље које су припрема за овај пост.

догађаја који су уследили и трагично се одразили и на живот Цркве, комисија је прекинула своје деловање.

Рад комисије није био широко прихваћен и до краја позитивно оцењен у Цркви и сматра се да за то постоје два главна разлога. Најпре, тајновитост у послу исправљања књига, тј. одсуство обавештења о исправљању у самим књигама – није донела жељене резултате [в. Балашов 2001, 246-247]. Напротив, код већине је наишла на неодобравање. Други разлог је тај што новоисправљене књиге нису могле "да стигну" да потисну старе за само неколико година пре револуције [в. Кравецкий–Плетнева 1994, 45]. Касније је било готово немогуће пронаћи ова новоисправљена издања.

Осим ове комисије, у једном кратком периоду (од 1913. до 1917. године) на исправљању богослужбених књига радила је још једна црквена институција – Издавачки савет (*Издательский совет*), основана на иницијативу Сергеја Димитријевича Војта, управника Синодске штампарије у Москви. Иако се у почетку чинило да ће сав рад комисије да пређе у руке ове институције, то се није показало тачним, јер њен рад није био успешан [в. Сове 1970, 61; в. Балашов 2001, 209-219].

На дуго очекиваном Сабору, одржаном 1917-1918. године, питање редакције богослужбених књига разматрано је на заседањима посебне секције Сабора (*Одел о богослужении, проповедничестве и церковном искусстве*), односно једног њеног дела, на којима је констатована потреба чувања црквенословенског језика, али уз његово упрошћавање и исправљање неразумљивих и израза лоше преведених са грчког језика. Практични кораци на остваривању ове констатације нису уследили, јер је РПЦ у годинама које су уследиле имала много важније проблеме [в. Сове 1970, 67].

После Другог светског рата било је покушаја да се слична комисија поново формира и то је учињено најпре 1957. године, када је оформљена *комисија за календар и питања богослужења (Календарно-богослужебная комиссия)*. Она је, међутим, након само седам заседања, већ наредне године прекинула рад, да би га поново започела тек 1969. године, не давши посебне резултате и немајући одјека у јавности, јер су 1974. године, кад се појавила потреба за штампањем нових богослужбених књига, штампане, у ствари, старе књиге из XVII века, а не новоисправљене.

Данас, у РПЦ питање редакције богослужбених књига доживљава својеврсну ренесансу, нарочито након Сабора 1994. године, када је сам Патријарх Алексије II признао важност овога питања у савременим условима. При Св. синоду је опет основана комисија за рад на богослужбеним књигама, међутим, како наводи Балашов, до сада се

још ништа није чуло о практичним корацима комисије и остваривању главне поруке Сабора: да се учини доступнијим разумевању смисао богослужбених текстова. Као и у претходним епохама у Русији, нису слаби ни гласови противљења раду на исправљању богослужбених књига, о чему најбоље говори зборник *Богослужебный язык Русской Церкви: История. Попытки реформации* [в. Балашов 2001, 255-258]. Велико искуство које ова Црква има кад је у питању редакција богослужбених књига може много помоћи у даљем раду на овоме послу, како би се искористио сав успешни рад претходних покољења, али уједно и исправиле њихове грешке.

Ревидирање текстова богослужбених књига у СПЦ нема тако дугу и континуирану историју и завршава се на интервенцијама Константина Философа (ако преузимање књига од РПЦ и прелазак на рускоцрквенословенски језик у богослужбеној употреби не сматрамо такође својеврсним "исправљањем" богослужбених књига). Разлог томе је, свакако, бурнија историја СПЦ и српског народа уопште и њено сиромаштво у коме није било прилика ни услова за такав један рад. Ти услови постојали су у XV веку, у време деспота Стефана Лазаревића, када "при деспотовом двору тече жив и плодан преводилачки рад" [Милидраговић 1970, 279]. У то доба исправљање графије и правописа је и било спроведено, и то према грчком обрасцу, при чему су у српско писмо унете неке бугарске црте (Константин Философ је као образац исправљања богослужбених књига имао исправљање бугарског патријарха Јефтимија, чији је и следбеник, а Бугарин је и по рођењу, тако да ово не чуди) [в. детаљније Милидраговић 1970, 279-281].

Данас би се већ могло говорити о исправљању богослужбених књига на српском, а не на црквенословенском језику, будући да се појављује више превода једне исте књиге и да је више њих Св. синод СПЦ и дозволио да се употребљава (нпр. требници²⁴, апракосни Апостоли²⁵, службеници²⁶). Потреба исправљања ових преведених богослужбених књига је извесна, чак неопходна и хитна.

²⁴ *Требник* је црквена богослужбена књига, коју користе искључиво свештенослужитељи, а састоји се из молитава за најразличитије човекове потребе.

²⁵ в. фусноту 35 у претходном поглављу.

²⁶ *Службеник* је црквена богослужбена књига, коју такође користе искључиво свештенослужитељи, а употребљава се за обављање свакодневних богослужења, укључујући и све три врсте литургије.

3.1.2. НОВОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК

Термин новословенски језик није се појављивао у расправама о богослужбеном језику у СПЦ, већ само у РПЦ, где није до краја разјашњен и не зна се прецизно шта све он подразумева. Међутим, зна се то да су они који су га помињали у својим ставовима на првом месту стављали акценат на синтаксу, која би у овом, новословенском језику, требало да буде блиска синтакси руског језика (за разлику од синтаксе постојећег црквенословенског језика, која је, услед технике глосирања примењене приликом превођења, блиска синтакси грчког), а све у циљу боље разумљивости за верне. Прихватала се и могућност употребе руских речи уместо оних које су у црквенословенском језику најнеразумљивије. Истицана је и врло важна чињеница да би превод богослужбених текстова на новословенски језик био "средње решење", те да би задовољио како заговорнике црквенословенског, тако и оне који, због потребе за бољим разумевањем садржаја богослужбених текстова, настоје на увођењу руског језика у богослужбену употребу [Каверин 1999, 12]. Отуда и постојање ове идеје не само код заговорника промене богослужбеног језика, него и код оних који су желели да задрже црквенословенски језик у богослужбеној употреби. Тако је Св. Тихон, бивши патријарх руски, настојао на превођењу на новословенски у циљу *спречавања употребе руског језика у богослужењу*:

За Руску Цркву важно је да поседује нови словенски превод богослужбених књига (овај садашњи је застарео и на многим местима је нетачан), чиме ће се моћи спречити захтев неких кругова да се служење врши на свакодневном руском језику [в. Балашов 2001, 28].

Било је и оних који нису употребљавали термин новословенски језик, али су њихови предлози, у ствари, садржали један вид идеје о новословенском језику. Тако, резолуција донета на скупу клирика и лаика Донске епархије, одржаном у Новочеркаску садржи следеће:

Скуп сматра да је неодложни задатак реформисање језика богослужења, и то у таквом смислу да тај језик буде колико је год могуће поједностављен и приближен нашем матерњем, руском језику [в. Балашов 2001, 120].

Ова идеја је имала, дакако, и својих противника. Издвајамо као најрепрезентативнију изјаву М. В. Добронравова о томе да мртав језик (црквенословенски) не допушта било какве посебне измене, те да русизми (који су један од елемената новословенског) немају ништа веће право да постоје у црквенословенском језику од грцизама (које је, пак, сматрао варваризмима). У ствари, за њега је уношење русизама у црквенословенски језик – "кварење" овог језика [в. Балашов 2001, 185].

3.1.3. ПОСЕБАН СТИЛ САВРЕМЕНОГ ЈЕЗИКА

У СПЦ није на много места обрађиван овај проблем, као што је то случај у РПЦ. Ипак, налазимо га у чланку протојереја Драгољуба Л. Поповића, који детаљно објашњава какав би требало да буде тај посебан стил и назива га *молитвеним језиком*. Овај језик он супротставља разговорном, по његовом мишљењу пуном вулгаризама и тиме "недостojном" да буде у функцији богослужбеног. Истичући, најпре, компоненту савремености као једну од примарних код тог замишљеног, молитвеног језика, он образлаже: "Задржати ... све разумљиве изразе из садашњег богослужбеног језика, а њихове облике прилагодити данашњим говорним облицима" [Поповић Д. 1965, 5]. У одговору на овакав његов предлог, прота М. Стаменковић се с правом пита шта онда чинити са неразумљивим речима, улазећи тиме у проблем (не)могућности исказивања богословских садржаја у српском језику²⁷ [Стаменковић 1965, 4]. Противљење "стилу" који предлаже Поповић, Димитрије Богдановић исказује следећим речима:

Мислим да је погрешно говорити о потреби да се вештачки ствара неки "молитвени" савремени језик. Заборавља се да молитвеност није у речима него у души, у емоцији коју реч изражава. Молитвеност је ствар етике, а не језика. Употреба већег броја архаичних изрза или чак и срећних кованица и неологизама још не чини један језик молитвеним, јер није у лексички обележје молитвености. Преводиоци старих словенских и грчких црквених текстова знају да се тим путем, средствима формалних трикова не постиже прави ефекат. Хоће ли будући превод Светог писма, богослужбених и других црквених књига бити добар, молитвен, сакралан или не, зависи не толико од лексике и граматике колико од дубине и опсега инспирације преводилаца [Богдановић 1965, 5].

У РПЦ је овај проблем био далеко разрађенији, свакако и услед већег броја радова као и веће организованости у његовом разматрању. У циљу подсећања на чињеницу да је руски језик стилистички издиференциран, те да може бити изграђен посебан, црквено-богослужбени стил овог језика, појединци су позивали на изграђивање таквог стила, који у руском језику, према њиховом схватању, можда већ и постоји. Тако је свештеник Димитрије Ахматов на следећи начин представио како би требало да изгледа црквено-богослужбени стил руског језика:

²⁷ О овоме в. т. 3.1.10.

Можда је у руском језику створен и црквено-богослужбени стил. <...> Карактер језика (руског - прим. наша) богослужења мора да буде специфичан, стриктно црквен, никако не колоквијални; то не сме бити исти онакав језик какав се користи у општењу о обичним, свакидашњим релацијама и стварима. Ако се ово обезбеди, онда не може бити ни говора о профанацији сакралног текста <...> Ми не желимо да дефинитивно раскидамо везу са словенским²⁸ језиком <...> Остајући на терену словенског наречја, моћи ћемо да очувамо и руски језик у његовој неокрњеној, првобитној чистоти, да га заштитимо од страних утицаја и прљања свакојаким неологизмима [в. Балашов 2001, 96].

Као што се види из овог цитата, отац Димитрије Ахматов сматра да је у руском језику можда већ створен овај, црквено-богослужбени стил. За разлику од њега, црквени публицист из Кијева Кирил Тихомиров мислио је да тај посао тек предстоји и упозорио на неке проблеме које је потребно савладати:

Наша духовна литература још није изградила онакав богослужбени стил каквим би требало да буду изложени црквени песмопоји и молитвословља. Мора се поклонити дужна пажња милозвучним словенским облицима, облицима на које се ухо навикло, и на тај превод не сме се гледати као на гимнастички тренинг у преношењу словенских граматичких облика на руски језик у строгој сагласности са оним што је записано у савременим школским приручницима из правописа руског језика [в. Балашов 2001, 99].

Најчешће се о овом, специфичном стилу говорило у склопу критичких осврта на постојеће или тек планиране преводе неких богослужбених текстова. У том смислу је писао и поменути протојереј Д. Поповић, наглашавајући да приликом превођења треба "пазити да богослужбени језик остане са својим већ утврђеним богослужбеним духом", а да, приликом произношења молитава на разумљивом језику, треба "задржати тоналитет, ритам и мелодију богослужбеног рецитатива" [Поповић Д. 1965, 5]. Постојећим, пак, преведеним текстовима у Русији, замерано је да су превише буквални и урађени без обраћања пажње на стилистику и песничку ритмику.

Питања стила дотицали су се и поједини учесници полемике који су бранили црквенословенски језик, истовремено негирајући могућности овакве, стилистичке диференцираности српског/руског језика. У СПЦ,

²⁸ Термин *словенски* често се у полемикама употребљава као синоним термину *црквенословенски*.

такво је поменуто мишљење Стаменковића, а у РПЦ, мишљење епископа пермског Андроника, изнето на седници Савета за припрему Сабора 1917. године:

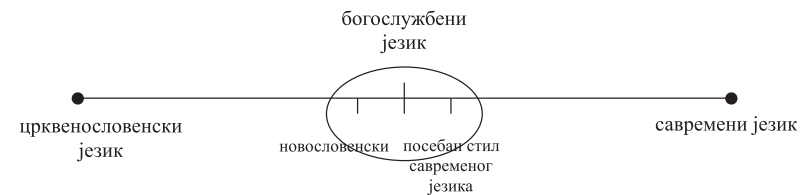
Уколико обратимо пажњу на наше веома узвишене богослужбене молитве и песмопоје, видећемо да се они никако не могу изложити на руском наречју, макар и на најбеспрекорнији могући начин, а да се при томе не умањи њихова дивна лепота, која толиким умиљењем, радошћу и трепетом испуњава побожне душе. <...> Овакви покушаји веома су неуспешни [в. Балашов 2001, 129].

За разлику од овог епископа, на истој седници професор Кудрјавцев је изнео оптимистичније гледање на могућности руског језика, с позивањем на стил Пушкина:

Ако је Пушкин, не престајући да ствара на новом руском језику, био кадар да постигне архаизацију стила, зашто се не би претпоставила и могућност таквог превођења богослужбених молитава и песама на руски језик при коме би се очувао њихов иманентни стил [в. Балашов 2001, 127]?

Карактеристично је и позивање на друге богослужбене језике. Тако је свештеник Александар Хотовицки, иступајући на Сабору у прилог тези о праву руског језика да се употребљава на богослужењу, узео за пример енглески богослужбени језик, који се разликује од разговорног, и закључио да би и руски језик, у циљу задржавања својеврсне посебности у односу на исти језик у другим функцијама, требало да задржи извесне словенске изразе [в. Балашов 2001, 140].

Овај посебни стил руског језика врло је близак новословенском као својеврсном хибридном језичком стандарду. Примећујемо да се он (новословенски језик) може односити, с једне стране, на *црквенословенски који је близак руском* (садржи неке руске изразе и синтаксу веома блиску синтакси руског језика), и, с друге стране, као што смо у овој целини видели, на *руски који је близак црквенословенском*

Слика 2: Положај новословенског и сакралног стила српског/руског језика у односу на црквенословенски и савремени језик

(садржи црквенословенске изразе којима се гради особеност црквено-богослужбеног стила руског језика). Стога би, на нашој замишљеној скали, новословенски и посебан стил савременог језика могли да се прикажу овако, па и да се обједине у један посебан језички варијетет, који би имао функцију богослужбеног језика (слика 2).

3.1.3.1. ПРОБЛЕМ ИЗБОРА ДИЈАЛЕКТА

За разлику од посебног стила стандардног језика, поједини полемичари из реда "конзервативаца" указивали су на проблем избора дијалекта. У СПЦ се на ово питање скреће пажња тек у трећем периоду полемике, само у једном чланку, и то на следећи начин:

Којим то српским језиком да се разговарамо у нашем литургијском општењу са Господом? Екавским? А што ће рећи Срби у Босни, Лици, Далмацији, Црној Гори и другим крајевима? [Олбина 1963, 7]

Габоров [1964, 5], у одговору на овакав став, подсећа да су дијалекатске разлике минималне, те да не могу бити оправдан разлог избегавања коришћења српског језика у богослужењу.

У РПЦ се такође указивало на овај проблем. Сматрало се, чак, да је многима стандардни руски језик неразумљивији и од црквенословенског, те да се не би ништа постигло на бољем разумевању богослужења [Балашов 2001, 81].

Поводом дијалекатске издиференцираности у руском језику, недавно је изнесен и став да је "словенски језик успорио процесе дијалекатског диференцирања руског језика". За сада сви Руси разумеју једни друге, ма на коликој удаљености живели. Међутим, уколико црквенословенски језик више не би био богослужбени, уместо једног језика у богослужењу, појавило би се више њих²⁹ [в. Камчатнов 1999, 227].

Поред научне незаснованости оваквог става, чињеница је да су у данашње време дијалекатске разлике, услед масовне миграције становништва, увелико смањене, а, с друге стране, учење стандардног језика у школама допринело је и његовом бољем познавању [в. Балашов 2001, 169], па је овај аргумент "конзервативаца" још више изгубио на свом значају. И у нашој средини сматрамо да је неважећи. Требало би да свештеници, било с ког дијалекатског подручја да потичу, довољно познају стандардни језик³⁰, а,

²⁹ Ради се о научно неоправданом ставу, јер се у њему превиђа чињеница да стандардни руски језик има јединствену наддијалекатску норму.

³⁰ Српски језик је редован предмет у богословјима, као и на Богословском факултету "Св. Василије Острошки" у Фочи.

уосталом, богослужбени текстови се читају из преведених богослужбених књига, писаних стандардним језиком, а не дијалектом.

Сви до сада изложени ставови садрже и конкретне предлоге у погледу решења питања разумљивости богослужбених текстова. Међутим, у РПЦ је било и таквих ставова у којима се само инсистирало на томе да богослужење буде разумљиво, али без конкретних предлога како би то могло да се постигне [в. Балашов 2001, 28].

3.1.4. УЦРКОВЉЕЊЕ³¹

Као још један од начина превазилажења проблема неразумљивости богослужбених текстова које су предлагали полемичари навели смо³² рад на литургијском и богословском образовању верника, објашњавању текстова богослужења у проповедима, као и на издавању посебних публикација са преводом на српски/руски језик за вернике и сл. Ово бисмо могли сматрати неким од елемената рада на *уцрковљењу*, које се, у решавању проблема неразумљивих богослужења, у појединим ставовима које ћемо навести, појављује као алтернатива превођењу богослужбених текстова на српски/руски језик³³. Наиме, неки полемичари (најчешће из реда присталица црквенословенског богослужбеног језика) сматрају да се језичка баријера на богослужењима може превазићи настојањем на што већем и бољем уцрковљењу верних [в. Плетнева 1994, 63]³⁴, како од стране самих лаика који учествују на богослужењу, тако и настојањем свештенства и других ангажованијих чланова Цркве. У том циљу, увођење разумљивијег богослужења неће бити од велике помоћи, јер се неки изрази ни тада неће разумети. У СПЦ, такво је мишљење филолога П. Ђорђевића, који каже: "Увек ће се за обредни језик морати да граде изрази чији ће прави смисао бити јасан само стручним богословима" [Ђорђевић 1936, 22]. У РПЦ, професор црквене археологије на Петроградској духовној академији, Н. В. Покровски (Покровский) говорио је о томе да, чак и ако би постојао ваљан превод богослужбеног корпуса на руски језик, проблем недовољног уцрковљења не би могао бити решен само тиме:

³¹ Термин дефинишемо као: целовито увођење у Цркву и правилан црквени живот.

³² В. т. 3.1.0.

³³ Видећемо у т. 4.3.2. да, у ширем смислу, превођење такође помаже уцрковљењу. Овде, пак, овај термин користимо у његовом ужем смислу, изостављајући елемент превођења.

³⁴ Ова ауторка, која је филолог по струци, у наведеном чланку, разматрајући проблем неразумљивости богослужења, ставља проблем недовољног богословског образовања изнад проблема неразумевања богослужбеног језика. С обзиром на годину када је чланак писан, видимо непроменљивост једног става после готово целог века.

Да би се потпуно јасно разумело богослужење неопходно је и опште и богословско образовање, неопходна је велика начитаност, сталан контакт са материјалом црквених песама и продирање у његов дух и карактер, неопходно је познавање структуре богослужења <...> Јасно је да превод богослужења на руски језик сам по себи неће унети апсолутну јасноћу у ову област; јасноћа се постиже научним проучавањем, а затим тумачењима школских катихета и пастира <...> Богослужење на руском језику обичним људима ипак неће бити потпуно јасно, као ни словенско [в. Балашов 2001, 87].

Што се тиче предлога о издавању паралелних текстова на српском и црквенословенском језику, на њих у СПЦ наилазимо у другом периоду разматрања проблема богослужбеног језика, када ову идеју износи Чонић, смештајући евентуалну појаву оваквих издања (конкретно: *Требника*) у "прелазни период" према оном времену у коме ће се појавити *само* преведени текстови и онда једино они користити у богослужењу [в. Чонић 1927, 390]. Овакав предлог је, највероватније, преузет из римокатоличке праксе, где су таква, паралелна издања широко коришћена док је искључиво латински језик био у богослужбеној употреби. На ово се, у РПЦ, позива један лаик, грађанин Гатчине, Петар Шишипторов, који је писао:

Вреди обратити пажњу ... на католике – они се у својим храмовима моле на далеко неразумљивијем латинском језику, али усредсређено и са трепетним поштовањем, чему доприносе молитвеници са напоредним текстовима на националним језицима [в. Балашов 2001, 70].

За разлику од коришћења оваквих књига на самом богослужењу, било је предлога да њих верници користе само код куће, пре доласка на богослужење, а у циљу бољег разумевања текстова на самом богослужењу [деталније в. Балашов 2001, 144].

Ни потпун превод (не само паралелни текстови на два језика) није у почетку препоручиван за употребу у храмовима. У првој четвртини XX века у СПЦ се појављује превод *Божанствене литургије Светога оца нашега Јована Златоуста*, у чијем предговору преводилац, јерођакон Јустин Поповић, наставник Богословије Светог Саве (данас у народу већ поштован као Светитељ), пише: "Превод божанствене Литургије Светог Јована Златоуста намењен је христољубивим душама за *приватну употребу*" (*курзив наш*). Исто тако и већ поменути Петар Ђорђевић, нешто касније, саветује да се преводи оставе за приватну употребу [Ђорђевић 1936, 22]. Чак и пред саму одлуку Светог архијерејског синода о увођењу српског стандардног језика у поједине делове богослужења

[в. Синод 1964], појединци и даље препоручују да се превод користи као "помоћни, приручни текст за лаика и теолога, а не као санкционисани литургијски текст" [Олбина 1963, 7].

Поред преведених богослужбених књига и оних које садрже паралелне текстове на два језика, у РПЦ је изношен и предлог о издавању таквих зборника, у којима би текстови били на црквенословенском језику, али би садржали лингвистичке коментаре и напомене на маргинама за лаике [в. Балашов 2001, 121 и Камчатнов 1999, 232], као и преведених богослужбених књига с истим овим напоменама, али за домаћу употребу [в. Балашов 2001, 123]. Занимљиво је једно потпуно негирање користи било каквог рада на превођењу: "Ако је неопходно и гласовне склопове, и песничке слике расветлити из рационалне перспективе, то није ствар превода него усменог тумачења" [в. Балашов 2001, 88].

У РПЦ је изношен и низ других предлога (поред превођења) који би требало да реше проблем неразумљивости богослужбених текстова: разјашњавање смисла богослужења у проповедима и уопште усменим тумачењима, залагање за побољшање наставе црквенословенског језика у школама и на парохијским курсевима³⁵ и сл. [в. Балашов 2001, 130; 146]. А став једног нашег савременика из РПЦ јесте да се треба вратити "свеопштем школском учењу црквенословенског језика", јер се, по његовом мишљењу, уцрковљење младежи постиже управо настојањем на томе да се она учи црквенословенском језику [в. Названов 1999, 307]. У СПЦ оваквих предлога није било. Постојало је, када је у питању омладина, супротно мишљење: да је начин прилажења младима управо увођење српског језика у богослужбену употребу [Петровић 1968, 4], а да је задржавање црквенословенског језика једна од одлика конзервативизма, за којег данас нема места [Димитријевић 1965, 5; Андровић 1967, 6].

На крају овог поглавља о уцрковљењу, не можемо а да не поменемо термин *уцрковљење језика*. Могли бисмо да га дефинишемо као *увођење, установљавање употребе неког језика у богослужењу*. Тако се, у РПЦ, почетком XX века говорило о уцрковљењу руског језика, конкретно: језика Пушкина. На свој начин, о уцрковљењу језика говори и владика Д. Крстић. Он сматра да језик (као и ум) мора да "сазри" за "словесно узлетање ка Смислу, за разумно богослужење и богословисање" [Крстић 1996, 14]. Језик је уцрковљен онда када постане "језик олтара" [Крстић 1996, 37].

Супротно уцрковљењу језика, у полемици се појавио и термин *расуцрковљење* [в. Названов 1999, 307], који овде значи: *било какво мењање постојећег, црквенословенског богослужбеног језика*. Дакле,

³⁵ Овде спада и ревизија текстова богослужбених књига, в. т. 3.1.1.1.

по семантичком садржају, последњи термин није потпуно антониман првом, термину *уцрковљење* језика, већ је то само по форми. Антониман би био у значењу: *одузимање богослужбене функције неком језику*.

3.1.5. ЕСТЕТИЧКИ АРГУМЕНТИ³⁶

Као што смо већ напоменули³⁷, било је и ставова у којима је одрицано постојање овог проблема или је указивано на његово преувеличавање. Овакви ставови су стизали као писане реакције на њима супротне аргументације, у којима је истицана неразумљивост богослужења као значајан проблем. При томе, најчешће су изношени аргументи о предностима црквенословенског језика у односу на савремени језик због његове "старине", "религиозног чара", "тајанствености", "красоте" и сл. У питању је, дакле, постављање функције богослужбеног језика коју смо назвали функцијом оприсутњења есхатона³⁸, у први план.

На ширем плану, пак, ради се о одвајању световног од духовног живота, чему доприноси и овај језички дуализам, тј. постојање два језика: једног у световној, другог у духовној, тј. богослужбеној употреби. Овакви ставови постоје онолико колико траје и сам проблем, не мењајући се ни после целог једног века. Тако је један непотписани аутор још 1888. године писао:

Кад би се црквене књиге и наша литургија превели на данашњи српски језик, ко зна да не би много изгубиле од свога религиозног чара и своје узвишености [Аноним 1888, 2].

Поменуте особине стандардном српском језику се, у оваквим и сличним аргументацијама, одричу. Тако, на пример, за Д. Костића, живи, народни језик "нема у себи оног потребног даха светиње који једном црквеном језику даје старина" [Костић 1919, 18]. За једног нашег угледног протојереја, Ст. М. Димитријевића, српским језиком није могуће постићи тајанственост богослужења. Он, наиме, допуштајући могућност превођења појединих делова богослужења, додаје да ће, ипак, "ради подржавања вишег, тајанственог смисла <...> извесна места у светој литургији и другим тајнама <...> остати на словенском језику" [Димитријевић 1925, 362]. А тајанственост као особина дефинише се

³⁶ Ове аргументе сврставамо у пастирско-мисионарске из разлога што се естетички квалитети богослужбеног језика често сматрају битним за подстицање верских осећања код човека и јачање његове вере уопште. Првенствено су, ипак, смештени на овом месту, зато што најчешће долазе као одговори, тј. противаргументи ставовима у којима се истиче неразумљивост богослужбеног језика као битан проблем.

³⁷ В. т. 3.1.0.

³⁸ В. т. 2.2.2.

као "моћан фактор сваке обредне религије" [Ђорђевић 1931, 238]. Овај последњи аутор у свом другом чланку говори о томе да би увођење народног језика

нарушило ... онај склад који влада у свему црквеном поретку и који многима изгледа несавремен. Имали бисмо, дакле, савремени обредни језик, а све остало несавремено [Ђорђевић 1936, 22].

Говорећи о аргументима поборника задржавања црквенословенског језика у богослужбеној употреби, у трећем периоду разматрања овог проблема у СПЦ, протојереј М. Андровић наводи, између осталог, да они теже чувању овог језика зато што он "најбоље подржава и изражава лепоту и мистичност наших богослужења и храмова" и "најбоље одговара топлој побожности нашег православног народа" [Андровић 1967, 6]. Један други јереј, сасвим једноставно, позивајући се на своју паству чија је мишљења слушао, пише да богослужење "не би било лепо" [Љубојевић 1967, 5] ако би се превело, а најисцрпније овај став образлаже М. Стаменковић, следећим исказом негирајући, опет, и могућност адекватног исказивања богословских садржаја у српском језику:

Црквенословенски језик <...> одликује се особитим стилем и изразитошћу, милозвучношћу и свечаношћу, и с обзиром на то, он хармонира са изражавањем светих, високих истина нашег Православља и свете вере Христове" [Стаменковић 1965, 4].

Функцију оприсутњења есхатона у великој мери црквенословенском језику приписује и Ј. Олбина, видећи велику вредност, такође, у његовој "старини":

Богослужење је пуно мистике и мистерије. Мистерија је у тајни Евхаристије <...> Мистичан је и храм, витражни прозори, полутама уз кандила и свеће, а старински, али не туђ језик – увећава мистику и мистерију [Олбина 1963, 7].

У РПЦ, међу естетичким аргументима наилазимо на још разноврснија образложења разлога за чување црквенословенског језика. Тако епископ тихвински Андроник на више места указује на потребу разликовања богослужбеног језика од разговорног, подсећајући да ни са људима који су на високим положајима не разговарамо обичним, разговорним језиком [в. Балашов 2001, 78; 129]. Он превиђа стилистичку издиференцираност руског језика тврдећи да су покушаји богослужења на руском језику "веома неуспешни"³⁹.

³⁹ Цео став овог аутора в. у т. 3.1.3.

Поред тога, било је говора и о поетском карактеру богослужења и деловању на верско осећање учесника у њему када се оно обавља на црквенословенском језику, а губљењу тог карактера и верског осећања када се богослужење обавља на руском [в. Балашов 2001, 40; 36]. Слично томе, према једном мишљењу, увођење руског језика би водило ка умањењу унутрашњег достојанства црквених песама и молитава, као и снижавању њиховог благотворног дејства на молитвено настројење присутних на богослужењу [Певницкий 1907, 104].

Карактеристична је појава придева којег бисмо окарактерисали као антонимног придеву милозвучан⁴⁰, у чланку једног аутора, непотписаног пуним именом, у ком се наводе примери многих особа које су, без обзира на мноштво нејасноћа, у стању да се моле по словенском Псалтиру, али нису у стању да то чине према разумљивом, али *сувом* руском тексту [в. Балашов 2001, 88]. Појаву овог придева налазимо у исказу још једног "конзервативца", свештеника из Орла, где се "сувом" назива руска синтакса. У том исказу он истиче корист од нераздевања богослужбених текстова за човеково верско осећање⁴¹:

Постоји некакво нарочито задовољство у томе да се не разуме смисао црквених песама са њиховим узвишеним и дубоким садржајем: ово не говорим само из властитога, него и из искуства других особа. <...> А уколико се смисао песама "раскрије" дотицајем ножа суве руске синтаксе, оне (песме) као да губе на својој очаравајућој лепоти, коју су дотле поседовале [в. Балашов 2001, 73].

Конечно, у више наврата истицана је потреба човекова да се на богослужењу "одмори" од свакодневнице, те да му, из тог разлога, није ни потребно потпуно разумевање [в. Балашов 2001, 69; 71]. Овде се ради о истицању утицаја богослужења више на срце него на ум човеков, што свештеник Сосунцов, на пример, исказује следећим речима:

Молитва не служи толико потребама ума, колико наклоностима осећања. А осећање се не може затворити у строго утврђене оквире, и становита тајанственост у његовом изражавању доприноси појачаном утицају на људе. *Извесна доза тајанствености, непознатости, која не прекорачује границе разумног, чини да наше срце трепери од насладе и узводи нас са земље у далеке висине надзвезданих светова* [в. Балашов 2001, 74].

⁴⁰ Видећемо у т. 4.3.12. да се придевом милозвучан и данас, као и тада, највише карактерише црквенословенски језик.

⁴¹ О овоме ће бити речи и у т. 4.3.1.

Враћајући се сада на терен СПЦ, осврнимо се на чињеницу да потврда ових својстава црквенословенског језика постоји чак и код присталице увођења српског језика у богослужбену употребу, који, у одговору на већ поменуто мишљење проте Стаменковића, пише:

Стаменковић је у праву да се укидањем црквенословенског језика из богослужења губи лепота. Међутим, само спољашња лепота! А поред естетске постоји и етичка страна [Габоров 1965, 4].

Важно је, дакле, етичко и дидактичко (садржајни аспект) ставити испред естетичког и доживљајног (форме). На овоме су инсистирали готово сви противници приписивања посебних особина, које смо навели, црквенословенском језику, којих је било много у полемичким расправама, и нека од ових размишљања ћемо навести у даљем излагању.

Пре тога, поменимо да актуелност изношења естетичких аргумената не јењава ни у модерном времену. Потврду налазимо, као што ћемо видети, код наших испитаника⁴², а овакви ставови се појављују и у литератури⁴³. Естетички аргумент је био један од пресудних и приликом одлучивања да се остане при црквенословенском богослужбеном језику у РПЦ. Наиме, патријарх Алексеј је питао за савет истакнутог руског слависту, академика Н. И. Толстоја, који је, износећи аргументе у прилог црквенословенског језика, између осталог, навео и важност тајанствености⁴⁴ [Терзић 2000, 22]. Није без значаја ни то што је у питању мишљење једног филолога, јер то иде у прилог у РПЦ често истицаној констатацији о супротним интересима филологије и пастирства⁴⁵. Патријарх Алексеј ће, касније, у складу са својом пастирском дужношћу, на архијерејском Сабору 1994. године, затражити да се обрати посебна пажња на "питање приближавања литургијске и друге културе Православља разумевању наших савременика" [в. Балашов 2001, 8]. Свакако да би богослужбени језик у овоме требало да одигра врло важну улогу.

⁴² В. т. 4.3.12.

⁴³ В. нпр. мишљење Р. Карелина у т. 4.3.9. Текстови у зборнику *Богослужбени јазык Русской Церкви*, од којих је већина савремених, обилују оваквим ставовима.

⁴⁴ Остали аргументи које је Н. Толстој том приликом навео су: "очување историјског континуитета, губљење везе са другим словенским православним народима као што су Срби и Бугари, који богослужење обављају на црквенословенском језику, који је и један од кохезионих фактора тих Словена, одбијање претходних црквених великодостојника (св. Јован Кронштатски, патријарх Тихон и др.) да удовоље таквим захтевима, потреба очувања стилогености богослужбених текстова, чиме се избегава могућност језичке банализације, на црквенословенском језику настају у руској цркви нови црквени текстови, као што су службе и акасти новоканонизованим светитељима" [цит. према: Терзић 2000, 21-22].

⁴⁵ О овоме ће бити речи у т. 3.1.5.1.

3.1.5.1. ПРОТИВАРГУМЕНТИ ЕСТЕТИЧКИМ АРГУМЕНТИМА

У СПЦ, у првом периоду полемичке расправе о овом проблему, наилазимо на чланак неименованог свештеника, који најпре износи један логичан противаргумент тези о утицају богослужења на срце човеково:

Који су за црквенословенски кажу да човек, иако не разумије, може се молити срцем и учествовати срцем; али, ако би разумио, само би му помогло да још више учествује срцем, а и умом [Аноним 1905, 163].

Затим он објашњава да је тајанственост у обредима и религији уопште – противна хришћанству, поредећи оне који је оправдавају са представницима неких других религија и сматрајући је фарисејством:

То исто говоре и бонзи, тј. идолопоклонички свештеници у Китају и Јапану. Говорили су исто и друиди који су свој особити тајанствени језик употребљавали при својим службама боговима, само да се прикажу народу као ванредни, сврхприродни посланици неба, али уједно и да тијем под безусловном влашћу држе празновјерни народ. А Исус Христос управо противу тога је и проповиједао, и осудио и забранио жречке касте и тајанствени језик при службама Богу. Хришћанство је најсвечанија осуда фарисејске тајанствености у цркви. Међу хришћанима мора да буде све заједничко, све јасно и појмљиво сваком [Аноним 1905, 165].

Најподробнија и веома строга критика онима који су стављали естетичке аргументе испред разумљивости богослужења, дошла је у трећем периоду полемике, из пера Д. Богдановића, који, иако признаје важност утиска на срце човеково у православној вери, што истичу његови неистомисљеници, сматра да се код њих ради о погрешном погледу на свет:

Откуда то, да се у наших црквених конзервативаца упорно јавља аргумент "сакралног", "узвишеног", "особитог", тај презир, то омаловажавање живог људског говора у име светости богослужења?

Посреди је, очевидно, крупан непоразум са самом суштином вере. Сукобљавају се ту – не традиција и живот – већ два погледа на свет, два *типа религиозности*. Један који религиозност чува од светлости сазнања, застирући је оракулским језиком мистерија, и други, који срж религије доживљава у свесном веровању обећањима Божјим и одговарајућем понашању током живота. Први тип, заправо, и није хришћански, није од Новог завета; његова духовна структура није

јеванђелска. Ту је главно – култ, ритус, обред, док је у еванђељу све "духом и истином" (Јн. 4, 23), све "духом и умом" (I Кор. 14, 15). У Новом завету, говорна реч је функционална: она треба да служи *човеку*, да му омогући сазнање истине којом се личност ослобађа од пролазности (в. Јн. 8, 30-32). Разуме се, православна религиозност почива на мистици срца, али у тој мистици нема ничега мрачног, волшебног, јер ни ње нема без свесног, разумског сазнавања њених путева и њених циљева [Богдановић 1965, 5]⁴⁶.

У циљу приказивања неоправданости приписивања црквенословенском богослужбеном језику "старине", Ж. Михаиловић наводи један погрешан аргумент, а то је да нам садашњи богослужбени језик није оставио Св. Сава, јер је у XVIII веку до тада постојећи, језик Св. Саве, замењен рускоцрквенословенским, те да, онда, црквенословенски богослужбени језик уопште није "врло стар", како тврде његови браниоци⁴⁷ [в. Михаиловић Ж. 1967, 9].

Б. Мијач такође иступа као противник стављања естетичког испред разумљивог, тј. форме испред садржаја у богослужбеном језику, иако признаје да црквенословенски језик "има своје чари и традицију" и да "може да одзвања езотерично и прикладно у молитвено-богослужбеним усхитима" [Мијач 1970, 1].

Поред оваквих противаргументата, у расправама у РПЦ наилазимо и на следеће:

- Упозорење на то да све што у храму доприноси спољашњој красоти богослужења убија садржај богослужења и његов живи дух: "Декорација је засенила смисао и идеју" [в. Балашов 2001, 21].

- Називање оних који истичу важност форме црквенословенског језика поборницима псеудоцрквености [в. Балашов 2001, 93], поклоницима стилизованог православља и љубитељима црквене старине, којима је "туђа психологија једноставног молитвеног настројења" [в. Балашов 2001, 103], а ово, опет, треба да се подстиче "садржајем богослужбених песама, које би на матерњем језику говориле о Богу, о души, о спасењу", а не неразумљивим језиком [в. Балашов 2001, 33].

- Уместо коришћења поменутих епитета (лепота, узвишеност, религиозни чар и сл.), истицање супротних: застарелост, наказност, полумртвост нама већ туђих израза и обрта [в. Балашов 2001, 93].

⁴⁶ В. мишљење истог аутора у т. 3.1.10. о томе да је и српски језик "топао и миловучан".

⁴⁷ Рускоцрквенословенски језик није ништа мање "стар" него српскословенски (или, како Ж. Михаиловић каже: језик Св. Саве), он је само настао и развијао се, до XVIII века, искључиво на тлу Русије. На тлу Србије се, пак, ради само о прекидању континуитета употребе српскословенског језика и његове замене рускоцрквенословенским, иначе подједнако "старим".

- Упозорење на различитост укуса када је у питању естетика [в. Балашов 2001, 94].

- Негирање важности естетичких аргумената из пастирских разлога и, с тим у вези:

1. осуда образованих људи у Цркви, код којих је разумевање црквенословенског језика на много већем степену и који се, онда, не стављају у позицију народа, коме је разумевање неопходно потребно и

2. сматрање естетичких аргумената најближим интересима словенске филологије, који се проглашавају за супротне пастирским интересима и којима "није место у храму, него у специјализованим просветним институцијама" [в. Балашов 2001, 102-103].

- Подсећање на чињеницу да и савремени језик може да утиче на религиозно осећање верујућег човека: "Колико су само наши проповедници изговорили импресивних проповеди, прожетих дубоким верским осећањем! Те су проповеди потресале срца слушалаца" [в. Балашов 2001, 95].

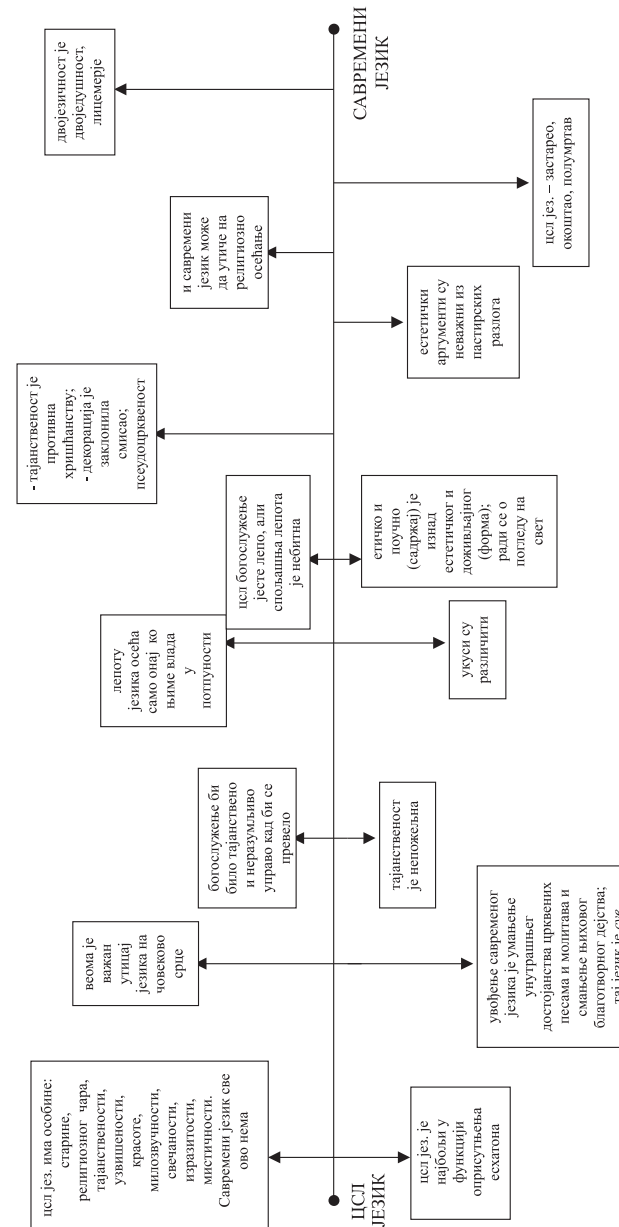
- Опасност од одвајања сакралног и профаног, а, примењено на богослужбени језик, потреба да се овај језик не разликује у храму и ван храма. Ово се најбоље огледа у речима о. Димитрија Силина:

Вера се уклања из живота, смешта се иза паравана величанствених по својој лепоти, и живот остаје без душе, без освештања, без верске истине. Двојезичност је увек представљала синоним за двоједушност, недоследност, лицемерје. А хришћанин свуда, на сваком месту мора да буде један исти: и у храму, и у свакидашњим животним борбама <...> Људима чије је верско осећање живо Отац Небески ближи је од земаљског; и кићење пред Њим некаквим архаичним говором њима се чини посебно чудним и неприродним, супротним живом пориву стварне потребе и искреном трепетном поштовању [в. Балашов 2001, 104-105].

Поменути свештеник, у вези са утицајем богослужбеног језика на срце човеково, пита се и како је могуће да би савремени руски језик могао да утиче негативно на њега:

Коме би и чему би сметало уколико би верни, у потпуној преданости молитви и са пламом у срцима, били кадри да схвате све оно што је намењено разумевању и рецепцији? <...> Зар је могуће да ће се угасити жива молитва, зар је могуће да ћемо развратити срца обичних људи уколико им откријемо сву светлост нашег богослужења и омогућимо им да га разумски познају [в. Балашов 2001, 91]?

И у РПЦ је било оних који су признавали да црквенословенски језик

Слика 3: Приказ естетичких ставова према богослужбеном језику

поседује све приписиване му естетичке особине, али су ипак били против задржавања овог језика у богослужбеној употреби. Наиме, сматрали су да они који не познају довољно овај језик (а њих је већина у Цркви) не могу бити ни свесни ових својстава црквенословенског: "Лепоту језика може осећати једино особа која њиме влада у потпуности" [в. Балашов 2001, 102].

Свештеник Н. Лебедев, бранећи естетичке квалитете руског језика, позивао се на своје искуство с народом, тврдећи да, када он користи преведене текстове у богослужењу, "осећај народа за еуфонију нимало не трпи" [в. Балашов 2001, 41].

Конечно, К. П. Победоносцев, иступајући као бранилац црквенословенског језика, сматрао је да би богослужење превођењем на руски језик добило на тајанствености, дакле, на ономе што, као што смо видели, изузетно истичу браниоци црквенословенског, који стављају на прво место естетичке аргументе⁴⁸. Штавише, он сматра да се превођењем не би ништа постигло ни на бољој разумљивости богослужбених текстова, већ напротив:

Нејасност извесних песмопоја лирске природе није условљена самим језиком него сложеном конструкцијом грчке реченице, којом се изражава одушевљена молитвена похвала или неко тајанствено значење. Изразити те садржаје на руском језику значило би учинити их још мање појмљивим [Победоносцев 1906, 81].

Естетичке ставове према богослужбеним језицима које смо изнели, како аргументе, тако и противаргументе, приказали смо на графичком приказу (слика 3), тј. сместили смо их на почетку замишљеној оријентационој скали⁴⁹.

3.1.6. НЕГИРАЊЕ И СМАЊЕЊЕ ОБИМА ПРОБЛЕМА

Поједини аутори су се у својим ставовима првенствено ослањали на чињеницу да су црквенословенски и српски/руски језик генетски и типолошки веома блиски, услед чега проблем неразумљивости богослужбених текстова није изразит. Ово нарочито важи за блискост између руског и црквенословенског, будући да је први и нормиран на црквенословенској основи у XVIII веку. Отуда, између осталог, и већа бројност ових ставова у РПЦ.

⁴⁸ Уколико бисмо ово прихватили као тачно, српски/руски савремени језик би био адекватнији у функцији оприсутњења есхатона него црквенословенски.

⁴⁹ В. слику 1.

Што се тиче СПЦ, потпуно негирање проблема налазимо у већ поменутом чланку Стаменковића, који тврди да је црквенословенски језик, у ствари, разумљив, те да га не разуме "само онај ко то намерно неће" [Стаменковић 1965, 4]. Још један поборник црквенословенског језика, бранећи став да то није мртав језик, додаје: "Мртво је оно што се не разуме" [Олбина 1963, 7]. Ово би значило, такође, да не постоји проблем нераумевања црквенословенског језика.

Слични искази могу се срести и у полемикама у РПЦ, али је овде било и оних који су само делимично признавали проблем или који су се, бар, ограђивали опаском да се само њима чини да проблем не постоји, да је њихово сопствено мишљење такво [в. Балашов 2001, 68-71].

У СПЦ је озбиљност и величина проблема неразумљивости донекле недавно умањена утврђивањем чињенице да за данашњег говорника српског језика постоји свега шездесет непознатих речи у тексту *Литургије Св. Јована Златоуста* [Кончаревић 1996, 62].

Супротно већ поменутој тврдњи да образовани људи много боље разумеју црквенословенски језик (в. међу противаргументима естетичким аргументима), наилазимо, код оних полемичара у РПЦ који желе да умање обим проблема неразумљивости, на тврдње да је управо интелигенција та која не разуме овај језик. Тако Г. А. Соколов, признајући да је црквенословенски језик неразумљив, додаје да је он такав

једино интелектуалцима и неким клирицима који се поводе за њима, а никако не обичном свету. Народ воли храм, дакле, воли и словенски језик, који је "и у пређашњим вековима био схватљив народу, а схватљив је и данас" [в. Балашов 2001, 68-69].

Такав је и један став из новијег времена у коме се тврди да је црквенословенски језик разумљив чак и необразованим старицама које редовно посећују храм [Мамонов 1999, 268]. Слично се изразио и Н. Виноградов: "Обичан свет се не жали на слабу разумљивост црквенословенског језика" [в. Балашов 2001, 72].

Постоји и став у коме се разумевање/нераумевање приписује знању/незнању основа православног учења: "Богослужење онакво какво је оно данас, неразумљиво је само онима који не познају основе православног учења <...> 'Неразумљивост' језика је другостепена ствар" [Лихачев 1999, 276].

Такође, негирање постојања проблема или његовог преувеличавања, у РПЦ се поткрепљује и чињеницом погрешног погледа на црквенословенски језик, односно сматрање овог језика страним. Један руски професор препоручује да се, у циљу решавања проблема

неразумљивости богослужбених текстова, на црквенословенски језик гледа не као на језик којим треба да се овлада, већ као на језик који "живи у нашим генима", који треба само "препознати" [Козаржевский 1999, 234-235].

Конечно, ево једног савременог и строгог става којим се негира озбиљност и величина проблема неразумљивости црквенословенских богослужбених текстова, а написао га је архимандрит Софроније Сахаров (1896-1993), Рус по рођењу, који је живео и упокојио се у Великој Британији:

Словени су по промислу обдарени благословеним језиком, који вековима служи само богослужењу, Светом Писму и молитви, а никад нижим животним потребама, па чак ни црквеној литератури. Ми смо категорички убеђени у неопходност употребе овог језика у богослужењу. Нема никакве потребе да се он замени језиком свакодневице, што би неизмерно снизило духовни ниво и тиме причинило неизмерну штету. Неумесна су оправдања како наводно многи савремени, и то углавном писмени, па чак и образовани људи, не разумеју стари црквени језик. Овладавање невеликим бројем речи које се не користе у свакодневном животу – за такве људе је посао за неколико сати. Сви, без разлике, троше огромне снаге не би ли усвојили компликовану терминологију разних области научног или техничког знања, философског или поетског језика и слично. Зашто онда терати Цркву да изгуби језик који је неопходан ради изражавања виших форми богословља или духовних искустава? [Сахаров 1996, 185].

И овде примећујемо констатовање већег степена неразумевања црквенословенског језика код образованих људи, или, бар, већег указивања на неразумљивост овог језика од стране њих. Поставља се питање: ко *заиста* мање разуме црквенословенски језик? У четвртном делу рада покушаћемо да дамо одговор и на ово питање.

3.1.6.1. НЕ СНИСХОДИТИ

У вези с негирањем постојања проблема, постоје неки ставови (сличан је и последњи који смо навели, архимандрита Софронија), експлицитно изношени само у РПЦ, у којима се истиче да није потребно "прилагођавати" веру народу, већ народ вери. Примењено на језик, то би значило: не мењати богослужбени језик, већ "мењати" народ, односно, настојати на томе да овај језик људи прихвате онакав какав он јесте.

У оваквим ставовима се износе различите тврдње:

- Увођење руског језика у богослужбену употребу јесте компромис у односу на људе слабо везане за Цркву, а тиме се "вређају благочестива осећања оних који су со земљи", тј. оних који више и дубље активно живе у Цркви [в. Балашов 2001, 82].

- Људи треба да се покоравају Цркви, а не Црква људима, тако што би им чинила уступке и ради њих одобрила и увела руски језик у богослужбену употребу [в. Балашов 2001, 75 и Лихачев 1999, 277].

- Прелазак на руски језик у богослужбеној употреби јесте повлађивање интелегенцији, и представља почетак повлађивања и у многим другим стварима [в. Балашов 2001, 82].

- Тражење од људи да им богослужење буде разумљиво знак је "буржоаских, малограђанских претензија: учините да мени буде све потаман! <...> Позивања на његову (црквенословенског језика – прим. *наша*) неразумљивост изобличавају у хришћанину леног слугу, који не жели да уложи нимало труда" [Камчатнов 1999, 231] да научи црквенословенски језик.

Поменућемо још један, такође савремени став у РПЦ, због тога што у њему не само што се негира постојање проблема неразумљивости богослужбених текстова, већ се овакво мишљење проглашава за неистину:

Закључак да је црквенословенски језик неразумљив садржи у себи **отворену лаж**, зато што сваки човек који постојано посећује храм и свакодневно чита молитвено правило⁵⁰, врло брзо усваја црквенословенски језик и у том случају категорички одбија и саму помисао о могућности преласка на руски језик [в. Названов 1999, 282].

3.1.7. СТАВОВИ У ВЕЗИ СА ПРЕВОЂЕЊЕМ БОГОСЛУЖБЕНИХ ТЕКСТОВА

Аргументи у вези с превођењем богослужбених текстова изношени су у СПЦ тек у другом периоду расправе, двадесетих и тридесетих година прошлог века. У првом периоду разматрања проблема богослужбеног

⁵⁰ Молитвено правило је утврђен број молитава које сваки члан Цркве чита у одређено време сваког дана. Најчешће су у питању јутарње молитве и молитве пре спавања. Правила могу да буду и променљива, могу бити веома кратка, али и дужа, све у зависности од могућности и начина живота сваког понаособ. Од истог зависи и то да ли ће неки пут молитвено правило бити и непрочитано (нпр. кад је човек на путу, уморан или у журби). У СПЦ у данашње време се у највећем броју случајева молитвена правила читају на српском језику, тако да овај аргумент за СПЦ углавном не важи.

језика мање је било потребе за тим, јер се, као што смо рекли, највећим делом (осим у Војводини) расправљало о увођењу српскословенског уместо рускоцрквенословенског језика у богослужбену употребу. Истина, још тада је било преводилачких подухвата, што смо видели из примера К. Пеичића, који је преводио молитве за своју децу⁵¹.

Касније, пак, у другој и трећој деценији XX века, већ се појављују молитвеници за домаћу употребу са преведеним молитвама поред црквенословенских, што је била краткотрајна прелазна фаза ка издавању ових истих молитвеника само на српском језику (данас нема молитвеника за домаћу употребу на црквенословенском језику, они се више у нашој земљи не штампају). У то време појављују се предлози о редоследу превођења богослужбених текстова. Тако прота М. Анђелковић 1921. године предлаже да се прво преведу Апостол, Јеванђеље, Символ вере, Оченаш, као и још понека молитва, а затим да се преведе служба Светом Сави и осталим српским Светитељима. Он чак предлаже да се, у том циљу, оформи посебна комисија. Свестан тешкоће посла, сматра да се за његово обављање морају тражити мајстори, али да се не треба плашити ни ако се он заврши неуспешно, јер: "боље ће доћи у своје време" [Анђелковић 1921, 132; 135]. Формирање комисије за превођење богослужбених текстова предлаже и М. Медаковић [1938, 8], док се Р. Ђурђевић, слично томе, залаже за оснивање удружења за народни језик у богослужењу [в. Ђурђевић 1940, 59]. Комисију као решење, још у првом периоду расправе, предлаже и М. Кујунџић. Његова замишљена комисија требало би да се састоји од "три свештеника и учених људи, који познају и црквенословенски и српскословенски језик, с тим што би она радила не на превођењу, него на препису богослужбених књига на српскословенски језик [в. Кујунџић 1887, 148-149].

У трећем периоду разматрања проблема богослужбеног језика наилазимо на већи број чланака који садрже и питања превођења. Навешћемо још и њих, да бисмо касније прешли на неке проблеме превођења које су поједини аутори у својим ставовима износили и на предлоге које су давали за њихово решавање.

3.1.7.1. НАСТАВАК ПОЛЕМИКЕ У СПЦ

Превођење као проблем се продубљеније анализира у трећем периоду расправа о богослужбеном језику. Такође се указује на озбиљност

⁵¹ В. т. 3.1.0.

и одговорност посла, обраћање пажње на дух савременог језика и на смисао и догматичност текста. На све ово упозорава Бисенија Михаиловић, додајући да "превод мора бити језички тачан, стилски леп, али и веран израз учења Христовог" [Михаиловић Б. 1968, 6].

Један чланак, који се појављује 1958. године, цео је, у ствари, коментар превода *Зборника црквених песама*, протојереја-ставрофора Обрада Брусина, умировљеног архијерејског намесника и пароха зрењанинског. И чланак, као и ауторов коментар да превод сматра "добрим почетком" [в. Дакић 1958, 2], сведоче о заинтересованости и инсистирању на преводилачком раду, па чак и ако он има и својих мана.

За разлику од овога, већ смо навели један део уздржаног мишљења проте Стаменковића, у коме он коментарише Поповићев став о молитвеном језику⁵². Будући поборником црквенословенског језика, он истиче чињеницу да до превода није лако доћи [в. Стаменковић 1965, 4].

И у овом периоду наилазимо на предлоге о формирању комисије за превођење богослужбених текстова [Стефановић 1969, 108 и Николов 1970, 6]. У првом чланку о томе се говори првенствено у контексту проблема појања преведених текстова:

Будући да је данас реткост да преводилац буде у исти мах и музичар – појак, било би неопходно да једна нарочита комисија, у којој би обавезно морало бити и стручњака за појање, - прегледа све преводе богослужбених песама и оцени њихову вредност за појање. Па ако је потребно, нека та комисија изврши коначно формирање, преобличавање и редиговање оних превода који нису погодни за појање.

Најсвеобухватније, пак, о проблемима превођења говори Димитрије Богдановић, опет се дотичући питања преводиочевих квалитета и истичући чињеницу (често навођену и у полемикама у Русији) да је превођење – стваралаштво:

Превођење је уопште стваралачки посао, много више него што се обично мисли. Превођење светих, **свештених** текстова – утолико пре. Теолошки речено, за овај рад је потребно истинско надахнуће, не само знање: потребна је благодат Духа Светога. Будућност је овог питања, стога, у формирању таквих преводилаца који ће бити у стању да оване послу приступе стваралачки, освајајући исту ону инспирацију којом су оригинални текстови написани [Богдановић 1965, 5].

⁵² В. т. 3.1.3.

3.1.7.2. ПИТАЊЕ ПРЕВОДИОЦА

Изношење проблема избора преводиоца често је у ставовима у вези са богослужбеним језиком. Епископ Данило Крстић говори о потреби за "надахнутим преводиоцима" [в. Крстић 1996, 16-17]. У полемикама у РПЦ наилазимо и на појам *светог* преводиоца, за кога се често сматра да га је врло тешко, па чак и немогуће пронаћи. Поменути професор Кудрјавцев, говорећи о посебном стилу руског језика на који би требало преводити⁵³, додаје: "Да би се овакав приступ превођењу и реализовао, неопходни су и љубав према послу, и књижевни укус, и стваралачки дар" [в. Балашов 2001, 127]. Свештеник С. Недељски је изразити песимиста: "Сигуран сам да се неће наћи ниједан песник свете душе који би превео чак ни божанствену литургију, јутарње и вечерње молитве" [в. Балашов 2001, 85]. Сумњичав је и о. Н. Виноградов:

Хоће ли се наћи довољно људи дубоко религиозних, обдарених великим књижевним талентом, који би се према превођењу богослужбених књига на руски језик поставили као према животном подвигу, видећи у њему свето дело, безусловно неопходно народу? [в. Балашов 2001, 86].

За разлику од ових, постоје и оптимистичнија гледања. Тако, у СПЦ, епископ Данило Крстић не негира потпуно могућност појаве "надахнутих преводаца": "Ако је то угодно Богу, и они ће се појавити као некада Кирило и Методије и Петочисленици⁵⁴" [Крстић 1996, 16-17].

У РПЦ, оптимистичнија гледања долазе обично као противаргументи горе наведеним. М. Богојављенски се, на пример, пита:

Зар је могуће да се данас у читавој Руској цркви неће наћи појединци суптилног душевног устројства и снажног поетског дара, којима би пошло за руком да и у руским духовним песмама очувају сву лепоту, снагу и дух изворника? <...> Зар је могуће да је Руска црква уистину осиромашила у погледу духовних дарова?

Затим, он даје и одговор на постављено питање:

Не само што верујем, него и знам да ти дарови у њој још нису пресушили. Ако се наша стара Русија није плашила од упуштања у такве подвиге, ако се не једном подухватала редиговања богослужбених књига без таквих научних потенцијала којима данас располажемо, онда никакве ограде у том смислу не могу

⁵³ В. т. 3.1.3.

⁵⁴ Петочисленици су ученици Св. Кирила и Методија: Климент, Наум, Горазд, Ангеларије и Сава. Названи су тако према њиховом броју.

бити прихватљиве и не могу оправдати нас који поседујемо четири академије! [в. Балашов 2001, 107].

Познавалац литургијске културе Б. А. Турајев такође је оптимиста. Он је, наиме, изразио уверење да ће "велика Русија изнедрити песника" дораслог овоме задатку [в. Балашов 2001, 132].

А протојереј Александар Рождественски, посматрач у Синоду, сматрао је да не треба бити строг у оцени преводиоца и преводачким захтевима, будући да ни ранији преводи нису били савршени: "Наиме, ни словенски преводиоци нису дочарали сву дубину грчког текста, и нико их не осуђује због тога" [в. Балашов 2001, 131].

Уместо само једног преводиоца, појединци су говорили о целом тиму. Тако, у РПЦ, један аутор предлаже ангажовање више преводаца одређеног ранга, тј. научнике и уметнике речи, чији

заједнички рад може уродити заједничким плодом: с једне стране, биће изнађена уметничка експресија, а с друге, биће избегнута за молитву неумесна тривијалност [в. Балашов 2001, 100].

Идеја о тиму преводаца постоји и у предлогу за формирање посебне комисије, коју је у СПЦ, као што смо видели, изнео најпре министар Кујунџић, затим протојереји М. Анђелковић и М. Медаковић и инжењер Р. Ђурђевић, а исто се предлагало и у трећем периоду полемике. У РПЦ је овај предлог такође више пута био изношен, с тим што је, као што смо видели у поглављу о редакцији богослужбених књига, било речи о томе да комисија првенствено ради на исправљању богослужбених текстова, како је и било.

На крају, у РПЦ је изнет и занимљив предлог о својеврсном "издавању конкурса за најбољи превод". То је предлог свештеника Павела Иљинског, који изгледа овако: преводиоце богослужбених текстова не треба унапред одредити, већ пустити да се они јаве сами са својим готовим преводима, а затим је посао Цркве да изабере најбољи превод [в. Балашов 2001, 100].

3.1.7.3. О ДУГОТРАЈНОСТИ ПРЕВОЂЕЊА⁵⁵

Дуготрајност превођења је условљена обимношћу богослужбеног материјала који је потребно преводити. На њу се гледало на два начина, зависно од тога који се богослужбени језик преферирао. Они који су преферирали савремени језик у богослужбеној употреби, трудили су се да "умање" проблем дуготрајности превођења, док су љубитељи црквенословенског језика износили примере у вези с недовољно

⁵⁵ О још неким проблемима превођења биће речи у т. 4.3.2.

успешним превођењем неких богослужбених текстова, на којима се до тада радило. Тако је, за прве, чињеница да је седамдесеторици⁵⁶ требало сто година да преведу Стари завет, охрабрујућа, јер они истичу да је посао *итак* доведен до краја [в. Балашов 2001, 107]. Потребно је, дакле, истрајати! Важност постојања разумљивих богослужбених књига превазилази овај проблем. Како је рекао о. Димитрије Силин:

Неоспорна је чињеница да ћемо се приликом русификације богослужења суочити са бројним тешкоћама. Међутим, њихово превазилажење биће корисно у сваком погледу: због тога се не сме заустављати ово за Цркву и славу Божију грандиозно дело [в. Балашов 2001, 98].

Супротно мишљење је карактеристично за појединце који се, уједно, и према духовном стваралаштву уопште, односе с резервом⁵⁷. Већ смо видели (у поглављу о проблему преводиоца) да је постојала сумњичавост према овом стваралаштву у тадашње време духовне деградације (почетак XX века) у односу према превођењу којим су се људи некада бавили. Такође, на пример, Н. В. Покровски напомиње: "Имајте у виду чињеницу да је комисија за исправљање једног службеника радила најмање двадесет година, док сви њени чланови нису поумирали" [в. Балашов 2001, 85]. Дакле, ако исправљање богослужбених текстова иде тако тешко, шта ће тек бити са превођењем?

Свакако да је дуготрајност превођења у вези и са квалитетом преводилаца, јер ће искуснијим и надаренијим преводиоцима, оданим овом послу, бити потребно мање времена да доврше рад. Повезана је, такође, и са општим црквеним и друштвеним приликама у којима се преводи⁵⁸.

3.1.7.4. ПОЗИВАЊЕ НА ПРИМЕРЕ ИЗ ИСТОРИЈЕ

Заговорници превођења поткрепљивали су своја настојања:

- примером Самог Господа Исуса Христа,
- примером светих апостола и позивањем на новозаветне текстове,
- позивањем на догађај Педесетнице⁵⁹ и на језике ране Цркве,

⁵⁶ Ради се о седамдесет два учена старца, који су урадили први и најбољи превод Старог завета (тзв. Септуагинта) са јеврејског на грчки језик, у IV веку пре Христа.

⁵⁷ О питању стваралаштва детаљније ће бити речи у т. 4.3.10.

⁵⁸ В. т. 2.2.6.

⁵⁹ Ради се о силаску Духа Светог на апостоле, што се догодило педесетог дана по Васкрсењу Христовом (отуда и назив Педесетница). Овај празник се још зове Духови или Света Тројица.

- позивањем на Св. Кирила и Методија,
- позивањем на друге ауторитете и
- позивањем на праксу других народа и помесних Цркава.

3.1.7.4.1. ПРИМЕР ГОСПОДА ИСУСА ХРИСТА

Позивање на пример Господа Исуса Христа је, у ствари, засновано на претпоставкама о томе којим језиком је Он говорио, да ли се на истом том језику и молио и какав би став према богослужбеном језику, на основу тога, Он Сам, као највећи ауторитет за хришћане, одобрио.

Најчешће мишљење је да је Христос проповедао на тада говорном, свима разумљивом језику. У томе се слажу како присталице савременог, тако и заговорници црквенословенског богослужбеног језика. Они се не слажу, пак, у томе на ком језику је Христос богослужио, јер постоји и мишљење да су богослужбени и језик проповеди два различита језика.

У СПЦ, на ауторитет Господа Исуса Христа најпре се позива Влачић: "Господ Исус Христос забранио је тајанствени језик при службама Богу. Он је најсвечаније осудио фарисејске тајанствености у цркви" [Влачић 1935, 311]. Није наведено на ком јеванђелском догађају је заснована ова тврдња, тако да морамо констатовати да се ради само о претпоставци.

У трећем периоду расправе, протојереј Б. Матковић [1965, 2] само констатује да је Христос "проповедао своју науку на говорном језику свог народа", а његов колега Б. Мијач [1970, 2], слично, каже: "Сам Бог се служи народним речима да искаже своју необичну реч".

На раздвајање језика проповеди и богослужбеног језика наилазимо код В. Дакића, који се, истина, ограђује, напомињући на почетку да је у питању претпоставка:

Претпостављамо, иако нема изричних доказа, да је Спаситељ прву службу Божију отслужио на живом говорном језику ... На истом језику је и проповедао [Дакић 1932, 38-39, 603].

Христос је овим уједно и променио дотадашње стање кад је богослужбени језик у питању, будући да је, како наводи Дакић на истом месту, сакрални језик код Јевреја у то време био јеврејски, који се и чувао само у богослужењу, док је говорни језик био арамејски.

У РПЦ је, пак, изнета и теза према којој је Христос један језик употребљавао у богослужењу, а други приликом проповеди. Међутим, како наводи Балашов, "Исусове молитве које су нам познате из Јеванђеља, као ни подаци о животу првохришћанских заједница којима располажемо, не дају никакве основе за њу (ову тезу – прим. наша)" [в. Балашов 2001, 89].

Још нешто на шта не наилазимо у СПЦ, јесте позивање на молитву *Оченаш*. То је у РПЦ поменуо један свештеник, полемишући, уједно, и против естетичких аргумената. Наиме, по његовом мишљењу, Спаситељ је проповедао на језику

обичном, разговорном, "језику улице"; на том језику он је изложио и молитву која служи као узор (*Оченаш – прим. наша*), и, очигледно, више се старао за приступачност Свога учења обичним људима него за лепоту или поетичност Свога израза [в. Балашов 2001, 66].

На крају, пошто је реч о језику који је користио Христос, поменућемо још један аргумент, иако он није изнет у полемици о богослужбеном језику, већ као одбрана тезе да не постоји посебан, Божији језик. Наиме, Св. Григорије Ниски говори о Мојсију који, кад је излагао Божије речи, говорио их је на истом језику на ком и своје сопствене [в. Эдельштейн 1985, 197-198].

3.1.7.4.2. ПРИМЕР СВЕТИХ АПОСТОЛА И ПОЗИВАЊЕ НА НОВИ ЗАВЕТ

Кад је у питању позивање на новозаветне текстове, оно је најчешће у вези с тумачењем цитата из 1. Посланице Коринћанима, којег, услед његове важности и фреквентности употребе у аргументацијама, готово у потпуности наводимо:

Држите се љубави, и старајте се за духовне дарове, а особито да пророкујете. Јер који говори језик, не говори људима него Богу; јер нико не разумије, пошто он духом говори тајне. А који пророкује говори људима за назидање и бодрене и утјешење. Јер који говори језик себе изграђује, а који пророкује Цркву изграђује. А хтио бих да сви говорите језике, а особито да пророкујете; јер је већи онај који пророкује него онај који говори језике, сем ако и тумачи, да се Црква изграђује.

А сад, браћо, ако дођем к вама говорећи језике, шта ћу вам користити ако вам не будем говорио или у откривењу, или у познању, или у пророчству, или у поуци? И бездушне ствари које дају глас, било свирала или гусле, ако не дају разговјетне гласове, како ће се разумјети шта се свира или гуди? Јер, ако труба не да јасан глас, ко ће се припремити за бој? Тако и ви, ако речете језиком неразумљиву ријеч, како ће се знати шта говорите? Јер ћете говорити у вјетар. Ма колико да је на свијету врста гласова, али ниједан од њих није без значења. Ако, дакле, не знам

значење гласа, бићу туђин ономе који говори, и онај који говори биће мени туђин. Тако и ви, будући да сте ревнитељи духовних дарова, трудите се да изобилујете у онима који су за изграђивање Цркве. Зато који говори језик, нека се моли Богу да и тумачи. Јер ако се тим језиком молим Богу, мој дух се моли, а ум је мој без плода. Шта треба, дакле? Молићу се Богу духом, а молићу се и умом; хвалићу Бога духом, а хвалићу и умом. Јер ако благосиљаш духом, како ће онај који заузима мјесто обичног вјерника рећи амин на твоје благодарење, кад не зна шта говориш? Јер ти добро благодариш, али се други не изграђује. Благодарим Богу мојему што говорим језике више од свију вас. Али у Цркви волим рећи пет ријечи умом својим, да и друге поучим, неголи хиљаде ријечи језиком. <...> Тако, браћо моја, ревнујте да пророкујете, и језике говорити не забрањујте (1. Кор. 14, 1-19; 39).

На неке делове из овог цитата позива се и већ поменути Влачић, побијајући, истовремено, и један естетички аргумент – да црквенословенски језик утиче на срце верника више него разумљиви, савремени језик:

Апостол Павле (1. Кор. 14, 9;16) осуђивао је оне који су вршили богослужење на старом, непојмљивом језику јеврејском, јер те речи не могу да делују на срце. Људи се међу собом сједињују једнакошћу језика (1. Кор. 14, 11) [Влачић 1935, 311].

На исто (1. Кор. 14, 9-19) се позива митрополит Дамаскин Грданички, бранећи потребу да се сваком народу проповеда на његовом језику [Грданички 1963, 260], као и полемичари у РПЦ [в. Балашов 2001, 66].

Грданички се, у одбрани управо поменуте тезе, позива и на још један део из Новог завета: Мт. 28, 19-20⁶⁰ [Грданички 1963, 260].

У вези с позивањем на новозаветне текстове, интересантна је и асоцијација једног руског свештеника, који сматра да се следеће Христове речи: "Тешко вама, књижевници и фарисеји, лицемери, што затварате Царство небеско пред људима; јер ви не улазите нити пуштате да уђу они који би хтели" (Мт. 23, 13), могу применити на оне који читају и поју неразумљиве богослужбене текстове [в. Балашов 2001, 66].

Супротно овоме, постоји и позивање на новозаветне текстове у одбрану црквенословенског језика. Такво је једно савремено мишљење у РПЦ, према коме, да би дошао под спаситељни покров Православне

⁶⁰ Леванђеље по Матеју 28, 19-20: "Идите, дакле, и научите све народе крстећи их у име Оца и Сина и Светога Духа, учећи их да држе све што сам вам заповједио; и, ево, ја сам са вама у све дане до свршетка вијека. Амин".

Цркве, сваки човек мора да прође кроз разне тешкоће, а ми бисмо да олакшамо тај пут увођењем разумљивијег богослужбеног језика:

Али Сам Господ је судио другачије, одредивши да се спасавамо кроз тешкоће, а појединима – кроз подвиге и трпљење гоњења (Јов. 15, 20⁶¹). Исус Христос нас је упозорио: *Уђите на уска врата; јер су широка врата и широк пут што воде у пропаст, и много их има који њиме иду. Јер су уска врата и тјјесан пут што воде у живот, и мало их је који га налазе* (Мат. 7, 13-14) [Мамонов 1999, 273].

Дакле, црквенословенски језик је, по мишљењу наведеног аутора, тешкоћа која треба да постоји и корисно је за верне да ту тешкоћу трпе и превазилазе. То је део "тијесног пута" и "уских врата".

Пример Светих апостола наводе у СПЦ В. Дакић, С. Габоров и Б. Матковић. Овде наводимо само став С. Габорова, будући да друга два већ припадају нашој следећој теми, те ће о њима бити речи касније. Он сматра да је разумљив језик до те мере важан, да, да он у време Св. апостола није био такав, последице по хришћанство биле би трагичне. Наше је да следимо добар пример апостола:

Ми смо наследници апостола који су ширили хришћанство на разним језицима <...> Да су апостоли у погледу језика били неки строги "догматичари", хришћанство не би прешло границе Палестине и тиме би само себе осудило на пропаст [Габоров 1963, 3].

На Св. апостола Павла се, у РПЦ, позива и свештеник А. Лиховицки, говорећи о одговорности коју имају пастири Цркве према свима онима који буду затражили да се богослужење врши на руском језику:

Против нас (тадашњих пастира РПЦ – прим. наша) ће иступити и сам апостол незнабожаца, свети Павле, који је Коринћанима и Римљанима зацело проповедао на њиховом језику или на званичном државном језику тога доба, а у нашој средини такав статус има руски језик [в. Балашов 2001, 68].

3.1.7.4.3. ПОЗИВАЊЕ НА ДОГАЂАЈ ПЕДЕСЕТНИЦЕ И НА ЈЕЗИКЕ РАНЕ ЦРКВЕ

Догађај Педесетнице Јеванђеље описује овако (Дјела апостолска 2, 1-12):

⁶¹ Јеванђеље по Јовану 15, 20: "Опомињите се ријечи коју вам ја рекох: није слуга већи од господара својега. Ако мене гоните, и вас ће гонити; ако моју ријеч одржаше, и вашу ће одржати".

И кад се наврши педесет дана бијаху сви апостоли једнодушно на окупу. И уједанпут настаде шум са неба као хујање силнога вјетра, и напуни сав дом гдје они сјеђаху; И показаше им се раздијелени језици као огњени, и сиђе по један на свакога од њих. И испунише се сви Духа Светога и стадоше говорити другим језицима, као што им Дух даваше да казују. А у Јерусалиму борављаху Јудејци, људи побожни из свакога народа који је под небом. Па кад настаде ова хука, скупи се народ, и смете се; јер сваки од њих слушаху гдје они говоре његовим језиком. И дивљаху се и чуђаху се сви говорећи један другоме: Гле, зар нису сви ови што говоре Галилејци? Па, како ми чујемо сваки свој језик у коме смо се родили: Парћани и Миђани и Еламита, и који живе у Месопотамији и Јудеји и Кападокији, у Понту и Азији, у Фригији и Памфилији, у Египту и крајевима Либије близу Кирина, и дошљаци Римљани, и Јудејци и прозелити, Крићани и Арапи, чујемо гдје они говоре на нашим језицима о величанственим дјелима Божијим? И сви се дивљаху и бијаху у недоумици говорећи један другом: Шта би ово могло бити?

За В. Дакића, ово је довољан доказ да је, за време апостола, и богослужбени језик био тадашњи говорни језик:

Дар говорења разних језика који су апостоли на дан силаска Духа Светога примили, искључује сваку помисао о томе да су апостоли могли говорити и служити друкчије него ли на језику којим су њихови слушаоци говорили [Дакић 1932, 38-39, 603].

За Б. Матковића, који говори само о језику проповеди, а не и о богослужбеном језику, овај новозаветни догађај се управо и збио у циљу разумљивог проповедања хришћанства за све народе: "Апостоли су проговорили разне језике на Педесетници, зато да би сваки народ на свом језику чуо ријеч Божију" [Матковић 1965, 2].

У РПЦ, свештеник А. Лиховицки, у већ поменутом цитату о одговорности пастира РПЦ, дотиче се и догађаја Педесетнице: "... историја ће бити против нас – имам у виду силазак Духа Светога на апостоле, говорење на разним језицима пре поласка на проповед" [в. Балашов 2001, 68].

Сасвим супротан аргумент, у корист црквенословенског језика, с позивањем на исти догађај, износи владика Силвестар:

Није ли наш црквенословенски језик налик на апостолски језик Педесетнице? Он се налази у основи свих савремених словенских језика и зато је подједнако схватљив свим Словенима – источним, јужним и западним [в. Балашов 2001, 89].

На ранохришћанску традицију позива се Дакић, који најпре набраја све језике који су били у богослужбеној употреби у време апостола (сирохалдејски, тј. арамејски, грчки, латински, коптски), а затим говори о преводу Светог Писма на латински језик (тзв. *Итала*), за који каже да је преведен на прости народни језик (*lingua vulgaris*), па је, у ствари, овај прости језик постао богослужбени језик римске цркве, "а не класични језик, народу туђ, којим је говорио ограничени број књижевника, политичара, чиновника и племића". Завршава следећим закључком: "У то доба, дакле, са стране цркве нема ни трага каквој забрани употребе народног језика у богослужењу" [Дакић 1932, 38-39, 604].

3.1.7.4.4. ПОЗИВАЊЕ НА Св. КИРИЛА И МЕТОДИЈА

И овде је постојала различита аргументација, у зависности од потенцирања одређених одлика језика на који су Св. Кирило и Методије превели књиге⁶². Присталице савременог богослужбеног језика износили су аргумент да су ови Светитељи преводили на тадашњи говорни језик, док су "конзервативци" износили схватање да је био у питању посебно створени, вештачки језик, намењен искључиво за потребе проповеди и превођења богослужбених књига⁶³.

У полемици у СПЦ није било заговорника другог мишљења, већ само првог [в. Матковић 1965, 2]⁶⁴. Овакво мишљење су бранили и многи представници РПЦ [в. Балашов 2001, 67-68; 139]. Његово побијање своди се на став да Св. Кирило и Методије нису преводили на разговорни народни језик, већ су били ствараоци потпуно новог језика. Према мишљењу једног нашег савременика, Св. браћа су имала на уму тадашњу двојезичну ситуацију у Грчкој, где је постојао, с једне стране, народни, разговорни језик, а с друге стране, књижевни језик, који је уједно био и језик црквене проповеди и богослужења. Св. Кирило и Методије су изабрали грчки књижевни језик, да према његовом образцу створе један потпуно нов језик, који ће служити за преношење грчког Св. Писма и грчког богослужења [в. Асмус 1999а, 224].

⁶² О овоме в. и т. 4.3.2.

⁶³ У ствари, тачно је и једно и друго, јер је старословенски имао колоквијалну основу, али ју је надалеко превазишао (укључивањем грцизама и речи из разних словенских области); наменски је конституисан као сакрални и књижевни језик. Разни аутори потенцирају једно или друго, у зависности од других својих ставова у вези са црквенословенским језиком.

⁶⁴ Исто је и мишљење еп. Данила Крстића, в. т. 4.3.2.

Такође, признавши да су Св. Кирило и Методије стварали језик, и то осењени Духом Светим (због чега је овај језик надљудска творевина), у једном непотписаном чланку из 1990, аутор наставља:

То је – јединствена појава у свету да је језик изникао, да је нарочито саздан због тога да буде усмена одећа, усмени израз ... богомислија, молитве, нарочито богослужбеног славословља [в. Каверин 1999, 218].⁶⁵

Професор Покровски сматра неоправданим и неоснованим уопште позивање на Св. Кирила и Методија:

Позивање на Кирила философа, који је словенско богослужење међу Морављанима уводио у потпуно другачијим условима, у другачијој атмосфери, у наше доба није од суштинске важности [в. Балашов 2001, 89].

Неки су сматрали да је управо чињеница да је у питању језик који су створили Светитељи – довољна за његово чување. Овакво је било и мишљење Св. Филарета Московског:

Посебно достојанство и важност припада словенском језику због самог његовог порекла. На свом почетку, то није био производ обичне учености, већ плод апостолске ревности Св. Кирила и Методија [цит. према: Мамонов 1999, 269].

Међутим, опоненти су с правом одговарали да се у данашњем богослужењу уопште не ради о тадашњем језику Св. Кирила и Методија, будући да је у њему дошло до великих измена, а првобитни текстови нису ни сачувани.

3.1.7.4.5. ПОЗИВАЊЕ НА ДРУГЕ АУТОРИТЕТЕ

Протојереј Б. Матковић се позива на Св. Саву, Ђуру Даничића и Вука Караџића. По његовом мишљењу, главни разлог због кога је Св. Сава настојао на формирању аутокефалне Српске цркве, јесте потреба да народ разуме богослужења, која су се, под грчком јурисдикцијом, служила на неразумљивом, грчком језику, а, с добијањем црквене самосталности, почела је употреба разумљивог, српскословенског језика у богослужењу. Позива нас да следимо и примере Даничића и Караџића, којима је првенствени мотив због ког су преводили, био, такође, да народ боље разуме Свето Писмо [в. Матковић 1965, 2].

У РПЦ, често је позивање заговорника превођења богослужбених текстова на руски језик на Св. Николаја Касаткина⁶⁶, који је преводио

⁶⁵ Слично је мишљење Плетњове, в. т. 4.3.2.

⁶⁶ В. напомену 44 у другом поглављу.

на јапански језик. На њега су се позивали и поборници превођења [в. Балашов 2001, 68], али и њихови опоненти⁶⁷. Први су се позивали и на Св. Стефана Пермског, који је био просветитељ Зирјана, а први корак у његовом мисионарењу био је превођење богослужбених књига на језик разумљив за тај народ [в. Поповић Ј. 1973, 410-420]⁶⁸.

У СПЦ је било позивања и на Св. владу Николаја Велимировића, будући да се он бавио превођењем и оригиналним духовним песништвом на српском језику [в. Грданички 1963, 264].

Они, пак, у РПЦ, који су заговарали измену богослужбеног језика, али без превођења (дакле, само исправљање књига), позивали су се на Св. Теофана Затворника [в. Балашов 2001, 68]. На њега се позива и Мамонов [1999, 271], као и на Св. Јована Кронштатског и Св. Игнатија Брјанчанинова, али, у одбрану црквенословенског језика:

И наши велики црквени учитељи друге половине XIX века – светитељи и оци Цркве Теофан Затворник и Игнатије Брјанчанинов, Свети Јован Кронштатски, који су писали своја дела на разумљивом руском језику, никада нису ни помислили на увођење тог језика у богослужење.

Међутим, на последњег су се позивале и присталице савременог руског језика у богослужењу, управо на његова дела, узимајући за пример, конкретно, дневник који је овај Светитељ писао на руском језику, и налазећи у томе доказ да се и савременим језиком "може изразити молитвено настројење" [в. Балашов 2001, 137].

3.1.7.4.6. ПОЗИВАЊЕ НА ПРАКСУ ДРУГИХ НАРОДА И ПОМЕСНИХ ЦРКАВА

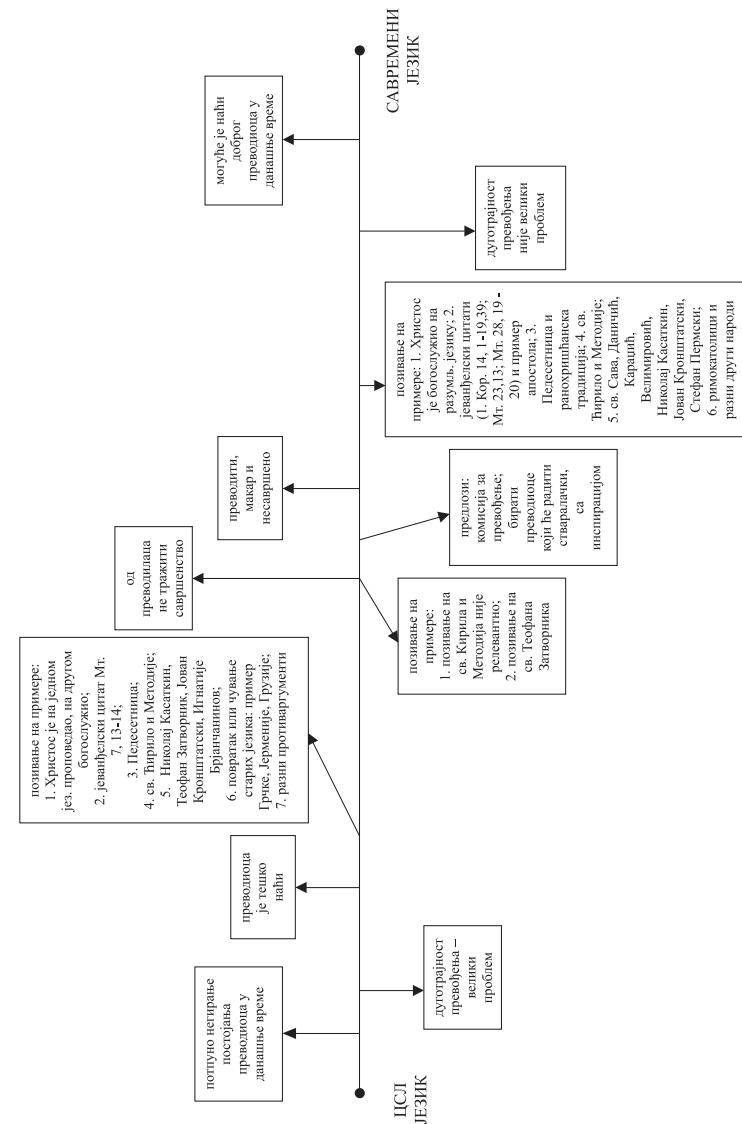
Да би оправдали потребу, али и могућност превођења, појединци су се позивали и на искуство других народа и њихових помесних Цркава. Тако је архимандрит др. Петроније Трбојевић, настојатељ манастира Шишатовца, указао на чињеницу да су још у IV веку Абисинци, Сиријци, Копти, Персијанци, Арапи, Грузини имали богослужење на својим језицима [Трбојевић 1931, 25]. Видели смо да је сличне аргументе износио и В. Дакић⁶⁹.

На увођење румунског језика у богослужбену употребу у другој половини XIX века позивају се Б. Кузмановић [1872, 10] и Д. Чонић. Овај други се позива и на богослужење на татарском језику, одобрено од стране РПЦ [Чонић 1927, 297].

⁶⁷ В. противаргумент еп. Андроника у т. 4.3.2.

⁶⁸ Овај случај је, делимично, у вези и са нашом темом у следећој целини.

⁶⁹ В. т. 3.1.7.4.3.

Слика 4: Графички приказ ставова према превођењу богослужбених текстова

А у РПЦ је, нама већ познати свештеник А. Лиховицки, који се више пута изјашњавао о богослужбеном језику, писао са дубоким жаљењем и уз мало ироније, следеће:

Чудно је то и жалосно! Јапанац, Латвијац, Татарин, Грузијац, Американац и Енглец могу слушати православно богослужење на својим матерњим, добро знаним језицима. Као да једино руски народ то није заслужио! Међу Русима се могу наћи они који преводe богослужење на немачки, лeтoнски, татарски, грузијски, јапански, кинески и енглески језик; нема једино људи који би били кадри да га преведу са словенског *на руски!* [в. Балашов 2001, 64].⁷⁰

Било је и ставова у којима се, као позитивна, наводила пракса римокатолика, где се већ увелико преводило на националне језике и они се делимично користили у неким деловима богослужења и обредима и пре званичног одобрења [в. Грданички 1963, 262].

Супротно овом позивању на превођење на савремене језике, имамо позивање на повратак "старим" језицима, што је карактеристично за оне који преферирају црквенословенски богослужбени језик. Овде се, дакако, не ради о превођењу, већ о појачаној заинтересованости за изучавање старих језика, али је занимљиво поменути на овом месту, због полемици својствених, супротних ставова. Тако, поновно рађање хришћанства и хришћанске духовности, које се у последње време догађа код Копта, њихове духовне вође повезују управо са повратком и већим интересовањем за стару коптску културу и коптски језик. Слична је ситуација и у Сирији [в. Мурављев 1999, 245].

Исти аутор се позива и на примере Јерменије и Грузије, где се у богослужбеној употреби користи стари језик, доста различит од савременог, а ни Грузини ни Јермени не постављају питање измене овог стања. Измену, по његовом сведочењу, не желе ни Грци, иако је код њих разлика у разумљивости између богослужбеног и савременог језика већа него између црквенословенског и руског [в. Мурављев 1999, 243-244]. На Грке се, у СПЦ, позивао још Ј. Вукадиновић, сматрајући неоправданим коришћење српског језика у богослужењу: "Словенски је језик у нашој цркви то исто што у грчкој јелински, који такође није говорни језик данашњих Грка" [Вукадиновић 1868, 121].

Као противаргумент онима који су се позивали на преведено богослужење за мањинске народе у Русији, владика Силвестар је подсећао да они "пролазе кроз почетни период у свом историјском бивствовању, - зато се појавила и потреба и могућност стварања верске

⁷⁰ На овом месту Балашов детаљно наводи на које су све мањинске језике Руске империје, као и неке друге језике у то време биле преведене (потпуно или делимично) богослужбене књиге.

писмености за мањинце". Поред тога, он наводи и разлику у разумевању црквенословенског језика код ових народа и Руса. Наиме, Руси га неупоредиво боље разумеју, док би мањинским народима био много тежи. Још један противаргумент гласи да се вршење богослужења на језицима мањина дозвољава само као својеврсно снисхођење – "као привремени црквено-педагошки поступак" [в. Балашов 2001, 89].

Противаргумент онима који се позивају на праксу римокатолика, конкретно, на коришћење националних језика у њиховим богослужењима уместо латинског, износи и недавно упокојени (†1999) руски академик, Д. С. Лихачов [1999, 277]:

За сада још не можемо да судимо о томе да ли је ово донело добре резултате. Јер, латински језик је играо и сада игра важну улогу у западној култури и образовању. <...> А, уосталом, да ли је за нас у решавању овог питања уопште важно искуство католика? Превод католичког богослужења на националне језике већ је довео до негативних резултата и на црквеном и на световном нивоу образованости. Ово су констатовали предавачи многих високих школа.

Ставове према превођењу богослужбених текстова приказали смо на слици 4.

3.1.8. СТАВОВИ ПРЕМА БОГОСЛУЖБЕНОМ ЈЕЗИКУ И ВЕРСКОМ ПРОСВЕЋИВАЊУ

Ставови о томе да богослужење треба да служи верском просвећивању бројни су у расправама и у СПЦ и у РПЦ. Обично су, као што смо већ и видели, повезани са ставовима према разумевању богослужбених текстова. Тако, они који истичу разумевање као важан проблем, стављају на високо место и ову функцију богослужења. Супротно, код учесника полемика који стављају естетичке аргументе изнад разумевања богослужбеног језика, улога богослужења у верском просвећивању је веома ниска или јој се уопште не приписује важност.

У СПЦ на овај став наилазимо још у брошури свештеника Богдана Кузмановића који међу разлозима за превођење богослужбених текстова на српски језик наводи и "успешније учење основа науке хришћанске" (Кузмановић 1872, 299).

Већ поменути анонимни српски свештеник у свом чланку почетком XX века ставља акценат на васпитно-просветни значај богослужења, која су не само "лекције о хришћанском животу", него, ако су разумљива, корисна су за "вјерски и хришћанско-морални узгој народа" [Аноним 1905, 163].

Сличну мисао понавља, почетком другог периода расправе, протојереј Милош Анђелковић: "Од богослужења зависи свеколики верски, па и етички развитак српског народа" [Анђелковић 1921, 127]. Нешто касније, критикујући употребу неразумљивог, црквенословенског језика у богослужењу, прота Љубомир Влачић опет истиче недостатак васпитног елемента неразумљивог богослужења: "не утиче на народ: не васпитава га у вери ни у хришћанском моралу" [Влачић 1935, 311].

Највише се ови аргументи износе у трећем периоду полемике о богослужбеном језику, када их налазимо у чланцима свештеника Драгољуба Л. Поповића и Десимира Никитовића, као и митрополита Дамаскина Грданичког. Први од њих само констатује да богослужење треба да буде у служби верске просвете [в. Поповић Д. 1965, 5]. Други, пак, жали што није проблем богослужбеног језика решен још у време Вука Карацића, тј. што се Вукова реформа није пренела и на црквени терен⁷¹. Овако, наиме, "правог и дубљег сазнања о својој вери српски народ у огромној већини нема" [Никитовић 1963, 2]. Митрополит Дамаскин Грданички сматра да богослужбени језик "није у стању да одговори своме задатку", а тај задатак је за њега управо верско просвећивање. Поред тога, он сматра да би богослужбени језик требало народу и да помогне да би њиме он изразио своја верска осећања и мисли, те да би на тај начин богослужбени језик био стварно његов лични израз мисли и осећања [Грданички 1963, 259].

У РПЦ је ова функција богослужења такође истицана првенствено од стране заговорника превођења, мада је Св. патријарх Тихон о њој говорио тежећи управо чувању црквенословенског језика, а шире – уопште чувању једнообразности и јединства Цркве, у свом апелу пастирима и архипастирима РПЦ 17. новембра 1921. године:

Свештена лепота нашег уистину *поучног по своме садржају* и благодатно делотворног црквеног богослужења, вековима ствараног апостолском ревношћу, молитвеним разгарањем, подвижничким трудовима и светоотачком мудрошћу и нормираног од стране Цркве у чинопоследовањима и правилима типика мора се неприкосновено чувати у Светој православној руској цркви као њено најзначајније и најсветије наслеђе [в. Балашов 2001, 162].

На помесном Сабору РПЦ један од учесника је повезао друштвене прилике у земљи са смањњем, односно повећањем дидактичког карактера богослужења, подсећајући, у вези са револуцијом, "на настанак

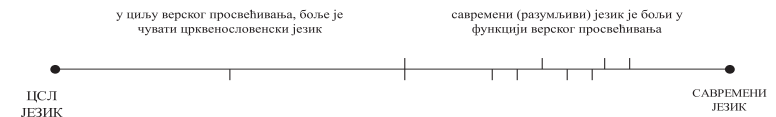
⁷¹ О овоме в. и т. 3.2.1.

и развој нових политичких околности, у којима 'богослужење може да остане једина школа хришћанског просвећивања и моралности' " [в. Балашов 2001, 144].⁷²

По мишљењу свештенотученика протојереја Александра Хотовицког, неразумљив богослужбени језик је баријера, услед које је немогућ "продор у свест пастве оних узвишених истина којима одишу богослужбене песме". Затим он још додаје следеће:

Стога испада да изванредни верско-поучни, морално поучни и апологетски материјал ако не пропада сасвим, оно у најмању руку губи на својој снази и значају, претварајући се у нешто другоразредно, па чак и попримајући карактер у богослужењу непотребног баласта! [в. Балашов 2001, 50].

Дакле, у већини овде изнетих ставова негира се могућност верског просвећивања на богослужењима на црквенословенском језику. То можемо да видимо и на графичком приказу (слика 5), где на левој страни скале имамо само један став, док их на десној страни, која је ближа савременом језику, имамо више. При анализи резултата анкете биће речено нешто о томе да ли је то заиста тако⁷³.

Слика 5: Графички приказ ставова према богослужбеном језику и верском просвећивању

3.1.9. СТАВОВИ ПРЕМА УТИЦАЈУ ЈЕЗИКА НА ОЖИВЉАВАЊЕ ДУХОВНОГ ЖИВОТА

Ово питање је, као што ћемо видети, у уској вези са претходним, те се и ставови преклапају са последњима које смо навели, нарочито они у којима се истичу негативне последице неразумљивости богослужења, као што су, између осталих⁷⁴:

- криза заједницења у богослужењу,
- верско-црквена индиферентност (хладноћа срца),

⁷² О верском просвећивању у различитим друштвеним приликама в. детаљније 4.3.4.

⁷³ В. т. 4.3.4.

⁷⁴ В. т. 4.3.1., где се наводе и остале последице неразумљивости богослужења.

- апостасија, отпаднеће од Цркве,
- криза учествовања у богослужењу,
- губитак синовског односа човека према Богу, и сл.

Све су ово елементи који могу да утичу на оживљавање духовног живота.

3.1.9.1. КРИЗА ЛИТУРГИЈСКОГ ЗАЈЕДНИЧЕЊА

"Ако свештеник на туђем језику започиње молитву, како ће народ сјединити своју молитву с његовом и како ће рећи: амин, кад не зна шта он говори", пита се већ помињани неименовани свештеник [Аноним 1905, 167], износећи још тада проблем кризе заједнице на богослужењу. Исте ове речи понавља и протојереј Љ. Влачић [в. Влачић 1935, 312]. Нешто касније, на ову удаљеност свештеника од лаиката (верног народа), којој доприноси неразумљиви богослужбени језик, указује и Д. Богдановић, упозоравајући да тако нешто личи на паганизам:

Окамењивањем култног језика Цркве, и сам свештенослужитељ добија посебно место у Цркви, мистифицира свој положај. Од неоспорног сакраменталног посредника благодати Божије, од весника царства Божијег, он постаје – маг, волшебник што тајанственом, мађијском формулом утиче на непознату, натприродну силу. А то је чист паганизам [Богдановић 1965, 5].

Поред одвојености верног народа од свештенства, Р. Ђурђевић је упозорио и на опасност од одвајања у Цркви "духовне аристократије" од оних који су "мање обдарени вољом и интелектом" [Ђурђевић 1940, 59]. Дакле, и међу самим верницима постоји разлика: поједини боље разумеју црквенословенски језик, а то може погодвати у Цркви непожељном узношењу тог дела пастве над онима који овај језик лошије разумеју, а тиме и нарушавању јединства заједнице верних.

О кризи заједнице на богослужењу у РПЦ говорио је епископ симбирски Гурије, наводећи најпре како би требало да буде, а затим износећи како у РПЦ, у ствари, влада стање супротно томе, и то услед неразумљивог језика:

Православно богослужење представља један од основних израза љубави према Богу и најбољу школу за развијање заједништва међу члановима парохије, јер овде, у храму, стотине душа се стапају у једну <...>, сједињују се душе пастира и пастве, клира и народа. Тако би бар требало бити. Нажалост, организација православног богослужења какву имамо данас не одговара у потпуности том молитвеном стапању душа пастира и пастве.

<...> Док клир узноси песме, благодарења, прозбе и славословља, народ остаје пасиван [в. Балашов 2001, 17-18].

Најважније је то што су у полемикама у РПЦ "новатори" указали на последице губљења осећаја заједнице између свештенства и лаиката, а оне су: "или појава слепог обредног формализма, или равнодушност према црквеној служби" [в. Балашов 2001, 55].

Навешћемо како је кризу заједнице видео професор литургике Московске духовне академије, Илија Гумиљевски:

Савремени хришћани у савремени храм иду сваки "својим" путем из "свог" кутка, сваки узноси "своју" молитву, тугује "својом" тугом и радује се "својом" радошћу. <...> Ето, то је жалосна чињеница наших дана, то је узрок парализе заједничке молитве, тиме се објашњава мртвило савременог богослужења. <...> Овде су људи један другоме туђини. Они нису заједница, него случајни скуп појединаца у храму Христовом [в. Балашов 2001, 19-20].

Овај цитат, иако датира од почетка прошлог века, и данас је подједнако актуелан. Сматрамо да неразумљив богослужбени језик ипак није првенствени нити једини узрок оваквог стања⁷⁵.

3.1.9.2. ВЕРСКО-ЦРКВЕНА ИНДИФЕРЕНТНОСТ

Негативан утицај неразумљивог богослужбеног језика одражава се, према неким ставовима, и на срца учесника богослужења, утичући тиме негативно и на њихов духовни живот. Наиме, хладноћа срца је узрок занемаривања доласка на богослужења, што је први знак одвајања од Цркве и, уколико се то стање не промени, потпуног отуђења од ње.

Неразумљиви језик је, за свештеника Марка Андровића, главни разлог немогућности утицаја богослужења на оживљавање духовног живота сваког човека, како народа, тако и самих свештеника, управо зато што изазива хладноћу срца код верника [в. Андровић 1967, 6].

За друге је, пак, утицај језика на човеково срце посредан. То је истакнуто у већ наведеном ставу [Балашов 2001, 55]: да је равнодушност према црквеној служби последица губљења осећаја заједнице између свештенства и лаиката. Богослужбени језик би, према овом другом мишљењу, требало прво да помогне у изграђивању осећаја заједнице,

⁷⁵ Због природе овог рада, овим узроцима се нећемо бавити. Они су тема за једну посебну анализу, првенствено теолошку.

а тиме би, посредно, позитивно утицао и на људско срце, чиме би се постигло оживљавање духовног живота.

Проширујући негативан утицај неразумљивог богослужења са срца и на дух човеков, један сеоски свештеник у полемичкој расправи почетком XX века у РПЦ, пише следеће, веома строге речи о црквенословенском богослужењу, приписујући му да

у многим случајевима убија дух у човеку, гаси искру Божију, доводи дотле да човек почиње славити Бога једино устима, шапутати без разумевања речи молитве онако како их је научио, често у искривљеном облику. <...> Због непрозирног мрака којим је обавијен наш верски живот у народу је завладао дух слова, дух обредног формализма, ако не још и горе – дух фарисејског лицемерја, тако да за живу, свежу мисао нема места [в. Балашов 2001, 56].

3.1.9.3. АПОСТАСИЈА

Видели смо да је крајњи резултат појаве хладноће срца отпаднеће од Цркве. У ставовима неких аутора, првенствено заговорника увођења савременог језика у богослужбену употребу, наводи се управо апостасија као последица неразумљивог језика. Према њиховом мишљењу, оваквим језиком је немогуће утицати на оживљавање духовног живота, јер његова употреба води "коначном замирању сваке истинске, свесне, живе религиозности у српском народу" [Богдановић 1965, 5].

У РПЦ је један од аргумената новатора да

неразумљивост црквеног богослужења постаје један од суштинских разлога отпадања православних хришћана од Цркве и њиховог било скретања у верски индиферентизам, било прилажења другим конфесијама [в. Балашов 2001, 58].

Један руски чтец⁷⁶ из дијаспоре, који је службовао у парохији у Стокхолму, М. М. Леонович, упозорава на опасност следећим речима: "Ако Црква не предузме одлучне кораке у том правцу (у правцу превођења богослужбених текстова на разумљив језик – прим. наша), мораће се рачунати на масовну апостасију" [в. Балашов 2001, 59].

Сасвим супротно оваквим ставовима, постојали су и они који су износили мишљења да је управо црквенословенски језик тај који утиче

⁷⁶ Чтец је први степен свештенства, који неко добија рукопроизвођењем од стране архијереја, а његова главна функција у Цркви је да поје и чита Апостол и делове из Старог Завета; виши је од појца, јер има дозволу и да носи одежду црквенослужитеља; пали свеће, помаже свештенику у олтару и сл.

на оживљавање духовног живота⁷⁷. Тако је протојереј М. Стаменковић, на пример, следећим речима указао на то како је овај језик утицао на усађивање побожности код целокупног српског народа:

Наш народ је преко богослужења на овом језику, преко читања и слушања речи Божје на овом језику, и поред свих патњи и страдања, дошао до дубоке религиозности [Стаменковић 1965, 4].

3.1.9.4. КРИЗА УЧЕСТВОВАЊА У БОГОСЛУЖЕЊУ

На овај проблем је, у СПЦ, истичући као најважнији узрок његовог појављивања неразумљив језик богослужења, указао протојереј Љ. Влацић: "Служба постаје монотона; вернима овлада ... мрзовоља и апатија и једва чекају свршетак". По његовом мишљењу, оно што људе, и поред тога, одржава у Цркви, утичући на њихов "унутрашњи духовни живот, религиозни и морални" јесте чињеница "да је Православље код нас срођено са народношћу ("вера српска")" [Влацић 1935, 311]⁷⁸.

Указивање на овај проблем појављује се и пре, у часопису *Весник*, у једном чланку преведеном са руског језика, чији је аутор свештеник. У њему се посебан значај, у оквиру кризе учествовања на богослужењу, придаје "нарушавању црквене богобојазности за вријеме свршавања богослужења <...> и нехатног односа спрам јавног богослужења". Према мишљењу овог свештеника, један од облика нарушавања ове богобојазности, јесте долазак у храм "ради пјевања и ђаконовог гласа" или ради тога да се "испуни устав"⁷⁹ [Стефанович 1920, 1].

У РПЦ се о овом проблему изразио један лаик из Владимирске епархије, говорећи из свог сопственог искуства:

Моја ствар је само да "стојим" извесно време у храму на богослужењу, а не да свом душом учествујем у ономе што се ту одвија.

Шта је узрок те жалосне појаве?

Много је разлога за то, али ... један ... се чини најважнијим, а то је наш богослужбени језик <...> Немогуће је не сложити се са исправношћу тога мишљења [в. Балашов 2001, 56].

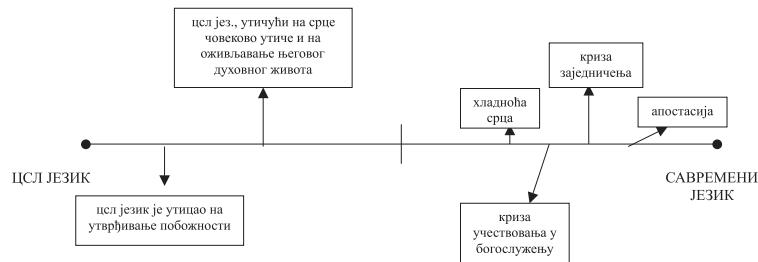
⁷⁷ О овоме ће више бити речи у т. 4.3.9.

⁷⁸ Овим ставом се уводи један нови проблем: народност није исто што и вера и инсистирање на националној припадности често може да буде и штетно за молитвени живот Цркве, уколико они који на њој инсистирају не упражњавају и литургијски живот. Тако, на пример, онај ко редовно слави славу, не може се сматрати чланом Цркве, уколико поред тога не поштује и друге црквене заповести (редовне доласке на богослужења, пост, исповедање, причешћивање и сл.), иако је слављење славе једно од основних обележја "вере српске", коју помиње Влацић. О овим и сличним проблемима в. Вукашиновић 2003.

⁷⁹ Мисли се на црквено правило о редовном доласку на богослужења.

Све што се постиже неразумљивим богослужењем, по речима једног украјинског свештеника, јесте "изграђивање у народу верског трпљења" [в. Балашов 2001, 56], што, свакако, није функција богослужбеног језика.

Због свих проблема које смо навели, хладноће срца и кризе заједницења и учествовања у богослужењу, с правом је у РПЦ примећен и губитак синовског односа према Богу [в. Балашов 2001, 57], тј. немогућност обраћања Богу као свом Оцу, Који треба да нам је најближи, односно, губљење слободе у молитви пред Њим. Свим овим ставовима се констатује, у ствари, важност језика за оживљавање духовног живота, али и жаљење што он на тај живот не може да утиче, због своје недовољне разумљивости просечном вернику. У складу с тим, прота М. Анђелковић писао је следеће: "Богослужење на живом, народном језику је најсигурније средство за оживљавање побожности у народу српском" [Анђелковић 1921, 128].

Слика 6: Графички приказ ставова према утицају богослужбеног језика на оживљавање духовног живота

На слици 6 видимо да се о утицају језика на оживљавање духовног живота говорило више у контексту *негативног* утицаја мање разумљивог језика (црквенословенског), што су истицали "новатори" (десна страна скале), док су "конзервативци", супротно томе, истицали позитиван утицај црквенословенског језика на оживљавање духовног живота (лева страна скале).

3.1.10. СТАВОВИ ПРЕМА (НЕ)МОГУЋНОСТИ ИСКАЗИВАЊА БОГОСЛОВСКИХ САДРЖАЈА

Већ смо видели, током излагања⁸⁰, да они који више воле да се црквенословенски језик користи у богослужбеној употреби, указују и

⁸⁰ В. ставове Стаменковића у т. 3.1.3. и 3.1.5.

на немогућности исказивања богословских садржаја на савременим језицима.

У првом периоду расправе о богослужбеним језицима у СПЦ само у једном чланку се помињу веће изражајне могућности црквенословенског језика [Вукадиновић 1868, 121]. У другом периоду овај аргумент износи филолог П. Ђорђевић [в. Ђорђевић 1931, 236-245]. Трећи, пак, период доноси, поред Стаменковићевог, још три чланка у којима се јавља разматрање (не)могућности исказивања богословских садржаја у српском језику.

Ставови се, углавном, тичу проблема термилошког потенцијала српског/руског савременог језика у богослужбеној употреби. Постојање овог потенцијала у српском језику, као што смо видели, одриче протојереј М. Стаменковић, а у два чланка износе се противаргументи. Јереј С. Габоров о томе пише у своја два чланка. У хронолошки првом чланку, он износи следећа схватања:

Не можемо говорити више о недостатку погодних израза када наш говорни језик располаже са преко 50 000 речи⁸¹. Код нас се у преводу објављују многа дела, па ако за њих има терминологије, ваљда има и за Божанску науку. Ако и не постоји, термини који се буду употребили у духу српског језика, биће јаснији од црквенословенских [Габоров 1963, 3].

Садржај последње реченице, која овде није баш најјаснија, Габоров разјашњава у свом другом чланку, понављајући, у суштини, исто мишљење:

Није тачно да постоје термини за које ми немамо израза, јер је већ прошао век од кад је наш језик стекао "право грађанства" и у књижевности и у науци, па ће се наћи термини и за богословску науку [Габоров 1965, 4].

Још строжи у схватању да је црквенословенски језик непреводив на савремени, због непостојања термилошког потенцијала код овог последњег, јесу Руси. И. Афанасјев, чак, сматра да би превођењем дошла у питање и догматска чистота вере:

Многе словенске речи које имају посебно значење везано за област догматике непреводиве су на руски језик без изопачавања и искривљавања догматских истина, без упадања у неку јерес или верску заблуду [в. Балашов 2001, 77].

Епископ Методије наглашава творбени потенцијал црквенословенског језика, приписујући руском језику немогућност адекватног исказивања богослужбених садржаја:

⁸¹ Ради се о произвољној оцени лексичког потенцијала, који је, наравно, много већи.

Словенски језик по богатству коренских и граматичких облика има много већу гипкост у творењу речи од руског језика, тако да може да изрази неке најтананије нијансе мисли. У том смислу он стоји у реду са санскритом и грчким, најбогатијим језицима у групи индоевропских језика. Богатство облика и гипкост у творбеном смислу чине словенски језик способним да преда текст светог оригинала са много већом тачношћу него што то може руски језик [в. Мефодий 1917, 110-111].

Сличан је један став из новијег времена, академика Лихачова, који сматра да руски језик нема "све богословске нијансе у свом речнику" и да је "лишен традиционалних фразеологизама" [Лихачев 1999, 276].

Овакве могућности исказивања богословских садржаја црквенословенски језик има захваљујући томе што се у њему одражава структура грчког језика, са којег је на њега и превођено, те је он, стога, погодан "да замењује грчки изворник Речи Божије и црквених песама" [в. Балашов 2001, 122]. Ово није случај са руским језиком.

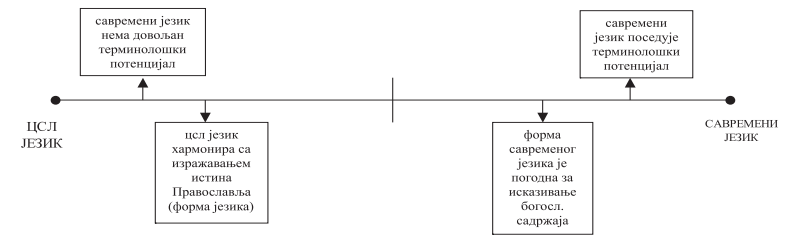
Поред термилошког потенцијала, као још један од аргумената због којих савремени језици не могу да искажу богословске садржаје, наводи се форма језика, а већ смо видели какви се естетички квалитети приписују црквенословенском, а српском/руском језику одричу. За протојереја Стаменковића црквенословенски језик "хармонира са изражавањем ... истина ... Православља" [Стаменковић 1965, 4], док, према схватању једног руског аутора, који такође сматра да је садржина неодвојива од форме,

словенска књига нас већ и самим изгледом графема <...> узводи у вишњи свет узвишених созерцања и настројења, хришћанског подвига и моралног савршенства <...> Тамо где се – код нас, у Русији - у верске сврхе уместо словенског користи руски језик, тамо православља више нема [в. Балашов 2001, 4].

Изнесећи противаргумент како аргументу у вези са термилошким потенцијалом, тако и аргументу о неодвојивости форме од садржаја, Богдановић [1965, 5] пише да је сувишно бранити право на живот црквенословенског језика

када већ живи један језик који је свој речник у тој мери развио и обогатио да се лепота сваке дубоке инспирације може изразити не мање лепо и не мање топло и милозвучно него што је то било могуће на староме словенском језику.

Ставови о (не)могућности исказивања богословских садржаја о којима смо говорили приказани су на слици 7.

Слика 7: Графички приказ аргумената о (не)могућности исказивања богословских садржаја

3.1.11. АРГУМЕНТИ О ЈЕДНООБРАЗНОСТИ⁸²

Овде ћемо навести ставове који се тичу једнообразности у оквиру једне Цркве, тј. о томе да ли да се један богослужбени језик користи у свим епархијама и парохијама дате Цркве, да ли је и колико то важно.

С друге стране, пак, постоји једнообразност на нивоу словенских помесних Цркава које користе црквенословенски богослужбени језик и која је данас у великој мери нарушена преласком већине тих Цркава на коришћење савремених језика у богослужењу⁸³.

Пре званичног допуштења да се и српски језик делимично користи у богослужењима (1964. године), било је, као што смо видели, примера нарушавања дотадашње једнообразности, која се састојала у искључивој употреби црквенословенског језика у богослужењу. На њу се, у почетку, гледало негативно. Тако, у другом периоду полемике у СПЦ примећено је да се српски језик уводи у богослужбену употребу "ма и реметећи једнообразност и дисциплину цркве" [Чонић 1927, 291]. По мишљењу овог аутора, то се догодило под утицајем уједињења свих помесних српских цркава. Затим, нешто касније, протојереј Михаило Медаковић, констатујући да "СПЦ инстинктивно уводи дјелимично у своја св. богослужења српски језик", додаје: "ово је отступање бесумње протупрописно све дотле, док званична црква не дозволи језичну промјену у св. богослужењима". Дакле, "или све српски или ништа", констатује овај свештеник у вези са богослужбеним језиком, иако је сам за увођење српског језика у богослужбену употребу [в. Медаковић 1938, 7].

Постоји и један став из истог, другог периода полемике, који одобрава слободу избора у свим стварима које у Цркви нису "од Бога" и које чине "спољашњу њену страну". Оне су, наиме, "људско дело", нису савршене,

⁸² О једнообразности уопште в. т. 4.3.10.

⁸³ В. о томе у т. 3.2.2.

те зато "могу бити предмет преуређивања" [Катић 1921, 17]⁸⁴. Овде, свакако, спада и богослужбени језик.

У Русији је о питању једнообразности најчешће било говора не поводом богослужбеног језика, већ поводом самог богослужења, које је на различитим местима текло са неким разликама, а највише су била присутна његова скраћивања [в. Кравецкиј – Плетнева 1994, 38-39]. Говори се о нарушавању "благољепија богослужбене једнообразности" [в. Сове 1970, 27], о томе како је та произвољност у савршавању богослужења понекад "веома саблажњива и плод литургијског необразовања", те да је, у сваком случају треба предупредити утврђивањем једнообразности, ма каква она била [в. Сове 1970, 51-53]. Дају се и конкретни предлози како да се то учини [в. Балашов 2001, 17], а о богослужбеном језику говорио је у свом апелу пастирима РПЦ⁸⁵ сам патријарх Тихон. Овај апел је, као што смо већ рекли, у целини био посвећен питању једнообразности, тако да ћемо на овом месту цитирати неке његове делове, као веома важне за свестрано сагледавање овог питања. Патријарх најпре наводи низ ствари које се на богослужењу раде самовољно, непрописно, а о богослужбеном језику каже следеће:

Шестопсалмије⁸⁶ и други богослужбени фрагменти из речи Божије не читају се на црквенословенском, него на руском језику; у молитви се поједине речи замењују руским и изговарају наизменично на оба језика.

Затим додаје:

Све се ово чини под изговором да се богослужбени поредак мора прилагодити новим захтевима нашег доба, да се он мора оживети, што је императив времена, како би се на тај начин верни у што већем броју привукли на службу.

Констатујући, потом, да овакво стање не сме да се задржи и не дајући благослов за то, патријарх образлаже:

Док би, с једне стране, било неадекватно замишљати богослужење као нешто окамењено, непроменљиво, заувек прописано – неадекватно из разлога што је Црква благодаћу преизобилно испуњена животом, те Дух Свети премудро обогаћује пуноћу Цркве новим спасоносним облицима црквеног живота, с друге стране, чињеница је да измене и новине у богослужењу никако не могу бити ствар појединаца

⁸⁴ Овај став се тиче и реформисања у Цркви уопште. О овоме говоримо у т. 3.2.3.

⁸⁵ В. у т. 3.1.8.

⁸⁶ Део свакодневног јутарњег богослужења, који се састоји из шест псалама, одакле и назив.

и група: то је ствар целе Цркве, која дуго сазрева у дубинама њених недара, коју истражује и прихвата свест читаве Цркве, а спроводе је црквени органи који поседују одговарајуће духовне ингеренције: тај орган у нашој Руској цркви јесте Помесни сабор. Једино уколико постоји овакав став према изменама и новинама у црквеном устројству сачуваће се неокрњеним велико и спасоносно заједничарење у ономе на чему се темељи Црква и у предањима црквеним [в. Балашов 2001, 162-163].

Професор Кијевске духовне академије, Ф. В. Пјевницки, придавао је веома велику важност једнообразности, а у оквиру ње, посебно, једнообразности богослужбеног језика:

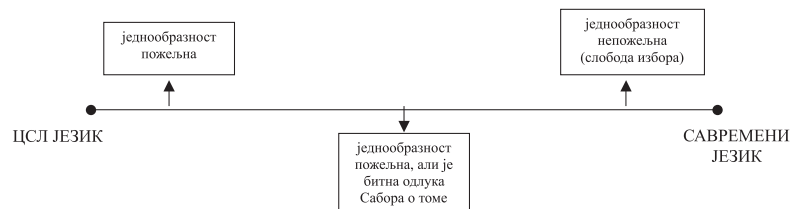
Боље од свега је једним устима и једним срцем и (додајмо) једним језиком славити и певати пречасно и величанствено име Оца и Сина и Светога Духа, како се св. Црква моли на свакој литургији кроз уста свештенослужитеља. Једнодушја у прослављању Бога и Оца Господа нашег Исуса Христа, које жели апостол (Римљ. 15, 6⁸⁷), неће бити ако једни пожеље да се моле на руском језику, а други се буду држали пређашњег, црквенословенског језика [Пјевницкиј 1907, 104].

Супротно мишљењу патријарха Тихона, подједнако аргументовано су неки други полемичари у РПЦ бранили супротан став – о слободи избора богослужбеног језика. Један свештеник указује на чињеницу да "никада није ни било потпуног богослужбеног јединства, нарочито у ранохришћанском периоду – периоду процвата и највећег стваралаштва" [в. Балашов 2001, 114], а други подсећа да је забрана нешто што веома негативно утиче на народ:

Православни народ увек ће разумети и прихватити истину, међутим, та се истина не сме наметати силом, него је довољно да се она обзнани и препусти слободном избору самог народа <...> Разуме се, никакве забране богослужења на словенском језику не сме бити; за све који то желе оно ће, као и богослужење на архаичном грчком језику, остати за сва времена. Потребно је само руском језику, као и свим другим језицима, признати његово право на сакралну употребу [в. Балашов 2001, 111].

О званичном ставу СПЦ знамо из одлуке Светог архијерејског синода 1964. године, када је свештенослужитељима остављена слобода избора који ће језик користити у богослужењу.

⁸⁷ Римљ. 15, 6: "Да би једнодушно, једним устима славили Бога и Оца Господа нашега Исуса Христа".

Слика 8: Графички приказ ставова према једнообразности у коришћењу богослужбеног језика

3.1.12. АРГУМЕНТИ У ВЕЗИ СА СВЕТОШЋУ БОГОСЛУЖБЕНОГ ЈЕЗИКА

У комплексу ових аргумената издвајамо следеће, који се, као што ћемо видети, многоме преклапају:

1. Ставови у којима се тврди да је богослужбени језик свет;
2. Ставови у којима се богослужбеном језику приписују слични атрибути, али се он не сматра светим;
3. Ставови у којима се употреба једног од два алтернативна богослужбена језика сматра грехом и
4. Ставови који се јављају као противаргументи ставовима из прве две наведене групе.

3.1.12.1. СВЕТОСТ ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИКА

Теза о светости било ког језика није научно оправдана⁸⁸. Ипак, она се јављала у појединим ставовима током расправа, а нарочито у РПЦ. У СПЦ се атрибут *свет* не среће често у расправама, поготово не у прва два периода. Једино у једном од најстаријих чланака, чланку Јефте Вукадиновића, уредништво *Беседе*, у изразу захвалности писцу и уз радост због објављивања једног таквог чланка, изјављује: "Тај је језик нама светиња⁸⁹" [Вукадиновић 1868, 123]. У трећем периоду се јавља управо сам поменути атрибут (а не његова изведеница - *светиња*, мада се ради о истом), свакако, као реакција на дозволу Светог архијерејског

⁸⁸ О овоме в. детаљније у т. 4.3.7.

⁸⁹ Иако уредништво пише да је за њих светиња *старословенски* језик, мислимо да је у питању термилошка грешка, те да они, у ствари, мисле на *српкословенски*, будући да се Вукадиновић у чланку залаже за повратак овог потоњег језика у богослужбену употребу.

синода да се поједине молитве читају на српском језику. О томе нам сведочи следећи цитат:

У последње време су се повампирила мњења против увођења српског језика у богослужење <...> Најчешћи аргумент је да је црквенословенски свети језик богослужења, освештан дугогодишњом употребом, и као такав неприкосновен [Мијач 1970,1].

У чланцима, међутим, овакво "мњење" се појављује само на два места. На једном од њих, употребљен је синоним речи "свет": "Штета је заменити уметничко дело копијом, добру слику – кичем, обједињавајућу светлост – свећом, *сакралну* ствар – профаном" [Олбина 1963, 7]. (*курзив наши*). "Сакралан" је, наравно, црквенословенски језик, а "профани" је српски. На другом месту, нама већ познати "бранилац" црквенословенског језика, прота М. Стаменковић, тврди да је црквенословенски језик за "сваког истинитог сина наше св. Православне вере ... свети језик", а "свака књига на црквенословенском језику – божанска књига" [Стаменковић 1965, 4].

Синонимним појмом, у полемичкој расправи у Русији, црквенословенски језик назива Пјевницки: "Сакрални језик, који улази у све богослужбене чинове, представља један од каменова узиданих у темеље живог здања Цркве" [в. Певницкиј 1907, 89].

И неки наши савременици у РПЦ, иако не употребљавајући сам термин "свет" директно, као атрибут уз "језик", у суштини, износе управо такво схватање. У већ поменутом непотписаном чланку⁹⁰ из 1990. године налазимо следећа размишљања:

Црквенословенски језик <...> потпуно се сродио с тим за чије изражавање служи <...> У самом његовом саставу, у кретању речи, народ осећа тај виши смисао, чује глас Божији, сам се вековима обраћа Њему на том језику и усвојио је уверење да је словенски језик оруђе, средство општења с Богом. Црквенословенски језик као да је упио у себе својства светога текста и самим изгледом слова, свим својим склопом и духом вуче у горњи свет божанствених созерцања и хришћанског подвига [Каверин 1999, 217].

Најрадикалнији у својој изјави о светости црквенословенског језика је А. Камчатнов. Он, наиме, сматра да је неки језик свет самим тим што је изразио истину [в. Камчатнов 1999, 229]. Такође, позива на то да се црквенословенски језик поштује као што се поштују иконе, те да ово

⁹⁰ В. т. 3.1.7.4.4.

поштовање буде званично одобрено и благословено од стране РПЦ. Овакво мишљење наводи у следећим закључцима на крају свог чланка:

- Словенски језик је словесна икона; РПЦ треба да га призна као светињу те Цркве, као што је признала многе храмове и иконе.
- Чување словенског језика треба да буде правило РПЦ; догматске основе за то су, у суштини, исте као и за иконопоштовање⁹¹ [в. Камчатнов 1999, 231].

3.1.12.2. ОСВЕШТАНОСТ ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИКА

За разлику од наведених ставова у предходној целини, имамо и такве у којима се такође изражава високо поштовање према црквенословенском језику, али се он, ипак, не сматра светим, будући да је ауторима оваквих ставова јасно да језик сам по себи не може бити свет, нити то треба да буде. Обично се у таквим аргументима наилази на атрибуте као што су: освештан/освећен, свештен(и), на израз "освештана употреба" и сл. Избегава се коришћење атрибута "свет" или "сакралан", премда се његов антоним – "профан", чешће помиње и приписује се савременом језику.

У једном чланку из другог периода расправе помиње се да "народни, живи језик ... нема у себи оног потребног даха светиње који једном црквеном језику даје старина" [Костић 1920, 18]. Дакле, богослужбени језик сам по себи није свет, али црквенословенски језик поседује "дах светиње". У трећем периоду расправе о постојању оваквог аргумента сведочи нам митрополит Дамаскин, који, наводећи аргументе поборника црквенословенског језика, на прво место ставља старину употребе, те освештану праксу, тј. навику у овоме, као и удаљеност од свакидашњег нашег српског профаног, "вулгарног" језика [в. Грданички 1963, 261].

М. Стаменковић, поред већ поменутог става о светости црквенословенског језика, говори и о томе да је ово "дело светог Ћирила и Методија ... у богослужењима вековима освећивано и код нас и код других словенских народа" [Стаменковић 1965, 4].

Један епископ РПЦ, почетком XX века, бранећи оправданост задржавања црквенословенског језика у богослужбеној употреби, ипак, напомиње на то да је сасвим оправдано заменити неразумљив богослужбени језик разумљивим, јер за то постоји оправдање и у Библији. Он помиње јеванђелски догађај Силаска Светог Духа на апостоле⁹²,

⁹¹ Иконопоштовање се у Православној Цркви оправдава постојањем код икона чудотворне, исцелитељске силе. Ова сила је код многих икона (нарочито Богородичних) посведочена у тој мери да су у Цркви (посебно РПЦ) установљени многи дани празновања тих светих икона. Поштује се, наравно, не сама икона као предмет, већ лик који је на њој изобразен.

⁹² В. т. 3.1.7.4.3.

када су, по његовом мишљењу, освештани језици *свих* народа. Међутим, након даљег излагања, констатује да је црквенословенски језик додатно "освештан многовековном употребом у богослужењу и постао свет", те да "у њему почива молитвена благодат"⁹³ [в. Мефодий 1917, 105-111].

Ректор Казанске духовне семинарије, Н. И. Иљмински није приписивао атрибут свет црквенословенском језику, али је говорио о томе да овај језик има "свето и религиозно значење за сваког Руса" [в. Сове 1970, 49].

У РПЦ, у једном аргументу из новијег времена, богослужбени језик се сврстава у "свештене" ствари, заједно са свиме што се на богослужење односи: свети храмови, одежде свештеника, црквена утвар итд. "Свештеним" се, пак, сматра нешто што је посвећено Богу и није употребљиво у обичном животу [в. Названов 1999, 280].

Критикујући опозицију сакрално-профано, А. Муравјов, ипак, позива на то да се црквенословенски језик у РПЦ чува као "део канонског поретка Цркве и као освештано средство богоопштења" [в. Муравјев 1999, 239-239].

3.1.12.3. СТАВ ДА ЈЕ УПОТРЕБА НЕКОГ ЈЕЗИКА ГРЕХ

Оваква мишљења својствена су оним ауторима који су заступали најрадикалније ставове, тј. били или искључиво за српски/руски, или искључиво за црквенословенски језик у богослужбеној употреби, не прихватајући никаква компромисна решења.

О томе да се употреба српског језика у богослужењу сматрала грехом, сведочи нам већ помињани случај проте Спиридона Маргетића⁹⁴, о коме анонимни српски свештеник каже следеће:

Покојног проту Маргетића у Имотском неки су назвали јеретиком само зато што је читао Јеванђеље у цркви у српском Вуковом преводу и што је учио дјецу да читају српски: Оче наш, Богородице Дјеве и Слава Оцу [Аноним 1905, 168; в. и Влачић 1935].

Имамо и такав пример става, у коме се сматра грехом настојање на враћању српскословенског језика у богослужбену употребу. Тачније, став да се под овим настојањем "крију опасни и лукави смерови" [Аноним 1888, 2].

У РПЦ има сличних ставова у полемичким расправама "конзервативаца". Карактеристичан је, на пример, став у коме се назива оскрнављеном

⁹³ У вези са благодатношћу неког богослужбеног језика, занимљив је податак да је св. Климент Александријски, који је делио човечанство на јелине и варваре, сматрао да варварски језици имају веће благодатно дејство [в. Плетнева 1994, 64], што је у супротности са уобичајеним узвишавањем управо "неварварских" језика.

⁹⁴ В. т. 2.2.5.

рука сваког ко покуша да се дотакне црквенословенског језика, "чувара речи Божијих" [в. Троицкий 1917, 134].

Сличних примера је било много кроз историју и о њима је већ било речи у претходном, другом поглављу.

Много је више ставова у којима се износи мишљење да је употреба црквенословенског језика грех, због тога што је овај језик неразумљив за паству, о чему је већ било речи у многима од наведених ставова. Ж. Михаиловић, на пример, каже: "Сносимо велику одговорност пред Богом, јер ускраћујемо вернима да у пуноћи упознају свога Творца и Његову божанску науку" [Михаиловић Ж. 1967, 9].

У РПЦ, свештенослужбеник Александар Хотовицки назива употребу неразумљивог језика речју сличном речи "грех":

Превод је, неоспорно, неопходан, јер је *злочин* изгонити људе из цркве због нераздељивости словенског језика. <...> Није сврсисходно затварати двери Православља одбијањем увођења руског језика у богослужење због лепоте саме форме црквенословенског језика [в. Балашов 2001, 140; *курзив наш*].

Према наведеним ставовима, употреба српског/руског богослужбеног језика је грех зато што се нарушава једна устаљена навика употребе другог језика, црквенословенског, те се сматра да ово мењање може нанети озбиљне последице вернима, па и самој вери. Употреба црквенословенског језика је грех због тога што се њоме не дозвољава верном народу да разуме богослужења.

3.1.12.4. ПРОТИВАРГУМЕНТИ

У вези са овим изнете су две врсте противаргумента:

- Они у којима се светост или освештаност било ког језика, уопште узев, одбацује и осуђује и
- они у којима се она не одбацује, али се сматра да се може приписати и савременим језицима, а не само црквенословенском.

3.1.12.4.1. ПОТПУНА НЕОПРАВДАНОСТ СТАВА

О неоправданости сматрања језика светим веома аргументовано говори Б. Мијач:

Не постоји свети језик. Свети је само Бог и оно шта нам Он саопштава, а језик, као средство тога саопштавања, као творевина, може имати само инструментални значај. Сакрализација језика, независно од његове гносеолошке ефикасности у делу служења, стална је опасност да се падне

у пагански фетишизам, који јесте у одвајању форми од садржаја. <...> Тако језик може постати предмет незнабожачког поклоњења, заклонивши оно ради чега постоји – служење разумевању [Мијач 1970, 1].

Д. Богдановић неоправданост сакрализације језика поткрепљује и цитатом из апостолских Посланица:

Мисао да постоји неки "сакрални" језик насупрот обичном, "профаном" језику, без икаквог је основа у еванђељу. Та мисао је израз неспособности да се сопственим осведочењем потврди истина божанског откривења да је "чистима све чисто" (Тит. 1,15) [Богдановић 1965, 5].

За свештеника Д. Силина, приписивање светости црквенословенском језику знак је псеудоцрквености. Он строго осуђује све који тако мисле следећим речима:

Ако видим да словенски текст садржај Светог Писма и молитава чини скривеним за већи део народа, <...>, и ако, без обзира на то, упорно тврдим ... да се словенски језик мора сачувати заувек, јер је он *наш* богослужбени језик на који смо навикнути, и зато што је он освештан *дуготрајном* употребом у Цркви, онда сам, очито, поборник псеудоцрквености, спреман да садржај жртвујем форми, духовно – телесном, божанско – људском [в. Балашов 2001, 93].

На крају, у вези са светошћу језика, Н. Балашов с правом поставља следећа суштинска питања:

Колико је суштини хришћанске вере, вере у оваплоћење Сина Божијег, адекватан принцип дељења људске егзистенције на сакралну и профану сферу? <...> Није ли језик Цркве призван да буде језик самог живота? [Балашов 2001, 104].

3.1.12.4.2. ДЕЛИМИЧНА НЕОПРАВДАНОСТ СТАВА

Д. Богдановић, у складу са оспоравањем постојања "сакралног" насупрот "профаном" језику, инсистира на једнакости сваког, тј. на подједнакој могућности свих језика да изразе истину, а тиме и да буду "свештени":

Језик, заправо, живи људски језик, јесте превасходно испољавање логосног, словесног, а то ће рећи – божанског у нашем животу. Отуда је сваки језик изворно, свештен и достојан Божје истине [Богдановић 1965, 5].

Пример придавања високих квалитета српском језику, веома блиских ставу о светости језика, налазимо и у другом периоду расправе у СПЦ:

Непобитна је истина, да се са српским језиком, по савршенству, не може упоредити ниједан језик, не само словенски, него ни многи други језици [Анђелковић 1921, 132].

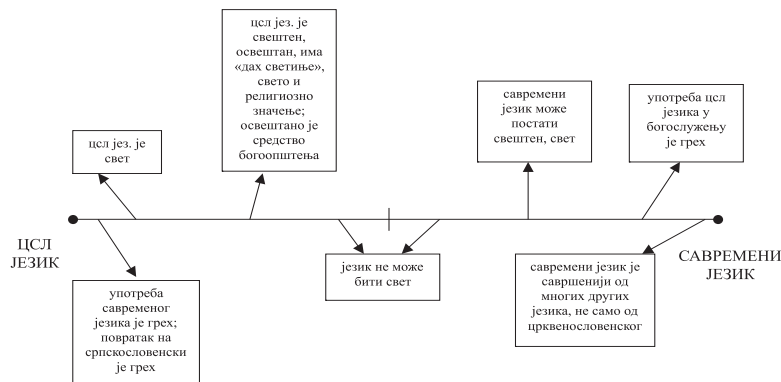
У Русији се још изразитије бранила могућност савременог језика да постане "освештан" или, чак, "свет". Оваква схватања су, наравно, заступали "новатори". Протојереј Стефан Остроумов, на пример, пише следеће:

Као што су богослужбеном употребом освештани сви ти "паки", "вину" (свагда, непрестано), "таћ" и "еда", тако ће се и милозвучна руска реч освештати и узвисити када постане посредник између Бога и човека <...> А руска реч заслужује овакву судбину [в. Балашов 2001, 106].

Један други аутор, у одговору онима који приписују особину светости црквенословенском језику, сматрајући да се само с тим језиком може "асоцирати молитвено осећање", које би се изгубило ако би богослужбени језик постао руски, каже:

То је потпуно неоснована бојазан. Да би се створиле нове асоцијације биће потребно свега неколико година, тако да ће већ у свести следеће генерације матерњи језик бити свет, као што се сада нама словенски чини таквим [в. Балашов 2001, 94].

На слици 9 приказали смо ставове у вези са светошћу богослужбених језика.

Слика 9: Графички приказ ставова према светости богослужбеног језика

3.1.13. О "ВУЛГАРИЗМУ" У БОГОСЛУЖБЕНОМ ЈЕЗИКУ

Овакви ставови су обично у вези са ставовима о "светошћу" црквенословенског а "профаношћу" српског/руског језика, или у вези са естетичким аргументима.

Већ смо видели мишљење проте Драгољуба Поповића⁹⁵, о томе да је разговорни језик, због тога што садржи вулгаризме, неприкладан за богослужбену употребу. Такође, митрополит Дамаскин нам сведочи о томе да су неки поборници црквенословенског језика српски језик називали "вулгарним"⁹⁶.

Сличним епитетима називани су потенцијални преведени изрази на терену РПЦ, као и сам руски језик. Такве мисли налазимо почетком XX века, али и много касније.

Тако, један професор црквене археологије на Петроградској духовној академији сматра да "доследна и прецизна замена словенских речи и израза руским повлачи за собом и непожељну *тривијалност* исказа" [Покровский 1906, 84], док Д. С. Лихачов износи следећа размишљања о црквенословенском језику:

То је језик благородне културе: у њему нема прљавих речи, на њему се не може говорити грубим тоном, нити псовати. То је језик који претпоставља одређени ниво етичке културе. На тај начин, црквенословенски језик има ... и висок образовни и васпитни значај. <...> Руски језик се "чисти", облагорођује у Цркви.

Затим Лихачов одобрава употребу Јеванђеља на паралелним језицима и додаје:

Руски језик нико не изгони из Цркве, али обраћање Богу, Мајци Божијој и Светима треба да буде слободно од тривијалности, без додира са псовкама и вулгаризмима [Лихачев 1999, 279].

Веома сличне мисли исказивао је на Помесном сабору 1917-1918. године епископ Методије:

Замена словенског језика богослужења руским низвешће језик молитве на степен вулгарне речи, који нас својим звуцима изводи из храма на трг. Та замена неће бити ништа друго до профанација молитве [Мефодий 1917, 113].

По мишљењу В. Асмуса, није ни могуће с тачношћу преводити богослужбене текстове, јер ће сваки превод са црквенословенског језика на савремени руски језик бити "искварен и груб" [Асмус 1999а, 226].

Став о непожељној вулгаризацији богослужбеног језика његовим превођењем ретко се поткрепљује примерима. Наишли смо само на један случај у полемици почетком XX века у РПЦ⁹⁷, када епископ прилуцки Силвестар (Силвестер) пише следеће:

⁹⁵ В. т. 3.1.3.

⁹⁶ В. т. 3.1.12.2.

⁹⁷ Цео један чланак у зборнику *Богослужбени јазик Руској Цркви* посвећен је указивању на неадекватне, а често и, по мишљењу аутора, искварене и вулгарне преводе вечерње, јутрења и литургије свештеника Георгија Кочеткова, те он обилује примерима [в. Асмус 1999б].

Како, примера ради, колоквијалним језиком исказати овакве садржаје: "Блаженно чрево, носившее Тя, и сосца, яже еси ссал" (Лк. 11, 27); "ложесна бо Твоя престол сотвори, и чрево Твое пространнее небес содела" (задостојник); "всяк мужеский пол ложесна разверзая, свят Богу" (Канон Сретења, ирмос 9) [в. Балашов 2001, 76].

Неоснованост оваквог става образложена је у многим противаргументима. Још 1905. године, неименовани српски свештеник позива се на неке друге религијске заједнице⁹⁸ у одговору онима који кажу да би се омаловажила и понизила светиња и тајанственост Божје службе кад би се употребљавао у цркви прости народни језик, на којем се у свакидашњем саобраћају исказују често ружне и скардне ријечи [Аноним 1905, 165].

Најчешће су се противаргументи заснивали на позивању на чињеницу о функционалној раслојености савременог језика, што значи да постоји могућност да се у њему створи посебан, сакрални стил. Већ смо говорили о томе како је молитвени језик замишљао протојереј Д. Поповић⁹⁹. Његов колега, Б. Матковић, на следећи начин подсећа на стилску издиференцираност савременог српског језика:

Нигдје не пише да се због баналних ријечи које има, један језик не може употребити као богослужбени језик у композицији својих лијепих и узвишених израза [Матковић 1965, 2].

Слично се изражава и Д. Богдановић, подсећајући на многе песнике и писце који су писали српским језиком:

Савремени српски књижевни језик способан је да верно пренесе све квалитете ове поезије и њено религиозно надахнуће. Језик Вука и Његоша, језик Војислава Илића и Шантића, Дучића, Ракића, Момчила Настасијевића, језик Андрића, достојан је да у своје токове прими мисао средњовековног песника свеца. Не знам, и никада нећу бити у стању да схватим како се може звати "профаним" па и "вулгарним" језик чијем се стваралаштву дивео још један генијални Гете [Богдановић 1965, 5].

У РПЦ је више било говора о овоме. Разматрања се свде на то да је сакрални стил руског језика потребно засновати или на књижевном руском језику, или на језику познатих руских проповедника. Тиме је побијена теза "конзервативаца" о томе да би руски богослужбени језик био "вулгаран", "тривијалан" и сл. Могућности и лепота савременог руског језика поткрепљивани су чињеницом да постоји превод Светог Писма

⁹⁸ В. т. 3.1.5.1.

⁹⁹ В. т. 3.1.3.

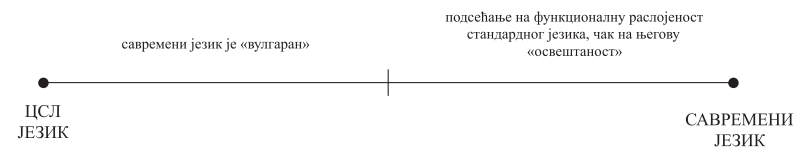
на руски језик, као и неке молитве на том језику [в. Балашов 2001, 95-97]. Свештеник В. Статиров сматра да је књижевни руски језик онај који проповедници употребљавају у храму, те да он не само није вулгаран "већ је освештан ...: на њему се редовно држе проповеди, на њему се, напоредо са словенским, чита васкршње јеванђеље". Подсећа, дакле, да "поред уличног руског језика постоји још један, другачији руски језик, чист, узвишен и свет. То је језик наших великих црквених проповедника" [в. Балашов 2001, 106]. Најизразитије је бранио овај став свештеник Д. Сиљин:

Како је могуће да је руски језик одједном постао тако лош да је, наводно, срамота и грех посветити га Богу? Колико су само наши проповедници изговорили импресивних проповеди, прожетих дубоким верским осећањем! Те су проповеди потресале срца слушалаца, и ништа "непристојно", ништа што би понижавало узвишена верска осећања није било у томе што су оне биле излагане "обичним" руским језиком [в. Балашов 2001, 95].

У својој полемици са Певницким, он је износио и поједине примере како би могли неки изрази да се преведу, а да не звуче "вулгарно", "непристојно" и сл.¹⁰⁰ Све ово је већ питање изграђивања посебног стила савременог језика, о коме је већ било речи¹⁰¹.

Поменућемо, на крају, да није тачно да се црквенословенске речи и конструкције не користе и у шалама, анегдотама и сл. Како наводи Балашов, овај обичај је био раширен како у XIX, тако и почетком XX века, а и Даљев Речник пословица такође даје доста примера потпуно профане употребе црквенословенских речи и обрта [в. Балашов 2001, 79].

На слици 10 видимо да су аргументе о "вулгарности" савременог језика износили аутори који су преферирали црквенословенски језик у богослужбеној функцији (лева страна скале). На десној страни скале, пак, налазе се искључиво противаргументи (дакле, не постоји став о "вулгарности" црквенословенског језика, ако овде не убројимо напомену Балашова о профаној употреби црквенословенских речи и обрта).

Слика 10: Графички приказ ставова према "вулгарности" богослужбеног језика

¹⁰⁰ Тако, предлаже да се "Отверзу уста моя" преведе са "Отверзу уста мои", а не, како је његов опонент предлагао, са "Откроу рот свой". Детаљније в. Балашов 2001, 98.

¹⁰¹ В. т. 3.1.3.

3.1.14. МУЗИКОЛОШКИ АРГУМЕНТИ

Овде се ради о ставовима које су износили углавном заговорници чувања црквенословенског језика. Они говоре о томе да је или немогуће, или веома тешко пренети мелодијске обрасце на текст савременог језика. Осим тога, у вези са овим, као аргумент је изношена и већа поетичност црквенословенског језика. Често су овакви ставови ишли заједно са претходно разматраним аргументом о вулгарности савременог језика.

У СПЦ налазимо много умереније одбране овог мишљења. Тако, један јеромонах, након консултовања с колегама и верницима, констатује да не треба преводити богослужбене текстове (осим *Јеванђеља* и *Апостола*), зато што је богослужење на црквенословенском "далеко лепше због своје поетике" [Ковачевић 1967, 11]. Залажући се за превођење богослужбених текстова на српски језик, Стефановић указује на проблеме превођења који се тичу управо поетичности. Готово цео свој чланак он посвећује вези између текста и мелодије, као и важности тога да језик преведених текстова има поетску снагу [в. Стефановић 1969, 105-109].

Много радикалније изјаве долазе са терена РПЦ. Као најрепрезентативнију издвајамо следећу:

Целокупно наше црквено појање органски је, нераскидиво повезано са речју богослужбеног текста; тој је речи примерено и без ње је незамисливо. Изменити тај текст значи разорити ову живу, вековну везу, разорити, заједно са речју, целокупно црквено појање и деформисати чин богослужења. <...> Ставите уместо словенског текста извештачену, усиљену руску реченицу – изгубиће се цезура, и ритам, и смисао сваке појединачне реченице, и целокупан склад појања који проистиче из примерености тексту [Победоносцев 1907, 80].

Међутим, чак и заговорници превођења су указивали на овај проблем. Такав је случај једног свештеника у СПЦ, чији став се јавља као критика већ постојећих преведених богослужбених текстова на српски језик:

Досадашњи преводи нису добри, јер се у њима није пазило на број речи, слоге, на место консонаната и вокала и ритам – како би класична црквена мелодија остала неизмењена. <...>. Не заборавити да је богослужбени текст надахнута религиозна поезија [Андровић 1967, 6].

Колико је мишљење о поетичности неког језика ствар укуса, говоре нам и поједини, сасвим супротни ставови претходно наведеним. Тако, у трећем периоду полемике објављено је једно мишљење о томе да је "најпоетичнији управо матерњи језик". Ауторка наводи и пример текста на црквенословенском, па на српском језику, закључујући да

је поетичнији управо други текст, у којем је преводилац, епископ бачки Иринеј, заиста и водио рачуна о рими и поетичности уопште [в. Михаиловић 1968, 6]. Слична је и једна изјава у РПЦ, са Вјатског епархијског скупа 1906. године, у којој се акценат ставља на потпуно негирање поетичности – црквенословенског језика! То је изјава сеоског свештеника, чије је мишљење да је црквенословенски језик мртав, те из тог разлога "чини ... лепоту црквене поезије, која се ни са чим не може упоредити, потпуно непримеђеном" [в. Балашов 2001, 33].

Поједини аутори настоје да умање важност богослужбеног појања уопште:

Мисли се да ће се криза богослужења пребродити извесним појачким благољепијем. <...> Али само појање не може да замени (или надокнади) потребу народног језика у богослужењу. Музика служи пријемљивости и примењености богослужбеног логоса, а не уживању [Мијач 1970, 2].

У РПЦ, као одговор Победоносцеву на тезу о нераскидивој повезаности појања са речју богослужбеног текста, Н. Дроздов указује на мноштво примера из богослужбених књига, који указују на то да се много пута по истом мелодијском обрасцу поју различити богослужбени текстови. Тако, на пример, наводи да у једној богослужбеној књизи, *Октоиху*¹⁰², пише: "по истом напеву певати и остале ирмосе" и додаје:

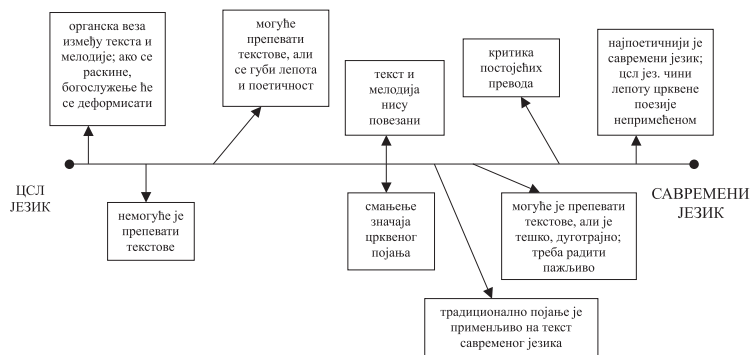
Сви по истом моделу: може ли се онда говорити о нераскидивој вези мелодије и текста? Сваки ирмос има своју посебну тему: један говори о фараону, други о Јони, трећи о Вавилону, а мелодија је јединствена [в. Балашов 2001, 109].

Један други аутор, пак, не одричући сасвим поменути тезу Победоносцева, указује на то да треба да се настоји на *постепену* увођењу руског језика, те да, у прво време, док не дође до појаве "музичких остварења високих уметничких квалитета са новим, руским текстом", треба задржати већ постојеће мелодије на црквенословенском језику. Сматра, такође, да "традиционално осмогласно појање није тешко применити на руски текст", дотичући се и проблема световног карактера хорског певања, којег, свакако, треба избацити, а проблеми препевавања највише су и везани за њега [в. Балашов 2001, 108]¹⁰³.

Музиколошке аргументе приказали смо на слици 11.

¹⁰² *Октоих* је црквена богослужбена књига за појце која садржи молитве и песме за сваки дан у седмици. Подељена је на осам гласова (отуда и назив, који у преводу са грчког значи "Осмогласник"), који се мењају сваких седам дана.

¹⁰³ Сведоци смо чињенице да многе богослужбене текстове на српском језику појци са искуством и надареношћу веома лепо поју. О овоме ће бити речи и у т. 4.3.12.

Слика 11: Графички приказ музиколошких аргумената према богослужбеним језицима

3.1.15. АРГУМЕНТИ У ВЕЗИ СА СЕКТАШТВОМ

Позивање на употребу народног језика у богослужењу у пракси разних секти било је веома често у полемикама. У СПЦ овај аргумент није изношен у првом периоду расправе. У другом периоду га налазимо на једном месту, где се само констатује да је један од разлога због којих сектантство "осваја" и тај што се "служи народним језиком" [Вујић 1940, 9]. Трећи период расправе доноси више чланака у којима се разматра и ова тема. Поменути Вујићев став на сличан начин наводе: Грданички 1963, 263; Габоров 1963, 3 и Матковић 1965, 2. У Русији је исти аргумент изнет најпре у *Ставовима епархијских архијереја* [в. Балашов 2001, 31], а на епархијском скупу у Кијеву Комисија за борбу против секти тражила је разумљивије богослужење [в. Балашов 2001, 38]. Сматрало се, дакле, да је или главни, или бар један од најважнијих разлога масовног приласка сектама – неразумљивост богослужења. Интересантно је навести нека размишљања руских свештеника. Један од њих је веровао да би увођењем руског језика потпуно нестао проблем преласка народа у секте, те да би "дан увођења богослужења на руском језику уистину био дан тријумфа Православља у Русији". Други је, пак, сматрао да би се у том случају и секташи вратили Православљу, те би "сви заједно славили Бога на свом матерњем језику" [в. Балашов 2001, 60]. Један тецк, који је био на војној служби, забринут због преласка многих својих војника у баптизам, писао је следеће:

Секташи своје учење граде на темељу речи Св. Апостола Павла – да је, вели, боље казати неколико речи али разумљивих, неголи много речи изговорити, а на непознатом језику [в. Балашов 2001, 149].

Поред мишљења која смо изнели, постојао је и сасвим супротан аргумент у вези са сектантством. Наиме, сматрало се да управо богослужење на савременом српском језику подсећа на секташе, те да овај језик баш из тог разлога што га користе секташи не треба употребљавати у православном богослужењу. Овакав аргумент износи Ј. Олбина: "Имао сам прилику да у западним нашим областима чујем примедбе да српски језик у литургији подсећа на не много популарне унијате" [Олбина 1963, 7]. У одговору на овај став, С. Габоров [1964, 5] пише следеће:

Олбина тврди да се народним језиком служе унијати и да је то први разлог њихове непопуларности. Историја СПЦ, посебно Карловачке митрополије, јасно доказује који су разлози непопуларности унијата¹⁰⁴.

У РПЦ је било и оних који су чак сматрали да је појаву секти у Русији *изазвао* превод Светог Писма на руском језику:

Док обичан народ није поседовао превод Библије на руски језик, он је веровао у простоти срца, а са појавом Библије на руском језику почео је да је чита, а затим и да произвољно схвата и тумачи нејасна места из Библије; последица тога била је појава секти у Руској цркви [в. Балашов 2001, 84].

Слично је сматрао Пјевницки, слажући се са мишљењем већ поменутог ректора духовне семинарије Иљминског, који је много радио на превођењу богослужбених књига на језике мањина, али је био и ватрени "заштитник" црквенословенског језика. Наиме, Иљмински је сматрао да припадници других вероисповести много боље од самих Руса увиђају вредност црквенословенског језика за Русију уопште. У циљу аргументовања овог става, он наводи мишљење једног протестанта, који је тврдио да је најопаснија сила за Руску цркву *Нови завет* на руском језику, те да, од како постоји та књига, Црква се све теже бори са сектама, а страни мисионари је, управо због настојања на придобијању присталица, са великом упорношћу шире [в. Певницкиј 1907, 91-92]. Уосталом, пита се још Пјевницки, зар хришћанима доликује да се угледају на секташе, отпале од св. Цркве, и додаје:

Одбацивши црквенословенски језик при узношењу својих молитава, они су скинули свештени покров са израза својих религиозних осећања и обукли су их у просту, свакидашњу одећу, преко чега је дошло до посветовњачења и понижења њиховог богослужбеног чина [Певницкиј 1907, 101].

¹⁰⁴ В. т. 2.2.6.

Овај аргумент у РПЦ могао је много више да се разрађује и због распрострањености деловања ове Цркве и на неке неруске парохије. Тако је свештеник Захарија Мјасњиков, служећи у месту у којем су живели како Руси тако и Чуваши, приметио да (крајем XIX и почетком XX века) међу првима има доста оних који одлазе из Православне Цркве у окриље других конфесија, док код других то није случај. Као главни разлог оваквог стања овај свештеник наводи вршење богослужења на матерњем језику у чувашким парохијама. Он такође сматра да су Татари, који су још у XVI веку били масовно пришли Православљу, заслугом светитеља Гурија и Варсонуфија, били почели да отпадају од Цркве зато што је њихов матерњи језик био избачен из богослужбене употребе. Ово је донекле спречено захваљујући Иљминском, за кога смо и рекли да је заслужан за превођење богослужбених књига на мањинске језике [в. Балашов 2001, 65].

Већ смо видели да је често један исти став изношен у одбрану и једног и другог језика. Можда најизразитији пример налазимо управо у вези са сектантством. Наиме, капитулација пред сектантством је:

- остајање при црквенословенском богослужбеном језику и
- увођење руског¹⁰⁵ језика у богослужење.

У СПЦ, прво мишљење заступа Б. Мијач:

Погрешно је мишљење да би се православност повредила увођењем народног језика због околности што се њиме служе и други, нарочито сектанти. Није православност у језику, већ у садржају који се њиме изражава. Мерило ортодоксије је вера и живот по вери, а не старина језика. Старовјерци су остајали уз стари богослужбени језик, а ипак били сектанти ... Не смемо српски језик препустити сектама, а ми се повући у златни музеј (за многе већ немуште) црквенословенштине [Мијач 1970, 2].

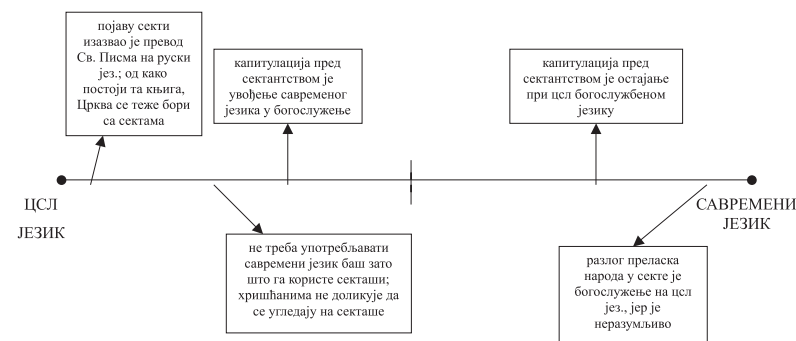
Сам израз "капитулација пред сектантством" је из РПЦ и потиче од једног свештеника, заговорника другог наведеног става. Одговарајући овом свештенику, његов колега брани први став:

Из историје Цркве види се да су једне традиције одлазиле у прошлост и уступале место другима <...> И уколико Црква, пренебрегавајући историјско искуство, одбија уношење било каквих интервенција због бојазни од раскола, то уистину значи капитулацију [в. Балашов 2001, 112].

Друго мишљење, осим поменутог свештеника који је изнео бојазан да би увођење руског језика у богослужење могло да се доживи као капитулација Православне цркве пред сектантством, заступа још један свештеник РПЦ, који каже:

Богослужење на руском језику може Цркви нанети више штете, тиме што ће додатно потенцирати раскол, него користи од евентуалног повратка расколника у њено окриље [в. Балашов 2001, 85].¹⁰⁶

Овим смо дошли до нове теме, односно новог става изношеног у полемикама, уско повезаног са ставовима о сектантству. Аргументе у вези са секташтвом, пак, приказали смо на слици 12.

Слика 12: Графички приказ ставова о повезаности између сектантства и избора богослужбеног језика

3.1.16. РАСКОЛ

Опасност од раскола је један од главних аргумената присталица црквенословенског језика. Свакако да је, услед другачијих околности о којима је већ било речи¹⁰⁷, овај став био много више заступљен у РПЦ. Ипак, на опасност од раскола позивају се и присталице црквенословенског језика у СПЦ, према тек у трећем периоду расправе:

Замена црквенословенског језика у богослужењу са савременим, или некаквим искованим српским језиком, може да донесе само штете нашем Православљу и Светосављу, да изазове збрку и пометњу у нашем веровању, да породи штетну и убитачну смутњу и бескрајне расколе у Цркви [Стаменковић 1965, 4].

У РПЦ је најчешће било позивање на нама већ познате последице реформе патријарха Никона. О томе је говорио Пјевницки [в. Певницки 1907, 89], али је најдетаљнији у образложењу оваквог става био свештеник Виноградов:

¹⁰⁵ У СПЦ није било оваквог става, бар не експлицитно исказаног. Из тог разлога наводимо само руски језик.

¹⁰⁶ У вези са сектантством, в. и став Мамонова у т. 3.2.2.

¹⁰⁷ В. т. 2.2.6.

Народ не разликује идеју од форме у којој је та идеја отелотворена. У свести обичног народа религија се идентификовала са култом. Ако не верујете овој констатацији, загледајте се мало пажљивије у руску историју <...> Једна тако крупна реформа као што је замена словенског богослужбеног језика руским у условима садашње необразованости огромног дела народа поставиће темељ новом <...> страшном расколу. Тај раскол прети да у потпуности уништи Руску православну цркву. Не сме се сметнути с ума чињеница да она има опасног непомирљивог непријатеља – староверце <...> И најмања иновација у Православној Цркви биће довољна да маса народа из православних храмова нагрне у молитвене домове старовераца! Народ неће дати свештени језик Цркве! Народ неће допустити изгон словенског језика!

Ипак, он на крају оставља могућност да се могу створити и нешто другачији услови, који ће проузроковати измену стања:

Разуме се, историји се не може указивати пут. Могуће је да ће се временом створити повољни услови за замену словенског богослужбеног језика руским [в. Балашов 2001, 83].¹⁰⁸

Уследило је уобичајено мноштво противаргументата. У СПЦ, наведеном ставу Стаменковића супротстављена је следећа тврдња, аргументована примерима из друге помесне Цркве и из сопствене прошлости:

Промена богослужбеног језика не би била "раскол и сметња у нашој Цркви" (наводи Стаменковићев став – прим. наша). Средњевековна Србија је заменила грчки језик српским, а Румунска православна црква служи се румунским језиком, па нису проглашене расколницима [Габоров 1965, 4].

У РПЦ, у следећим противаргументима које наводи Плетњова, садржи се већина ставова изнетих током полемике у првој четвртини XX века:

- У Бугарској и Србији увођење тамошњих савремених језика није довело до раскола;
- Староверство се појавило више због агресивног начина спровођења реформи него због садржаја исправљених књига;
- Нема богословских разлога за раскол [в. Плетнева 1994, 64].

Поред оних који су, због опасности од раскола, били против било какве промене, било је и других, који су сматрали да раскол може да изазове не промена богослужбеног језика уопште, већ самовоља и неједнообразност у промени. Тако је, у РПЦ, митрополит Агатангел

¹⁰⁸ Због бојазни од раскола, као што знамо, новоисправљене књиге, које су штампане почетком XX века, биле су без напомена о томе да садрже исправке (в. т. 3.1.1.).

говорио против самовољних увођења иновација, које "могу да изазову смућење савести верних, погубни раскол међу њима, пораст бешчашћа и осећај безизлазности" [в. Балашов 2001, 164].

Било је, такође, и другачијих позивања на прошлост поред поменуте опрезности због лошег искуства у вези са Никоновом реформом. По мишљењу Д. Силина, на грешкама из прошлости се учи, али оне не треба да буду препрека даљим настојањима на променама:

Оно што се догодило у прошлости догодило се због личних грехова представника обеју супротстављених страна. Много је било грешака; али на грешкама се учи, оне не треба да изазивају пренераженост и панику <...> Прошлост нас је научила многоме. Данас је могућна реформа једино у строго црквеном духу: уз изјашњавање и сагласност свих верних, без трунке насиља, са трепетним поштовањем постојећег обреда, са неопходном слободом упражњавања и старог и новог [в. Балашов 2001, 111].

На тај начин, по мишљењу овог свештеника, раскол се може избећи.

На крају, на слици 13, на нашој замишљеној скали, графички смо приказали ставове које смо изнели у овој целини.

Слика 13: Графички приказ ставова о повезаности између богослужбеног језика и раскола у Цркви

3.2. НЕМИСИОНАРСКИ АРГУМЕНТИ

До сада је било речи о ставовима према богослужбеном језику који су на овај или онај начин били првенствено мисионарски, било да је у њима истицана преференција црквенословенског, било савременог језика. Поред ових, постоје и ставови према богослужбеном језику који истичу функцију овог језика у стварању осећања јединства, социјализације у литургијској заједници¹⁰⁹, залазећи понекад, као што ћемо видети, и у област политике. Овакве ставове бране првенствено присталице

¹⁰⁹ В. т. 2.2.2.

црквенословенског језика, којима је, у одговору, супротстављен и низ контрааргумената. Овде сврставамо:

- ставове у вези са национално-културним интересом;
- ставове у вези са ширим, словенским интересом;
- ставове у склопу ширих црквених или друштвених реформи и
- ставове који истичу важност богослужбеног језика за живот Цркве уопште.

3.2.1. СТАВОВИ У ВЕЗИ СА НАЦИОНАЛНО-КУЛТУРНИМ ИНТЕРЕСОМ

У СПЦ ови ставови углавном, иако не сви, иду у прилог српском језику као богослужбеном, будући да се износе као одговор присталицама црквенословенског језика, нарочито онима који истичу његову битну улогу у функцији сједињења са словенским православним народима и њиховим помесним Црквама.

Супротно томе, у РПЦ ови ставови иду углавном у прилог црквенословенском језику, а подстакнути су аргументима "новатора" о потреби увођења руског језика у богослужбену употребу.

Ова разлика у ставовима свакако да има везе и са доминантношћу Русије у односу према другим словенским земљама. Наиме, Србија као мања држава има много више потребе да истиче *своје*, него што то има Русија, која може да задржи доминантност на многим другим пољима поред језичког. Осим тога, не треба заборавити да је данашњи црквенословенски језик, у ствари, руска редакција старословенског језика, те је и то разлог због кога Руси могу више да се идентификују са овим језиком.

У Србији је само кратко било присутно мишљење да је превод Новог завета повреда националних интереса. Због тога је, на захтев митрополита Петра Јовановића, било забрањено растурање Вуковог "Новог Завјета". У своју одбрану, као што је познато, 4. новембра 1847. год., Вук је писао о свом патриотизму и љубави према Српској цркви и народу следеће:

Ја нашу православну цркву љубим и поштујем колико и какав Србин, и низашто на овоме свијету не бих је изневјерио и своје вјере промијенио. Срамота би било данас Србима доказивати моју љубав к народу нашем, кад је она позната у цијеломе свијету и код другијех народа, а коме је год позната моја љубав к народу нашем, онај не може вјеровати да бих ја могао не љубити и не поштовати своје цркве, која је с језиком упоредо наша највећа и најдрагоценија народност [цит. према: Никитовић 1963, 5].

Протојереј Д. Никитовић сматра да би било од великог националног интереса "да је у томе преломном времену за српску књижевност било довољно разумевања, смелости и далековидости да се Вукова реформа пренесе и на црквени терен" и додаје да би "сасвим друкчија била слика црквености српскога народа" [Никитовић 1963, 5].

У првом периоду расправе наилазимо на највише оваквих ставова, будући да је у то време било говора и о повратку српскословенског језика у богослужбену употребу. Тако Новаковић позива на "обнављање једне наше народне и историјске особине", тј. на српско читање црквенословенских богослужбених текстова:

Данас пак, кад је ново време, оснивајући сав свој рад на развићу народности, обогатило наше народне тековине прекрасном и сјајном обрадом нашега народнога језика у језик књижевни, кад се тим језиком све пише и ради у животу, шта може бити природније и логичније него да се помишља на повраћање и српскога читања у црквеном словенском језику [Новаковић 1889, 3, 167].

Он истиче као важну чињеницу због које заговара идеју повратка на српскословенски језик у богослужењу, то да је српски народ управо на српскословенском почео гајити и чувати хришћанску веру и своју народност [в. Новаковић 1889, 2, 85].

У већ помињаном писму министра Кујунџића, такође се наглашава национални елемент, кроз не само повратак на српскословенски језик, већ и свечаније празновање српских, а мање осталих Светитеља Православне цркве [в. Кујунџић 1887, 419].

У истом периоду се говори и о српском богослужбеном језику као једном од начина изграђивања и чувања националног идентитета. За свештеника Б. Кузмановића, треба настојати на увођењу српског језика у богослужбену употребу, јер је циљ "слободни, независни и посебни (органички) сваковрсни развитак свакога словенског народа појединце" [Кузмановић 1872, 8].

Други период расправа о богослужбеном језику СПЦ доноси монографију архимандрита Трбојевића, који сматра да би требало "нашу цркву мало више национализовати". У том циљу, он предлаже не само увођење српског језика у богослужбену употребу, него и увођење народних мелодија у богослужбени чин, ритмизацију по угледу на народну версификацију (увођење десетерца), па и стварање оригиналног српског богослужбеног песништва [в. Трбојевић 1931, 26-27].

У трећем периоду расправе разматра се питање богослужбеног језика у вези са националним интересом српског народа у дијаспори. Износе се два различита аргумента:

1. чување црквенословенског богослужбеног језика у дијаспори је од националног интереса;

2. за одржавање националне свести у дијаспори корисније је увести савремени језик у богослужбену употребу.

Прво мишљење заступа Ј. Олбина, критикујући настојања на увођењу српског стандардног језика у богослужење и сматрајући да би

у том случају, у дијаспори ... требало да буде преведен богослужбени језик на језик нове отаџбине, и тада ће те наше црквене општине бити изгубљена зрна [Олбина 1963, 7].

Супротно мишљење износи С. Габоров [1964, 5]:

Исељеницима би добро дошао народни језик у богослужењу.

Били би у бољој могућности да код својих млађих побуде више воље и љубави за језик старог краја.

Један савремени став је у сагласности са овом другом аргументацијом, с тим што је проширен разматрањем ситуације у крајевима са вишенационалним саставом, где је такође потребније увођење савременог језика у богослужбену употребу [Кончаревић 1996, 65]. Резултати анкете ће потврдити овај став¹¹⁰.

Конечно, након детаљног прегледа ставова према богослужбеним језицима у СПЦ и разматрања проблема уопште, недавно је закључено да би "радикално одбацивање традиционалног богослужбеног језика знатно осиромашило пуноћу српске културе и повукло за собом сужавање народног и црквеног идентитета Срба" [Кончаревић 1997, 210], јер је "очување традиционалног богослужбеног језика у Цркви ... представљало живу спону са древном словенском и српском културом" [Кончаревић 1996, 63]. Видећемо да резултати наше анкете у великој мери подржавају овај став¹¹¹.

У РПЦ, као што смо рекли, велики је број ставова у којима се истиче да је чување црквенословенског језика од национално-културног интереса за Русе. О томе најбоље сведочи прва прихваћена теза на заседању подсекције за богослужбени језик, одржаном у време Сабора 1917-1918. године:

Словенски језик у богослужењу представља велико, свештено наслеђе наше црквене старине, и зато је неопходно чувати га и одржавати као основни језик нашег богослужења [в. Каверин 1999, 366].

Према једном ставу, запостављање црквенословенског језика у богослужењу нанело би много штете руском књижевном језику, па чак би дошло и до слабијег разумевања потоњег језика:

¹¹⁰ В. т. 4.2.3.

¹¹¹ В. т. 4.3.5.

Наш црквенословенски језик представља велику ризницу нашега духа, он је драгоцен извор нашега народног говора, њиме се тај говор надахњује. <...> Јер тај је језик од искона матерњи нашем народу, он га доживљава као свој; на његовој основи формирао се нормални, класични склоп руског језика, и што језик књижевности више одступа од тога корена, то је он искваренији, то је у њему мање конкретности и јасноће, а то значи да је он утолико народу мање близак и мање разумљив [Победоносцев 1906, 80].

Слично је констатовала и А. А. Плетњова, сматрајући да ће једна од последица избацивања црквенословенског језика из богослужбене употребе бити та "да ће наши унуци морати да читају књижевност XIX века у преводу или адаптираној варијанти". Њено је мишљење да је Пушкинов језик, који садржи доста словенизама, разумљив добрим делом захваљујући "подршци" богослужбеног језика [в. Плетнева 1994, 66]. А. Камчатнов се позива на спис великог научника М. В. Ломоносова *О пользе книг церковных в российском языке* у одбрани тезе да је захваљујући словенском језику било обезбеђено јединство руског језика и руске културе [Камчатнов 1999, 227]. У том правцу иду и размишљања Д. С. Лихачова, који сматра да је црквенословенски језик чувар речничких резерви руског језика и стални извор његовог разумевања, те да би његово одбацивање у богослужбеној употреби довело до пада културе у Русији [Лихачев 1999, 279]. Он, такође, указује на смањење могућности разумевања руске културе првих векова као последицу одбацивања језика који су у својим делима користили многи руски писци [Лихачев 1999, 278].

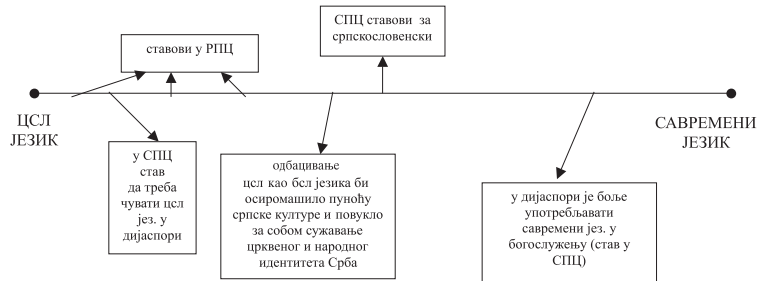
У вези са овим можемо поменути и једно слично расуђивање у СПЦ, које је новијег датума, а тиче се повезаности између културе и црквенословенског језика. Наиме, епископ Д. Крстић, иако се залаже за то "да живи језик народа ... буде и богослужбени језик тог народа", ипак, препоручује и познавање црквенословенског језика, у циљу одуживања и одавања поштовања Св. Кирилу и Методију. Међутим, за ово није довољно само знање језика. "Ревнител мора и да се понаша 'црквенословенски'". Под "црквенословенским понашањем" владика мисли на такав живот који подразумева у човековој души "неизглаголиву љубов према Богу Који је диван у светима Својим", и завршава:

А незаборавив старословенски литургијски језик имаће за све Словене јединиту драж и лепоту њихове "прве-љубави" са Богом, њиховога тврдог обећања да ће само Његови бити "до скончанија вјека...". На том мистичком венчању Словенства са

Богом стоје са свећама кумовске радости два брата светитеља
– Кирило и Методије [Крстић 1996, 16-17].

Помињањем Словена и словенства кроз цитат владике Д. Крстића уједно смо увели и нашу следећу тему.

Као и већину осталих ставова, и ставове у вези са национално-културним интересом, сместили смо на скалу. Напомињемо да се на левој страни скале углавном налазе ставови које су износили руски аутори (осим два доле наведена) (в. слику 14).

Слика 14: Графички приказ ставова о повезаности између богослужбеног језика и национално-културног интереса

3.2.2. СТАВОВИ У ВЕЗИ СА ШИРИМ, СЛОВЕНСКИМ ИНТЕРЕСОМ

Ови ставови се тичу функције црквенословенског језика у сједињавању словенских православних народа (и)ли њихових помесних цркава, те често, као што ћемо видети, садрже и политичке аргументе. У СПЦ се црквенословенском језику приписивала ова функција у највећој мери у првом периоду расправе, када је и друштвена и државна повезаност са Русима била, иако у опадању¹¹², ипак, још увек веома висока. Поједини полемичари овог периода и не постављају питање увођења српског језика у богослужбену употребу, већ само српскословенског. Императив је у то време још увек био приближавање старословенском језику. Већ знамо да је један од разлога што је прихваћен рускоцрквенословенски језик у народу и тај што се мислило да је ближи старословенском, тј. језику Св. Кирила и Методија. Супротно томе, у већ поменутом¹¹³ најстаријем чланку у ком се разматра проблем богослужбеног језика, изнети су аргументи у

¹¹² В. т. 2.2.6.

¹¹³ В. т. 3.1.12.1.

прилог већој блискости српскословенског са старословенским језиком, а не рускословенског [в. Вукадиновић 1868, 122]. Овај свештеник сматра да је велика улога истог богослужбеног језика код Срба, Руса и Бугара у одржавању њиховог јединства, те, стога "није саветно о томе помишљати, да ли би боље било у цркви словенској заменити општи црквени језик народним, код нас дакле србским" [Вукадиновић 1868, 121].

Нешто касније, реагујући на тежњу ка повратку српскословенског језика у богослужбену употребу, и видећи у њој чак политичку опасност, а у њеним присталицама политичке непријатеље, анонимни аутор пише следеће о јединству словенских православних народа:

Наши непријатељи врло добро знају да снага српског народа – као једног од најјачих грана словенског племена – лежи у духовној заједници осталих словенских племена, а понаособ у блиској несавладивој и дубокоукорењеној заједници са руским народом. Дакле ваља поколебати још и то. Ваља очупати ону жилу, која најјаче спаја дух ова два народа, народ српски и народ руски, а то је наша Православна црква. И тако ти "услужни духови" у Србији опет у име "самосталности" изиђоше са предлогом да се наше свете црквене књиге, које су писане старим руско-словенским језиком преведу на стари српско-словенски језик. Овај предлог изнет је, као што смо дознали, пред синод. Разуме се, да је овај предлог огрнут нимбусом патриотства и независности али се под овим крију опасни и лукави смерови [Аноним 1888, 2].

Одговарајући на овакво реаговање, као поборник српскословенског језика, С. Новаковић не придаје никакав значај богослужбеном језику кад је у питању јединство између Срба и Руса, већ тврди да ће се и од тада, као и до тада "Срби и Руси зближавати кад год и једни и други узмогу имати уверења, да једни другима могу бити од политичке користи" [Новаковић 1889, 3, 171].

Из овог периода је и већ поменути став Б. Кузмановића¹¹⁴, супротан овде наведеним, у коме се не придаје значај заједници православних Словена, већ се тежи посебном развоју сваког словенског народа, а тиме и посебних богослужбених језика.

Дакле, само у Новаковићевом ставу нема мешања политике и богослужбеног језика, док у осталима има. То је било време учесталих сличних полемика о словенству, о чему сведочи и непотписани чланак у часопису "Гласник православне далматинске епархије": *Словенска*

¹¹⁴ В. т. 3.2.1.

литурђија. Овај чланак је реаговање на научну расправу професора Брикнера *Солунска браћа Кирил и Методије*, у којој се тврди да је рад ове браће "допринио раздјељењу Словенства међу Римом и Византијом, а скуп знања потекао из њиховог рада био је за Словенство ништав". Аутор чланка брани управо супротан став, наводећи велики значај Св. Кирила и Методија, богослужења на словенском језику, народне словенске јерархије, и додајући:

Прави пријатељи Словенства само могу да пожале, што плодовима апостолскога труда св. браће нијесу се укористили и западни Словени, јер судби и Чеха и Хрвата и Пољака, много је шкодило управо то, што нијесу имали националну цркву [в. Аноним 1904, 82-85].

Додајмо још да се, на самом крају овог периода, у последњем чланку, износи и један противаргумент, који се јавља и као последица познавања тадашњих прилика у РПЦ¹¹⁵. Овај противаргумент наводи анонимни српски свештеник. Наиме, увођење српског језика у богослужбену употребу не би представљало одвајање од осталих православних Словена, будући да и "Руси хоће данас да замијене у цркви онај језик са народним својим језиком" [Аноним 1905, 164].

У другом периоду расправе о богослужбеним језицима СПЦ још увек се придаје велики значај словенској православној заједници. Допуштајући делимично увођење српског језика у богослужбену употребу, Б. Димитријевић, ипак, налази да "томе не би требало приступити пре договора и споразума са осталим словенским Православним црквама". Такође, сматра да управо ради јединства с њима треба сачувати поједине делове богослужења на црквенословенском језику [Димитријевић 1925, 362]. П. Ђорђић, пишући о изговору црквенословенског језика, наводи "да се руски начин читања одржао и ... да се тиме јаче истакне јединство са руском црквом" [Ђорђић 1931, 238].

Конечно, трећи период полемике у СПЦ доноси више противаргументата тези о значају црквенословенског језика у одржавању јединства са другим православним словенским народима и њиховим црквама. Иако нема много ставова у којима се износи поменута теза (материјал нам нуди само мишљења нама већ познатих присталица црквенословенског језика: в. Стаменковић 1965, 4 и Олбина 1963, 7), сведочанство њеног присуства налазимо у чланку проте М. Андровића, који сумира ставове о богослужбеним језицима и, наводећи разлоге у прилог

¹¹⁵ Управо те године у Русији се поставља питање увођења руског језика у богослужбену употребу.

црквенословенском, на првом месту истиче: "зато што потпомаже идеју панславизма" [Андровић 1967, 6].

Одговарајући на Стаменковићево мишљење, свештеник Спасоје Габоров, не одричући потпуно важност богослужбеног језика у спајању са осталим словенским православним народима, сматра да ово није пресудно, него да постоје значајније ствари које нас спајају [в. Габоров 1965, 4]. Своја размишљања у прилог савременом језику у богослужењу, а против тезе о значају богослужбеног језика за заједницу православних Словена, један свештеник исказује овако:

Зар због евентуалног одласка нашег човјека или групе у Бугарску или Русију или обратно, треба оставити неразумљиви богослужбени језик у употреби, као да није циљ богослужбеног језика да омогући човјеку његово спасење, водећи га ка духовном усавршавању до царства Божијега [Матковић 1965, 2]¹¹⁶.

Следећи став, из истог периода расправе, обједињује оправданост две функције црквенословенског језика: интеграције међу припадницима сопственог народа и интеграције међу православним Словенима: "Црквенословенски језик не само да је обједињујуће средство православних словенских цркава – он је обједињујуће средство у нашој властитој цркви" [Олбина 1963, 7].

Будући да је у историји СПЦ дошло до промене богослужбеног језика, не можемо говорити о функцији богослужбеног језика у интеграцији са свим минулим покољењима. У РПЦ се управо ово износи у многим ставовима. Тако је, на пример, Пјевницки говорио о великој важности чињенице да

онако како су се наши преци молили Богу, почевши од савременика Ћирила и Методија који су још тада примили хришћанство, тако исто (са небитним изменама) изражавају своја мољења и данашњи служитељи Цркве" [Певницкий 1907, 87].

Слично је и једно савремено мишљење, допуњено констатацијом да црквенословенски богослужбени језик "помаже словенским народима да сачувају духовни, културни и национални идентитет" [в. Асмус 1999, 225-226]. О обједињавајућој улози црквенословенског богослужбеног језика како међу православним Словенима, тако и међу минулим и садашњим

¹¹⁶ У материјалу којим располажемо није било ставова директно супротстављених овоме, али нам овај аргумент сведочи о њиховом постојању. Такав је један став епископа Силвестра из РПЦ: "У Чешкој и Бугарској, Србији и Црној Гори, свуда ће православни хришћанин у светим храмовима данас чути на блиском му црквенословенском језику реч Божију и црквене молитве, и јасно ће осетити своје духовно заједничарење са Господом Богом и са људима" [в. Балашов 2001, 81].

генерацијама Руса а и данас, међу Русима у Руској граничној цркви и РПЦ, говори и Д. С. Лихачов [в. Лихачев 1999, 278].

Поред духовно-културног значаја, Балашов помиње, анализирајући ставове присталица црквенословенског језика, да за њих овај језик има можда и политички значај [Балашов 2001, 81]. Видели смо да је то био случај и у СПЦ, али у РПЦ налазимо још неке ставове. Први је исказао Д. С. Лихачов, одговарајући својим опонентима на став да ће Црква са преводом богослужења на националне језике постати демократичнија, ближа националној култури. Наиме, он упозорава да РПЦ у том случају може постати не само национална, него и националистичка [Лихачев 1999, 277]. У другом ставу који ћемо навести, наилазимо на претерано мешање политике са богослужбеним језиком:

Зар неће укидање словенског језика повући за собом васпитавање људи испраних мозгова, за које Русија није света земља, земља светитеља и мученика, већ земља погодна само за комунистичке или демократске експерименте? [Камчатнов 1999, 228].

Још један став из новијег времена у РПЦ садржи схватање према коме се у богослужбеном језику види можда и најважнији елемент повезаности великог дела православног света, будући да су се распале неке пређашње заједничке и братске везе. Поред тога, у савременим условима, у којима постоји велика опасност како од прозелитизма других хришћанских конфесија, тако и од деловања разних тоталитарних и деструктивних секти, "не треба губити ниједну нит која повезује православни свет" [в. Мамонов 1999, 267]. Једна од ових нити је и црквенословенски богослужбени језик.

Супротно тежњи ка обједињавању православног словенског света, богослужбени језик је коришћен и као помоћно средство за разједињење. То је случај са Македонском православном црквом, која се неканонски¹¹⁷ одвојила од СПЦ и, наравно, настоји да све више користи македонски језик у богослужбеној употреби. Исто је било и са Украјином. Како сведочи Балашов, говорећи о епархијским скуповима учесника сабора,

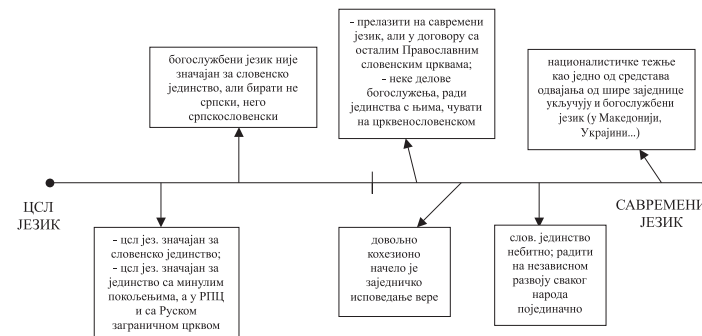
на захтевима за увођење матерњег језика у богослужење нарочито се инсистирало у Украјини – разуме се, не без утицаја опште политичке атмосфере, у којој су доминантно место имали национални мотиви [Балашов 2001, 123].

У данашње време, у Украјинској цркви (која се, такође, одвојила од РПЦ неканонским путем) се користи, већином, савремени украјински језик. Слична су најновија настојања, такође непризнате, Црногорске православне

цркве, где се, свакако, услед првенствено политичког карактера ове организације и не помиње српски језик као богослужбени, већ само црногорски, иако, као што знамо, овај потоњи није још увек званично признат.¹¹⁸

Конечно, навешћемо и један разуман и логичан противаргумент опонентима који су истицали значај црквенословенског богослужбеног језика у одржавању словенског православног јединства, из полемиких чланака почетка XX века у РПЦ:

Зар није довољно кохезионо начело свима њима (православним Словенима – прим. наша) заједничко исповедање православне вере? <...> Правити сметње одомаћивању руског језика у свакодневној црквеној пракси уз позивање на световне аргументе значи жртвовати добро наше Цркве људским интересима, и то политичког карактера [в. Балашов 2001, 110].

Слика 15: Графички приказ ставова у вези са богослужбеним језиком и православним словенским јединством

На слици 15 графички је приказана већина ставова у вези са улогом богослужбеног језика у одржавању јединства са словенским православним народима и њиховим помесним црквама.

3.2.3. СТАВОВИ У СКЛОПУ ШИРИХ ЦРКВЕНИХ И ДРУШТВЕНИХ РЕФОРМИ

Можемо рећи да је веома чест случај да се о богослужбеном језику говорило и да се данас говори у оквиру расправа и предлога о ширим црквеним друштвеним и државним реформама. Још је министар

¹¹⁸ у данашње време неканонске цркве у Украјини и Црној Гори броје далеко мање чланова и храмова од канонских помесних цркава у овим земљама: Украјинске православне цркве, чији је поглавар московски патријарх Алексеј II и Српске православне цркве у Црној Гори.

¹¹⁷ Тј. у несагласности са утврђеним црквеним правилима, канонима.

Кујунџић, као што смо видели¹¹⁹, пишући о промени богослужбеног језика, говорио и о неким другим променама. Поједини су предлагали много шире реформе, често пута сматрајући богослужење застарелим и непотребно дугим. Тако је В. Дакић [1919, 5/6], говорећи о увођењу српског језика у богослужбену употребу, сматрао да многе делове богослужења неће бити потребно преводити, јер ће се ови "при спровођењу реформирања" показати као "застарели и у данашње време преживели". У истом, другом периоду расправе, појављују се и монографска дела о црквеним реформама, у којима се, као један од најважнијих елемената које је потребно реформисати, појављује богослужбени језик [Катић 1921 и Трбојевић 1931]. Протојереј М. Анђелковић помиње да "треба изменити и само богослужење. <...> Скратити га и довести у хармонију са духом времена" [Анђелковић 1921, 135]. Већ смо рекли¹²⁰ да је то било време када су се догодиле велике, како црквене, тако и државне промене. Стога не чуди позивање на "дух времена". У једном чланку налазимо веома изричит став о реформама, а посебно промени богослужбеног језика:

Не може бити ни говора а да цркви нашој нису потребне реформе а једна од главних јесте, да из цркве искључимо руско-црквени језик, кога народ врло мало разуме, а који и сада парадира у њој, невести Христовој [Трбојевић 1930, 287].

У ставовима према богослужбеном језику одразила се и идеологија југословенства. Говори се о "троименом народу" и о њиховом "једном језику" који има "три правописа" у богослужбеним књигама [в. Катић 1921, 8-9]. У питању су, наравно, Срби, Хрвати и Словенци и покушај њиховог уједињавања и на религијском пољу, путем богослужбеног језика. На сличан покушај, још интересантнији, али такође заснован на политичким интересима, наилазимо и у још једном чланку. Ради се о предлогу да се у богослужбену употребу врати српскословенски језик, али у циљу приближавања Хрватима и Словенцима! Сам повратак на овај језик у СПЦ и, у Римокатоличкој цркви, оживљавање "глагољашке" словенске службе, довешће до тога да ће Срби и Хрвати имати "један и исти службени језик: српско- или хрватскословенски". Овим се разматрање не завршава, него се иде још даље:

Кад би се за црквену службу фиксирао тај језик у којој старијој формацији и ортографији својој, какав је био до Косова, до краја XIV века, пре реформе Константина Философа у нас <...> могао би се врло, врло лако прилагодити и особеностима живог

¹¹⁹ В. т. 3.2.1.

¹²⁰ В. т. 3.0.

говора наше једнородне браће Словенаца. Тако би га оживели у јужнословенској одежди [Костић 1919, 17-18].

И у РПЦ је било говора о богослужбеном језику у склопу ширих реформи. О томе сведочи материјал из зборника *Ставови епархијских архијереја у вези са црквеном реформом*, као и расправе на Сабору и полемике у црквеним часописима пре њега. Сведочи, такође, и недавно публиковани зборник *Богослужбени језик Русској Цркви. Историја. Покушци реформације*. У овом зборнику су изнета само схватања "конзервативаца", док за "новаторе" нема места, или га има веома мало. Стога се критикује не само тежња ка промени богослужбеног језика, већ и уопште реформисање богослужења у било ком смислу, реформатори се називају "интелектуално и духовно ограниченима" [Мамонов 1999, 272], а тежња ка реформацији приписује се утицају протестантизма [Названов 1999, 280-281]. Сматра се, чак, да увођење руског језика у богослужбену употребу уноси и "нови дух" у богослужење и Цркву уопште.

Нарочито је у данашње време, време литургијске обнове, богослужбеном језику посвећена пажња заједно са неким другим потенцијалним (већ местимично спроведеним у СПЦ¹²¹) променама које се разматрају.¹²² Највећи доказ су и, у овом раду веома коришћене студије, у којима се износе и многи ставови и проблеми у вези са богослужбеним језиком, а чији наслови сведоче о разматрању много ширих литургијских питања и реформаторских предлога¹²³.

3.2.4. СТАВОВИ У КОЈИМА СЕ ИСТИЧЕ ВАЖНОСТ БОГОСЛУЖБЕНОГ ЈЕЗИКА ЗА ЖИВОТ ЦРКВЕ УОПШТЕ

И у многим већ до сада изнетим ставовима видели смо како се и колико богослужбени језик сматрао и сматра важним за живот Цркве. Донекле је о томе било речи и у поглављу *Црква и језик – међусобни утицаји*.¹²⁴ Овде ћемо, дакле, још неким ставовима само поткрепити већ констатовану чињеницу о заиста великој важности богослужбеног језика, о којој, уосталом, сведочи и сама ова студија¹²⁵.

¹²¹ У појединим храмовима или целим епархијама дошло је до извесних промена богослужбеног чина, које су предлагали ревнитељи литургијске обнове. У овом раду не можемо се њима бавити. Желимо само да напоменемо да сматрамо да се промена богослужбеног језика у СПЦ више у осећањима верујућих људи (или бар већине њих) не ставља у исти ред са тим другим променама, односно, да су они на српски језик у богослужењу навикли, те да га не доживљавају као део неке шире реформе.

¹²² В. т. 2.2.3.1.

¹²³ В. Вукашиновић 2001. и Балашов 2001.

¹²⁴ В. т. 2.2.5.

¹²⁵ О овоме говоримо и у т. 4.3.8.

У првом периоду расправе о богослужбеним језицима у СПЦ, свакако највећи значај језику придаје анонимни аутор, који сматра да се преласком на српкословенски језик разара Православна црква¹²⁶. Нешто касније, важност језика истиче протојереј М. Анђелковић, који тврди да "од богослужбеног језика зависи свеколики верски, па и етички развитак српскога народа" [Анђелковић 1921, 128], док један други свештеник сматра да би прелазак на коришћење српског језика у богослужењу било "епохално дјело" [Медаковић 1938, 8]. Констатирају се да "ово питање ваља што свестраније обрадити, осветлити и све донде не скидати с дневног реда, док се правилно не реши" [Вујић 1940, 9].

Сличне изјаве су најкарактеристичније за трећи период расправе, свакако и услед задовољства због одлуке Сабора 1964. године о богослужбеном језику у СПЦ. Цео један чланак из овог периода носи симболичан наслов: *Историјски корак наше Цркве* и садржи следеће речи:

Одлука Светог архијерејског Синода о поступном увођењу српског језика у богослужење може се по корисности и значају упоредити са важношћу превода црквених књига са грчког на словенски језик од стране св. Кирила и Методија [Живановић 1968, 4].

Са сличним одушевљењем ову одлуку коментарише Стефановић, истичући чињеницу да се питањем богослужбеног језика баве и највиши црквени органи и подсећајући и на ранију заинтересованост за овај проблем:

Дај Боже да је ово знак почетка нове етапе у решавању једног од најважнијих питања наше цркве у коме видно учествују и њени највиши органи. Васкрсавају наде многих наших људи да ће се остварити епохално дело, сан многих генерација. Читава је плејада свештеника у току готово пуних 100 година писала чланке по разним црквеним часописима, а неки од њих слали чак конкретне предлоге своје највишој надлежној црквеној власти – тражећи решење овог проблема. О активном учешћу српског православног свештенства у борби за увођење српског језика у богослужење могао би се написати не чланак већ једна опсежна документована расправа [Стефановић 1969, 104].

Независно од одлуке Синода и пре ње, протојереј Д. Никитовић пише да би прелазак на употребу српског језика у богослужењу био "најкрупнији и најкориснији подухват од времена св. Саве до данас у нашој цркви" [Никитовић 1963, 2].

¹²⁶ В. т. 3.2.2.

Занимљиво је једно схватање у коме се питање богослужбеног језика проширује на питање вере уопште, а црквенословенски језик назива "музејом прошлости" и његово задржавање оштро критикује:

Зар би се само због *језика* (као некада давно у Русији) претило – расколом, смутњама, раздором? Не. У питању је нешто основније: *каквог хришћанина хоћемо, какву цркву иштем*. Ако смо за то да треба зауставити време; ако вечност видимо у окамењеној постојаности традиције, онда је сваки глас у корист признања живог језика људског као богослужбеног – богохулна новотарија. <...> Напротив, ако хоћемо целосног и активног, живог хришћанина у времену и средини у којој се он налази, и ако не допустимо да нам традиција замагли вечно револуционарну духовну суштину цркве, онда се живи књижевни језик намеће сам собом. Са црквенословенским језиком, наша црква подсећа на музеј прошлости, ретко, чак изузетно ретко посећиван, мада не без носталгије за негдашњим. Са живим српским језиком, она би испољила своју праву природу, природу заједнице људи са Богом и једнога с другим, организма вере и акције усмерене на преображај свеукупнога људскога живота [Богдановић 1965, 5].

На основу изнетих ставова видимо да у СПЦ важност језика за живот Цркве истичу првенствено присталице савременог језика у богослужењу. Могли смо већ да приметимо да је у РПЦ другачија ситуација, те да се о великој важности богослужбеног језика више изјашњавају "конзервативци". Следећу изјаву, у којој се промена једног богослужбеног језика изједначава са променом или губитком вере, не треба посебно коментарисати: "Тамо где се – код нас, у Русији - у верске сврхе уместо словенског користи руски језик, тамо православља више нема" [в. Балашов 2001, 78]. Занимљиво је запажање самог Балашова о томе да је

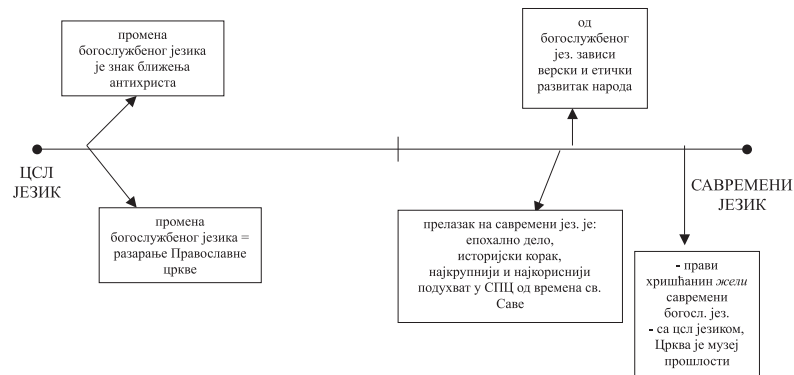
могуће ... да у позадини многих иступања против руског језика стоји управо подсвесна бојазан да ће се вера изгубити због могућности осмишљавања средњовековних текстова, који су одраз таквог виђења света које није својствено човеку XX века [Балашов 2001, 73].

О придавању велике важности богослужбеном језику у РПЦ сведочи и један став новијег датума у коме се истиче разлика између некадашњих и садашњих чланова РПЦ, тј. верног народа:

Тадашњи верни народ (прве четвртине XX века, за време патријарха Тихона – *прим. наша*) био је васпитан Црквом – и

сам прелазак са црквеног језика на свакидашњи за верујуће је био знак ближења антихриста [Мамонов 1999, 267-268].

Погледајмо сада ставове о важности богослужбеног језика за живот цркве, приказане скраћено на графичком приказу (слика 16).

Слика 16: Ставови о важности језика за живот Цркве

На крају, да ови аргументи у нама не би преувеличали важност богослужбеног језика за Цркву уопште, навешћемо и став једног савременог теолога, о томе да треба имати на уму

суштинску особину црквеног језика: језик није глас без тела.

Црква не говори само својим гласом, већ у исто време и самим својим постојањем. Оно што се рачуна није само оно што она говори, већ углавном оно шта јесте: живо тело које даје нове одговоре на нове проблеме [Папатанасију 2002, 74].

3.3. ОСТАЛИ ПРЕДЛОЗИ И АРГУМЕНТИ

Поред предлога које смо навели у поглављу *Уцрковљење*¹²⁷, преостаје нам да издвојимо још неке који су се често појављивали у полемикама о богослужбеном језику. Биће речи о потреби за обазривошћу и значају жеље пастве при увођењу савременог језика, о осталим предлозима како да се овај језик уводи у богослужење, о питању неправилног читања богослужбених текстова и исправљању ове навике у циљу побољшања разумевања, као и о једном некада често изношеном, а данас неважећем аргументу везаном за вероучитељску праксу.

¹²⁷ В. т. 3.1.4.

3.3.1. ПОСТЕПЕНОСТ, ОБАЗРИВОСТ И ЖЕЉА ПАСТВЕ

Било какве промене да се уносе у богослужбени језик, треба их уводити постепено, обазриво, без присиле, водећи рачуна о жељи чланова Цркве, најчешће на нивоу сваке парохије посебно. Ово последње је врло важно, јер се верници из различитих храмова разликују по својим очекивањима, навикама и укусима:

Неопходно је да се по овом питању у свакој парохији задовољи и локални обичај и да се испуне благочестиве жеље локалне пастве, да се не би поколебало благочестиво осећање у народу и изазвало незадовољство [Победоносцев 1906, 74].

Обазривост је нарочито истицана у РПЦ, услед њиховог лошег искуства са Никоновом реформом¹²⁸.

Видели смо да се често предлаже формирање комисије која би радила на увођењу савременог језика у богослужење и превођењу богослужбених текстова на српски језик (Анђелковић 1921, 132; Медаковић 1938, 8; Ђурђевић 1940, 59; Стефановић 1969, 108; Николов 1970,6). Такође, већ је било говора¹²⁹ и о постепености увођења српског језика у богослужење. О томе је, пре Анђелковића, писао Кузмановић [1872, 392], а помињао је и анонимни свештеник, предлажући да промену богослужбеног језика најпре свештеници објасне народу, те да га, на тај начин, припреме за новину, а и истичући важност улоге архијереја:

Требало би да свештеници почну за времена спремати народ, и у црквеним бесједама да му растумаче и докажу да се то чини за његово душевно добро, и да се то увађа (уводи – *прим. наша*) како би он могао боље да схвати узвишеност Христове науке и да свјесно учествује при црквеним службама. А све ово зависи од српских владика [Аноним 1905, 169].

Касније, у трећем периоду полемике, чешће се износе предлози о начину увођења српског језика у богослужбену употребу. О постепености преводилачког посла пише протојереј Д. Никитовић [1963, 2], а на њу позива и митрополит Дамаскин у свом реферату, што је прихватио, уосталом, и Св. архијерејски синод, као и остале предлоге овог митрополита. Он каже да, за прво време, "не би било потребно одједанпут приступати вршењу целог богослужења на српски" [Грданички 1963, 263]. Након одлуке Сабора, која је, понављамо, такође подразумевала опрезност и умереност по питању уношења новина у богослужбени језик, на исто се

¹²⁸ В. т. 2.2.5.2.

¹²⁹ У т. 3.1.4.

указује још у два чланка: протојереја Д. Поповића [1965, 5] и јеромонаха Ј. Гавриловића [1965, 6], док Богдановић даје и конкретније предлоге, у којима, исто тако, подразумева поступност у спровођењу одлуке:

За прво време, могло би се ићи на једно средње решење: превести безусловно све, али читати на српском само оно што се не пева (еванђеља, апостол, јектеније, возгласе, молитве, благослове и сл.), а остало штампати у виду молитвеника за верне из кога би верник могао пратити читаво богослужење – све док се не изврши и потребно прилагођавање црквене вокалне музике. Са освајањем нове црквене мелодике, потпуно би се замењивао и певани део преведеним текстовима [Богдановић 1965, 5].

У РПЦ, поред позива на опрезност и поступност у увођењу руског језика у богослужбену употребу, посебног истицања да промене треба да пођу од жеље народа, а не од одлуке Цркве ("одоздо", а не "одозго") [в. Балашов 2001, 84], давани су и различити предлози, другачији од већ поменутих. Неки су мислили да увођење руског језика у богослужбену употребу треба отпочети од градова и уопште од подручја где је народ образованији и више наклонен овој идеји. Истицали су да и свештеницима треба оставити на слободу на ком језику да служе. У градовима има више храмова, па ће они који не воле богослужења на руском језику, моћи да оду тамо где се служи на црквенословенском [в. Балашов 2001, 30]. Супротно овом започињању промене од градова, појединци су сматрали да је веома важно разумљиво богослужење, на руском језику "у забаченим сеоским парохијама", док су други предлагали читање канона на руском језику у "црквама смештеним у разним установама и приватним кућама". Предлог, пак, једног свештеника је био да се експериментално уведе наизменично вршење богослужења на руском и црквенословенском језику.

Појавила се била још једна занимљива идеја. У питању је пројекат "новообредног једноверја" (по аналогiji са старообредним једноверјем¹³⁰). По мишљењу свештеника Д. Силина, који је један од заговорника ове идеје, уколико би постојали "пробни" богослужбени текстови на руском језику, који би претходно прошли цензуру црквене власти, јерархија би могла да благослови њихову експерименталну употребу, с тим да утврди конкретна правила за даљи рад. А затим -

¹³⁰ Једноверје (рус. *единоверие*) – посебан облик црквене организације старовераца, који подразумева лојалност Руској православној цркви (помињање Патријарха, прихватање свештенства постављеног од Московске патријаршије ради опслуживања староверских парохија), уз очување властитих обредних специфичности. Основано 1800. на иницијативу митрополита московског Платона; постоји и данас, како у Русији, тако и у иностранству.

читава ће Црква судити. Једно ће ући у црквени живот, биће прихваћено, накалемиће се, а друго неће, као што је увек било код општенородног и црквеног стваралаштва [в. Балашов 2001, 113-115].

И у СПЦ и у РПЦ има и таквих присталица савременог језика који, ипак, препоручују да се у манастирима (само неким или свим) и катедралним храмовима¹³¹ остави и чува црквенословенски текст богослужења [в. Крстић 1996, 41 и Балашов 2001, 132].

Поред овог истицања важности жеље народа, појединци су, ипак, давали предност одлуци Цркве. У СПЦ тако је мишљење Б. Мијача, који сматра да је Црква та која треба да, код народа, једну навику обазриво потисне другом, не држећи се, у одлучивању, искључиво жеља верника: "Црква треба да води рачуна о мњењу народа, али то не сме бити искључиви критеријум њених акција" [Мијач 1970, 1]. По мишљењу једног свештеника у РПЦ, веома је важно да Црква одобрава преводе који се појављују, водећи рачуна о њиховом квалитету. Народ верује вишим црквеним органима, те ово опрезно увођење преведених богослужбених књига у употребу у храмовима, не би довело до раскола и противљења као некад:

Једино насиље изазива појаву секти и раскола, а љубав, пројављена у жељи да се богослужбене књиге народу учине разумљивијим, може само изазвати осећај захвалности у срцима оних који желе да свесно узносе молитве, на језику који разумеју [в. Балашов 2001, 114].

А да постоји разлика међу епархијама доказује нам искуство владике Николаја Мрђе, из времена док је управљао Епархијом далматинском (1978-1992). Наиме, он је навео да је у Шибенику и Кистањама, када је са свештеницима служио на српском језику, наишао на отворено противљење народа. Неки од њих су изјавили да више неће доћи у цркву ако се не буде служило на црквенословенском као и до тад! Владика Данило, разматрајући овакво реаговање народа ове епархије, коментарисао је:

До тог прелаза (са црквенословенског језика на српски – прим. *наша*) не може доћи одједном. Свака промена је тешка; зато у тим нашим западним крајевима где су старија поколења преживела усташка насиља, код њих је одбрана од насилног покрштавања поистовећена са црквенословенским језиком, и зато они нерадо

¹³¹ Храмови у којима се налази катедра епархијског архијереја.

прихватају било какву промену: сваки другачији Оче наш личи им на "шокачки". Природно је да треба имати посебно разумевање за огранке нашег народа у тим западним крајевима. Но целина нашег народа у Србији и другим крајевима спремна је да прихвати ту промену и препознаје се у њој. Јер је дошло време да многи не знају *Оче наш* ни на најобичнијем говорном језику, а камоли на словенском [в. Крстић 1996, 40-41].

На крају, наводимо један цео план остваривања језичке политике, који је, у РПЦ, изнео свештеник А. Лиховицки. Ради се о поменутом систему "одоздо":

Питање о превођењу богослужења могло би, на иницијативу Сабора, Већа за припрему Сабора или Светог синода, прелиминарно бити размотрено на парохијским, пастирским и скуповима на нивоу архијерејских намесништава. Резултате тих разматрања требало би доставити посебној комисији, заједно са мишљењима епархијских архијереја, консисторија, духовних академија. Према овом плану, решење питања, са узимањем у обзир прикупљених мишљења, требало би да понуди Сабор. Ако би била донета позитивна одлука, практичну реализацију превођења требало би поверити посебној комисији или "стручној конгрегацији". А за време док се буде радило на превођењу, парохијски свештеници стићи ће да припреме народ за реформу [в. Балашов 2001, 113].

3.3.2. НЕПРАВИЛНО ЧИТАЊЕ

О неправилном читању богослужбених текстова у СПЦ писало се још од првог периода полемике. Најпре на ово указује Кузмановић [1872, 386], а у другом периоду расправе, у чланку преведеном са руског, помиње се "брзање и бездушност у богослужбеном читању и појању". Узрок ове појаве објашњава се тиме што многи долазе у храм не из жеље за молитвом, већ просто из навике, да би "испунили устав"¹³² [в. Стефанович 1920, 1]. Наставак полемике у трећем периоду, доноси, у једном чланку, следеће размишљање: "Многе се црквенословенске речи накардно читају, те се нарушава њихова светост и озбиљност" [Андровић 1967, 6]. Коначно, имамо и једно размишљање новијег датума, које се, истина, не тиче читања богослужбених текстова на црквенословенском језику (као размишљања која смо навели), али је веома важно за читање у храму уопште. Било који језик да се користи у богослужбеној употреби, треба да се говори "са

¹³² В. т. 3.1.9.4.

разумевањем и осећањем, са теолошким набојем". Ово је потребно да би језик постао "језик олтара", тј. богослужбени [в. Крстић 1996, 37].

У РПЦ, о неправилном читању црквенословенског језика говоре углавном "новатори". Наводимо изјаву једног од њих, где је најсликовитије описано стање на богослужењима у Русији кад је у питању читање:

Уместо изражајног и осмишљеног читања, код нас се често чује ужурбано, искидано и неразговорно мрмљање које се у неким тренуцима слива у једно неразговорно зујање. Може ли икога дирнути овакво "црквењачко" читање? Уосталом, наш клирик о овоме и не сања. Робујући слову типика, он размишља само о томе како да за што краће време прочита све катизме, тропаре и стихире [в. Балашов 2001, 19].

Један други свештеник из реда "новатора" пише о читању руског језика, одричући постојање квалитета које наводи код читања текстова на црквенословенском језику, и тако делећи ова два језика по могућности доброг читања уопште: "Разумљиво, осмишљено и трепетно читање (на руском језику – *прим. наша*) речи Божије допашће се народу" [в. Балашов 2001, 115].

"Конзервативци" такође пишу о читању, наводећи да је решење проблема неразумљивог богослужења да се "црквено читање побољша и узведе до идеалне висине, а не да се прекраја текст онога што се чита" [в. Балашов 2001, 75]. Слично овоме, на епархијском скупу у Вологди донет је следећи закључак о читању црквенословенског језика: "Црквенословенско читање и појање мора бити осмишљеније, проживљеније, сугестивније, а тиме ће се постићи боља разумљивост онога што се чита и поје" [в. Балашов 2001, 123].

Посебна појава у СПЦ јесте неправилно, тзв. "српско" читање црквенословенског језика. Новаковић говори не о рускословенском и српкословенском језику, већ о руском и српском читању:

Требало је скоро сто година, да руско-словенско читање потпуно искорени српско-словенско читање у нашим црквама <...> Тек у наше дане новије генерације попова и калуђера доспеле су да са свим истисну и последње трагове старог српског читања, који су се још овде онде држали.

Он, у ствари, предлаже, залажући се за српкословенски богослужбени језик, да се користе постојеће црквене књиге, али да се врати српско читање тих књига [Новаковић 1889, 173-176].

Овом читању, не називајући га неправилним, већ само износећи његове карактеристике, посвећен је цео један чланак из другог периода

полемике у СПЦ, за кога сматрамо да је пуноважан и данас [в. Ђорђевић 1931, 236-245]¹³³.

3.3.3. ТЕШКОЋЕ У НАСТАВИ

Као што знамо, веронаука је у школама код нас постојала до почетка четрдесетих година XX века, а уведена је недавно опет, после паузе од неколико деценија¹³⁴. Судећи према аргументима које ћемо изнети, програм за учење овог предмета (посебно за ученике млађег узраста) био је нешто другачији него што је случај са данашњом веронауком. Наиме, данас предмет веронауке не укључује учење молитава на часовима у толикој мери као што је то било некад. О тешкоћама некадашњих предавача, махом свештеника, са црквенословенским језиком, сведочи нам следећи цитат:

Млађе је свештенство сито оне школске наставе по којој се деца првог и другог разреда имају учити свима молитвама на словенском језику. Колико је ... времена, ... енергије утрошено улудо док су деца механички научена словенским молитвама! Не варам се када тврдим, да стрпљење и многих наших свештеника помало попушта [Дакић 1919, 139].

Слично сведочанство налазимо и у РПЦ¹³⁵, од свештеника Јакова Тимофејева, који брани потребу увођења руског језика у богослужбену употребу:

Већина школских катихета из искуства зна да на постизање макар сношљивог нивоа разумевања црквенословенских речи и израза код ученика млађег узраста одлази много драгоценог времена. <...> Када би се текст молитава учио на матерњем, руском језику, не би било неопходно превазилазити овакве тешкоће и улагати толико труда и времена [в. Балашов 2001, 92].

На своје искуство као предавача у СПЦ, у трећем периоду расправе о богослужбеном језику, позива се и свештеник М. Андровић. Наравно, у ово време није било веронауке, већ је овај свештеник предавао црквено појање у некој од богословија. Он је из своје праксе видео "колико је ђацима тешко и како треба прећи на живи језик" [Андровић 1967, 6].

Данас је овај аргумент већином неважећи, јер, као што смо рекли на почетку, предавање веронауке садржи учење углавном основних молитава, за које постоји превод на српски језик. Једино би предавачи црквеног појања могли нешто да кажу о својој пракси у вези са богослужбеним језиком, чиме би пружили драгоцен допринос разматрању проблематике о којој говоримо.

¹³³ В. и став овог аутора у т. 3.2.2.

¹³⁴ В. т. 4.3.4.

¹³⁵ У Русији није враћена веронаука у школе као обавезан предмет, што је случај у Србији, већ само као факултативни предмет.

4. ЕМПИРИЈСКИ ДЕО

4.1. АНКЕТА

4.1.1. ОБИМ И ПОСТУПАК СПРОВОЂЕЊА АНКЕТЕ

Анкета је спровођена од маја до децембра 2001. године у разним местима у којима делује СПЦ, дакле, не само у Србији и Црној Гори (тада СРЈ), већ и у Републици Српској. Настојали смо да испитаници буду репрезентативни, па тако у узорку имамо студенте теологије, ученике богословија, свештенике, монахе и монахиње, а затим и друге верујуће људе, који се, бар донекле, разумеју у богослужење и похађају га, као што ћемо видети, релативно редовно, будући да нам нису значајни одговори оних који на богослужења и не долазе (јер то подразумева да никада и не слушају богослужбени језик). Ових првих је у нашој анкети мало више од 78%, док само 21 испитаник одлази у храм “ређе” (в. табелу 9). Такође сматрамо да је за истраживање значајно и то што већину анкетираних (79% од укупног броја, одн. 395 од 500; в. табелу 2) чине млађе генерације.

При састављању анкете пошли смо од до сада већ постојећих ставова у вези са богослужбеним језицима, посебно оних разматраних у духовној периодици у Србији и Русији током XX века, у периодима када је дискусија о овоме била најживља¹. Такође смо претпоставили које су то опште карактеристике испитаника које би могле да утичу на став према богослужбеном језику, те смо зато у првом делу анкете тражили од њих да се изјасне о свом образовању, години рођења, полу, професији – што иначе садржи већина анкета које се раде у циљу изучавања ставова према језику, као и о неким за нашу тему специфичним питањима: чин у Цркви и богословско образовање (уколико га испитаник има), редовност похађања храма, временски период активног учествовања у црквеном животу, редовност причешћивања, обављање разних активности у храму, читање духовне литературе. На крају, сматрали смо да би и познавање руског језика, као по много чему сличног црквенословенском, могло утицати на став према богослужбеном језику, те смо овим питањем закључили први део анкете - део о битним карактеристикама испитаника.

Други део анкете чине конкретна питања која се тичу ставова према богослужбеном језику (в. анкету у Прилогу) и свако од ових питања биће

¹ В. т. 3.

обрађено посебно. Напомињемо да овим питањима ниуколико нисмо исцрпили све постојеће ставове према богослужбеном језику (видели смо кроз цело треће поглавље да их је много више), али сматрамо их најбитнијим за нашу анализу. С друге стране, један практичан разлог ограничио је квантитет и првог, а посебно другог дела анкете, а то је простор: наиме, све је стало на једном листу, да би било подесно да се тако дели испитаницима - бројним за једну анкету. Свесни смо и свих недостатака које садржи анкетни начин истраживања² међутим, без обзира на њих, сматрамо да ће резултати анкете бити значајни за питање богослужбеног језика СПЦ.

Поступак спровођења анкете диктирали су различити услови, услед којих оно није могло ни да се заврши тако брзо (поред обимности узорка испитаника). Најпре је ту била широка територијална обухваћеност анкетираних, која је узроковала потребу путовања и(ли) остављања анкетних листића на неком месту на дуже време, затим и губљење многих примерака анкетних листића, њихово поновно фотокопирање и дељење и сл. Ова широка територијална обухваћеност условљена је и жељом истраживача за што већим бројем испитаника, али и проблемима изазваним неповерењем надлежног свештеника (игумана, игуманије и сл.) према анкети и било каквој врсти испитивања уопште, због којих је било немогуће завршити анкетање већег броја испитаника одједном, на једном месту. Једина места на којима је то ипак урађено јесу: Богословски факултет/институт у Београду (126 студената) и две богословије (27 ученика-матураната из београдске Богословије "Свети Сава" – матуранти генерације 2000/2001, анкетирани јуна 2001. и 29 ученика четвртог разреда Богословије "Свети Петар Дабробосански" у Србињу, који су анкетирани октобра 2001). Првобитно је, међутим, било замишљено да се одједном подели већи број анкетних листића верницима окупљеним, на пример, на неком предавању, поклоничком путовању и сл., али се то, због поменутих проблема, показало немогућим.

Ради лакше и прегледније анализе, као и због тога што сматрамо да питање политике богослужбеног језика треба да води првенствено клир (подразумева се, наравно, да клир мора имати у виду и какве су жеље и очекивања народа када је богослужбени језик у питању), испитанике смо поделили у две групе: прву групу чине 244 испитаника, које смо одвојили на основу њихове веће ангажованости у Цркви. Конкретно, у ову групу спадају: ученици богословија, студенти теологије, дипломирани теолози, вероучитељи, монаси, монахиње, свештеници, искушеници и један професор црквене музике, што је и на почетку поменута група

² В. т. 2.1.5.

најрепрезентативнијих испитаника. Другу групу чини 256 осталих испитаника. Иако ће резултати бити углавном приказивани кумулативно, по потреби ћемо анализирати и ставове ових група посебно. Овакву поделу испитаника условиле су, дакле, две хипотезе:

- могла би постојати разлика у неким ставовима према богослужбеном језику код ове две групе и то првенствено због веће теолошке образованости прве групе испитаника, и

- у првој групи налазе се особе које су главни носиоци и евентуалних измена језика богослужења (већина њих су садашњи или будући "говорници" богослужбеног језика, тј. свештенослужитељи или они који најнепосредније учествују у богослужењу), те би њихови ставови могли пре бити узети у разматрање уколико би дошло до неких питања или одлука у вези са богослужбеним језиком СПЦ, односно језичком политиком по овом питању.

Ради лакшег табеларног приказа, прву горе описану групу условно смо назвали "теолози", а другу "нетеолози".

4.1.2. АНАЛИЗА И НАЧИН АНАЛИЗЕ

Анализа је извршена уз помоћ посебног компјутерског програма (SPSS 8), специјално подешеног за потребе обраде анкета, а тиме и углавном коришћеног код свих оваквих врста истраживачких радова [в. нпр. Игњачевић 1998].

Бројност анкетираних и њихова разноврсност када су у питању сви чиниоци из првог дела анкете допуштају нам различите врсте анализе, тачније, корелирање свих питања са свим особинама анкетираних из тог првог дела анкете, као и са другим анкетним питањима. Пошто би оваква, детаљна анализа, била претерано обимна, а и због тога да бисмо покушали да избегнемо уобичајени недостатак који постоји код већине оваквих истраживања (а то је извођење закључака на основу корелације између малог броја по нечему специфичних испитаника и њихових одговора на нека питања), ми смо се одлучили да истакнемо оне резултате у анализи који нам се по нечему чине интересантним или се не слажу са нашим претпоставкама и очекивањима. Такође, када резултати показују промену става у односу на прошлост (посебно ставове који су били актуелни током XX века), они ће бити истакнути и прокоментарисани, јер нас занима и то како се и колико ставови мењају временом³, као и друштвени фактори који утичу на њихову промену, да

³ В. т. 2.1.4.

ли је промена става присутна код свих испитаника, код којих је мање а код којих више изражена и сл.

Резултати ће бити приказани табеларно и, на неким местима, уз помоћ графикана. Само у ретким случајевима наводићемо неке резултате без њиховог табеларног приказа, на местима где сматрамо да је он сувишан. Табеле садрже бројеве и(ли) проценте анкетираних, разврстане према различитим понуђеним одговорима. Неке од њих садрже један, а неке два реда процената, док су на другима резултати приказани само нумерички, а не процентуално или, пак, обратно: само процентуално, не и нумерички. Када имамо само један ред процената, у питању су проценти хоризонталних редова (нпр. на табели 1/4, ради се о процентима мушког, односно женског пола испитаника у односу према укупном броју анкетираних). Када, пак, имамо два реда процената, онда је то и означено у табелама (% од 1., % од 2.; в. нпр. табелу 2/5).

Почећемо са анализом неких анкетних питања у односу према полу испитаника, затим њиховом узрасту, припадности епархији, односно регији и професији. Потом ћемо дати податке о стручној спреми испитаника, њиховом богословском образовању, временском периоду активног учествовања у црквеном животу, редовности одлажења у храм и причешћивања, ангажованости у храму, читању духовне литературе и знању руског језика.

Одговоре испитаника на питања из другог дела анкете анализираћемо појединачно, најпре дајући резултате кумулативно, приказане на графиконима и табелама, а онда и у корелацији са неким од набројаних особина испитаника из првог дела, због специфичности појединих одговора различитих група, њиховог неслагања са нашим претпоставкама и слично.

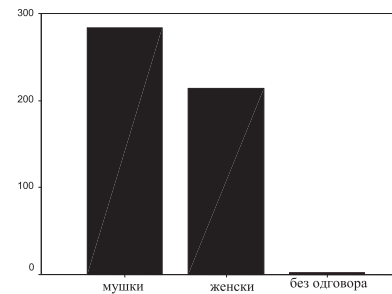
4.2. КАРАКТЕРИСТИКЕ УЗОРКА

4.2.1. ПОЛ

Као што је карактеристично за све анкете које се употребљавају приликом истраживања ставова, и ми смо од наших испитаника најпре тражили да се изјасне ком полу припадају. Утврдили смо да је, када узмемо у обзир укупан број анкетираних, заступљеност полова прилично равномерна, што може да се види на графикону и табели 1.

Заступљеност мушког пола већа је за 14%. У групи теолога, као што показују резултати на табели 1/1, мушкараца има много више, док их у групи нетеолога има мање.

Графикон 1: Пол испитаника

Табела 1: Пол испитаника

	бр.	%
мушки	284	56,8
женски	214	42,8
без одговора	2	,4
укупно	500	100,0

Табела 1/1: Подела испитаника према полу и теолошком образовању

		нетеолози	теолози	укупно
ПОЛ	мушки	94	190	284
	женски	160	54	214
	без одговора	2		2
	укупно	256	244	500

Можда ово стање већег присуства женског пола међу "нетеолозима" можемо да поредимо са општом заступљеношћу полова у Цркви. Наиме, свакако свештеника, теолога, студената Богословског факултета, богослова и сл. – има више међу мушкарцима. Прецизније говорећи, свештеници у Православној Цркви могу бити само мушкарци. Иста је ствар и са богословима, док Богословски факултет/институт студирају особе како мушког, тако и женског пола. Такође, примећено је и иначе да је међу "обичним" верницима најчешће више оних који припадају женском полу. Ово је потврђено и социолошким испитивањима православне популације у Србији [Ђорђевић 1993], а помиње се често и у православној духовној литератури.⁴

Ако је тачно да код мушкараца преовладава разум, а код супротног пола срце, ово потврђују и њихови одговори на прво анкетно питање (в. табелу 1/2).

⁴ Индикативна је изјава једног од Оптинских Стараца, св. Варсонуфија, који је рекао: *Жена без вјере не може да живи. Послије пролазног невјерја опет се враћа Богу* [Преподобни Оптински старци, 115].

Табела 1/2: Пол испитаника и став према разумевању молитава

пол	Став према разумевању молитава			
	разумевање важно	м.могућа при неразумевању	оба одговора	без одговора
мушки	153	119	9	3
женски	93	113	3	5
без одговора	1	1		

За лепши пол је, дакле, потпуно разумевање молитава ипак мање битно него за мушкарце, што се слаже и са горе поменутих, доста често присутним ставом да код мушкараца преовладава рационалност, а код жена емоционалност и интуиција. Са овим ставом је у сагласности и мања присутност жеље за постепеним превођењем свих богослужбених књига на српски стандардни језик (под условом да овај последњи језик у богослужбеној употреби везујемо за нешто што је ближе "разумском" - углавном због веће разумљивости - а црквенословенски за нешто што носи у себи особину тајанственог, оностраног – што углавном, као што смо видели, и јесте случај) код припадница женског пола (в. табелу 1/3).

Табела 1/3: Пол испитаника и жеља за превођењем богослужбеног корпуса на српски језик

Постепено превођење богослужбеног корпуса на српски језик				
	не	да	укупно	
мушки	175	109	284	
женски	169	45	214	
без одговора	2		2	
укупно	346	154	500	

Међутим, неки други одговори, пак, не потврђују овај став. Тако на пример, процентуално нешто мање припадница лепшег пола сматра да и црквенословенски и стандардни српски језик у односу према оном другом, "конкурентном" богослужбеном језику - тачније исказује богословске садржаје, док њих више него испитаника мушког пола сматра да оба језика имају подједнаке могућности за исказивање богословских садржаја (в. табелу 1/4).

Табела 1/4: Пол испитаника и адекватност исказивања богословских садржаја

Адекватност исказивања богословских садржаја						
Пол		црквеносл. бољи	оба јез. подједнако	српски јез. бољи	без одговора	укупно
	мушки		64,8%	27,1%	5,6%	2,5%
женски		55,1%	40,2%	3,3%	1,4%	100,0%
без одговора		50,0%	50,0%			100,0%
укупно		60,6%	32,8%	4,6%	2,0%	100,0%

Такође, кад је у питању певљивост језика и овде се женски пол показује као непристраснији, а тиме и рационалнији, јер 19,1% више њих сматра да су оба језика певљива подједнако (в. табелу 1/5). Међутим, овде треба да имамо у виду и то да мушкарци више поју у пракси, да су чешће за певницом, те да им је црквенословенски језик и због тога ближи. Уосталом, и резултати одговора на питање о навикнутости на црквенословенски језик показују да је већи проценат мушкараца (76,1%) него жена (59,8%) потпуно навикао на овај језик. Као што видимо (табела 1/5), такође 19,1% мушкараца више него жена сматра да је црквенословенски језик погоднији за појање црквених песама, што је по природи ствари тачно кад су у питању композиције Стевана Мокрањца, јер је овај композитор, приликом компоновања, узимао у обзир црквенословенску прозодију.

Табела 1/5: Пол испитаника и певљивост језика

Певљивост језика						
Пол		црквеносл. погоднији	српски погоднији	певљиви подједнако	без одговора	укупно
	мушки		81,7%	2,1%	15,5%	,7%
женски		62,6%	2,8%	34,6%		100,0%
без одговора		100,0%				100,0%
укупно		73,6%	2,4%	23,6%	,4%	100,0%

Одговори, пак, на питање о важности богослужбеног језика за верско просвећивање изједначенији су и не примећује се битнија разлика међу половима кад је у питању овај став (в. табелу 1/6).

Табела 1/6: Пол испитаника и веза између језика и верског просвећивања

Веза језика и верског просвећивања						
пол		разумевање битно	разумевање делимично битно	разумевање небитно	без одговора	укупно
		мушки	179	70	25	10
	женски	107	77	24	6	214
	без одговора		1		1	2
	укупно	286	148	49	17	500

Примећене разлике у одговорима између полова када су у питању ставови према богослужбеном језику нису довољно изразите да бисмо могли закључити да постоје неки ставови који се код жена или мушкараца *веома* разликују у односу на супротни пол. Занимљиво је да донекле ипак постоје у горе изнетим ставовима, због чега су и приказани.

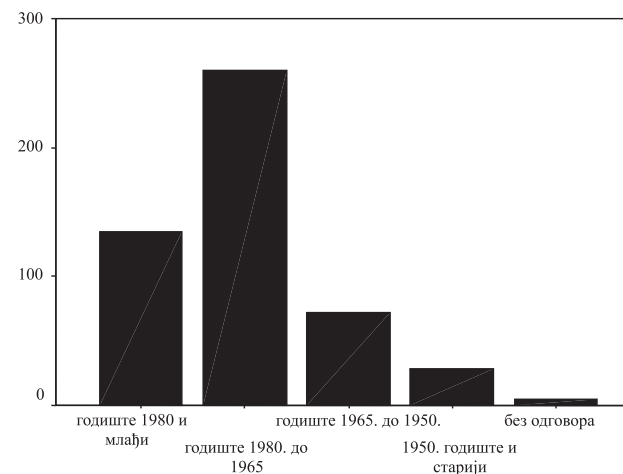
4.2.2. УЗРАСТ

Према узрасту, испитанике смо поделили на четири категорије (в. табелу и графикон 2). Ова табела приказује и процентуалну и бројчану заступљеност сваке од ових категорија кумулативно.

Табела 2: Узраст испитаника

узраст	бр.	%
годиште 1980. и млађи	135	27,0
годиште 1980. до 1965.	260	52,0
годиште 1965. до 1950.	72	14,4
1950. годиште и старији	28	5,6
без одговора	5	1,0
укупно	500	100,0

Графикон 2: Узраст испитаника

Као што смо већ рекли, особа млађих од 40 година има највише (79%), чиме је истраживач задовољан, јер су, бар кад је у питању даља језичка политика (што је за нас овде битно), важнији ставови млађих генерација. Најмлађи испитаници у највећем броју припадају групи теолога (в. табелу 2/1), што је такође релевантно за нашу анализу.

Табела 2/1: Подела испитаника према теолошком образовању и узрасту

		нетеолози	теолози	укупно
Узраст	годиште 1980. и млађи	29	106	135
	годиште 1980. до 1965.	147	113	260
	годиште 1965. до 1950.	55	17	72
	1950. годиште и старији	22	6	28
	без одговора	3	2	5
	укупно	256	244	500

Иако је нама овде то немогуће, због малог броја испитаника који су старији од 50 година, потребно је да напоменемо да би било интересантно проучити и ставове ових генерација на неком већем корпусу, јер би нам то показало разлику између ставова старијих испитаника и ставова

младих, те бисмо, евентуално, и на основу тих података могли да видимо како и који ставови према богослужбеном језику се мењају временом, којом брзином и сл.

Једна од наших претпоставки, на пример, била је та да је код старијих особа став према црквенословенском богослужбеном језику афирмативнији, како због својствене им конзервативности, тако и због тога што су се они навикли на овај језик, нарочито зато што је у њиховој младости, углавном, био и једини богослужбени језик. Проверићемо претпоставку о навикнутости на црквенословенски језик анализом одговора на ово анкетно питање (в. табелу 2/2).

Табела 2/2: *Узраст испитаника и навикнутост на црквенословенски језик*

Навикнутост на црквенословенски језик						
Узраст		потпуна навикнутост	средња навикнутост	ненавикнутост	без одг.	укупно
		годиште1980. и млађи	75,6%	21,5%	2,2%	,7%
	годиште1980. до1965.	65,8%	28,5%	5,8%		100,0%
	годиште1965. до1950.	69,4%	26,4%	4,2%		100,0%
	1950. годиште и старији	64,3%	28,6%		7,1%	100,0%
	без одговора	100,0%				100,0%
	укупно	69,2%	26,0%	4,2%	,6%	100,0%

Како табела показује, заиста је већина (64,3%) старијих особа од 40 година потпуно навикла на црквенословенски језик и нема никога ко се уопште није навикао на њега. Међутим, и код млађих особа већина је потпуно навикла на црквенословенски језик (код најмлађе групе испитаника чак највећа већина, тј. 75,6 %), тако да наша претпоставка није потврђена. Напоменимо и то да, иако су се сви испитаници најстарије

узрасне категорије навикли на црквенословенски језик, ипак само 11 од 28 њих, по властитој процени, довољно разуме овај језик, а шесторо ових "старијих" испитаника има врло велике тешкоће у разумевању црквенословенског богослужбеног језика (в. табелу 2/3). Навика, дакле, не подразумева и разумевање када је у питању црквенословенски језик.

Друга наша претпоставка, која произилази из претходне, била је та да, због навикнутости на црквенословенски језик, нико од "старијих" не може сматрати српски језик милозвучнијим, нити му приписивати атрибуте светости и певљивости. Ипак, испоставило се да није тако кад је у питању милозвучност, јер има испитаника из ове категорије који управо мисле да српски језик јесте милозвучнији. Истина, ради се о малом броју, али је свакако неочекивано, посебно у односу на укупан број испитаника (в. табелу 2/4).

Оно што, пак, јесте очекивано из одговора о милозвучности богослужбених језика у вези са варијаблом узраст, јесте да је највећи проценат оних који српском стандардном језику приписују већу милозвучност – међу испитаницима млађим од 40 година (в. исту табелу).

Табела 2/3: *Узраст испитаника и разумевање црквенословенског језика*

Разумевање црквенословенског језика							
Узраст			разумевање довољно	мање него српски	веома тешко разумевање	без одг.	укупно
		годиште1980. и млађи	бр.	55	73	7	
%			40,7%	54,1%	5,2%		100,0%
	годиште1980. до1965.	бр.	91	131	36	2	260
		%	35,0%	50,4%	13,8%	,8%	100,0%
	годиште1965. до1950.	бр.	27	37	7	1	72
		%	37,5%	51,4%	9,7%	1,4%	100,0%
	1950. годиште и старији	бр.	11	11	6		28
		%	39,3%	39,3%	21,4%		100,0%
	без одговора	бр.	3	2			5
		%	60,0%	40,0%			100,0%
	укупно	бр.	187	254	56	3	500
		%	37,4%	50,8%	11,2%	,6%	100,0%

Табела 2/4: *Узраст испитаника и милозвучност богослужбеног језика*

Који језик је милозвучнији							
Узраст			српски	црквеносл.	оба одговора	без одг.	укупно
	годиште 1980. и млађи	бр.	16	114	1	4	135
%		31,4%	27,0%	11,1%	22,2%	27,0%	
годиште 1980. до 1965.	бр.	24	220	7	9	260	
	%	47,1%	52,1%	77,8%	50,0%	52,0%	
годиште 1965. до 1950.	бр.	7	61	1	3	72	
	%	13,7%	14,5%	11,1%	16,7%	14,4%	
1950. годиште и старији	бр.	4	23		1	28	
	%	7,8%	5,5%		5,6%	5,6%	
без одговора	бр.		4		1	5	
	%		,9%		5,6%	1,0%	
укупно	бр.	51	422	9	18	500	
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Идентично стање (и кад је у питању наша претпоставка, и кад су у питању резултати који је *не* потврђују) је и у вези са симболичком функцијом црквенословенског језика (в. табелу 2/5).

Табела 2/5: *Узраст и симболичка функција црквенословенског језика*

2. Да ли црквенословенски језик чува идентитет							
Узраст			да	не	делимично	без одг.	укупно
	годиште 1980. и млађи	бр.	73	15	46	1	135
% од 1.		54,1%	11,1%	34,1%	,7%	100,0%	
% од 2.		25,0%	42,9%	27,7%	14,3%	27,0%	
годиште 1980. до 1965.	бр.	150	12	95	3	260	
	% од 1.	57,7%	4,6%	36,5%	1,2%	100,0%	
	% од 2.	51,4%	34,3%	57,2%	42,9%	52,0%	
годиште 1965. до 1950.	бр.	50	4	16	2	72	
	% од 1.	69,4%	5,6%	22,2%	2,8%	100,0%	
	% од 2.	17,1%	11,4%	9,6%	28,6%	14,4%	
1950. годиште и старији	бр.	17	4	7		28	
	% од 1.	60,7%	14,3%	25,0%		100,0%	
	% од 2.	5,8%	11,4%	4,2%		5,6%	
без одговора	бр.	2		2	1	5	
	% од 1.	40,0%		40,0%	20,0%	100,0%	
	% од 2.	,7%		1,2%	14,3%	1,0%	
укупно	бр.	292	35	166	7	500	
	% од 1.	58,4%	7,0%	33,2%	1,4%	100,0%	
	% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Као што показују ови резултати, када је у питању проценат од укупног броја испитаника узрасне категорије "1950. годиште и старији", оних који сматрају да црквенословенски језик није битан за чување традиције, националног и верског идентитета ипак није значајно мало (14,3%) како смо очекивали и приближно је једнак овом проценту код најмлађих испитаника (11,1%), што је такође неочекивано. Али, када је у питању проценат у односу на укупан број анкетираних који су негативно одговорили на ово питање, он је заиста већи код испитаника млађег узраста (42,9% у односу према 11,4% код испитаника "1950. годиште и старији"), што јесте била наша претпоставка.

Што се тиче приписивања атрибута светости једном од ова два језика, наше мишљење у вези са старијом генерацијом испитаника и њиховом преференцијом црквенословенског језика као богослужбеног је тачно, с тим што и међу млађима има врло мало оних који сматрају да је српски стандардни језик свет⁵. Тачно је и то да готово нико (само 1 испитаник) из најстарије групе испитаника не сматра да је српски језик погоднији за појање црквених песама. И међу млађима је веома мало оних који овако мисле (в. табелу 2/6). Табела 2/6 и иначе показује велику сличност у мишљењима код свих узрасних категорија кад је у питању овај став.

Табела 2/6: *Узраст испитаника и певљивост богослужбеног језика*

2. Певљивост богослужбеног језика							
Узраст			црквеносл. погоднији	српски погоднији	певљиви подједнако	без одг.	укупно
	годиште 1980. и млађи	бр.	103	3	28	1	135
% од 1.		76,3%	2,2%	20,7%	,7%	100,0%	
% од 2.		28,0%	25,0%	23,7%	50,0%	27,0%	
годиште 1980. до 1965.	бр.	194	6	59	1	260	
	% од 1.	74,6%	2,3%	22,7%	,4%	100,0%	
	% од 2.	52,7%	50,0%	50,0%	50,0%	52,0%	
годиште 1965. до 1950.	бр.	49	2	21		72	
	% од 1.	68,1%	2,8%	29,2%		100,0%	
	% од 2.	13,3%	16,7%	17,8%		14,4%	
1950. годиште и старији	бр.	19	1	8		28	
	% од 1.	67,9%	3,6%	28,6%		100,0%	
	% од 2.	5,2%	8,3%	6,8%		5,6%	
без одговора	бр.	3		2		5	
	% од 1.	60,0%		40,0%		100,0%	
	% од 2.	,8%		1,7%		1,0%	
укупно	бр.	368	12	118	2	500	
	% од 1.	73,6%	2,4%	23,6%	,4%	100,0%	
	% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

⁵ В. табелу 20 и графикон у т. 4.3.7.

И поред свега, како је приказано на табели 2/7, међу најстаријим испитаницима постоји шесторо оних који би радије присуствовали богослужењима на српском језику (што је 21,4% од укупног броја ових испитаника). Иначе, проценат анкетираних који радије присуствују богослужењима на савременом језику, не рачунајући поменућу групу, такође расте са смањењем броја година и највећи је у првој групи испитаника (26,7%), тј. међу најмлађима, док проценат оних који радије присуствују богослужењима на црквенословенском језику расте са порастом броја година, с тим што је у првој групи испитаника нешто мало већи него у другој (20% : 18,5%). Ово је сагласно нашим очекивањима, тј. претпоставци да млађим испитаницима више него старијим одговара српски језик у богослужбеној употреби.

Табела 2/7: *Узраст испитаника и "омиљени" богослужбени језик*

Присуствовање богослужењима најрадије							
Узраст			на	на црквеносл.	комбиновано	без одг.	укупно
			српском језику	језику			
годиште1980. и млађи	бр.	36	27	71	1	135	
	%	26,7%	20,0%	52,6%	,7%	100,0%	
годиште1980. до1965.	бр.	46	48	161	5	260	
	%	17,7%	18,5%	61,9%	1,9%	100,0%	
годиште1965. до1950.	бр.	11	18	42	1	72	
	%	15,3%	25,0%	58,3%	1,4%	100,0%	
1950. годиште и старији	бр.	6	10	12		28	
	%	21,4%	35,7%	42,9%		100,0%	
без одговора	бр.	1	1	3		5	
	%	20,0%	20,0%	60,0%		100,0%	
укупно	бр.	100	104	289	7	500	
	%	20,0%	20,8%	57,8%	1,4%	100,0%	

Исто тако је и приписивање српском богослужбеном језику већих могућности за исказивање богословских садржаја – процентуално највеће код најмлађе генерације испитаника, односно, од укупног броја испитаника који сматрају да је српски језик бољи за ову функцију, 43,5% их је у овој групи (в. табелу 2/8). Што се тиче прва два понуђена одговора, предњачи група "годиште 1980. до 1965."

Очекивани резултат, када је у питању најстарија узрасна група, добили смо и у одговору на понуђени предлог о постепеном превођењу свих богослужбених текстова на српски језик, јер само 5 од 28 ових особа жели да се овакав преводилачки подухват оствари.

Млађе генерације мање од старијих верују и то да је задржавање црквенословенског језика као богослужбеног битно ради очувања јединства са другим православним словенским народима и њиховим Црквама и обратно (в.табелу 2/9).

Табела 2/8: *Узраст испитаника и адекватност исказивања богословских садржаја*

Адекватност исказивања богословских садржаја							
Узраст			црквеносл.	оба јез.	српски	без	укупно
			бољи	подједнако	јез.бољи	одговора	
годиште1980. и млађи	бр.	27	25	43	10	27	
	%	27,1%	25,6%	43,5%	10,0%	27,0%	
годиште1980. до1965.	бр.	54	51	17	70	52	
	%	54,1%	51,8%	17,4%	70,0%	52,0%	
годиште1965. до1950.	бр.	11	17	26	20	14	
	%	11,9%	17,1%	26,1%	20,0%	14,4%	
1950. годиште и старији	бр.	5	4	8		5	
	%	5,9%	4,9%	8,7%		5,6%	
без одговора	бр.	1	,6	4,3		1,0	
	%	1,0%	,6%	4,3%		1,0%	
укупно	бр.	100	100	100	100	100	
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Табела 2/9: *Узраст испитаника и мишљење о црквенословенском језику као чиниоцу одржања словенског јединства*

Црквенословенски језик као чинилац одржања слов.јединства					
Узраст		да	не	без одговора	укупно
		годиште 1980. и млађи	57,8%	40,7%	
	годиште 1980. до 1965.	62,7%	34,2%	3,1%	100,0%
	годиште 1965. до 1950.	70,8%	26,4%	2,8%	100,0%
	1950. годиште и старији	75,0%	25,0%		100,0%
	без одговора	60,0%	20,0%	20,0%	100,0%
	укупно	63,2%	34,2%	2,6%	100,0%

Примећено је, такође, да је старијима мање битна разумљивост богослужбеног језика – када је у питању његов значај за спознају суштине верског учења, док је ова разумљивост најбитнија узрасној категорији "годиште 1980 до 1965" (63,5%), мада је ова последња група, истина, и најбројнија (в. табелу 2/10).

Будући да је раније доста био присутан став о томе да су секташи у предности због богослужења на разумљивом језику⁶, очекивали смо да такав став и даље важи код старијих особа. Међутим, ово није потврђено, јер и већина најстаријих испитаника сматра да је секташка пракса небитна (в. табелу 2/11).

⁶ В. т. 3.1.15.

Табела 2/10: *Узраст испитаника и улога богослужбеног језика у верском просвећивању*

Веза између језика и верског просвећивања							
Узраст			разумевање битно	разум.делим. битно	разумевање небитно	без одг.	укупно
			годиште 1980. и млађи	бр.	71	53	7
	%	52,6%	39,3%	5,2%	3,0%	100,0%	
	годиште 1980. до 1965.	бр.	165	68	18	9	260
	%	63,5%	26,2%	6,9%	3,5%	100,0%	
	годиште 1965. до 1950.	бр.	35	21	14	2	72
	%	48,6%	29,2%	19,4%	2,8%	100,0%	
	1950. годиште и старији	бр.	11	5	10	2	28
	%	39,3%	17,9%	35,7%	7,1%	100,0%	
	без одговора	бр.	4	1			5
	%	80,0%	20,0%			100,0%	
	укупно	бр.	286	148	49	17	500
	%	57,2%	29,6%	9,8%	3,4%	100,0%	

Табела 2/11: *Узраст испитаника и став према разумљивом богослужењу код припадника секти*

Да ли су секташи у предности							
Узраст		у предности су...	нису у предности	небитно	одговор б и в	без одг.	укупно
		годиште 1980. и млађи	23	36	72	3	1
	годиште 1980. до 1965.	27	89	130	7	7	260
	годиште 1965. до 1950.	3	22	44	3		72
	1950. годиште и старији	3	8	16		1	28
	без одговора		3	2			5
	укупно	56	158	264	13	9	500

Занимљиво је да је процентуално највећи број испитаника из најстарије узрасне категорије (50%) за једнообразност у богослужењу кад је у питању богослужбени језик, што је могуће приписати ригидности и конвенционалности, својственим њиховом узрасту (в. табелу 2/12). Као што табела показује, остале узрасне категорије су више за допустивост слободе избора богослужбеног језика, премда проценат не прелази половину у значајној мери:

Табела 2/12: *Узраст испитаника и однос према стању слободе избора богослужбеног језика*

Слобода избора богослужбеног језика					
		допустива	једнообразност	без одг.	укупно
Узраст	годиште1980. и млађи	54,8%	40,7%	4,4%	100,0%
	годиште1980. до1965.	64,2%	33,1%	2,7%	100,0%
	годиште1965. до1950.	58,3%	37,5%	4,2%	100,0%
	1950. годиште и старији	50,0%	50,0%		100,0%
	без одговора	40,0%	60,0%		100,0%
	укупно	59,8%	37,0%	3,2%	100,0%

Закључујемо да, када је у питању узраст, нису примећене статистички значајне разлике у одговорима узрасних категорија разврстаних на овај начин за анализу. Ове које смо навели, углавном, иако не увек, оповргавају наше претпоставке о изразито афирмативнијим ставовима старијих људи према црквенословенском богослужбеном језику у односу према ставовима млађих. Разлика свакако постоји, као што смо видели, али она за сада није изразита.

4.2.3. ЕПАРХИЈЕ И РЕГИЈЕ

Због већ поменутих проблема приликом поделе анкетних листића⁷, имамо велики број епархија којима припадају испитаници, тако да смо, ради лакше анализе, тај број (25+ варијабла *без одговора* = 26) свели на 4 регије⁸:

- Београд, са довољно великим бројем испитаника да би био одвојен у посебну групу,
- подручје уже Србије (где смо сврстали следеће епархије: жичка, бачка, врањска, сремска, нишка, шабачко-ваљевска, браничевска, шумадијска, банатска и тимочка),
- подручје ван уже Србије, које обухвата Црну Гору - митрополија црногорско-приморска и епархије: будимљанско-никшићка и милешевска (један део ове последње је и у Србији), Републику Српску (митрополија дабробосанска и епархије: бањалучка, зворничко-тузланска и захумско-херцеговачка), затим неке епархије у Хрватској (далматинска и осјечко-пољска и барањска), као и рашко-призренску епархију, која је највећим својим делом на Косову и
- дијаспора, коју чине следеће епархије: источноамеричка, скопска, средњоевропска, британско-скандинавска и аустралијско-новозеландска.

Пету варијаблу опет чини део испитаника који нису дали одговор на ово питање (+ варијабла *без одговора*). На табели 3 и графикону 3 дајемо преглед ових регија.

Табела 3: Подела испитаника према регијама

	бр.	%
Београд	132	26,4
ужа Србија	166	33,2
ван уже Србије	186	37,2
дијаспора	9	1,8
без одговора	7	1,4
укупно	500	100,0

Испитаници последње групе (дијаспора) углавном су ученици и матуранти неке од поменутих Богословија, што значи да се ради о

⁷ В. т. 4.1.

⁸ Напомињемо да класификација није искључиво географска.

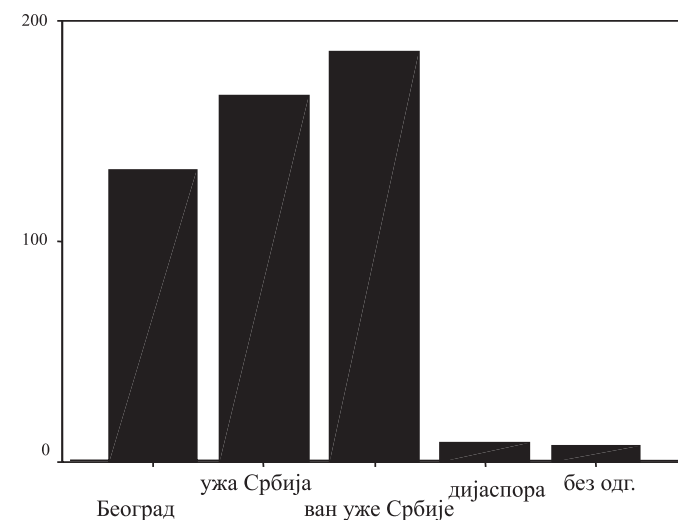
дечама који су дошли да заврше школу у отаџбини и сматрамо да нам њихови одговори не могу дати вернију слику ставова према богослужбеном језику у дијаспори, а нарочито зато што је у питању мали број анкетираних (9). Такође, претпостављамо да њихове ставове изграђује више утицај Богословије у којој бораве већ неколико година, него утицај мишљења која владају у местима из којих долазе. Сматрамо, међутим, да би једно озбиљно истраживање ставова према богослужбеном језику у дијаспори донело неке занимљиве резултате, будући да се ради о подручју на коме је угрожен опстанак и српског стандардног језика у његовим другим функцијама, а не само црквенословенског богослужбеног језика, што је делимично случај у отаџбини.

Када је у питању укупан број епархија, треба имати у виду и то да је 11 њих којима не припада нико из групе "нетеолога", већ су из тих епархија испитаници које смо означили као "теологе", и то веома мали број њих (в. табелу 3/1). Ова табела уједно приказује и укупан број заступљених епархија којима припадају испитаници.

Табела 3/1: Подела испитаника према епархијама и теолошком образовању

Епархија	нетеолози	теолози	укупно
београдско-карловачка	91	41	132
жичка	45	28	73
бачка	6	9	15
врањска	3	6	9
сремска	3	8	11
нишка	4	6	10
рашко-призренска	4	7	11
шабачко-ваљевска	2	16	18
браничевска	1	10	11
шумадијска	1	11	12
милешевска	26	9	35
црногорско-приморска	37	21	58
дабробосанска	18	20	38
зворничко-тузланска	8	10	18
бањалучка	1	11	12
захумско-херцеговачка		8	8
банатска		6	6
аустрал.-новозеландска		1	1
далматинска		4	4
средњоевропска		2	2
британ.-скандинавска		3	3
тимочка		1	1
осијечко-пољска и барањска		2	2
скопска		1	1
источноамеричка		1	1
без одговора	6	2	8
укупно	256	244	500

Графикон 3: Подела испитаника према регијама

Једна од наших претпоставки, на основу којих смо, између осталог, и направили поделу на "регије", јесте да се у епархијама ван уже Србије више негује српски стандардни језик у функцији богослужбеног. До овакве претпоставке смо дошли непосредним посматрањем појединих места и области, тј. присуством на богослужењима у тамошњим храмовима. Претпоставку проверавамо анализом резултата неких анкетних питања. На пример, табела бр. 3/2 показује нам каквим богослужењима би најрадије присуствовали испитаници наведених регија. На њој се види да је наша претпоставка потврђена, тј. заиста је највећи број испитаника регије "ван уже Србије" заокружио први понуђени одговор (на српском језику), бројчано и процентуално (не рачунајући групу "дијаспора" кад је у питању ово последње). Београђани најмање воле да присуствују богослужењима на српском језику, док је богослужење на црквенословенском језику најмање пожељно код испитаника из дијаспоре. Ово је, иначе, била наша друга претпоставка: да је у дијаспори црквенословенски језик теже одржив (што је разумљиво, јер се ту поставља и питање владања чак и српским као матерњим језиком), те да се много више користи српски стандардни језик у богослужбеној употреби, а полако се прелази и на језике земаља у које је становништво емигрирало. Далекосежније закључке, као што смо већ напоменули, ипак не можемо изводити на основу одговора само 9 испитаника.

Табела бр. 3/2: Регија испитаника и "омиљени" богослужбени језик

Присуствовање богослужењима најрадије							
		на српском	на црквеносл.	комбиновано	без	укупно	
		језику	језику		одг.		
регије	Београд	бр.	16	32	83	1	132
		%	12,1%	24,2%	62,9%	,8%	100,0%
	ужа Србија	бр.	33	28	101	4	166
		%	19,9%	16,9%	60,8%	2,4%	100,0%
	ван уже Србије	бр.	46	43	95	2	186
		%	24,7%	23,1%	51,1%	1,1%	100,0%
	дијаспора	бр.	4		5		9
		%	44,4%		55,6%		100,0%
	без одговора	бр.	1	1	5		7
		%	14,3%	14,3%	71,4%		100,0%
	укупно	бр.	100	104	289	7	500
		%	20,0%	20,8%	57,8%	1,4%	100,0%

Такође, највећи број испитаника регије "ван уже Србије" сматра да је српски језик миловзвучнији (27 или 14,5% од укупног броја испитаника ван уже Србије и 27 или 52,9% од укупног броја особа за које је српски језик миловзвучнији; в. табелу 3/3), мада, као што се такође види на овој табели, црквенословенски је, генерално, за већину испитаника, на првом месту када је у питању ова особина (в. и табелу 25/2 и графикон на истом месту).

Уочимо да се проценат (и број) афирмативних ставова према српском језику на табелама 3/2 и 3/3 смањује идући од подручја ван уже Србије према Београду.

Занимљиво је проверити да ли је слично и са жељом за постепеним превођењем богослужбеног корпуса на српски стандардни језик. Ово проверавамо анализом резултата на табели 3/4, који, као што се види, јесу слични: број се такође смањује, као и проценат (% од 2.) тј. од свих који су за превођење, највећи проценат их је међу испитаницима "ван уже Србије", нешто мањи у групи "ужа Србија", а најмањи међу Београђанима.

Нашу претпоставку о ставовима према богослужбеним језицима испитаника који живе ван уже Србије потврђују и њихови одговори на питање о тачности исказивања богословских садржаја, јер најмањи проценат (48,9%) испитаника ове групе (у односу према испитаницима из других регија) сматра да је црквенословенски језик адекватнији за

исказивање ових садржаја. У двама првим категоријама, наиме, убедљива већина (93:36 и 109:54) приписује црквенословенском богослужбеном језику ову особину, док код категорије испитаника "ван уже Србије" то није случај (91:92)⁹ (в.табелу 3/5).

Табела 3/3: Регија испитаника и став према миловзвучности богослужбеног језика

2. Који језик је миловзвучнији							
		српски	црквеносл.	оба	без одг.	укупно	
		одговора					
1. Регије	Београд	бр.	5	119	3	5	132
		% од 1.	3,8%	90,2%	2,3%	3,8%	100,0%
		% од 2.	9,8%	28,2%	33,3%	27,8%	26,4%
	ужа Србија	бр.	18	142	2	4	166
		% од 1.	10,8%	85,5%	1,2%	2,4%	100,0%
		% од 2.	35,3%	33,6%	22,2%	22,2%	33,2%
	ван уже Србије	бр.	27	149	2	8	186
		% од 1.	14,5%	80,1%	1,1%	4,3%	100,0%
		% од 2.	52,9%	35,3%	22,2%	44,4%	37,2%
	дијаспора	бр.	1	8			9
		% од 1.	11,1%	88,9%			100,0%
		% од 2.	2,0%	1,9%			1,8%
	без одговора	бр.		4	2	1	7
		% од 1.		57,1%	28,6%	14,3%	100,0%
% од 2.			,9%	22,2%	5,6%	1,4%	
укупно	бр.	51	422	9	18	500	
	% од 1.	10,2%	84,4%	1,8%	3,6%	100,0%	
	% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Испитаници "ван уже Србије" у највећем проценту не препоручују организовано учење верника црквенословенског језика при храмовима и на другим местима, као што видимо на табели 3/6. Разлози за овакво мишљење могу бити различити. Између осталог, присуство мишљења код ових испитаника да је овај задатак несавладив, али и донекле чешће коришћење српског стандардног језика у богослужењу (горе поменуто), због чега се црквенословенски, можда и несвесно, код једног дела ове групе испитаника, полако потискује.

⁹ Други број у заградама означава збир одговора: "оба језика подједнако" и "српски језик бољи".

Табела 3/4: Регије испитаника и жеља за превођењем богослужбеног корпуса на српски језик

2. Постепено превођење богослужб. корпуса на српски					
I. Регије			не	да	укупно
			Београд	бр.	100
	% од 1.	75,8%	24,2%	100,0%	
	% од 2.	28,9%	20,8%	26,4%	
ужа Србија	бр.	110	56	166	
	% од 1.	66,3%	33,7%	100,0%	
	% од 2.	31,8%	36,4%	33,2%	
ван уже Србије	бр.	127	59	186	
	% од 1.	68,3%	31,7%	100,0%	
	% од 2.	36,7%	38,3%	37,2%	
дијаспора	бр.	3	6	9	
	% од 1.	33,3%	66,7%	100,0%	
	% од 2.	,9%	3,9%	1,8%	
без одговора	бр.	6	1	7	
	% од 1.	85,7%	14,3%	100,0%	
	% од 2.	1,7%	,6%	1,4%	
укупно	бр.	346	154	500	
	% од 1.	69,2%	30,8%	100,0%	
	% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	

Табела 3/5: Регије испитаника и адекватност исказивања богослужбених садржаја

Адекватност исказивања богословских садржаја							
I. Регије			црквеносл.	оба јез.	српски јез.	без одг.	укупно
			бољи	подједнако	бољи		
Београд	бр.	93	34	2	3	132	
	%	70,5%	25,8%	1,5%	2,3%	100,0%	
ужа Србија	бр.	109	48	6	3	166	
	%	65,7%	28,9%	3,6%	1,8%	100,0%	
ван уже Србије	бр.	91	78	14	3	186	
	%	48,9%	41,9%	7,5%	1,6%	100,0%	
дијаспора	бр.	7	1	1		9	
	%	77,8%	11,1%	11,1%		100,0%	
без одговора	бр.	3	3		1	7	
	%	42,9%	42,9%		14,3%	100,0%	
укупно	бр.	303	164	23	10	500	
	%	60,6%	32,8%	4,6%	2,0%	100,0%	

Табела 3/6: Регије испитаника и жеља за учењем црквенословенског језика

Учење црквенословенског језика					
I. Регије			не	да	укупно
			Београд	бр.	19,7%
ужа Србија	бр.	35,2%	30,9%	33,2%	
ван уже Србије	бр.	40,9%	33,1%	37,2%	
дијаспора	бр.	3,0%	,4%	1,8%	
без одговора	бр.	1,1%	1,7%	1,4%	
укупно	бр.	100,0%	100,0%	100,0%	

Такође, испитаници ван уже Србије имају највише изражену жељу (у односу према другим овде приказаним категоријама испитаника) за богослужбеном једнообразношћу кад је у питању језик на коме се служи (в. табелу 3/7). Ово би се могло објаснити више израженом потребом код ових испитаника за одржањем националног идентитета, будући да они живе на подручјима са другим националним групама. Вероватно је да код њих постоји жеља за једнообразношћу и у другим стварима које се тичу националног идентитета, што је, такође, последица потребе за јединством са припадницима своје нације, у циљу афирмације властите националне културе, као и спречавања евентуалне асимилације и акултурације у окружењу других националних група.

Што се тиче категорије испитаника коју смо назвали "Београд", нисмо имали никакве претпоставке о специфичности одговора ових испитаника на нека питања, али, након прегледа резултата, примећујемо код њих већу преференцију црквенословенског богослужбеног језика него што је то случај са осталим регијама. То видимо из њихових одговора на питање о милозвучности (табела 3/3), затим на питање о преферирању присуства на богослужењима на једном од два језика (табела 3/2) и о препоруци учења црквенословенског језика на предавањима (табела 3/6), а онда и на основу процентуално нешто већег (69,7%) придавања значаја црквенословенском језику у улози одржавања јединства са другим православним словенским народима и њиховим Црквама. Ово последње приказано је на табели 3/8, док следећа табела, 3/9, показује да само 2

испитаника (1,5%) ове исте категорије негира постојање симболичке функције црквенословенског језика (док 62,9% мисли супротно). Не рачунајући регију дијаспора, ради се о најмањем броју у односу на остале регије, што је случај и са трећим понуђеним одговором ("делимично"). Ипак, кад погледамо проценте, видећемо да од свих који су одговорили "да" на ово питање, мањи је проценат особа из Београда, него оних који припадају двама другим групама (в. % од 2.). Ово је, свакако, делимично и последица мањег броја ових испитаника у односу према испитаницима из друге и треће групе.

Још нешто неочекивано везано је за категорију испитаника "ужа Србија". Наиме, за разлику од анкетираних из осталих категорија (не рачунајући "дијаспору" из поменутих разлога мале заступљености), више од половине ових испитаника сматра да је богослужбени језик битан фактор који утиче на оживљавање духовног живота (в.табелу 3/10). Код осталих група, као што се види, проценат не прелази половину, али је такође већи него код прва два одговора.

Табела 3/7: Регије испитаника и слобода избора богослужбеног језика

Слобода избора богослужбеног језика					
Регије		допустива	једнообразност	без одг.	укупно
	Београд	бр.	86	40	6
%		65,2%	30,3%	4,5%	100,0%
ужа Србија	бр.	105	56	5	166
	%	63,3%	33,7%	3,0%	100,0%
ван уже Србије	бр.	101	80	5	186
	%	54,3%	43,0%	2,7%	100,0%
дијаспора	бр.	2	7		9
	%	22,2%	77,8%		100,0%
без одговора	бр.	5	2		7
	%	71,4%	28,6%		100,0%
укупно	бр.	299	185	16	500
	%	59,8%	37,0%	3,2%	100,0%

Табела 3/8: Регије испитаника и однос према црквенословенском језику као чиниоцу одржања словенског јединства

Црквеносл. јез. као чинилац одржања слов. јединства					
	да	не	без одг.	укупно	
Регије	Београд	69,7%	26,5%	3,8%	100,0%
	ужа Србија	56,6%	42,2%	1,2%	100,0%
	ван уже Србије	65,1%	32,3%	2,7%	100,0%
	дијаспора	55,6%	44,4%		100,0%
	без одговора	57,1%	28,6%	14,3%	100,0%
	укупно	63,2%	34,2%	2,6%	100,0%

Табела 3/9: Регије испитаника и симболичка функција црквенословенског језика

2. Да ли црквенословенски језик чува идентитет						
Регије		да	не	делимично	без одговора	укупно
	Београд	бр.	83	2	45	2
% од 1.		62,9%	1,5%	34,1%	1,5%	100,0%
% од 2.		28,4%	5,7%	27,1%	28,6%	26,4%
ужа Србија	бр.	91	15	58	2	166
	% од 1.	54,8%	9,0%	34,9%	1,2%	100,0%
	% од 2.	31,2%	42,9%	34,9%	28,6%	33,2%
ван уже Србије	бр.	112	17	54	3	186
	% од 1.	60,2%	9,1%	29,0%	1,6%	100,0%
	% од 2.	38,4%	48,6%	32,5%	42,9%	37,2%
дијаспора	бр.	3	1	5		9
	% од 1.	33,3%	11,1%	55,6%		100,0%
	% од 2.	1,0%	2,9%	3,0%		1,8%
без одговора	бр.	3		4		7
	% од 1.	42,9%		57,1%		100,0%
	% од 2.	1,0%		2,4%		1,4%
укупно	бр.	292	35	166	7	500
	% од 1.	58,4%	7,0%	33,2%	1,4%	100,0%
	% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Табела 3/10: *Регије испитаника и утицај богослужбеног језика на оживљавање духовног живота*

Утицај језика на оживљавање духовног живота								
Регије			језик	донекле	језик-	одговор на	без	укупно
			није	је	битан	линији	одг.	
		битан	за...	битан	фактор			
		фактор		фактор				
Регије	Београд	бр.	15	50	58	5	4	132
		%	11,4%	37,9%	43,9%	3,8%	3,0%	100,0%
	ужа Србија	бр.	9	48	102	2	5	166
		%	5,4%	28,9%	61,4%	1,2%	3,0%	100,0%
	ван уже Србије	бр.	20	69	91	1	5	186
		%	10,8%	37,1%	48,9%	,5%	2,7%	100,0%
	дијаспора	бр.	1	1	7			9
		%	11,1%	11,1%	77,8%			100,0%
	без одг.	бр.	3	3	1			7
		%	42,9%	42,9%	14,3%			100,0%
	укупно	бр.	48	171	259	8	14	500
		%	9,6%	34,2%	51,8%	1,6%	2,8%	100,0%

Такође, испитаницима групе "ужа Србија" је разумевање богослужбеног језика веома битно за спознају суштине верског учења (66,9%), док је испитаницима из Београда – најмање битно (47,7%) (в. табелу 3/11), што може бити последица боље образовне структуре испитаника из Београда, захваљујући којој су они свесни и других извора верског просвећивања, за разлику од особа из уже Србије, које предност дају литургијској катихези. Што се тиче испитаника из дијаспоре, за њих је разумевање богослужбеног језика за спознају суштине верског учења најбитније (77,8%), а небитно није ни за кога од њих.

Табела 3/11: *Регије испитаника и веза између језика и верског просвећивања*

Веза језика и верског просвећивања						
Регије		разумевање	разум.делим.	разумевање	без	укупно
		битно	битно	небитно	одговора	
Регије	Београд	47,7%	37,1%	12,9%	2,3%	100,0%
	ужа Србија	66,9%	21,7%	9,0%	2,4%	100,0%
	ван уже Србије	55,4%	31,2%	9,1%	4,3%	100,0%
	дијаспора	77,8%	22,2%			100,0%
	без одговора	28,6%	42,9%		28,6%	100,0%
	укупно	57,2%	29,6%	9,8%	3,4%	100,0%

Закључујемо да постоје извесне разлике кад су у питању неки ставови према богослужбеном језику међу испитаницима анализираних регија. Те разлике смо напред изнели и на основу њих сматрамо да постоје предуслови да би српски стандардни као богослужбени језик најпре могао да буде прихваћен у подручјима ван уже Србије, док ће се у Београду најдуже одржати црквенословенски богослужбени језик.

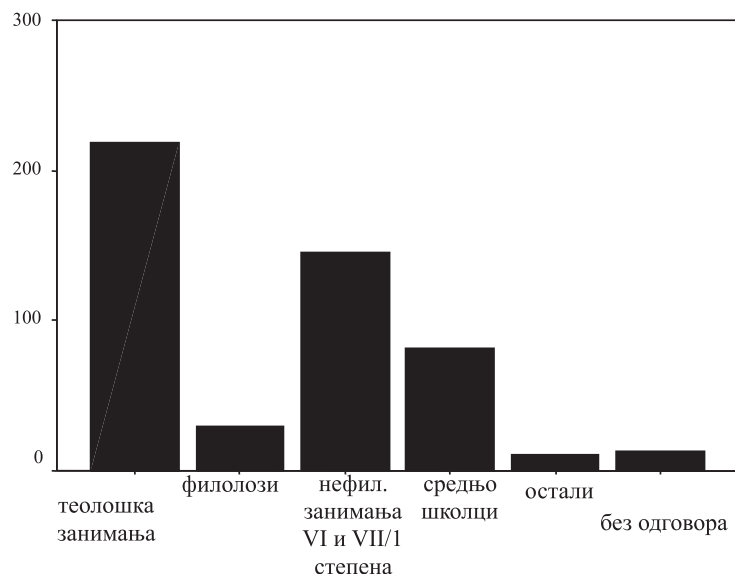
4.2.4. ПРОФЕСИЈА

Одговоре испитаника на питање о њиховој професији првобитно смо поделили на начин како је приказано на табели 4. Како анализа са овако великим бројем варијабли (14), посебно због тога што свака од њих има различит број испитаника – каткад, као што се на табели види, и веома мали, ми смо, ради лакше анализе и прецизнијих резултата, прегруписали постојеће варијабле, тако што смо смањили број приказаних, групишући их према сличности постојећих професија. Тако смо три последње групе и ученике богословија сврстали у категорију названу "теолошка занимања"; испитанике из друге, четврте и осме групе смо свели на категорију "филолози"; прву, трећу и шесту групу анкетираних назвали смо "нефилолошка занимања VI и VII/1 степена"; ученике, ученице и испитанике који имају завршену средњу школу назвали смо "средњошколци" и – мада немају много сличности, преостале две групе (основна школа; домаћице и пензионери) сместили смо у последњу категорију, назвавши је "остали". Последња група има веома мали број представника, тако да је нећемо узимати у обзир, као и због тога што је одвојена и груписана само зато што не може да припадне ни у једну од претходних категорија. Све ово је представљено на табели 4а и графикону 4.

Табела 4: *Подела испитаника према професији – шире*

Професија	бр.	%
студент Универзитета	54	10,8
студент филологије	6	1,2
студент више школе	1	,2
филолошка занимања	20	4,0
пензионери	7	1,4
нефил.вис. занимања	90	18,0
ученици/це; богослови	71	14,2
уметник/ца	4	,8
Средњошколска нефилол.заним.	68	13,6
основна школа; домаћице	4	,8
студент теологије	118	23,6
дипл.теолог	8	1,6
свештенств. и монаштво	36	7,2
без одговора	13	2,6
укупно	500	100,0

Графикон 4: Подела испитаника према професији

Табела 4а: Подела испитаника према професији – уже

Уже професије	бр.	%
теолошка занимања	219	43,8
филолози	30	6,0
нефилолошка занимања VI и VII/1 степена	145	29,0
средњошколци	82	16,4
остали	11	2,2
без одговора	13	2,6
укупно	500	100,0

Овакву поделу смо направили и због тога што смо пошли од претпоставке да бисмо, кроз анализу, евентуално могли да откријемо по чему посебне ставове код овако набројаних професија. Битни су нам ставови групе "теолошка занимања" због познавања теологије, активнијег коришћења црквенословенског језика, његовог учења у школи и сл. Ставови "филолога" су нам битни због њиховог познавања

филологије, лингвистике, посебног односа према језику уопште, а тиме, евентуално, и према богослужбеном језику. Затим бисмо упоредили ставове према богослужбеном језику ове две групе (посебно групе "филолога") са онима који не поседују познавање филологије, али имају високошколско или више школско образовање ("нефилолошка занимања VI и VII/1 степена"). На крају, сматрали смо да је потребно одвојити испитанике и према степену образовања, како бисмо видели да ли и то утиче на ставове према богослужбеном језику, па смо одвојили и групу "средњошколци" (премда ћемо се овим више бавити у наредном поглављу, т. 4.2.5.).

Анализа резултата је показала да је једина од тренутно разматраних категорија у којој већина испитаника сматра да је веома важно да се све разуме – категорија "теолошка занимања" (в. табелу 4/1). За ову категорију испитаника разумевање богослужбеног језика је и веома битно за спознају суштине верског учења, као што је језик и битан фактор у оживљавању духовног живота. Ови резултати нам показују да може значити да, што је веће знање теологије, то се више примећује и осећа штета од неразумљивог богослужбеног језика. Приказали смо табеларно (в. табеле 4/1, 4/2 и 4/3) наведене одговоре на ова три питања упоређујући их са одговорима осталих категорија испитаника подељених према професијама, на основу чега смо и изнели горе речено.

Резултати такође показују да је разумевање богослужбеног језика најмање битно групи испитаника "нефилолошка занимања VI и VII/1 степена" (односно највећи број од свих који су одговорили да је разумевање небитно је из ове групе испитаника, процентуално 44,9%; в. табелу 4/1). Да ли је то можда због иначе мање потребе или мање навике код неких од њих - због другачијих професија којима се баве - да стичу филолошка знања? Но, ипак се највећи број и у овој групи определио за први понуђени одговор. Филолози, пак, подједнако сматрају језик битним и делимично битним за спознају суштине верског учења.

Табела 4/1: Професија испитаника и став према разумевању молитава

1. Став према разумевању молитава							
		бр.	разумевање	м. могућа	оба	без одг.	укупно
			важно	при неразум.	одговора		
теолошка занимања	бр.	139	74	3	3	219	
	% од 2.	63,5%	33,8%	1,4%	1,4%	100,0%	
	% од 1.	56,3%	31,8%	25,0%	37,5%	43,8%	
филолози	бр.	11	18	1		30	
	% од 2.	36,7%	60,0%	3,3%		100,0%	
	% од 1.	4,5%	7,7%	8,3%		6,0%	
нефилолошка занимања VI и VII/1 степена	бр.	55	82	5	3	145	
	% од 2.	37,9%	56,6%	3,4%	2,1%	100,0%	
	% од 1.	22,3%	35,2%	41,7%	37,5%	29,0%	
средњошколци	бр.	26	51	3	2	82	
	% од 2.	31,7%	62,2%	3,7%	2,4%	100,0%	
	% од 1.	10,5%	21,9%	25,0%	25,0%	16,4%	
остали	бр.	7	4			11	
	% од 2.	63,6%	36,4%			100,0%	
	% од 1.	2,8%	1,7%			2,2%	
без одговора	бр.	9	4			13	
	% од 2.	69,2%	30,8%			100,0%	
	% од 1.	3,6%	1,7%			2,6%	
укупно	бр.	247	233	12	8	500	
	% од 2.	49,4%	46,6%	2,4%	1,6%	100,0%	
	% од 1.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Табела 4/2: Професија испитаника и веза између језика и верског просвећивања

Веза језика и верског просвећивања						
		разумевање	разумев.	разумевање	без	укупно
		битно	делимич. битно	небитно	одг.	
Уже професије	теолошка занимања	146	56	10	7	219
	филолози	13	13	3	1	30
	нефилолошка занимања VI и VII/1 степена	73	44	22	6	145
	средњошколци	38	32	9	3	82
	остали	5	2	4		11
	без одговора	11	1	1		13
	укупно	286	148	49	17	500

Табела 4/3: Професија испитаника и утицај језика на оживљавање духовног живота

Утицај језика на оживљавање духовног живота								
		бр.	јез. није	донекле	језик-	одговор на	без одг.	укупно
			битан фактор	битан за...	битан фактор	линији		
теолошка занимања	бр.	18	49	145	2	5	219	
	%	8,2%	22,4%	66,2%	,9%	2,3%	100,0%	
филолози	бр.	3	15	10	1	1	30	
	%	10,0%	50,0%	33,3%	3,3%	3,3%	100,0%	
нефилолошка занимања VI и VII/1 степена	бр.	11	64	64	3	3	145	
	%	7,6%	44,1%	44,1%	2,1%	2,1%	100,0%	
средњошколци	бр.	13	38	28	1	2	82	
	%	15,9%	46,3%	34,1%	1,2%	2,4%	100,0%	
остали	бр.	1	4	4	1	1	11	
	%	9,1%	36,4%	36,4%	9,1%	9,1%	100,0%	
без одговора	бр.	2	1	8		2	13	
	%	15,4%	7,7%	61,5%		15,4%	100,0%	
укупно	бр.	48	171	259	8	14	500	
	%	9,6%	34,2%	51,8%	1,6%	2,8%	100,0%	

И поред оваквих одговора прве групе испитаника које смо до сад размотрили, немали проценат (и у односу на укупан број испитаника из групе – 25,6 % и у односу на укупан број оних који су овако одговорили – 42,4%) њих приписује атрибут светости црквенословенском језику (в. табелу 4/4).

Табела 4/4: Професија испитаника и став према светости богослужбеног језика

1. Питање светости језика						
		да, за црквено-словенски	да, за српски	језик није свет	без одг.	укупно
теолошка занимања	бр.	56	2	157	4	219
	% од 2.	25,6%	,9%	71,7%	1,8%	100,0%
	% од 1.	42,4%	40,0%	45,2%	25,0%	43,8%
филолози	бр.	7		23		30
	% од 2.	23,3%		76,7%		100,0%
	% од 1.	5,3%		6,6%		6,0%
нефилолошка занимања VI и VII/1 степена	бр.	42		98	5	145
	% од 2.	29,0%		67,6%	3,4%	100,0%
	% од 1.	31,8%		28,2%	31,3%	29,0%
средњошколци	бр.	22	2	54	4	82
	% од 2.	26,8%	2,4%	65,9%	4,9%	100,0%
	% од 1.	16,7%	40,0%	15,6%	25,0%	16,4%
остали	бр.	3	1	6	1	11
	% од 2.	27,3%	9,1%	54,5%	9,1%	100,0%
	% од 1.	2,3%	20,0%	1,7%	6,3%	2,2%
без одговора	бр.	2		9	2	13
	% од 2.	15,4%		69,2%	15,4%	100,0%
	% од 1.	1,5%		2,6%	12,5%	2,6%
укупно	бр.	132	5	347	16	500
	% од 2.	26,4%	1,0%	69,4%	3,2%	100,0%
	% од 1.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Филолози, такође, у највећем проценту сматрају да чување црквенословенског језика значи и чување традиције, националног и верског идентитета, мада је овај проценат и код осталих група изнад 50% (в. табелу 4/5).

Што се, пак, тиче значаја црквенословенског језика у одржавању јединства са другим православним словенским земљама и њиховим Црквама, и овде је процентуално најмањи број испитаника категорије "теолошка занимања" одговорио позитивно и обратно (в. табелу 4/6).

Табела 4/5: Професија испитаника и став према симболичкој функцији црквенословенског језика

Да ли црквенословенски језик чува идентитет						
		да	не	делимично	без одг.	укупно
	теолошка занимања	53,4%	10,0%	34,7%	1,8%	100,0%
	филолози	73,3%	6,7%	20,0%		100,0%
	нефилолошка занимања VI и VII/1 степена	65,5%	4,8%	29,0%	,7%	100,0%
	средњошколци	54,9%	4,9%	40,2%		100,0%
	остали	63,6%		36,4%		100,0%
	без одговора	46,2%		38,5%	15,4%	100,0%
	укупно	58,4%	7,0%	33,2%	1,4%	100,0%

Процентуално су се најмање навикли на црквенословенски језик испитаници категорије "средњошколци" (в. табелу 4/7) (не рачунајући групу испитаника за које не знамо којом се професијом баве, јер нису одговорили на ово питање), што је и било очекивано. Међутим, треба истаћи да овај проценат, иако је мањи него код осталих група, и овде прелази 50%.

Оно што нисмо очекивали кад је у питању група "средњошколци", јесте резултат одговора на питање о слободи избора богослужбеног језика. Наиме, процентуално највећи број испитаника ове категорије је за једнообразну праксу кад је у питању богослужбени језик (в. табелу 4/8). Видимо, пак, да ни у овом случају проценат не прелази половину, што значи да су, кумулативно, и ови испитаници у већини за допустивост слободе избора богослужбеног језика (што се види на табели 23 и графикану 23).

Табела 4/6: Професија испитаника и улога црквенословенског језика у одржавању словенског јединства

Црквенословенски језик као чинилац одржања словенског јединства					
Уже професије		да	не	без одг.	укупно
	теолошка занимања	56,6%	41,1%	2,3%	100,0%
	филолози	80,0%	20,0%		100,0%
	нефилолошка занимања VI и VII/1 степена	71,0%	26,9%	2,1%	100,0%
	средњошколци	61,0%	35,4%	3,7%	100,0%
	остали	72,7%	27,3%		100,0%
	без одговора	53,8%	30,8%	15,4%	100,0%
	укупно	63,2%	34,2%	2,6%	100,0%

Табела 4/7: Професија испитаника и навикнутост на црквенословенски језик

Навикнутост на црквенословенски језик						
Уже професије		потпуна навикнутост	средња навикнутост	ненавикнутост	без одговора	укупно
	теолошка занимања	83,1%	15,1%	1,4%	,5%	100,0%
	филолози	73,3%	23,3%	3,3%		100,0%
	нефилолошка занимања VI и VII/1 степена	60,0%	35,2%	4,1%	,7%	100,0%
	средњошколци	51,2%	36,6%	12,2%		100,0%
	остали	63,6%	27,3%		9,1%	100,0%
	без одговора	46,2%	46,2%	7,7%		100,0%
	укупно	69,2%	26,0%	4,2%	,6%	100,0%

Табела 4/8: Професија испитаника и слобода избора богослужбеног језика

Слобода избора богослужбеног језика					
Уже професије		допустива	једнообразност	без одговора	укупно
	теолошка занимања	64,4%	32,0%	3,7%	100,0%
	филолози	70,0%	30,0%		100,0%
	нефилолошка занимања VI и VII/1 степена	57,2%	40,0%	2,8%	100,0%
	средњошколци	50,0%	46,3%	3,7%	100,0%
	остали	63,6%	36,4%		100,0%
	без одговора	46,2%	46,2%	7,7%	100,0%
	укупно	59,8%	37,0%	3,2%	100,0%

За разлику од прве три групе испитаника, последње две ("средњошколци" и "остали") не дају толико предност црквенословенском језику кад је у питању тачност исказивања богословских садржаја, већ сматрају да је и српски стандардни језик подједнако погодан за ову функцију (в. табелу 4/9).

Већи број испитаника прве и претпоследње овде разматране групе радије би присуствовали богослужењима на српском, него богослужењима на црквенословенском богослужбеном језику. Сви би, пак, највише волели "комбинована" богослужења кад је језик у питању, с тим што би нешто већи проценат "филолога" (36,7%) (у односу према другим групама) радије слушао богослужења на црквенословенском (в. табелу 4/10). Кад је у питању ово последње, за "филологе" је ово очекиван резултат, због природе њихове професије, тежње ка учењу и одржавању језика и сл.

Једина група испитаника међу којима је више оних који желе да се црквенословенски језик учи при храмовима и на другим одговарајућим местима, јесте група "нефилолошка занимања VI и VII/1 степена" (в. табелу 4/11). Ови испитаници, с једне стране, због свог вишег и високог

степену стручне спреме, могу бити више заинтересовани за учење језика у односу на испитанике других група (не рачунајући "филологе", чија је струка свакако везана за језик), док, с друге стране, недостатак прилике да у институционалном образовању уче црквенословенски језик, такође може бити један од фактора који утичу на овакве њихове одговоре.

Табела 4/9: *Професија испитаника и адекватност исказивања богословских садржаја*

Адекватност исказивања богословских садржаја						
		црквеносл. бољи	оба јез. подједнако	српски јез. бољи	без одг.	укупно
Уже професије	теолошка занимања	66,2%	27,4%	5,9%	,5%	100,0%
	филолози	70,0%	30,0%			100,0%
	нефилолошка занимања VI и VII/1 степена	66,9%	29,7%	2,8%	,7%	100,0%
	средњошколци	37,8%	47,6%	7,3%	7,3%	100,0%
	остали	18,2%	81,8%			100,0%
	без одговора	53,8%	30,8%		15,4%	100,0%
	укупно	60,6%	32,8%	4,6%	2,0%	100,0%

Табела 4/10: *Професија испитаника и "омиљени" богослужбени језик*

Присуствовање богослужењима најрадије							
		на српском језику	на црквеносл. језику	комбиновано	без одг.	укупно	
Уже професије	теолошка занимања	бр.	54	40	120	5	219
		%	24,7%	18,3%	54,8%	2,3%	100,0%
	филолози	бр.	5	11	14		30
		%	16,7%	36,7%	46,7%		100,0%
	нефилолошка занимања VI и VII/1 степена	бр.	20	35	88	2	145
		%	13,8%	24,1%	60,7%	1,4%	100,0%
	средњошколци	бр.	19	16	47		82
		%	23,2%	19,5%	57,3%		100,0%
	остали	бр.		1	10		11
		%		9,1%	90,9%		100,0%
	без одговора	бр.	2	1	10		13
		%	15,4%	7,7%	76,9%		100,0%
	укупно	бр.	100	104	289	7	500
		%	20,0%	20,8%	57,8%	1,4%	100,0%

Табела 4/11: *Професија испитаника и став према учењу црквенословенског језика*

Учење црквенословенског језика				
Уже професије		не	да	укупно
	теолошка занимања	132	87	219
	филолози	15	15	30
	нефилолошка занимања VI и VII/1 степена	59	86	145
	средњошколци	45	37	82
	остали	4	7	11
	без одговора	9	4	13
	укупно	264	236	500

На крају, занимљиво је сазнати и како која од ових категорија испитаника, подељених према професији, гледа на важност језика у животу Цркве (в. табелу 4/12).

Табела 4/12: *Професија испитаника и став према важности језика за живот Цркве*

Важност језика за живот Цркве							
		битно	споредно	једно од кључних	без одг.	укупно	
Уже професије	теолошка занимања	бр.	156	23	40		219
		%	71,2%	10,5%	18,3%		100,0%
	филолози	бр.	20	4	6		30
		%	66,7%	13,3%	20,0%		100,0%
	нефилолошка занимања VI и VII/1 степена	бр.	95	19	30	1	145
		%	65,5%	13,1%	20,7%	,7%	100,0%
	средњошколци	бр.	58	10	13	1	82
		%	70,7%	12,2%	15,9%	1,2%	100,0%
	остали	бр.	10		1		11
		%	90,9%		9,1%		100,0%
	без одговора	бр.	10	2		1	13
		%	76,9%	15,4%		7,7%	100,0%
	укупно	бр.	349	58	90	3	500
		%	69,8%	11,6%	18,0%	,6%	100,0%

Видимо, дакле, да само 4 испитаника из групе "филолози" сматра да је питање језика споредно за живот Цркве, што нас је овде највише интересовало, али, у процентима, и остале категорије испитаника су приближно исто одговорице.

Анализа резултата у овом поглављу показала нам је да испитаници који се на неки начин баве теологијом придају значај разумевању богослужбеног језика више него остале категорије испитаника подељених према професији, а и радије присуствују богослужењима на српском него на црквенословенском језику. Такође, видели смо да је и за млађе испитанике, тј. средњошколце, важна једнообразност у погледу богослужбеног језика, као и да њима више одговарају богослужења на српском него на црквенословенском језику. Исто тако, они су се и најмање навикли на овај језик. Филолози придају богослужбеном језику уопште велику важност у животу Цркве, а посебно црквенословенском, чију симболичку функцију високо вреднују.

4.2.5. СТЕПЕН СТРУЧНЕ СПРЕМЕ

Да погледамо најпре колика је заступљеност наведених (стандардних) степена стручне спреме код наших испитаника – и код групе нетеолога и код групе теолога (табела 5).

Табела 5: Стручна спрема испитаника и њихово теолошко образовање

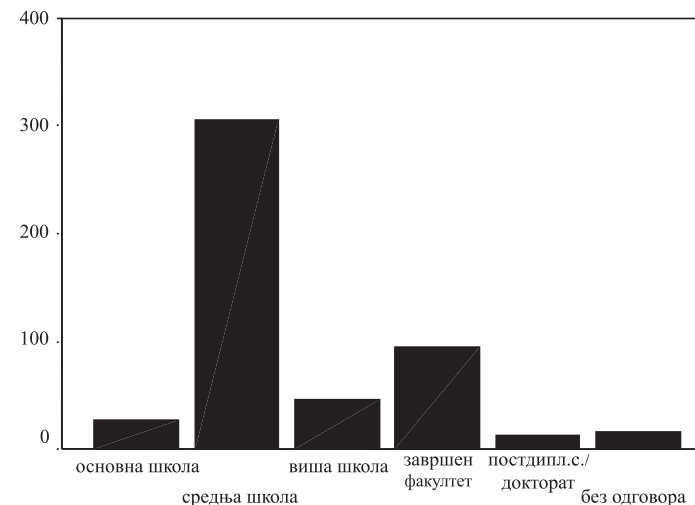
		нетеолози	теолози	укупно
Стручна спрема	основна школа	4	22	26
	средња школа	129	176	305
	виша школа	31	14	45
	завршен факултет	70	25	95
	постдипл.с./докторат	10	3	13
	без одговора	12	4	16
	укупно	256	244	500

Најмање има испитаника који су на постдипломским студијама и припремају или су већ одбранили докторат. Затим иде група оних чији је степен стручне спреме основна школа, с тим што се, у ствари, најчешће ради о средњошколцима, посебно ученицима завршних разреда богословија, који су морали да заокруже овај одговор иако им је можда врло мало времена остало до завршетка средње школе. Иста је ствар и са неким студентима, који су заокруживали одговор "виша школа" или

"средња школа", те је и због тога број оних чија је стручна спрема средња школа – тако велики. Ове напомене смо морали да изнесемо, јер су уочене током анкетирања. При анализи их, свакако, морамо занемарити.

На графикону 5 приказујемо поделу свих испитаника према стручној спреми.

Графикон 5: Стручна спрема испитаника

Већ резултати првог постављеног питања у анкети (в. анкету у Прилогу), показују да особе са високошколском стручном спремом потпуно разумевање молитава процентуално сматрају мање битним, док они који имају завршену основну школу разумевању придају највећу важност (табела 5/1).

Због чега је тако? Да ли је могуће да високошколско образоване особе познају психоллингвистичку истину да рецептивне вештине (а међу њима слушање богослужбеног језика на богослужењима, које нас овде интересује) имају првенствено везе са рецепторима у мозгу (што значи да, ако не постоји знање у мозгу о ономе што се слуша, не вреди ни разумљив језик¹⁰), а да то људи са нижим образовањем не знају? Или је у питању неки други разлог? На пример, вероватно је и да велику улогу код особа које су завршиле факултет игра већа способност наслуђивања, као последица већег искуства у учењу, читању и слушању.

¹⁰ Видели смо у многим деловима 3. поглавља да су ово често истицали неки аутори у полемикама током XX века.

Претпостављамо, такође, да ове особе у већој мери могу да прибегну индивидуалној молитви на богослужењу, чиме се, исто тако, умањује потреба за разумљивим богослужбеним језиком. Сви ови фактори, као и неки други, индивидуални и недоступни истраживању, могу утицати на овакве одговоре испитаника.

Табела 5/1: Стручна спрема испитаника и став према разумевању молитава

Став према разумевању молитава						
Стручна спрема		разумевање важно	м.могућа при неразумев.	оба одговора	без одг.	укупно
	основна школа	65,4%	30,8%		3,8%	100,0%
	средња школа	51,1%	45,9%	2,0%	1,0%	100,0%
	виша школа	53,3%	42,2%	2,2%	2,2%	100,0%
	завршен факултет	38,9%	55,8%	5,3%		100,0%
	постдипл.с./ докторат	46,2%	46,2%		7,7%	100,0%
	без одговора	43,8%	43,8%		12,5%	100,0%
	укупно	49,4%	46,6%	2,4%	1,6%	100,0%

Такође, слично овоме, процентуално најмањи број испитаника (у односу према другим групама, осим групе "без одговора", коју и не узимамо у обзир) са завршеним факултетом сматра да је богослужбени језик битан фактор у оживљавању духовног живота, док је овај проценат код групе испитаника са основношколском стручном спремом и групе "постдипломске студије/докторат" – највећи (табела 5/2).

Испитаници који имају високошколску стручну спрему процентуално најмање (када их упоредимо са другим групама) сматрају да је разумевање богослужбеног језика од битног значаја за спознају суштине верског учења (в. табелу 5/3). Мислимо да је разлог томе тај што су ови испитаници добрим делом спознали суштину верског учења читањем духовне литературе, слушањем разних предавања из области теологије,

кроз разговоре са другима и сл., много више него преко слушања садржаја богослужења.

Табела 5/2: Стручна спрема испитаника и утицај језика на оживљавање духовног живота

Утицај језика на оживљавање духовног живота							
Стручна спрема		језик није битан фактор	донекле битан за...	језик-битан фактор	одговор на линији	без одг.	укупно
	основна школа	11,5%	11,5%	73,1%		3,8%	100,0%
	средња школа	10,8%	32,8%	51,8%	1,6%	3,0%	100,0%
	виша школа	2,2%	42,2%	51,1%	2,2%	2,2%	100,0%
	завршен факултет	8,4%	42,1%	46,3%	1,1%	2,1%	100,0%
	постдипл. с./ докторат		23,1%	69,2%	7,7%		100,0%
	без одговора	18,8%	37,5%	37,5%		6,3%	100,0%
	укупно	9,6%	34,2%	51,8%	1,6%	2,8%	100,0%

Табела 5/3: Стручна спрема испитаника и веза између језика и верског просвећивања

Веза језика и верског просвећивања						
Стручна спрема		разумевање битно	разум.делим. битно	разумевање небитно	без одг.	укупно
	основна школа	69,2%	19,2%	7,7%	3,8%	100,0%
	средња школа	57,4%	32,8%	7,5%	2,3%	100,0%
	виша школа	64,4%	22,2%	11,1%	2,2%	100,0%
	завршен факултет	50,5%	28,4%	16,8%	4,2%	100,0%
	постдипл. с./ докторат	69,2%	15,4%	7,7%	7,7%	100,0%
	без одговора	43,8%	25,0%	12,5%	18,8%	100,0%
	укупно	57,2%	29,6%	9,8%	3,4%	100,0%

Не можемо да не приметимо да на ова три последња питања одговори категорије испитаника "постдипломске студије/докторат" – процентуално су ближи одговорима прве групе анкетираних, него испитаницима са завршеним факултетом!?

Степен стручне спреме није повезан са ставом према симболичкој функцији црквенословенског језика – све категорије испитаника мање или више сматрају да постојање црквенословенског језика чува или делимично чува традицију, национални и верски идентитет.

Такође, ни навикнутост на црквенословенски језик нема везе са стручном спремом испитаника, јер је у свакој категорији веома мали број оних који се на црквенословенски језик уопште нису навикли. У категоријима испитаника "основна школа" и "постдипломске студије/докторат" - уопште их и нема, већ су сви донекле навикли или потпуно навикли на овај језик у богослужбеној употреби. Ето још једне сличности прве и последње ове групе анкетираних!

Највећи број испитаника који приписују атрибут светости црквенословенском језику припада категорији "средња школа" (60,6%), али то није много у односу на укупан број ових испитаника. Још већи проценат (69,5%) средњошколаца сматра да ниједан језик није сам по себи свет. Није занемарљив ни број особа са завршеном високом и вишом школом који такође овако мисле. Мишљење, пак, анкетираних из прве категорије ("основна школа"), не поклапа се сасвим са нашим очекивањима. Наиме, сматрали смо да ће код ове групе испитаника (услед њихове мање образованости, па тиме и евентуалног незнања чињенице да се језику не може приписивати атрибут светости) преовладати приписивање атрибута светости једном од разматраних богослужбених језика. То се није показало тачним, јер 57,7% испитаника из ове групе не приписује уопште атрибут светости било ком од ова два језика. Овај атрибут богослужбеном језику најмање, као што смо и очекивали, приписују особе из групе "постдипломске студије/докторат". Наиме 92,3% њих сматра да се језику не може приписивати атрибут светости. Све ово можемо видети и на табели бр. 5/4.

Табела 5/4: Стручна спрема испитаника и став према светости језика

		2. Питање светости језика					
			да, за црквено-словенски	да, за српски	језик није свет	без одг.	укупно
1. Стручна спрема	основна школа	бр.	10	1	15		26
		% од 1.	38,5%	3,8%	57,7%		100,0%
		% од 2.	7,6%	20,0%	4,3%		5,2%
	средња школа	бр.	80	3	212	10	305
		% од 1.	26,2%	1,0%	69,5%	3,3%	100,0%
		% од 2.	60,6%	60,0%	61,1%	62,5%	61,0%
	виша школа	бр.	17		26	2	45
		% од 1.	37,8%		57,8%	4,4%	100,0%
		% од 2.	12,9%		7,5%	12,5%	9,0%
	завршен факултет	бр.	23	1	68	3	95
		% од 1.	24,2%	1,1%	71,6%	3,2%	100,0%
		% од 2.	17,4%	20,0%	19,6%	18,8%	19,0%
	постдипл. с. / докторат	бр.	1		12		13
		% од 1.	7,7%		92,3%		100,0%
		% од 2.	,8%		3,5%		2,6%
	без одговора	бр.	1		14	1	16
		% од 1.	6,3%		87,5%	6,3%	100,0%
		% од 2.	,8%		4,0%	6,3%	3,2%
укупно	бр.	132	5	347	16	500	
	% од 1.	26,4%	1,0%	69,4%	3,2%	100,0%	
	% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Кад је у питању став према црквенословенском језику као битном за одржавање јединства са другим словенским православним народима и њиховим Црквама – једино што је неочекивано, то је нешто већи број испитаника који су завршили средњу школу, а негативно су одговорили на овај став (у питању је 40,3% од укупног броја испитаника ове категорије, тако да није већина, само је више у односу према истом одговору испитаника у другим групама) (в. табелу 5/5).

Једина од тренутно разматраних категорија испитаника која радије присуствује богослужењима на српском стандардном него на црквенословенском језику, јесте категорија "средња школа". Ово је за нас неочекивано и не знамо узрок. Свеукупно, пак, највећи је број оних који би присуствовали богослужењима на којима се комбинује коришћење и једног и другог језика (в. табелу 5/6).

Табела 5/5: Стручна спрема испитаника и став према улози црквенословенског језика у одржавању словенског јединства

Црквенословенски језик као чинилац одржања словенског јединства						
Стручна спрема			да	не	без одговора	укупно
			основна школа	бр.	20	5
	%	76,9%		19,2%	3,8%	100,0%
	средња школа	бр.	176	123	6	305
		%	57,7%	40,3%	2,0%	100,0%
	виша школа	бр.	31	12	2	45
		%	68,9%	26,7%	4,4%	100,0%
	завршен факултет	бр.	74	20	1	95
		%	77,9%	21,1%	1,1%	100,0%
	постдипл.с./докторат	бр.	8	5		13
%		61,5%	38,5%		100,0%	
без одговора	бр.	7	6	3	16	
	%	43,8%	37,5%	18,8%	100,0%	
укупно	бр.	316	171	13	500	
	%	63,2%	34,2%	2,6%	100,0%	

Табела 5/6: Стручна спрема испитаника и "омиљени" богослужбени језик

Присуствовање богослужењима најрадије							
Стручна спрема			на српском језику	на црквеносл. језику	комбиновано	без одг.	укупно
			основна школа	бр.	4	9	12
	%	15,4%		34,6%	46,2%	3,8%	100,0%
	средња школа	бр.	71	57	175	2	305
		%	23,3%	18,7%	57,4%	,7%	100,0%
	виша школа	бр.	6	10	29		45
		%	13,3%	22,2%	64,4%		100,0%
	завршен факултет	бр.	14	23	57	1	95
		%	14,7%	24,2%	60,0%	1,1%	100,0%
	постдипл.с./докторат	бр.	3	3	6	1	13
%		23,1%	23,1%	46,2%	7,7%	100,0%	
без одговора	бр.	2	2	10	2	16	
	%	12,5%	12,5%	62,5%	12,5%	100,0%	
укупно	бр.	100	104	289	7	500	
	%	20,0%	20,8%	57,8%	1,4%	100,0%	

Када је у питању препорука испитаника о томе шта би могло да се учини ради побољшања разумевања богослужења, све групе, мање-више подједнако, најмање су за превођење свих богослужбених књига на српски стандардни језик, а највише за издавање богослужбених књига са паралелним текстовима на црквенословенском и српском језику. Што се тиче учења црквенословенског језика при храмовима и сличним одговарајућим местима, резултати су прилично изједначени, с тим што је већи проценат (в. табелу 5/7) жеље за учењем овог језика присутан код више образованих, те ово можемо да повежемо са њиховом већом спремношћу и жељом за учењем и иначе.

Табела 5/7: Стручна спрема испитаника и став према учењу црквенословенског језика

Учење црквенословенског језика				
Стручна спрема		не	да	укупно
		основна школа	57,7%	42,3%
	средња школа	57,4%	42,6%	100,0%
	виша школа	42,2%	57,8%	100,0%
	завршен факултет	46,3%	53,7%	100,0%
	постдипл.с./докторат	46,2%	53,8%	100,0%
	без одговора	31,3%	68,8%	100,0%
	укупно	52,8%	47,2%	100,0%

На крају, кад је у питању разумевање црквенословенског језика, процентуално највише испитаника који довољно разумеју овај језик је из категорије "постдипломске студије/докторат" (61,5%), док је код осталих група испод 40%.

На основу изложеног, можемо рећи да донекле и стручна спрема испитаника може да утиче на став према богослужбеном језику, мада су за утврђивање и дубљу повезаност ових двеју елемената потребна већа и дуготрајнија истраживања. Сада прелазимо на повезаност између богословског образовања испитаника и преференције једног од два разматрана богослужбена језика.

4.2.6. БОГОСЛОВСКО ОБРАЗОВАЊЕ

Процент испитаника који немају никакво богословско образовање (в.табелу 6) је 35,2%, док су остали на неки начин имали прилику да се упознају са православном вером. Пошто имамо већи број анкетираних који нису одговорили, претпостављамо да се ради о особама које су такође без верског образовања (јер су прескочили питање не прочитавши све понуђене одговоре, како би заокружили последњи¹¹). Ако и њих додамо поменутом проценту, добићемо 42,2% испитаника без институционалног верског образовања. Подела испитаника према богословском образовању приказана је и на графикону 6.

Табела 6: Богословско образовање испитаника

	број	%
ученик Богословије	31	6,2
завршена Богословија	33	6,6
студент БФ/Института	113	22,6
завршен БФ/Институт	9	1,8
постдипл.студије БФ-а	3	,6
курс веронауке	53	10,6
школска настава веронауке	13	2,6
без инст.вер.образовања	176	35,2
одговор б и в	34	6,8
без одговора	35	7,0
укупно	500	100,0

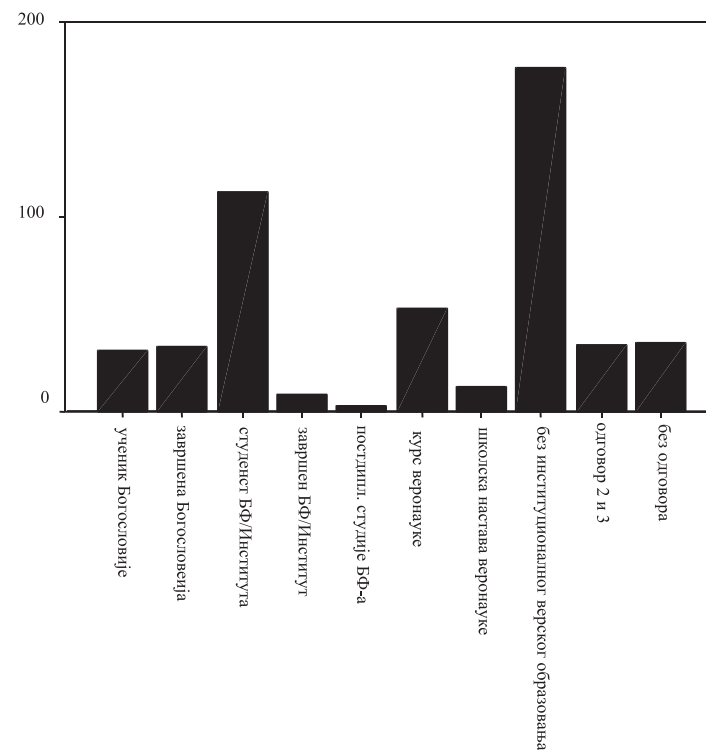
Напомињемо да непостојање институционалног верског образовања не значи и непознавање верских догмата и православне вере уопште. Напротив, будући да дуго времена на нашим просторима није било могућности за неке од ових начина образовања (као што је школска настава веронауке, у многим местима и курсеви веронауке при храму), а да су други били отежани (богословско факултетско и средњошколско образовање), верници су били препуштени сами себи и свештеницима који су их кроз проповед, упућивање на духовну литературу и слично, упознавали са вером. Такође треба имати у виду и специфичности спознаје суштине верског учења¹². Сигурно је да сваки појединац има свој сопствени пут богословског образовања, те да скоро нико није у овом смислу потпуно необразован.

¹¹ В. анкету у Прилогу.

¹² В. т. 4.3.4.

Међутим, ми ћемо ипак покушати да, кроз анализу одговора на анкетна питања, откријемо да ли постоји разлика у одговорима између оних који поседују и оних који не поседују институционално верско образовање, оних који имају високо и оних који имају средњошколско овакво образовање и сл. Обратићемо, као и обично, пажњу на оне резултате који нам се по ма чему учине занимљивим и неочекиваним.

Графикон 6: Богословско образовање испитаника

Већ смо видели да особе које су уже стручно теолошки образоване сматрају више него испитаници других професија да је разумевање веома важно (в. табелу 4/1), те да је немогуће искрено се молити ако се не разуме целокупни лингвистички садржај молитвословља. Табела бр. 6/1 нам то потврђује:

Табела 6/1: Богословско образовање испитаника и став према разумевању молитава

Став према разумевању молитава							
			разумевање	м. могућа при	оба	без	укупно
			важно	неразумевању	одговора	одг.	
Богословско образовање	ученик Богословије	бр.	21	9		1	31
		%	67,7%	29,0%		3,2%	100,0%
	завршена Богословија	бр.	18	14	1		33
		%	54,5%	42,4%	3,0%		100,0%
	студент БФ/Института	бр.	78	28	5	2	113
		%	69,0%	24,8%	4,4%	1,8%	100,0%
	завршен БФ/Институт	бр.	3	5	1		9
		%	33,3%	55,6%	11,1%		100,0%
	постдипл. студије БФ-а	бр.	2	1			3
		%	66,7%	33,3%			100,0%
	курс веронауке	бр.	14	36	1	2	53
		%	26,4%	67,9%	1,9%	3,8%	100,0%
	школска настава веронауке	бр.	2	10		1	13
		%	15,4%	76,9%		7,7%	100,0%
	без инст.вер. образовања	бр.	75	96	4	1	176
		%	42,6%	54,5%	2,3%	,6%	100,0%
одговор б и в	бр.	21	13			34	
	%	61,8%	38,2%			100,0%	
без одговора	бр.	13	21		1	35	
	%	37,1%	60,0%		2,9%	100,0%	
укупно	бр.	247	233	12	8	500	
	%	49,4%	46,6%	2,4%	1,6%	100,0%	

Они који су, пак, само "успут" стекли богословско образовање (при храму, необавезно и у школи, уз друге предмете – ово друго у Републици Српској, јер у време анкетања у Србији и Црној Гори није било веронауке у школама), или који га институционалним путем нису ни стицали – у већем броју су се одлучили за други одговор, тј. сматрају да је могуће искрено се молити и ако разумевање није потпуно.

Слично овоме, кад је у питању веза између језика и верског просвећивања, иако већина испитаника сматра да је разумевање

богослужбеног језика врло битно или има извесног удела у спознаји суштине верског учења, ипак постоји разлика у одговорима, тако да особе без институционалног верског образовања (у односу према другим групама испитаника) најмање сматрају да је разумљив богослужбени језик битан за спознају суштине верског учења. Слично је са категоријом испитаника који су завршили курс веронауке при храму. Њих је, наиме, више од половине за друга два одговора (в. табелу 6/2).

Табела 6/2: Богословско образовање испитаника и веза између језика и верског просвећивања

Веза језика и верског просвећивања							
			разумевање	разум.	разумевање	без одг.	укупно
			битно	делим. битно	небитно		
Богословско образовање	ученик Богословије	бр.	20	9	1	1	31
		%	64,5%	29,0%	3,2%	3,2%	100,0%
	завршена Богословија	бр.	21	8	2	2	33
		%	63,6%	24,2%	6,1%	6,1%	100,0%
	студент БФ/Института	бр.	80	25	6	2	113
		%	70,8%	22,1%	5,3%	1,8%	100,0%
	завршен БФ/Институт	бр.	6	1	1	1	9
		%	66,7%	11,1%	11,1%	11,1%	100,0%
	постдипл. студије БФ-а	бр.	3				3
		%	100,0%				100,0%
	курс веронауке	бр.	21	25	7		53
		%	39,6%	47,2%	13,2%		100,0%
	школска настава веронауке	бр.	3	9	1		13
		%	23,1%	69,2%	7,7%		100,0%
	без инст.вер. образовања	бр.	94	53	26	3	176
		%	53,4%	30,1%	14,8%	1,7%	100,0%
одговор б и в	бр.	23	8	2	1	34	
	%	67,6%	23,5%	5,9%	2,9%	100,0%	
без одговора	бр.	15	10	3	7	35	
	%	42,9%	28,6%	8,6%	20,0%	100,0%	
укупно	бр.	286	148	49	17	500	
	%	57,2%	29,6%	9,8%	3,4%	100,0%	

Што се тиче улоге црквенословенског богослужбеног језика у одржавању јединства са другим словенским православним народима и њиховим Црквама, опет више налазимо негативних одговора међу

богословски образованима (посебно онима који су завршили Богословију и уписали се на Богословски факултет – "одговор б и в") (в. табелу 6/3). Разлог оваквом њиховом схватању можемо потражити управо у њиховој већој богословској образованости, због које, као и због бољег познавања садржаја богослужења, они стављају већи акценат на разумевање богослужбених текстова и молитви, а ову функцију црквенословенског језика занемарују, односно не сматрају да уопште постоји.

Табела 6/3: Богословско образовање и став према црквенословенском језику у улози одржавања словенског јединства

Црквенословенски језик као чинилац одржања слов. јединства							
Богословско образовање			да	не	без одг.	укупно	
	ученик Богословије	бр.	21	9	1	31	
		%	67,7%	29,0%	3,2%	100,0%	
	завршена Богословија	бр.	17	16		33	
		%	51,5%	48,5%		100,0%	
	студент БФ/Института	бр.	67	44	2	113	
		%	59,3%	38,9%	1,8%	100,0%	
	завршен БФ/Институт	бр.	8	1		9	
		%	88,9%	11,1%		100,0%	
	постдипл. студије БФ-а	бр.	3			3	
		%	100,0%			100,0%	
	курс веронауке	бр.	36	15	2	53	
		%	67,9%	28,3%	3,8%	100,0%	
	школска настава веронауке	бр.	9	3	1	13	
		%	69,2%	23,1%	7,7%	100,0%	
без инст. вер. образовања	бр.	118	55	3	176		
	%	67,0%	31,3%	1,7%	100,0%		
одговор б и в	бр.	9	22	3	34		
	%	26,5%	64,7%	8,8%	100,0%		
без одговора	бр.	28	6	1	35		
	%	80,0%	17,1%	2,9%	100,0%		
укупно	бр.	316	171	13	500		
	%	63,2%	34,2%	2,6%	100,0%		

Оно што смо, такође, већ приметили кад је у питању утицај језика на оживљавање духовног живота, јесте опет везано за особе чије је занимање "теолошко". Наиме, ови испитаници придају значај језику

више него друге професије, сматрајући да неразумљивост језика може да отклони интересовање за веру. Можемо видети (на табели бр. 6/4) да овакво мишљење највише имају, конкретно, студенти Богословског факултета/Института и ученици богословија. Иако већина анкетираних и из групе оних који су без институционалног верског образовања такође сматра да је језик битан фактор, у овој категорији испитаника се не ради о преовладавајућој већини као што је случај са прве две које смо поменули. Разлоге за ово смо већ навели (в. изнад претходне табеле).

Табела 6/4: Богословско образовање испитаника и утицај језика на оживљавање духовног живота

Утицај језика на оживљавање духовног живота									
Богословско образовање			јез.није битан	донекле битан за...	језик-битан фактор	одговор на линији	без одг.	укупно	
	ученик Богословије	бр.	4	3	23		1	31	
		%	12,9%	9,7%	74,2%		3,2%	100,0%	
	завршена Богословија	бр.	4	5	22	1	1	33	
		%	12,1%	15,2%	66,7%	3,0%	3,0%	100,0%	
	студент БФ/Института	бр.	7	25	79	1	1	113	
		%	6,2%	22,1%	69,9%	,9%	,9%	100,0%	
	завршен БФ/Институт	бр.		5	4			9	
		%		55,6%	44,4%			100,0%	
	постдипл. студије БФ-а	бр.		1	2			3	
		%		33,3%	66,7%			100,0%	
	курс веронауке	бр.	8	23	18	1	3	53	
		%	15,1%	43,4%	34,0%	1,9%	5,7%	100,0%	
	школска настава веронауке	бр.	2	8	3			13	
		%	15,4%	61,5%	23,1%			100,0%	
без инст. вер. образовања	бр.	14	73	82	4	3	176		
	%	8,0%	41,5%	46,6%	2,3%	1,7%	100,0%		
одговор б и в	бр.	1	15	17		1	34		
	%	2,9%	44,1%	50,0%		2,9%	100,0%		
без одговора	бр.	8	13	9	1	4	35		
	%	22,9%	37,1%	25,7%	2,9%	11,4%	100,0%		
укупно	бр.	48	171	259	8	14	500		
	%	9,6%	34,2%	51,8%	1,6%	2,8%	100,0%		

Са овим се слаже процентуално већа заступљеност студената Богословског факултета/Института и ученика богословија (у односу према другим групама испитаника) који "прогнозирају" да ће црквенословенски

језик постепено бити замењен српским стандардним језиком у богослужењу (в. табелу 6/5).

Табела 6/5: Богословско образовање испитаника и мишљење о перспективи црквенословенског језика

Перспектива црквенословенског						
Богословско образовање		биће замењен српским	одржаће се	оба одговора	без одг.	укупно
	ученик Богословије	25,8%	74,2%			100,0%
	завршена Богословија	39,4%	57,6%	3,0%		100,0%
	студент БФ/Института	32,7%	64,6%	,9%	1,8%	100,0%
	завршен БФ/Институт	11,1%	88,9%			100,0%
	постдипл. студије БФ-а		100,0%			100,0%
	курс веронауке	11,3%	86,8%		1,9%	100,0%
	школска настава веронауке	7,7%	92,3%			100,0%
	без инст.вер. образовања	22,2%	72,2%	,6%	5,1%	100,0%
	одговор б и в	35,3%	64,7%			100,0%
	без одговора	17,1%	74,3%		8,6%	100,0%
	укупно	24,6%	71,8%	,6%	3,0%	100,0%

Од особа које сматрају српски језик милозвучнијим, највише је оних који су без институционалног верског образовања (27 од укупно 51) (в. табелу 6/6). С обзиром на то да је у питању мали број испитаника, не можемо да изведемо закључак да овакво доживљавање српског језика има везе са непознавањем црквенословенског – што би могло да се помисли у први мах (посебно зато што од 56 испитаника који имају врло велике тешкоће са разумевањем црквенословенског језика – 37 их је из ове категорије). Осим тога, и међу другим испитаницима има оних који нису учили црквенословенски језик и не употребљавају га (због чега би могли, између осталог, да га не сматрају милозвучнијим). Такође, видећемо

(табела 28) да је проценат особа које нису навикле на црквенословенски језик у свим групама веома мали.

Табела 6/6: Богословско образовање испитаника и став према милозвучности богослужбеног језика

Који језик је милозвучнији								
Богословско образовање			српски	црквенословенски	оба одговора	без одг.	укупно	
	ученик Богословије	бр.	5	26				31
		%	16,1%	83,9%				100,0%
	завршена Богословија	бр.	5	28				33
		%	15,2%	84,8%				100,0%
	студент БФ/Института	бр.	4	101	3	5		113
		%	3,5%	89,4%	2,7%	4,4%		100,0%
	завршен БФ/Институт	бр.		8	1			9
		%		88,9%	11,1%			100,0%
	постдипл. студије БФ-а	бр.		2		1		3
		%		66,7%		33,3%		100,0%
	курс веронауке	бр.	2	50		1		53
		%	3,8%	94,3%		1,9%		100,0%
	школска настава веронауке	бр.	1	12				13
		%	7,7%	92,3%				100,0%
	без инст. вер. образовања	бр.	27	141	2	6		176
		%	15,3%	80,1%	1,1%	3,4%		100,0%
одговор б и в	бр.	3	29		2		34	
	%	8,8%	85,3%		5,9%		100,0%	
без одговора	бр.	4	25	3	3		35	
	%	11,4%	71,4%	8,6%	8,6%		100,0%	
укупно	бр.	51	422	9	18		500	
	%	10,2%	84,4%	1,8%	3,6%		100,0%	

У вези са овим, већи је број испитаника без институционалног верског образовања (у односу према другим категоријама испитаника и процентуално, а посебно ако овде додамо и категорију "без одговора" за коју смо претпоставили да се састоји од особа које су такође без институционалног верског образовања) који сматрају да су оба језика подједнако певљива. Иначе велика већина, кумулативно, даје предност

црквенословенском кад је у питању певљивост, а група испитаника која у нешто већем проценту од осталих група сматра српски језик погоднијим за појање црквених песама јесте група "школска настава веронауке". Сигурно да већ дугогодишња пракса наставе веронауке у Републици Српској садржи часове посвећене певању духовних песама на српском језику, те да је то разлог оваквих одговора испитаника из ове групе (в. табелу 6/7).

Табела 6/7: Богословско образовање испитаника и став према певљивости богослужбеног језика

	Певљивост језика				
	црквеносл. погоднији	српски погоднији	певљиви подједнако	без одг.	укупно
ученик Богословије	96,8%		3,2%		100,0%
завршена Богословија	84,8%		15,2%		100,0%
студент БФ/Института	77,0%	,9%	21,2%	,9%	100,0%
завршен БФ/Институт	77,8%		22,2%		100,0%
постдипл. студије БФ-а	100,0%				100,0%
курс веронауке	86,8%	1,9%	11,3%		100,0%
школска настава веронауке	53,8%	15,4%	30,8%		100,0%
без инст.вер. образовања	60,8%	4,0%	34,7%	,6%	100,0%
одговор б и в	88,2%		11,8%		100,0%
без одговора	65,7%	2,9%	31,4%		100,0%
укупно	73,6%	2,4%	23,6%	,4%	100,0%

Могло би се помислити да, због евентуално слабијег познавања црквенословенског, особе без институционалног верског образовања радије присуствују богослужењима на српском језику. Међутим, таквих има и међу теолошки образованима, посебно студентима, па чак и у већем проценту. Уосталом, сличан резултат смо већ имали у т. 4.2.4., те се он овде само потврђује. Свакако, већина је, у свим групама, за богослужења на којима се употребљавају оба језика (в. табелу 6/8).

Табела 6/8: Богословско образовање испитаника и "омиљени" богослужбени језик

	Присуство богослужењима најрадије					
		на српском језику	на црквеносл. јез.	комбиновано	без одг.	укупно
ученик Богословије	бр.	8	10	12	1	31
	%	25,8%	32,3%	38,7%	3,2%	100,0%
завршена Богословија	бр.	14	5	14		33
	%	42,4%	15,2%	42,4%		100,0%
студент БФ/Института	бр.	18	16	77	2	113
	%	15,9%	14,2%	68,1%	1,8%	100,0%
завршен БФ/Институт	бр.		2	7		9
	%		22,2%	77,8%		100,0%
постдипл. студије БФ-а	бр.		1	1	1	3
	%		33,3%	33,3%	33,3%	100,0%
курс веронауке	бр.	7	14	32		53
	%	13,2%	26,4%	60,4%		100,0%
школска настава веронауке	бр.	2	3	8		13
	%	15,4%	23,1%	61,5%		100,0%
без инст.вер. образовања	бр.	36	35	103	2	176
	%	20,5%	19,9%	58,5%	1,1%	100,0%
одговор б и в	бр.	10	6	17	1	34
	%	29,4%	17,6%	50,0%	2,9%	100,0%
без одговора	бр.	5	12	18		35
	%	14,3%	34,3%	51,4%		100,0%
укупно	бр.	100	104	289	7	500
	%	20,0%	20,8%	57,8%	1,4%	100,0%

Највећи проценат испитаника који су за учење црквенословенског језика је међу онима који су завршили само курс веронауке при храму, затим међу особама без институционалног верског образовања (укључујући групу "без одговора"), а онда у групи "школска настава веронауке" (в. табелу 6/9), што није изненађујуће, будући да су остале групе испитаника већ училе црквенословенски језик у току свог школовања. Као што показује ова табела, најмање су за учење овог језика они који су завршили Богословију.

Табела 6/9: *Богословско образовање испитаника и став према учењу црквенословенског језика*

Учење црквенословенског језика				
Богословско образовање		не	да	укупно
	ученик Богословије	64,5%	35,5%	100,0%
	завршена Богословија	78,8%	21,2%	100,0%
	студент БФ/Института	50,4%	49,6%	100,0%
	завршен БФ/Институт	44,4%	55,6%	100,0%
	постдипл.студије БФ-а	33,3%	66,7%	100,0%
	курс веронауке	24,5%	75,5%	100,0%
	школска настава веронауке	38,5%	61,5%	100,0%
	без инст.вер.образовања	54,5%	45,5%	100,0%
	одговор б и в	73,5%	26,5%	100,0%
	без одговора	48,6%	51,4%	100,0%
	укупно	52,8%	47,2%	100,0%

Можемо да закључимо да код студената Богословског факултета/Института постоји тенденција афирмативнијег става према српском стандардном богослужбеном језику него код других група испитаника, али првенствено због више изражене потребе за потпуним разумевањем богослужења, никако из неког другог разлога (већина испитаника ове групе ипак сматра да је црквенословенски језик милозвучнији, певљивији и да боље исказује богословске садржаје).

У вези са овим, код исте групе испитаника примећујемо и мање придавање значаја црквенословенском језику кад је у питању његова функција одржавања јединства са другим православним словенским народима и њиховим црквама и – код процентуално не малог броја њих, нарочито групе "завршена Богословија" (в. табелу 6/8) – радије присуствовање богослужењима која се врше на српском језику и заступљеност првог понуђеног одговора на питање о перспективи црквенословенског језика (табела 6/5).

Што се тиче осталих резултата које смо овде приказали – они су углавном слични нашим очекивањима.

4.2.7. ЧИН У ЦРКВИ

При анализи ове варијабле код испитаника и њихових одговора, треба најпре да имамо у виду да у нашем корпусу постоји веома мали број оних који имају чин у Цркви (в. табелу и графикон 7), тако да анализа њихових ставова према богослужбеном језику не може да претендује на извођење прецизних и далекосежних закључака. Међутим, она нам ипак показује резултате који се не поклапају са нашим претпоставкама и стога ћемо их у наставку и изнети.

Поред монаштва и свештенства, у посебну категорију смо ставили искушенике, односно искушенице, а у још једној издвојеној групи имамо особе са чином чтеца у Цркви (в. табелу и графикон 7).

Табела 7: *Чин у Цркви*

	бр.	%
свештенство	13	2,6
монаштво	18	3,6
чтец	19	3,8
икушеник/ица	7	1,4
без чина	443	88,6
укупно	500	100,0

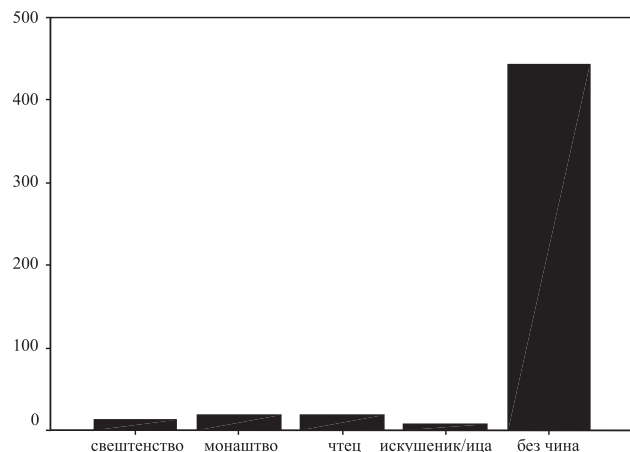
Између осталог, пошли смо и од претпоставке да су манастири места у којима се црквенословенски језик највише негује (најпре због њихове изолованости, највеће усредсређености на неговање богослужења, мање потребе за разумљивим богослужењем за народ – јер су мање посећени него градски храмови и сл.) те да због тога код монаштва постоји афирмативни став према овом језику.

Од укупно 57 особа које имају чин у Цркви, 38 сматра да је језик веома битан фактор у оживљавању духовног живота.

Исти број испитаника који имају чин у Цркви сматра да је разумевање језика богослужења врло битно за спознају суштине верског учења.

Већина (42 од 57) је за допустивост слободе избора кад је богослужбени језик у питању.

Графикон 7: Подела испитаника према чину у Цркви

Чак педесет двоје анкетираних који имају чин у Цркви налазе да је црквенословенски језик погоднији за појање црквених песама, док за српски језик нико не мисли исто. Одговор ових испитаника на питање о певљивости богослужбеног језика врло је важан, будући да они већином имају и велико појачко искуство, те су њихови одговори резултат праксе. Осталих 5 испитаника ове групе (од којих је четворо оних који живе у манастирима) не преферијају ниједан језик кад је ова његова особина у питању, већ сматрају да су оба језика подједнако певљива.

Нашу претпоставку о афирмативнијем ставу монаштва према црквенословенском богослужбеном језику не можемо да потврдимо на основу овако малог броја те врсте испитаника. Извесно је, пак, да и у монашким редовима има оних који у појединим ставовима стављају српски стандардни језик као богослужбени испред црквенословенског. Тако, имамо два монаха који сматрају српски језик милозвучнијим од црквенословенског (иако је милозвучност особина која се, кумулативно, највише приписује црквенословенском језику, чак и од стране оних који су

у неким другим питањима више за српски стандардни језик у богослужењу – в. табелу 25/2 и графикон тамо). Такође, две особе из ове исте категорије сматрају да су секташи у предности због богослужења на разумљивом језику и да је српски језик бољи за исказивање богословских садржаја.

Оно што је најмање очекивано када су у питању испитаници који имају чин у Цркви, јесте њихова жеља да учествују на богослужењима на српском језику. Ово, наиме, жели 18 ових испитаника, док би само 8 њих радије присуствовало богослужењима на црквенословенском језику (в. табелу 7/1).

Табела 7/1: Чин у Цркви и "омиљени" богослужбени језик

Присуство богослужењима најрадије						
Чин у Цркви		на српском језику	на црквеносл. језику	комбиновано	без одг.	укупно
	свештенство		5	2	6	
монаштво		5	2	11		18
чтец		4	3	11	1	19
искушеник/ица		4	1	2		7
без чина		82	96	259	6	443
укупно		100	104	289	7	500

Кад је у питању препорука, тј. шта да се чини да би се побољшало разумевање богослужбеног језика, сви испитаници из групе "чтец" сматрају да треба издавати књиге са паралелним богослужбеним текстовима на једном и другом језику, док је иста ова група најмање за учење црквенословенског језика. Што се тиче групе "монаштво", већина ових испитаника има негативан однос према превођењу свих богослужбених текстова на српски стандардни језик и позитиван став према учењу црквенословенског језика (11:7 оба односа).

Мислимо, на основу изнетог, да мишљење које смо имали у погледу монаштва није потврђено, будући да и међу монасима наилазимо на оне који у неким ставовима преферирају српски стандардни језик у богослужбеној употреби.

4.2.8. АКТИВНО УЧЕСТВОВАЊЕ У ЦРКВеноМ ЖИВОТУ

Ово питање је битно првенствено због тога што је уз помоћ одговора на њега могуће проверити да ли су особе које дуже активно учествују у

црквеном животу више навикле на црквенословенски језик и због тога га више воле и обратно. Супротно томе, може бити и да дужина активног учествовања у црквеном животу управо узрокује преференцију српског језика као богослужбеног, што зависи и од става према разумевању молитава, везе између језика и верског просвећивања и сл.

Покушаћемо да проверимо истинитост ових претпоставки (као и других које се појаве током прегледа резултата) анализом одговора на анкетна питања испитаника који дуже или краће активно учествују у црквеном животу.

Одговоре укупног броја испитаника на ово питање поделили смо на начин како је приказано на табели 8:

Табела 8: *Године активног живота у Цркви*

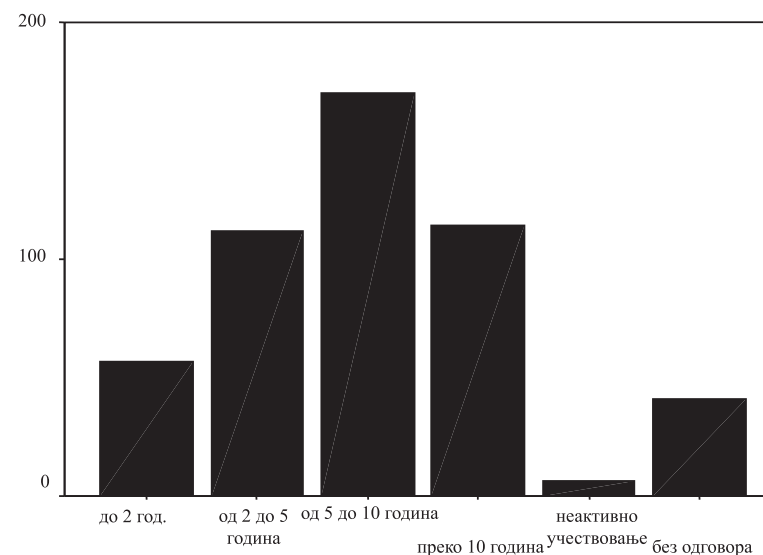
	број	%
до 2 године	57	11,4
од 2 до 5 година	112	22,4
од 5 до 10 година	170	34,0
преко 10 година	71	14,2
од рођења	43	8,6
ниједна	4	,8
повремено	2	,4
без одговора	41	8,2
укупно	500	100,0

Највећи број испитаника активно учествује у црквеном животу од 5 до 10 година. Због прегледније анализе, а сматрајући да се групе "преко 10 година" и "од рођења" могу анализирати као једна категорија, сврстали смо их у једно и назвали "преко 10 година". Такође смо 2 испитаника који су одговорили "повремено" придружили онима чији је одговор "ниједна". У суштини, то су особе које не учествују активно у црквеном животу (јер и онај ко учествује повремено, уствари не учествује активно; активно у овом случају подразумева и непрекидно, односно – непрекинуто), те смо ову категорију, која је најмање бројна, назвали "неактивно учествовање" (в. табелу 8а и графикон 8).

Табела 8а: *Активно учествовање у црквеном животу*

	бр.	%
до 2 године	57	11,4
од 2 до 5 година	112	22,4
од 5 до 10 година	170	34,0
преко 10 година	114	22,8
неактивно учествовање	6	1,2
без одговора	41	8,2
укупно	500	100,0

Графикон 8: *Активно учествовање испитаника у црквеном животу*

Неколико резултата одговора на анкетна питања ових група испитаника је привукло нашу пажњу. Најпре, међу испитаницима који најкраће воде активан духовни живот има нешто више оних за које је разумевање богослужбеног језика само делимично битно за спознају суштине верског учења него оних који мисле да је веома битно. Код свих осталих категорија испитаника, већи је проценат оних који мисле ово друго (в. табелу 8/1). Ми смо, пак, очекивали да је разумевање богослужбеног језика управо најбитније особама које су тек почеле активно да живе у Цркви.

Табела 8/1: Активно учествовање испитаника у црквеном животу и веза између језика и верског просвећивања

Веза језика и верског просвећивања							
Активно учествовање у цркв. животу			разумевање битно	разумевање делимич. битно	разумевање небитно	без одг.	укупно
	до 2 године	бр.	24	27	4	2	57
		%	42,1%	47,4%	7,0%	3,5%	100,0%
	од 2 до 5 година	бр.	71	26	14	1	112
		%	63,4%	23,2%	12,5%	,9%	100,0%
	од 5 до 10 година	бр.	102	50	14	4	170
		%	60,0%	29,4%	8,2%	2,4%	100,0%
	преко 10 година	бр.	64	32	11	7	114
		%	56,1%	28,1%	9,6%	6,1%	100,0%
	неактивно учествовање	бр.	3	2		1	6
%		50,0%	33,3%		16,7%	100,0%	
без одговора	бр.	22	11	6	2	41	
	%	53,7%	26,8%	14,6%	4,9%	100,0%	
укупно	бр.	286	148	49	17	500	
	%	57,2%	29,6%	9,8%	3,4%	100,0%	

Затим, кад је у питању милозвучност, од укупно педесет једног испитаника који сматра да је српски језик милозвучнији од црквенословенског, готово половина (45,1%) је из групе "од 5 до 10 година" (што је последица и највећег броја испитаника који припадају овој групи), док је у групи "неактивно учествовање" равномеран однос – три испитаника налазе да је милозвучнији црквенословенски, а три мисле да је такав српски језик. Укупно, свакако, већина сматра да је милозвучнији црквенословенски језик (в. табелу 8/2).

Табела 8/2: Активно учествовање испитаника у црквеном животу и милозвучност богослужбеног језика

Који језик је милозвучнији							
Активно учествовање у цркв. животу			српски	црквенословенски	оба одговора	без одг.	укупно
	до 2 године	бр.	3	49		5	57
		%	5,9%	11,6%		27,8%	11,4%
	од 2 до 5 година	бр.	10	96	3	3	112
		%	19,6%	22,7%	33,3%	16,7%	22,4%
	од 5 до 10 година	бр.	23	140	1	6	170
		%	45,1%	33,2%	11,1%	33,3%	34,0%
	преко 10 година	бр.	7	99	4	4	114
		%	13,7%	23,5%	44,4%	22,2%	22,8%
	неактивно учествовање	бр.	3	3			6
%		5,9%	,7%			1,2%	
без одговора	бр.	5	35	1		41	
	%	9,8%	8,3%	11,1%		8,2%	
укупно	бр.	51	422	9	18	500	
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Приметили смо и то да се са повећањем броја година активног учествовања у црквеном животу повећава и проценат испитаника који, по властитој процени, сасвим довољно разумеју црквенословенски језик и обрнуто – да се смањује проценат оних који имају врло велике тешкоће у разумевању овог језика (в. табелу 8/3).

Они који не учествују активно у црквеном животу највише су за једнообразност богослужења кад је језик у питању, а и у већем проценту би радије присуствовали богослужењима на српском језику. Више од 50% испитаника свих других категорија, пак, најрадије би присуствовало оним богослужењима на којима се комбинују црквенословенски и српски језик (в. табелу 8/4).

Табела 8/3: Активно учествовање испитаника у црквеном животу и разумевање црквенословенског језика

Разумевање црквенословенског језика						
Активно учествовање у цркв. животу		разумевање довољно	мање него српски	веома тешко разумевање	без одг.	укупно
	до 2 године	21,1%	57,9%	17,5%	3,5%	100,0%
	од 2 до 5 година	26,8%	58,9%	14,3%		100,0%
	од 5 до 10 година	44,1%	47,6%	8,2%		100,0%
	преко 10 година	50,0%	45,6%	3,5%	,9%	100,0%
	неактивно учествовање		50,0%	50,0%		100,0%
	без одговора	31,7%	46,3%	22,0%		100,0%
	укупно	37,4%	50,8%	11,2%	,6%	100,0%

Табела 8/4: Активно учествовање испитаника у црквеном животу и "омиљени" богослужбени језик

Присуство богослужењима најрадије						
Активно учествовање у цркв. животу		на српском језику	на црквеносл. језику	комбиновано	без одг.	укупно
		до 2 године	бр. 7 % 12,3%	9 15,8%	41 71,9%	
од 2 до 5 година	бр. 21 % 18,8%	22 19,6%	67 59,8%	2 1,8%	112 100,0%	
од 5 до 10 година	бр. 38 % 22,4%	38 22,4%	90 52,9%	4 2,4%	170 100,0%	
преко 10 година	бр. 25 % 21,9%	28 24,6%	60 52,6%	1 ,9%	114 100,0%	
неактивно учествовање	бр. 3 % 50,0%	1 16,7%	2 33,3%		6 100,0%	
без одговора	бр. 6 % 14,6%	6 14,6%	29 70,7%		41 100,0%	
укупно	бр. 100 % 20,0%	104 20,8%	289 57,8%	7 1,4%	500 100,0%	

Испитаници групе "од 2 до 5 година" у већем броју су за учење црквенословенског језика, док су код других група бројнији испитаници који ово не желе (в. табелу 8/5).

Табела 8/5: Активно учествовање испитаника у црквеном животу и учење црквенословенског језика

Активно учествовање у цркв. животу	Учење црквенословенског језика		
	не	да	укупно
до 2 године	30	27	57
од 2 до 5 година	48	64	112
од 5 до 10 година	93	77	170
преко 10 година	63	51	114
неактивно учествовање	6		6
без одговора	24	17	41
укупно	264	236	500

Табела 8/6: Активно учествовање испитаника у црквеном животу и перспектива црквенословенског језика

Перспектива црквенословенског						
Активно учествовање у цркв. животу		биће замењен српским	оржаће се	оба одговора	без одг.	укупно
		до 2 године	15,8%	78,9%		5,3%
од 2 до 5 година	22,3%	73,2%		4,5%	100,0%	
од 5 до 10 година	27,6%	68,2%	1,2%	2,9%	100,0%	
преко 10 година	28,1%	69,3%	,9%	1,8%	100,0%	
неактивно учествовање		100,0%			100,0%	
без одговора	24,4%	75,6%			100,0%	
укупно	24,6%	71,8%	,6%	3,0%	100,0%	

На крају, с повећањем броја година активног учествовања у црквеном животу повећава се и проценат испитаника који сматрају да ће црквенословенски језик бити постепено замењен српским и да ће изаћи из богослужбене употребе. Свакако, највише испитаника свих група сматра да ће се он ипак одржати. Од испитаника који не учествују активно у црквеном животу, чак, нико овако не мисли, већ сви они сматрају да ће се црквенословенски језик одржати у богослужбеној употреби. Све ово можемо видети на приказаној табели бр. 8/6.

4.2.9. РЕДОВНОСТ ПОХАЂАЊА ХРАМА

Као што смо на почетку рекли, узорак испитаника који су анкетирани је репрезентативан. То потврђује и проценат (в. табелу 9) оних који редовно одлазе у храм да присуствују богослужењима. Укупна слика испитаника када је у питању редовно присуство на богослужењима, приказана је на табели и графикону 9.

Да ли се по нечему разликују одговори испитаника који похађају храм редовно од оних који га похађају повремено и оних који одлазе у храм ређе?

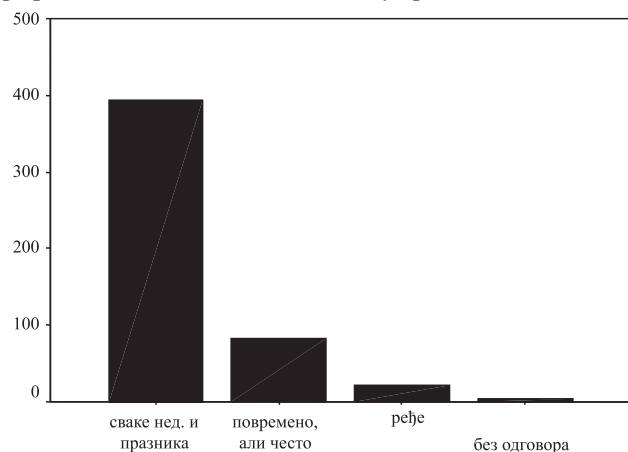
Што се тиче става према разумевању молитава, приближно подједнако ови испитаници сматрају да је разумевање богослужења важно и да је

могуће молити се искрено чак и ако се не разуме све. Ипак, међу онима који похађају храм редовно, већи је број и проценат особа за које је веома важно да се све разуме, што није случај са осталим групама (в. табелу 9/1).

Табела 9: Редовност одлажења у храм

	бр.	%
сваке нед. и празника	393	78,6
доста често	82	16,4
ређе	21	4,2
без одговора	4	,8
укупно	500	100,0

Графикон 9: Редовност одлажења у храм код испитаника

Табела 9/1: Редовност похађања храма и став према разумевању молитава

Став према разумевању молитава							
Редовност одлажења у храм			разумевање важно	м.могућа при неразумевану	оба одг.	без одг.	укупно
	%	50,1%	45,8%	2,8%	1,3%	100,0%	
доста често	бр.	39	41	1	1	82	
	%	47,6%	50,0%	1,2%	1,2%	100,0%	
ређе	бр.	9	10		2	21	
	%	42,9%	47,6%		9,5%	100,0%	
без одговора	бр.	2	2			4	
	%	50,0%	50,0%			100,0%	
укупно	бр.	247	233	12	8	500	
	%	49,4%	46,6%	2,4%	1,6%	100,0%	

Као што смо и очекивали, највећи проценат (47,6% у односу према 5,4% оних који су се донекле навикли и 1,2% оних који су се потпуно навикли на овај језик) оних који ређе одлазе у храм – није уопште навикао на црквенословенски језик (в. табелу 9/2). Од укупно 21 испитаника који није навикао на црквенословенски језик, 10 их је из ове категорије. И остали резултати на овој табели показују нам корелацију варијабли "навикнутост на црквенословенски језик" и "редовност одлажења у храм", јер, што је редовније одлажење у храм, већа је навикнутост на црквенословенски језик и обратно: што је већа навикнутост на овај језик, чешће је и одлажење у храм на богослужења.

Највећи број испитаника који ређе долазе у храм има и врло велике тешкоће у разумевању црквенословенског језика, док са онима који чешће долазе у храм то није случај (в. табелу 9/3). Ово је разумљиво, због тога што они који чешће долазе на богослужења, интензивном рецепцијом богате свој лексички фонд, затим постају свесни граматичког значења и имају више шансе да у будућности савладају овај језик у задовољавајућој мери.

Табела 9/2: Редовност похађања храма и навикнутост на црквенословенски језик

2. Навикнутост на црквенословенски језик							
1. Редовност одлажења у храм			потпуна навикнутост	средња навикнутост	ненавикнутост	без одг.	укупно
	% од 1.	76,1%	21,6%	1,5%	,8%	100,0%	
	% од 2.	86,4%	65,4%	28,6%		78,6%	
доста често	бр.	41	36	5		82	
	% од 1.	50,0%	43,9%	6,1%		100,0%	
	% од 2.	11,8%	27,7%	23,8%		16,4%	
ређе	бр.	4	7	10		21	
	% од 1.	19,0%	33,3%	47,6%		100,0%	
	% од 2.	1,2%	5,4%	47,6%		4,2%	
без одговора	бр.	2	2			4	
	% од 1.	50,0%	50,0%			100,0%	
	% од 2.	,6%	1,5%			,8%	
укупно	бр.	346	130	21	3	500	
	% од 1.	69,2%	26,0%	4,2%	,6%	100,0%	
	% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Међутим, иако се они који храм ређе похађају већином нису навикли на црквенословенски богослужбени језик и имају веома велике тешкоће у његовом разумевању, ипак је и за већину њих овај језик милозвучнији од српског стандардног језика (в. табелу 9/4).

Табела 9/3: Редовност похађања храма и разумевање црквенословенског језика

2. Разумевање црквенословенског језика							
1. Редовност одлажења у храм			разумевање	мање	веома	без одг.	укупно
			довољно	него српски	тешко разумевање		
сваке недеље и празника	бр.	162	199	30	2	393	
	% од 1.	41,2%	50,6%	7,6%	,5%	100,0%	
доста често	бр.	22	46	13	1	82	
	% од 1.	26,8%	56,1%	15,9%	1,2%	100,0%	
ређе	бр.	2	6	13		21	
	% од 1.	9,5%	28,6%	61,9%		100,0%	
без одговора	бр.	1	3			4	
	% од 1.	25,0%	75,0%			100,0%	
укупно	бр.	187	254	56	3	500	
	% од 1.	37,4%	50,8%	11,2%	,6%	100,0%	

Табела 9/4: Редовност похађања храма и милозвучност богослужбеног језика

Који језик је милозвучнији						
Редовност одлажења у храм		српски	црквенословенски	оба одговора	без одг.	укупно
		сваке нед. и празника	36	335	6	16
доста често	11	67	2	2	82	
ређе	4	17			21	
без одговора		3	1		4	
укупно	51	422	9	18	500	

Једина од ових група која не даје предност црквенословенском језику кад је у питању адекватност исказивања богословских садржаја јесте група испитаника који одлазе у храм доста често (в. табелу 9/5). Исти проценат ових испитаника, наиме, сматра и да су оба језика подједнако

погодна за остваривање ове функције. Највећу, пак, предност српском језику у овој функцији дају испитаници који ређе одлазе у храм, премда и код њих преовладава први одговор.

Занимљиво је да су они који ређе похађају храм у већем проценту за једнообразност у богослужењима када је језик у питању. Наиме 61,9% ових испитаника је за то, у односу према 33,3% оних који сматрају да је слобода избора богослужбеног језика допуштена. Са осталим категоријама испитаника није тако: сви су у мањем проценту за једнообразност.

Што се тиче питања о томе каквим би богослужењима најрадије присуствовали, не рачунајући највећи број оних који воле "комбинована" богослужења, приближно је исти број испитаника који више воле да присуствују богослужењима на српском језику и оних који више воле богослужења на црквенословенском језику, посебно код друге две групе (в. табелу 9/6).

Табела 9/5: Редовност похађања храма и адекватност исказивања богословских садржаја

Адекватност исказивања богословских садржаја						
Редовност одлазка у храм		црквеносл. бољи	оба јез. подједнако	српски јез. бољи	без одг.	укупно
		сваке нед. и празника	64,1%	30,0%	4,1%	1,8%
доста често	47,6%	47,6%	2,4%	2,4%	100,0%	
ређе	47,6%	23,8%	23,8%	4,8%	100,0%	
без одговора	50,0%	50,0%			100,0%	
укупно	60,6%	32,8%	4,6%	2,0%	100,0%	

Табела 9/6: Редовност похађања храма и "омиљени" богослужбени језик

Присуство богослужењима најрадије						
Редовност одлажења у храм		на српском језику	на црквеносл. језику	комбиновано	без одг.	укупно
		сваке нед. и празника	77	83	227	6
доста често	16	16	49	1	82	
ређе	6	5	10		21	
без одговора	1		3		4	
укупно	100	104	289	7	500	

Табела 9/7: Редовност похађања храма и учење црквенословенског језика

Редовност одлажења у храм	Учење црквенословенског језика		
	не	да	укупно
сваке нед. и празника	198	195	393
доста често	54	28	82
ређе	12	9	21
без одговора		4	4
укупно	264	236	500

Међу онима који желе да се учи црквенословенски језик при храмовима и сл. – највећи је проценат (49,6%) из групе испитаника који редовно похађају богослужења. Ову жељу има 34,1% оних који долазе у храм повремено и 42,9% оних који долазе ређе (погледати цифре на табели 9/7).

На крају није мали број особа из групе испитаника који ређе долазе у храм (9 од укупно 21) који сматрају да је питање језика за живот Цркве једно од кључних питања. Ако томе додамо и 10 њих који сматрају да је ово питање битно, можемо потврдити став да неразумевање богослужбеног језика може да отклони жељу да се долази на богослужења уопште. Ово треба посебно имати у виду када је у питању језичка политика која треба да се примени у вези са богослужбеним језиком.

Дакле, у овом поглављу смо видели да постоји повезаност између редовног похађања храма и преференције црквенословенског богослужбеног језика. У складу са нашим очекивањима, они који редовније присуствују богослужењима, више су се навикли на црквенословенски језик и боље га разумеју.

4.2.10. РЕДОВНОСТ ПРИЧЕШЋИВАЊА

На основу одговора на ово питање могуће је ближе сазнати и какав је однос испитаника према литургијској обнови и покрету, будући да је један од елемената на којима настоје ревнитељи обнове – често причешћивање, као најважнији акт верника у њиховом активном учествовању на литургијском богослужењу. Овај покрет је, дакле, мање-више прихваћен од стране особа које се причешћују чешће, док они који се причешћују само једанпут, два пута годишње, или четири пута (по једном у сваком од великих постова), по нашем мишљењу нису присталице литургијске обнове (најчешће, у ствари, не знају ништа о овом покрету). Да ли то све има везе и каква је та веза са преференцијом

једног од богослужбених језика – видећемо на основу анализе одговора испитаника.

Њихови одговори су разноврсни и бројни, јер су многи иситаници од понуђених одговора (в. анкету у Прилогу) изабрали последњи и дописивали на линији разне друге одговоре, што је све приказано на табели 10.

Табела 10: Редовност причешћивања испитаника – шире

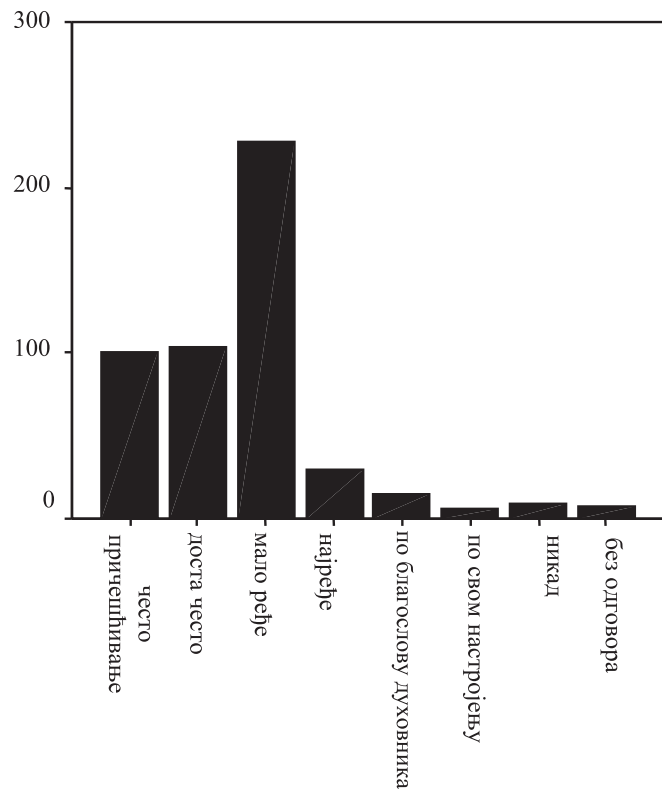
Редовност причешћивања	бр.	%
недељом и празницима	77	15,4
сваких 30-40 дана	75	15,0
сваког поста – 1-2 пута	213	42,6
једанпут годишње	21	4,2
по благослову духовника	14	2,8
за 4поста+још понекад	14	2,8
за 4поста-3пута и неки пут ван поста	29	5,8
сваке 2 недеље	18	3,6
од трећег према другом одговору	1	,2
никад	9	1,8
по свом настројењу	6	1,2
често	6	1,2
нередовно	6	1,2
2 пута годишње	3	,6
имам епитимију	1	,2
без одговора	7	1,4
укупно	500	100,0

Ову табелу смо приказали како бисмо имали и што вернију слику постојећих одговора. Међутим, због лакше анализе, одговоре испитаника распоредили смо у мање група према некој логици (табела 10а и графикон 10), и у даљем излагању имаћемо у виду ову другу, сужену поделу.

Табела 10а: Редовност причешћивања испитаника – уже

Редовност причешћивања	бр.	%
редовно причешћивање	101	20,2
доста често	104	20,8
нешто ређе	228	45,6
најређе	30	6,0
по благослову духовника	15	3,0
по свом настројењу	6	1,2
никад	9	1,8
без одговора	7	1,4
укупно	500	100,0

Графикон 10: Подела испитаника према редовности причешћивања

Они који се чешће причешћују у већем проценту од осталих препоручују превођење свих богослужбених текстова на српски језик (в.табелу 10/1). Овакво мишљење кореспондира са идејама литургијског покрета, као и само често причешћивање ових испитаника, тако да се у овој групи сигурно и ради о ревнитељима литургијске обнове (било да су они то свесно или несвесно).

Табела 10/1: Редовност причешћивања испитаника и превођење богослужбеног корпуса на српски језик

Постепено превођење на српски језик				
Редовност причешћивања		не	да	укупно
	често причешћивање	58,4%	41,6%	100,0%
	доста често	67,3%	32,7%	100,0%
	нешто ређе	76,3%	23,7%	100,0%
	најређе	63,3%	36,7%	100,0%
	по благослову духовника	66,7%	33,3%	100,0%
	по свом настројењу	66,7%	33,3%	100,0%
	никад	66,7%	33,3%	100,0%
	без одговора	57,1%	42,9%	100,0%
	укупно	69,2%	30,8%	100,0%

Исти ови испитаници у већем проценту препоручују и учење црквенословенског (в. табелу 10/2), што никако није у опречности са претходним афирмативнијим ставом према српском стандардном језику, јер, њихово редовно причешћивање говори о активнијем црквеном животу код њих, већој самосвести и амбициозности на овом плану, што све у њима буди жељу за учењем црквенословенског богослужбеног језика.

Табела 10/2: Редовност причешћивања испитаника и учење црквенословенског језика

Учење црквенословенског језика				
Редовност причешћивања		не	да	укупно
	често причешћивање	50,5%	49,5%	100,0%
	доста често	51,0%	49,0%	100,0%
	нешто ређе	52,2%	47,8%	100,0%
	најређе	63,3%	36,7%	100,0%
	по благослову духовника	53,3%	46,7%	100,0%
	по свом настројењу	50,0%	50,0%	100,0%
	никад	55,6%	44,4%	100,0%
	без одговора	85,7%	14,3%	100,0%
	укупно	52,8%	47,2%	100,0%

Такође, иста група испитаника у мањем проценту (осим групе "никад") него остали испитаници препоручује издавање књига са паралелним текстовима на оба језика, премда је и код њих преовладавајући одговор "да" (в. табелу 10/3). Ово је, иначе, у складу са њиховом већом жељом (у односу према другим испитаницима) за превођењем богослужбеног корпуса на српски језик.

Табела 10/3: *Редовност причешћивања и препорука издавања књига са паралелним текстовима на црквенословенском и српском језику*

Издавати књиге са паралелним текстовима				
	не	да	укупно	
Редовност причешћивања	често причешћивање	33,7%	66,3%	100,0%
	доста често	25,0%	75,0%	100,0%
	нешто ређе	15,4%	84,6%	100,0%
	најређе	20,0%	80,0%	100,0%
	по благослову духовника	6,7%	93,3%	100,0%
	по свом настројењу	16,7%	83,3%	100,0%
	никад	44,4%	55,6%	100,0%
	без одговора	28,6%	71,4%	100,0%
	укупно	21,8%	78,2%	100,0%

У категоријама испитаника који наводе да се чешће причешћују, већи је проценат довољног разумевања а мањи веома тешког разумевања црквенословенског језика (в. табелу 10/4), што је и очекивано, с обзиром на њихову чешћу рецепцију богослужбених текстова као последицу редовнијег присуствања богослужењима.

Табела 10/4: *Редовност причешћивања испитаника и разумевање црквенословенског језика*

Разумевање црквенословенског језика						
	разумевање довољно	мање него српски	веома тешко разумевање	без одг.	укупно	
Редовност причешћивања	често причешћивање	51,5%	43,6%	5,0%		100,0%
	доста често	41,3%	47,1%	11,5%		100,0%
	нешто ређе	33,3%	55,3%	11,0%	,4%	100,0%
	најређе	26,7%	46,7%	23,3%	3,3%	100,0%
	по благослову духовника	33,3%	60,0%	6,7%		100,0%
	по свом настројењу	16,7%	83,3%			100,0%
	никад		44,4%	55,6%		100,0%
	без одговора	28,6%	42,9%	14,3%	14,3%	100,0%
	укупно	37,4%	50,8%	11,2%	,6%	100,0%

Они који се чешће причешћују у већем проценту сматрају и да је разумевање богослужбеног језика битно за спознају суштине верског учења (в. табелу 10/5). Ово, такође, можемо повезати са идејама литургијског покрета, у којима се ставља у први план саборност, а не индивидуална побожност, која је, опет, једна од карактеристика људи који првенствено настоје на ванлитургијским формама верског просвећивања¹³.

¹³ Отуда појава код неких људи да, иако су веома верски образовани и упознати са православним догматима, ипак не могу да до краја разумеју и прихвате литургијски начин живота, будући да не присуствују богослужењима. В. т. 4.3.4.

Табела 10/5: Редовност причешћивања испитаника и веза између богослужбеног језика и верског просвећивања

Веза језика и верског просвећивања						
Редовност причешћивања		разумевање битно	разумев. делимично битно	разумевање небитно	без одговора	укупно
	често причешћивање	71,3%	17,8%	6,9%	4,0%	100,0%
	доста често	55,8%	32,7%	8,7%	2,9%	100,0%
	нешто ређе	54,8%	31,6%	10,1%	3,5%	100,0%
	најређе	50,0%	33,3%	13,3%	3,3%	100,0%
	по благослову духовника	46,7%	46,7%	6,7%		100,0%
	по свом настројењу	16,7%	66,7%		16,7%	100,0%
	никад	33,3%	22,2%	44,4%		100,0%
	без одговора	71,4%	14,3%	14,3%		100,0%
	укупно	57,2%	29,6%	9,8%	3,4%	100,0%

Редовност причешћивања има везе и са навикнутошћу на црквенословенски језик, јер се проценат потпуне навикнутости на њега повећава са чешћим причешћивањем, а ненавикнутост је највећа код испитаника који се ретко причешћују, најређе или никад, што је све, такође, очекивано (в. табелу 10/6).

Табела 10/6: Редовност причешћивања испитаника и навикнутост на црквенословенски језик

Навикнутост на црквенословенски језик						
Редовност причешћивања		потпуна навикнутост	средња навикнутост	ненавикнутост	без одг.	укупно
	често причешћивање	81,2%	16,8%	2,0%		100,0%
	доста често	75,0%	22,1%	2,9%		100,0%
	нешто ређе	66,2%	30,3%	2,6%	,9%	100,0%
	најређе	50,0%	30,0%	20,0%		100,0%
	по благослову духовника	60,0%	40,0%			100,0%
	по свом настројењу	83,3%	16,7%			100,0%
	никад	22,2%	33,3%	44,4%		100,0%
	без одговора	57,1%	28,6%		14,3%	100,0%
	укупно	69,2%	26,0%	4,2%	,6%	100,0%

Сви ови резултати су слични резултатима одговора испитаника подељених у групе према (не)редовним доласцима на богослужења (посебно кад је у питању навикнутост на црквенословенски језик и његово разумевање – в. табеле 9/2 и 9/3), јер, они који се чешће причешћују, чешће долазе и у храм. Стога су ове две варијабле уско повезане по значају када је у питању преференција богослужбеног језика.

4.2.11. АКТИВНОСТИ У ХРАМУ

За нашу анализу битно је да знамо да ли су испитаници активни у храму и колико, како бисмо повезали такву активност са познавањем црквенословенског језика и евентуалним преферирањем тог језика у односу на српски стандардни језик у богослужбеној употреби.

Такође, да ли особе које нису активне у храму потребују већу разумљивост богослужбеног језика или не? Да ли је можда то један од елемената који утиче на преференцију једног од испитиваних богослужбених језика? Покушаћемо да пронађемо одговоре на ова питања корелирајући сваку од категорија испитаника са постављеним питањима у анкети.

Најпре погледајмо одговоре испитаника на табели 11.

Табела 11: *Активности испитаника у храму – шире*

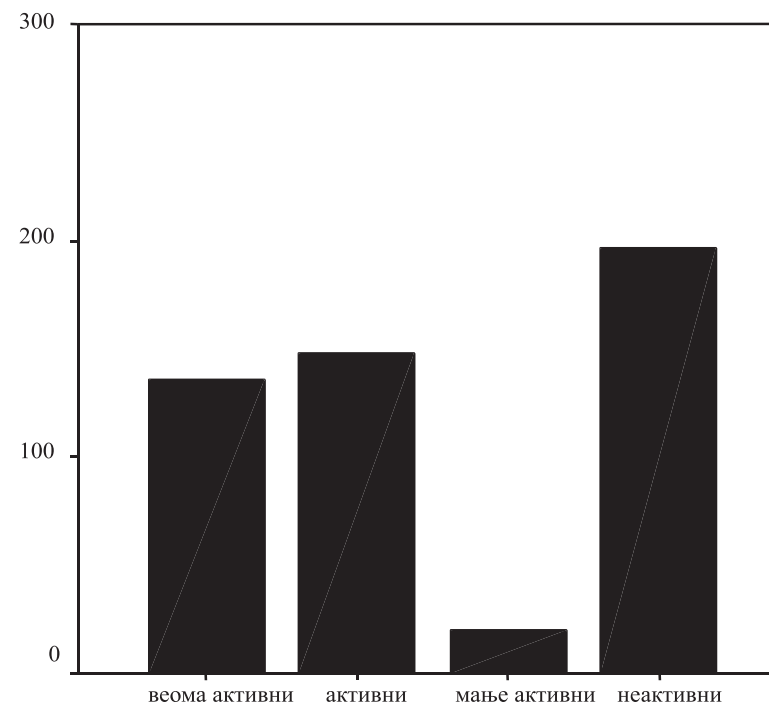
Активности у храму	бр.	%
певање и читање	86	17,2
само певање	61	12,2
певање и дириговање	1	,2
све (за оне у манастиру)	2	,4
помоћ свештенику и помоћ у мисионар. раду	13	2,6
певање – раније или ретко	20	4,0
све (обично за богослове)	121	24,2
без одговора	196	39,2
укупно	500	100,0

Испитаници који нису одговорили на ово питање јесу они који нису обављали и не обављају ниједну од набројаних (в. анкету у Прилогу) или сличних активности у храму. Њих називамо "неактивни". Најактивнији су представници претпоследње групе, који су већином ученици богословија. Њима придружујемо два испитаника четврте групе, јер се ради о особама које су у манастиру, као и испитанике пете групе, који помажу свештенику и у храму и у мисионарском раду. Заједно их квалификујемо као "веома активне". У другу групу смо сместили испитанике који певају и читају и једног који још и диригује, те смо ту категорију назвали "активни". Оне који су само некад певали, или певају сада, али ретко, назвали смо "мање активни". Сада погледајмо (табела 11а и графикон 11) каква је слика наших испитаника сврстаних на овај начин:

Табела 11а: *Активности испитаника у храму – уже*

	бр.	%
веома активни	136	27,2
активни	148	29,6
мање активни	20	4,0
неактивни	196	39,2
укупно	500	100,0

Графикон 11: *Активности испитаника у храму*

Од испитаника који сматрају да ће црквенословенски језик полако изаћи из богослужбене употребе и бити замењен српским (којих је, кумулативно, мање него оних који мисле да ће се овај језик одржати у богослужбеној употреби; в. табелу 29), највећи проценат је међу онима који су веома активни у храму (в. табелу 11/1). То може значити да им активност у храму помаже да реалније предвиде како се креће промена богослужбеног језика.

"Веома активни" испитаници, такође, у нешто већем проценту него остале групе желе и постепено превођење свих богослужбених текстова на српски језик (табела 11/2).

Табела 11/1: *Активности испитаника у храму и перспектива црквенословенског језика*

Перспектива црквенословенског језика						
Активности у храму		биће замењен српским	одржаће се	оба одговора	без одг.	укупно
	веома активни	39,0%	24,0%	66,7%		27,2%
	активни	26,8%	30,4%		40,0%	29,6%
	мање активни	2,4%	4,7%			4,0%
	неактивни	31,7%	40,9%	33,3%	60,0%	39,2%
	укупно	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Табела 11/2: *Активности испитаника у храму и превођење богослужбеног корпуса на српски језик*

Постепено превођење богослужбеног корпуса на српски језик				
Активности у храму		не	да	укупно
	веома активни	22,5%	37,7%	27,2%
	активни	30,6%	27,3%	29,6%
	мање активни	3,8%	4,5%	4,0%
	неактивни	43,1%	30,5%	39,2%
	укупно	100,0%	100,0%	100,0%

Такође, иста ова група испитаника ("веома активни") у нешто већем броју би радије учествовала на богослужењима на српском језику него на црквенословенском, док код осталих група ово није случај. Погледајмо табелу:

Табела 11/3: *Активности испитаника у храму и "омиљени" богослужбени језик*

Присуство богослужењима најрадије						
Активности у храму		на српском језику	на црквеносл. језику	комбиновано	без одг.	укупно
	веома активни	39	28	67	2	136
	активни	24	34	88	2	148
	мање активни			20		20
	неактивни	37	42	114	3	196
	укупно	100	104	289	7	500

Ова варијабла ("активности у храму"), као што ћемо видети на основу резултата који следе (в. табелу 11/4), утиче на разумевање црквенословенског језика, јер испитаници које смо окарактерисали као "неактивне", у најмањем проценту по својој процени разумеју црквенословенски језик, а у највећем (у односу према осталим групама) имају врло велике тешкоће у разумевању овог језика. Код "веома активних" испитаника је обрнуто.

Табела 11/4: *Активности испитаника у храму и разумевање црквенословенског језика*

Разумевање црквенословенског језика						
Активности у храму		разумевање довољно	мање него српски	веома тешко разумевање	без одг.	укупно
	веома активни	50,0%	46,3%	3,7%		100,0%
	активни	47,3%	44,6%	8,1%		100,0%
	мање активни	35,0%	55,0%	10,0%		100,0%
	неактивни	21,4%	58,2%	18,9%	1,5%	100,0%
	укупно	37,4%	50,8%	11,2%	,6%	100,0%

Исто тако, "неактивни" испитаници у највећем броју у односу према другим испитаницима по својој процени нису навикли на црквенословенски богослужбени језик (в. табелу 11/5). Овакви резултати у вези са разумевањем и навикнутошћу на црквенословенски језик су очекивани, с обзиром на то да знамо да дужа рецепција неког језика, његово учење и уопште чешћи и дужи контакт са тим језиком помажу бољем разумевању тог језика и навикнутости на њега¹⁴.

Табела 11/5: *Активности испитаника у храму и навикнутост на црквенословенски језик*

Навикнутост на црквенословенски језик							
Активности у храму			потпуна	средња	ненавикнутост	без	укупно
			навикнутост	навикнутост		одговора	
веома активни	бр.	111	20	4	1	136	
	%	32,1%	15,4%	19,0%	33,3%	27,2%	
активни	бр.	115	32		1	148	
	%	33,2%	24,6%		33,3%	29,6%	
мање активни	бр.	11	8	1		20	
	%	3,2%	6,2%	4,8%		4,0%	
неактивни	бр.	109	70	16	1	196	
	%	31,5%	53,8%	76,2%	33,3%	39,2%	
укупно	бр.	346	130	21	3	500	
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Када је у питању певљивост ова два језика, можемо видети на процентуалном приказу (табела 11/6) да се смањује проценат придавања веће певљивости црквенословенском језику са смањивањем активности у храму, а да се проценат повећава када је у питању трећи понуђени одговор. С обзиром на веће појачко искуство испитаника који су "веома активни" и "активни", овакав њихов одговор може с једне стране да буде индикативан (тј. да указује на истинитост става да је црквенословенски језик погоднији за појање духовних песама), а с друге стране може да буде субјективан и пристрасан (ови испитаници су у великој мери

¹⁴ В. т. 4.4.2.

овладали појањем на црквенословенском језику и навикли на њега, па је у том смислу њихов став субјективан).

Табела 11/6: *Активности испитаника у храму и став према певљивости богослужбеног језика*

Певљивост језика						
Активности у храму		црквеносл.	српски	певљиви	без	укупно
		погоднији	погоднији	подједнако	одг.	
веома активни		88,2%	,7%	10,3%	,7%	100,0%
активни		75,0%	3,4%	21,6%		100,0%
мање активни		65,0%	10,0%	25,0%		100,0%
неактивни		63,3%	2,0%	34,2%	,5%	100,0%
укупно		73,6%	2,4%	23,6%	,4%	100,0%

Табела 11/7: *Активности испитаника у храму и адекватност исказивања богословских садржаја*

Адекватност исказивања богословских садржаја						
Активности у храму		црквеносл.	оба јез.	српски	без	укупно
		бољи	подједнако	јез.бољи	одг.	
веома активни		69,9%	22,1%	8,1%		100,0%
активни		65,5%	30,4%	2,0%	2,0%	100,0%
мање активни		40,0%	60,0%			100,0%
неактивни		52,6%	39,3%	4,6%	3,6%	100,0%
укупно		60,6%	32,8%	4,6%	2,0%	100,0%

Само испитаници који су "мање активни" у већем проценту сматрају да су оба језика подједнако погодна кад је у питању тачност исказивања

богословских садржаја, док већи број испитаника свих других група сматра да је за ову функцију бољи црквенословенски богослужбени језик (в. табелу 11/7).

Кад су у питању испитаници који не обављају никакве активности у храму ("неактивни"), интересантно је да, од укупног броја оних који сматрају да је разумевање богослужбеног језика небитно за спознају суштине верског учења, више од половине припада овој категорији (в. табелу 11/8). Овакве њихове одговоре можемо повезати са честом псевдопобојношћу, сигурно најприсутнијом код ове групе испитаника¹⁵.

Табела 11/8: *Активности испитаника у храму и веза између богослужбеног језика и верског просвећивања*

2. Веза између језика и верског просвећивања						
Активности у храму			разумевање	разумевање	разумевање	укупно
			битно	делимич. битно	небитно	
веома активни	бр.	90	31	9	6	136
	% од 1.	66,2%	22,8%	6,6%	4,4%	100,0%
	% од 2.	31,5%	20,9%	18,4%	35,3%	27,2%
активни	бр.	92	44	10	2	148
	% од 1.	62,2%	29,7%	6,8%	1,4%	100,0%
	% од 2.	32,2%	29,7%	20,4%	11,8%	29,6%
мање активни	бр.	11	6	3		20
	% од 1.	55,0%	30,0%	15,0%		100,0%
	% од 2.	3,8%	4,1%	6,1%		4,0%
неактивни	бр.	93	67	27	9	196
	% од 1.	47,4%	34,2%	13,8%	4,6%	100,0%
	% од 2.	32,5%	45,3%	55,1%	52,9%	39,2%
укупно	бр.	286	148	49	17	500
	% од 1.	57,2%	29,6%	9,8%	3,4%	100,0%
	% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Сагласно овоме, како показује иста табела, мање од половине ових испитаника налази да је разумевање богослужбеног језика веома битно за спознају суштине верског учења, док је код осталих група више од 50% испитаника овог мишљења.

¹⁵ О псевдопобојности в. Вукашиновић 2003.

На крају, што се тиче става према разумевању молитава, а кад је у питању иста ова група испитаника, више њих је заокружило други одговор, што је опет другачије него код осталих овде разматраних категорија, особито прве (в. табелу 11/9).

Табела 11/9: *Активности испитаника у храму и став према разумевању молитава*

Став према разумевању молитава							
Активности у храму			разумевање	м.могућа при	оба	без	укупно
			важно	неразумевању	одговора	одговора	
веома активни	бр.	80	49	5	2	136	
	%	58,8%	36,0%	3,7%	1,5%	100,0%	
активни	бр.	72	67	5	4	148	
	%	48,6%	45,3%	3,4%	2,7%	100,0%	
мање активни	бр.	11	9			20	
	%	55,0%	45,0%			100,0%	
неактивни	бр.	84	108	2	2	196	
	%	42,9%	55,1%	1,0%	1,0%	100,0%	
укупно	бр.	247	233	12	8	500	
	%	49,4%	46,6%	2,4%	1,6%	100,0%	

Овакав резултат смо могли и да очекујемо, јер, они који читају и певају у храму, боље су упознати са садржајем богослужбених текстова, па знају и шта верници пропуштају због неразумевања богослужбеног језика, док они који не обављају те активности, више се задовољавају сопственом молитвом и успевају да се искрено моле тако, иако не разумеју текст богослужења у целини¹⁶.

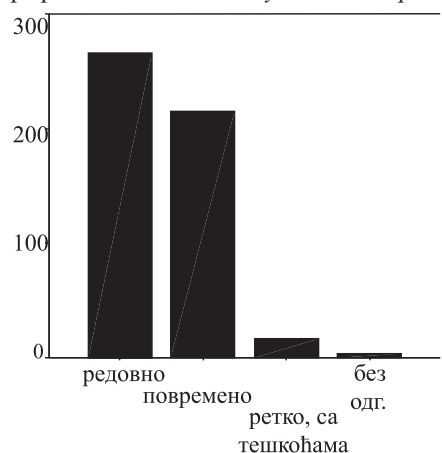
Видели смо на приказаним табелама у овом поглављу да обављање неких активности у храму донекле утиче на неке од ставова према разматраним богослужбеним језицима. Сада да видимо колико на исто може да утиче (не)редовност читања духовне литературе.

4.2.12. ЧИТАЊЕ ДУХОВНЕ ЛИТЕРАТУРЕ

Ово питање је у вези и са активним учествовањем у црквеном животу, јер активно учествовање у црквеном животу подразумева мање-више и редовно читање духовне литературе. Сходно томе, преовладавају прва два одговора (в. анкету у Прилогу, графикон и табелу 12).

¹⁶ В. т. 4.3.1.

Графикон 12: Читање духовне литературе

Табела 12: Читање духовне литературе

	бр.	%
редовно	266	53,2
повремено	215	43,0
ретко, са тешкоћама	16	3,2
без одговора	3	,6
укупно	500	100,0

Интересантно је видети како ове групе изгледају посебно у нашим двама категоријама – "нетеолози" и "теолози". Као што се види на табели 12/1, резултати су очекивани, јер је највише оних који са тешкоћама читају духовну литературу у групи "нетеолози", а највише особа које читају ову литературу редовно је у групи "теолози".

Табела 12/1: Читање духовне литературе испитаника подељених према теолошком образовању

Читање духовне литературе	нетеолози		теолози		укупно
	бр.	%	бр.	%	
редовно	110	53,2	156	53,2	266
повремено	129	43,0	86	43,0	215
ретко, са тешкоћама	15	3,2	1	3,2	16
без одговора	2	,6	1	,6	3
укупно	256	100,0	244	100,0	500

Иако је, с једне стране, било логично очекивати управо супротно (због тога што редовно читање духовне литературе омогућава упознавање с вером и кроз литературу, те богослужење није једини начин за спознају верских истина и уопште комуникацију са Богом), испоставило се да је највећи проценат испитаника за које је разумевање свих молитава веома важно међу онима који редовно читају духовну литературу, док је најмањи међу особама које је читају врло ретко, са тешкоћама и обратно (в. табелу 12/2). С друге стране, међутим, редовно читање духовне литературе један је од елемената активног црквеног живота, а видећемо да, што је овај живот активнији, то је већа и потреба за разумевањем молитава¹⁷. Ако размишљамо на овај други начин, поменути резултати на табели 12/2, нису неочекивани.

Табела 12/2: Читање духовне литературе и став према разумевању молитава

Читање духовне литературе	Став према разумевању молитава				
	разумевање важно	м.могућа при неразумев.	оба одговора	без одг.	укупно
редовно	52,6%	43,6%	3,0%	,8%	100,0%
повремено	46,5%	49,3%	1,9%	2,3%	100,0%
ретко, са тешкоћама	31,3%	62,5%		6,3%	100,0%
без одговора	66,7%	33,3%			100,0%
укупно	49,4%	46,6%	2,4%	1,6%	100,0%

Такође, судећи према процентима на табели 12/3, што неко више чита духовну литературу, то је и више навикнут на црквенословенски језик. Овакав резултат је већ очекиван (в. табелу 11/5).

Табела 12/3: Читање духовне литературе и навикнутост на црквенословенски језик

Читање духовне литературе	Навикнутост на црквенословенски језик				
	потпуна навикнутост	средња навикнутост	ненавикнутост	без одговора	укупно
редовно	79,3%	18,4%	1,5%	,8%	100,0%
повремено	60,9%	34,0%	4,7%	,5%	100,0%
ретко, са тешкоћама	12,5%	50,0%	37,5%		100,0%
без одговора	66,7%		33,3%		100,0%
укупно	69,2%	26,0%	4,2%	,6%	100,0%

¹⁷ В. т. 4.3.1.

Исти је случај и кад је у питању разумевање црквенословенског језика (в. табелу 12/4), што је такође у складу са одговорима на исто питање испитаника подељених према активности у храму (в. табелу 11/4).

Табела 12/4: *Читање духовне литературе и разумевање црквенословенског језика*

Разумевање црквенословенског језика						
Читање духовне литературе		разумевање довољно	мање него српски	веома тешко разумевање	без одг.	укупно
	редовно	42,5%	51,9%	5,3%	,4%	100,0%
	повремено	33,0%	49,8%	16,3%	,9%	100,0%
	ретко, са тешкоћама	12,5%	50,0%	37,5%		100,0%
	без одговора	33,3%	33,3%	33,3%		100,0%
	укупно	37,4%	50,8%	11,2%	,6%	100,0%

Кад је у питању радије учествовање на неком од два богослужбена језика или комбиновано, према резултатима, од оних који су заокружили један од два језика као понуђене одговоре (а не одговор "комбиновано", који је, као што већ знамо, најчешћи) – српски језик нешто више воле испитаници који повремено читају духовну литературу и који је читају ретко и са тешкоћама. Што се тиче прве групе испитаника – који редовно читају духовну литературу, међу њима је више оних који би радије присуствовали богослужењима на црквенословенском језику (в. табелу 12/5).

Тakoђе, прва група испитаника је у већем броју за учење црквенословенског језика при храмовима и неким другим сличним местима, док је у другим двама групама број испитаника који ово желе мањи од броја оних који то не желе (в. табелу 12/6). Самим тим што више читају, ови испитаници имају и већи ниво апстракције, тако да ни њихова већа жеља за учењем црквенословенског језика не изненађује.

Табела 12/5: *Читање духовне литературе и "омиљени" богослужбени језик*

Присуство богослужењима најрадије							
Читање духовне литературе		на српском језику	на црквеносл. језику	комбиновано	без одг.	укупно	
	редовно	бр.	41	58	161	6	266
		%	15,4%	21,8%	60,5%	2,3%	100,0%
	повремено	бр.	53	44	117	1	215
		%	24,7%	20,5%	54,4%	,5%	100,0%
	ретко, са тешкоћама	бр.	6	2	8		16
		%	37,5%	12,5%	50,0%		100,0%
без одговора	бр.			3		3	
	%			100,0%		100,0%	
укупно	бр.	100	104	289	7	500	
	%	20,0%	20,8%	57,8%	1,4%	100,0%	

Табела 12/6: *Читање духовне литературе и учење црквенословенског језика*

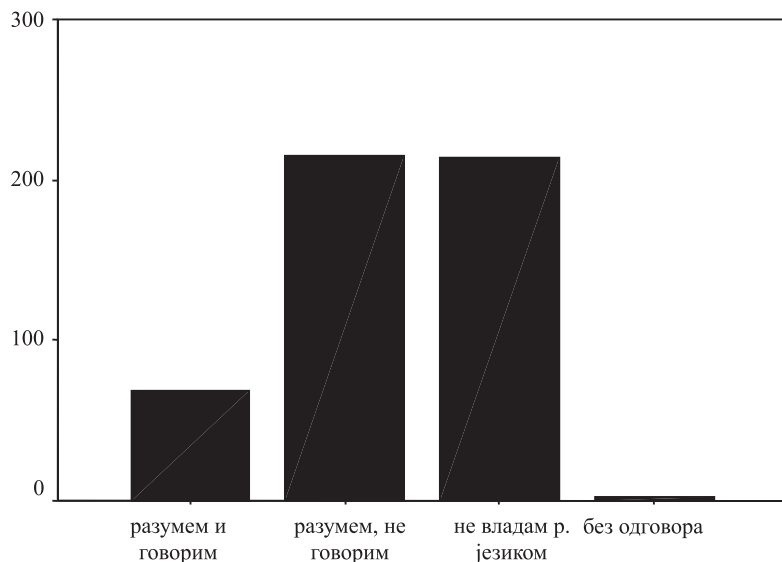
Учење црквенословенског језика				
Читање духовне литературе		не	да	укупно
	редовно	118	148	266
	повремено	133	82	215
	ретко, са тешкоћама	11	5	16
	без одговора	2	1	3
	укупно	264	236	500

На основу резултата које смо видели, можемо да закључимо да редовније читање духовне литературе у извесној мери утиче на став према црквенословенском језику у позитивном смислу.

4.2.13. ЗНАЊЕ РУСКОГ ЈЕЗИКА

Кад је у питању степен владања руским језиком, слика испитаника је следећа:

Графикон 13: Знање руског језика код испитаника

Табела 13: Знање руског језика

	бр.	%
разумем и говорим	69	13,8
разумем, не говорим	215	43,0
не владам језиком	214	42,8
без одговора	2	,4
укупно	500	100,0

Веома је мало испитаника који и разумеју и говоре овај језик, док је готово исти број оних који не владају руским језиком уопште и оних који га разумеју, али не говоре.

Када погледамо распоред анкетираних у два групама – "нетеолози" и "теолози", видимо да међу теолозима има мање оних који уопште не владају руским језиком. У вези са овим треба знати да је руски језик обавезан предмет у богословијама као и на Богословском факултету. На табели 13/1 можемо да видимо разлику у одговорима између ове две групе.

Табела 13/1: Подела испитаника према знању руског језика и теолошком образовању

Знање руског језика	нетеолози		теолози		укупно
	бр.	%	бр.	%	
разумем и говорим	31	45,0%	38	42,2%	69
разумем, не говорим	82	117,1%	133	146,7%	215
не владам језиком	141	198,9%	73	80,0%	214
без одговора	2	2,8%			2
укупно	256	354,8%	244	268,9%	500

При разматрању одговора на овај начин подељених група испитаника, а у вези са ставовима према богослужбеним језицима, пронашли смо невелике, али приметне разлике. Тако, на пример, група испитаника који руски језик и разумеју и говоре у мањем проценту од осталих сматра да је језик битан фактор у оживљавању духовног живота. Сагласно томе, већина испитаника ове групе се одлучила за прва два одговора, док је код остале две категорије испитаника управо супротно (в. табелу 13/2).

Табела 13/2: Знање руског језика и утицај језика на оживљавање духовног живота

Утицај језика на оживљавање духовног живота								
Знање руског језика			јез. није	донекле	језик-	одговор	без	укупно
			битан	битан	битан			
			фактор	за...	фактор			
разумем и говорим	бр.	9	25	29	2	4	69	
	%	13,0%	36,2%	42,0%	2,9%	5,8%	100,0%	
разумем, не говорим	бр.	17	69	121	4	4	215	
	%	7,9%	32,1%	56,3%	1,9%	1,9%	100,0%	
не владам језиком	бр.	22	76	109	2	5	214	
	%	10,3%	35,5%	50,9%	,9%	2,3%	100,0%	
без одговора	бр.		1			1	2	
	%		50,0%			50,0%	100,0%	
укупно	бр.	48	171	259	8	14	500	

Оно што нас је највише занимало и што је био став од кога смо пошли када смо постављали питање о знању руског језика, јесте да ли знање овог језика помаже верницима да се навикну на црквенословенски језик и да га боље разумеју. Овај наш став је заснован на мишљењима појединих научника о великој сличности између руског и црквенословенског језика, која наводи Ф. П. Филин. Тако А. А. Шахматов сматра да у лексичком фонду савременог руског језика половина, ако не и више, припада црквенословенским [Филин 1981,14]. Он је руски језик чак и дефинисао као "русификовани црквенословенски језик" [в. Филин 1981, 16]. Такође, по мишљењу академика Л. В. Шчербе, скоро две трећине вокабулара руског књижевног језика може се у одређеном погледу везати за лексичко-семантички систем старословенског језика [Филин 1981, 15]. Најдаље у повезивању руског са црквенословенским језиком иде Б. О. Унбегаун. За њега је руски језик црквенословенски и то не само по пореклу, него и по функционисању: "Руски књижевни језик је русификовани књижевни језик који се без прекида развијао <...> од XI века до данас" [в. Филин 1981, 18-19]. Видимо на табелама 13/3 и 13/4 да је овај почетни став потврђен кад су у питању наши испитаници.

Табела 13/3: *Знање руског језика и навикнутост на црквенословенски језик*

Навикнутост на црквенословенски						
Знање руског језика		потпуна навикнутост	средња навикнутост	ненавикнутост	без одговора	укупно
	разумем и говорим	82,6%	14,5%	2,9%		100,0%
	разумем, не говорим	72,6%	22,8%	3,7%	,9%	100,0%
	не владам језиком	61,7%	33,2%	5,1%		100,0%
	без одговора	50,0%			50,0%	100,0%
	укупно	69,2%	26,0%	4,2%	,6%	100,0%

Табела 13/4: *Знање руског језика и разумевање црквенословенског језика*

Разумевање црквенословенског језика						
Знање руског језика		разумевање довољно	мање него српски	веома тешко разумевање	без одг.	укупно
	разумем и говорим	53,6%	42,0%	4,3%		100,0%
	разумем, не говорим	45,1%	47,9%	6,5%	,5%	100,0%
	не владам језиком	24,3%	56,5%	18,2%	,9%	100,0%
	без одговора	50,0%	50,0%			100,0%
	укупно	37,4%	50,8%	11,2%	,6%	100,0%

Процент испитаника који су потпуно навикли на црквенословенски језик и довољно га разумеју смањује се идући од категорије анкетираних који по сопственој процени и разумеју и говоре руски језик према категорији оних који не владају овим језиком, а повећава се кад је у питању средња навикнутост, односно мање разумевање овог језика и ненавикнутост на црквенословенски језик, односно његово веома тешко разумевање од стране испитаника.

Табела 13/5: *Знање руског језика и став према светости језика*

Питање светости језика								
Знање руског језика			да,за црквеносл.	да,за српски	језик није свет	без одг.	укупно	
	разумем и говорим	бр.	21			47	1	69
		%	30,4%			68,1%	1,4%	100,0%
	разумем, не говорим	бр.	61	2		150	2	215
		%	28,4%	,9%		69,8%	,9%	100,0%
	не владам језиком	бр.	49	3		149	13	214
		%	22,9%	1,4%		69,6%	6,1%	100,0%
	без одговора	бр.	1			1		2
%		50,0%			50,0%		100,0%	
укупно	бр.	132	5		347	16	500	
	%	26,4%	1,0%		69,4%	3,2%	100,0%	

Нешто мањи процентуални пад примећен је код приписивања атрибута светости црквенословенском језику (в.табелу 13/5). Наиме, највећи проценат испитаника који имају овакав став према црквенословенском језику је међу добрим познаваоцима руског језика, док се проценат смањује са смањењем владања овим језиком.

Добри познаваоци руског језика су обично познаваоци и руске културе, а тиме и словенске културе и словенства уопште. Обично не само познаваоци, него и љубитељи. Учење било ког језика, да би било успешно, подразумева и усвајање културе народа који тим језиком говори. Такве особе имају интегративну мотивацију за учење језика¹⁸. Стога је било логично очекивати да ће ова група испитаника у највећем проценту бити за став да је задржавање црквенословенског језика битно ради одржавања јединства са другим православним словенским народима и њиховим Црквама. Анализа је то потврдила, што показује табела 13/6.

Табела 13/6: *Знање руског језика и став према улози црквенословенског богослужбеног језика у одржавању словенског јединства*

Црквенословенски језик као чинилац одржања словенског јединства					
Знање руског језика		да	не	без одг.	укупно
	разумем и говорим	79,7%	18,8%	1,4%	100,0%
	разумем, не говорим	59,5%	37,7%	2,8%	100,0%
	не владам језиком	61,7%	35,5%	2,8%	100,0%
	без одговора	50,0%	50,0%		100,0%
	укупно	63,2%	34,2%	2,6%	100,0%

Што се тиче одговора на питање о радијем присуству на богослужењима на једном од два језика, резултати су донекле очекивани, јер заиста најмањи број испитаника из групе оних који разумеју и говоре руски језик радије присуствује богослужењима на српском језику. Оно што изненађује, јесте већи број (међу онима који руски језик разумеју, али не говоре) испитаника који управо радије присуствују овим богослужењима, него богослужењима на црквенословенском језику. Већина, пак, као што већ знамо, најрадије учествује на богослужењима на којима се употребљава и један и други језик. Све ово можемо видети на табели 13/7.

¹⁸ В. т. 2.1.1.

Табела 13/7: *Знање руског језика и "омиљени" богослужбени језик*

Присуство богослужењима најрадије							
Знање руског језика			на српском језику	на црквеносл. језику	комбиновано	без одг.	укупно
	разумем и говорим	бр.	5	18	44	2	69
		%	7,2%	26,1%	63,8%	2,9%	100,0%
	разумем, не говорим	бр.	58	43	110	4	215
		%	27,0%	20,0%	51,2%	1,9%	100,0%
	не владам језиком	бр.	37	43	133	1	214
%		17,3%	20,1%	62,1%	,5%	100,0%	
без одговора	бр.			2		2	
	%			100,0%		100,0%	
укупно	бр.	100	104	289	7	500	
	%	20,0%	20,8%	57,8%	1,4%	100,0%	

Табела 13/8: *Знање руског језика и превођење богослужбеног корпуса на српски језик*

Постепено превођење на српски				
Знање руског језика		не	да	укупно
	разумем и говорим	71,0%	29,0%	100,0%
	разумем, не говорим	66,0%	34,0%	100,0%
	не владам језиком	71,5%	28,5%	100,0%
	без одговора	100,0%		100,0%
	укупно	69,2%	30,8%	100,0%

Наша претпоставка да ће испитаници прве групе (због властитог доброг разумевања црквенословенског текста) процентуално имати мању жељу за превођењем богослужбених књига на српски језик него друге две групе није се показала тачном (в. табелу 13/8).

Дакле, изузев овог последњег случаја, већина наших полазних ставова када је у питању утицај знања руског језика на мишљења о богослужбеним језицима у СПЦ – потврђена је анализом.

4.3. КУМУЛАТИВНИ ПРИКАЗ РЕЗУЛТАТА

Видели смо како на преференцију српског/црквенословенског богослужбеног језика утичу поједине опште карактеристике испитаника. Неки њихови ставови су се поклопили са нашим претпоставкама, док други нису. Не постоје статистички значајне разлике, али је примећен процентуални пад или пораст код појединих категорија испитаника и њихових одговора. Запажа се да преовладава преференција црквенословенског богослужбеног језика, али да постоји тенденција њеног смањивања, с обзиром на то да су особе које смо назвали "теолозима", као и млађи испитаници у неким ставовима показали преференцију српског стандардног језика као богослужбеног. Дакако, постоји разлика и међу ставовима, тако да је у неким питањима преференција једног од два богослужбена језика изразито велика, док је у другима мања.

У даљем излагању приказаћемо кумулативно ово последње - на графиконима и табелама и уз коментар и образложење. Дакле, свако од анкетних питања (тј. ставова) биће размотрено појединачно.

4.3.1. СТАВОВИ ПРЕМА РАЗУМЕВАЊУ МОЛИТАВА

Као увод у анализу ставова испитаника према разумевању богослужбеног језика, даћемо неке напомене у вези с тим како се уопште схвата и колико се у литератури даје предност (не)разумевању богослужбених текстова, на основу чега смо и дошли до овог питања. Нешто од тога смо рекли у поглављу *Ставови у вези са (не)разумевањем богослужбених текстова* (т. 3.1.), тако да ћемо на овом месту само допунити и разврстати схватања о разумевању молитава и литургије уопште у две међусобно супротне целине.

У вези са самим појмом разумевања богослужења, потребно је да најпре дамо неку врсту објашњења потпуног и свеобухватног

разумевања (које је, у ствари, *доживљавање*) литургије. Искористићемо следећи цитат:

Питање ... разумевања... литургије дубље је од њене пуке вербалне разумљивости, као и претходног поучавања о значењу радњи и симбола. То, наравно ... не имплицира да ови поступци не доприносе бољем и пунијем разумевању литургије <...> Неопходно је константно и континуирано увођење заједнице верних у смисао и значај литургијског дела. Само правилна преткрштењска катихизација, послекрштењске поуке, непрекидно проповедничко бављење литургијским животом (теологијом литургије, празницима, смислом и значењем посебности у богослужбеној години и слично) могу да доведу до истинског разумевања литургије [Вукашиновић 2001, 66].

Досадашњи ставови према разумевању богослужења и богослужбеног језика, као што смо већ видели, различити су. У вези са непотпуним разумевањем молитава уводи се и појам *полуразумевања* и *наслућивања садржаја*. То би значило да човек понешто разуме, а остало да "надограђује" на то што је разумљиво, тако да се на крају добије неки садржај. Проблем је, међутим, што рецепција код сваког појединца може бити различита, а понекад и потпуно неправилна. Уколико се ради о предметном (смисаоном) неразумевању или искривљеном разумевању, то може бити и опасно за схватање вере уопште и боље би било да се на неки начин предупреди (из наведених речи В. Вукашиновића види се који су то начини). Када је пак реч о формалном (језичком) плану богослужења, наслућивање може имати и позитивне ефекте, наравно, под условом да реципијент адекватно поима смисао богослужења. Овде имамо у виду активирање психолошког механизма наслућивања, заснованог на успостављању смисаоних веза у језичком материјалу на бази успостављања унутарјезичких и међујезичких аналогичности и ослонца на контекст [Кончаревић 1996, 62].

Због апофатичког и мистичког, тајанственог карактера богослужења, могућност *потпуног* разумевања се сасвим одбацује. Одбацује се и могућност потпуног описивања и објашњавања најбитнијих верских догмата. "Ту се мора применити, до извесне мере, мистички метод апофазе" [Крстић 1996, 29].

Такође, молитва је духовно-поетска творевина и зато и не потребује разјашњавање сваке своје црте и особине [в. Балашов 2001, 74]. Поред тога, морамо имати на уму и следећу важну чињеницу:

Кад чујемо речи богослужења, било Св. Писма било црквених песника, задобијамо једно есхатолошко искуство, налазимо се у једном другом свету [Јефтић 1996, 114-115].

Овим се искључује могућност потпуног разумевања, а, с друге стране, истиче, условно речено, корист од неразумевања, односно, потреба да се "буде на другом свету". То "борављење на другом свету" у току литургије једна је од битних теолошких поставки у Православљу. У теологији се то назива *предукус Царства Небеског*, дакле, онога што нас чека у есхатону. Све што се догађа на литургији, на неки начин "служи" да верне одведе и одржава у есхатону: "Евхаристија ... својом иконографијом, свештеним одежама, речима, појањем ... пред нас доводи заједницу Светих, односно сјај и блистање есхатона" [Зизиулас 2001, 62].

У овоме је и једна од највећих предности Православне цркве у односу на друге хришћанске конфесије [в. Зизиулас 2001, 34], те је то још један од разлога због којих би се могао чувати и црквенословенски богослужбени језик, будући да "у ту неухватљиву будућност, човек хоће да спусти своје сидро" [Зизиулас 2001, 34], а један од елемената који помажу овом осећају да смо у *неухватљивој будућности* када смо на литургији јесте и богослужбени језик. Наравно, ово је само један од аргумената, који има и своје противаргументе, као што смо видели у полемикама током XX века. У питању је стављање у први план једне функције богослужбеног језика (коју, према већини заговорника овог става, поседује само црквенословенски, али не и српски стандардни језик као богослужбени) коју смо назвали функцијом оприсутњења есхатона, односно актуелизовања будућности¹⁹.

Још један елемент који служи да се у вернима на литургији пробуди поменути осећај пребивања "на другом свету" јесте *појање*. Наводимо га као битан, јер се такође тиче богослужбеног језика, односно говора. При том овде не мислимо на појање хора, већ на *посебну врсту читања* текстова из Библије током богослужења²⁰.

У свему овоме још једном видимо немогућност потпуног исказивања вере и свега што је у вези с њом, а тиме ни потпуног разумевања литургије и литургијског језика. Владика Атанасије Јефтић ово исказује следећим речима:

У свим Божијим речима и делима увек остаје нешто што надилази, увек надилази сва историјска ограничења и све могућности исказа људски ограниченим речима, изразима и сликама [Јефтић 2000, 64].

Да напоменемо да ова непотпуност важи не само за литургијски (богослужбени), него и за теолошки (богословски) језик. Будући да

¹⁹ В. т. 2.2.2.

²⁰ В. т. 2.2.2., о функцији оприсутњења есхатона и цитат Ј. Зизиуласа на том месту.

човек о Богу никад не може све ни знати, Бог се никад не може потпуно описати, а пошто се то ипак чини, или бар покушава, онда је

језик теологије ... заснован на директном кршењу логичке структуре односно логичности језика, јер говори о нечему што не познаје и о чему је дужан да ћути [Пападопулос 1998, 37].

Могу се спознати само енергије Божије, док природа и суштина Божија не могу. Оно што је непознатљиво не може се ни исказати:

Непознавање ове природе произилази из немоћи човекове да јој припише речи које би јој биле адекватне, јер оно што не познајемо нисмо у стању ни да окарактеришемо [Пападопулос 1998, 41].

Штавише, садржај речи Отац, Син и Дух је "изван људских домаћаја и критеријума" [Пападопулос 1998, 43]. [О овоме в. и Конт 1989, 477].

Сви до сада наведени ставови своде се на истицање немогућности потпуног разумевања богослужбених текстова и молитава, па тиме и потискивање потребе разумевања ових садржаја у други план.

С друге стране, пак, мноштво је аргумената који истичу потребу за потпуним разумевањем богослужбеног језика. Видели смо кроз разне ставове у претходном поглављу да се наводи више последица неразумљивог богослужбеног језика:

- отуђивање од Цркве и апостасија,
- пораст баријере између Цркве и народа,
- губљење синовског односа према Богу,
- хладноћа и расејаност на богослужењу,
- губљење осећаја заједнице са осталима који су присутни на богослужењу,
- губљење дидактичког ефекта богослужења, јер се настоји само да се "одстоји служба", чиме се у народу једино гради религиозно трпљење, а сав богати садржај богослужења остаје му недоступан [в. Балашов 2001, 56],
- прибегавање другим, туђим језицима, на које су преведене богослужбене књиге [в. Балашов 2001, 53 и Флоровски 1997а, 236].

Ова два опречна схватања у нашој анкети смо формулисали у виду два питања (в. анкету у Прилогу, питање бр. 1). Одговори су прилично изједначени (в. табелу 14/1 и графикон 14). Видимо да има само тринаесторо више испитаника који сматрају да је веома важно да се све разуме, у односу према онима који сматрају да је молитва могућа и кад се не разуме све. Први би спадали међу оне који разумевање стављају на прво место у односу према "уживању" у целокупном догађају литургије, без обзира на (не)разумљиви језик, што се слаже са аргументацијом

коју смо навели (в. изнад) на основу до сада постојећих ставова. Ови испитаници стављају информациони аспект богослужења изнад естетског, који је на првом месту код оних који су заокружили други понуђени одговор.²¹

Ово питање за нас је битно због тога што други одговор најчешће подразумева већу прихватљивост црквенословенског језика (у естетском погледу, овај је језик за већину испитаника далеко испред српског, што нарочито потврђују одговори на питање о милозвучности богослужбених језика²²), док први углавном подразумева и жељу за превођењем и за већом заступљеношћу српског стандардног језика у богослужењу, како би се све разумело. Међутим, ове корелације нису увек онакве какве смо очекивали да буду, јер неко, на пример, може да мисли да је потребно да се све разуме, али при том да не жели да се преводи на српски језик, већ да жели да савлада црквенословенски језик, чиме би исто тако била обезбеђена адекватна рецепција богослужења. То нам показује табела 14/2, на којој се види да, од укупно 147 испитаника који сматрају да је разумевање молитава важно, већина (60,7%) не жели превођење богослужбених књига на српски језик (и поред тога што је на ово питање било могуће заокружити два одговора!), премда, свакако, од укупног броја испитаника који превођење желе (154), већина (63%) јесте из групе оних који сматрају да је веома важно да се на богослужењу све разуме.

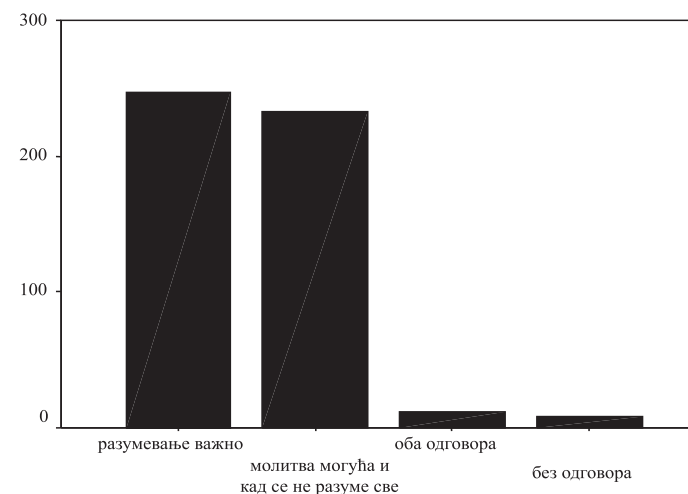
Табела 14/1: Став према разумевању молитава

	бр.	%
разумевање важно	247	49,4
молитва је могућа при неразумевању	233	46,6
оба одговора	12	2,4
без одговора	8	1,6
укупно	500	100,0

²¹ Треба да напоменемо, у вези са два поменута аспекта богослужења, да, кад је у питању црквенословенски језик, разумевање текстова на овом језику, као и знање самог језика није у историји увек имало исто значење. Наиме, у руској језичкој средини, у време када је између руског и црквенословенског језика владала диглосија, основни тип знања црквенословенског језика било је *пасивно* владање овим језиком, а самим тим и *разумевање* црквенословенског текста није значило могућност његове интерпретације као касније, када почиње да се преводи са црквенословенског језика на руски и када се прелази са диглосије на билингвизам. Са билингвизмом се усвајају и западне концепције знања језика и разумевања текста: знање језика је *активно* владање тим језиком, док разумевање текста претпоставља могућност његове интерпретације (препричавања својим речима) [в. Успенски 1994, 84]. Дакле, информациони аспект богослужења овим је, на неки начин, надвладао над естетским, који је морао бити на првом месту када је било присутно једино пасивно владање овим језиком.

²² В. т. 4.3.12.

Графикон 14: Став према разумевању молитава

Табела 14/2: Став према разумевању молитава и постепено превођење богослужбеног корпуса на српски језик

		2. Постепено превођење богослужбеног корпуса на српски језик			
			не	да	укупно
1. Став према разумевању молитава	разумевање важно	бр.	150	97	247
		% од 1.	60,7%	39,3%	100,0%
		% од 2.	43,4%	63,0%	49,4%
	молитва могућа и при неразумевању	бр.	185	48	233
		% од 1.	79,4%	20,6%	100,0%
		% од 2.	53,5%	31,2%	46,6%
	оба одговора	бр.	6	6	12
		% од 1.	50,0%	50,0%	100,0%
		% од 2.	1,7%	3,9%	2,4%
	без одговора	бр.	5	3	8
		% од 1.	62,5%	37,5%	100,0%
		% од 2.	1,4%	1,9%	1,6%
укупно	бр.	346	154	500	
	% од 1.	69,2%	30,8%	100,0%	
	% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	

Кад су у питању опште карактеристике испитаника и одговори појединих група подељених према тим карактеристикама на ово питање, видели смо да се већи број припадника женског пола одлучио за други понуђени одговор, док је код испитаника мушког пола обрнуто (в. табелу 1/2). Што се тиче професије испитаника, у највећем проценту сматрају да је важно да се све разуме испитаници чија занимања су у вези са теологијом (теолошка занимања), а у најмањем проценту средњошколци (в. табелу 4/1). Ово прво, у вези са "теолозима", још више се потврђује код група испитаника подељених према богословском образовању, изузимајући оне који су имали школску наставу веронауке и, нешто мање, оне који су завршили Богословски факултет и Институт (в. табела 6/1). Анализа стручне спреме испитаника показује, пак, да је потпуно разумевање молитава најпотребније онима који су завршили основну школу, док је проценат анкетираних којима је разумевање веома битно најмањи код особа са завршеним факултетом (в. табелу 5/1). Осим тога, кад је у питању редовност похађања храма, показало се да већи проценат испитаника - међу онима који иду на богослужења сваке недеље и празника – сматра да је веома важно да се разуме све, а мањи мисли да је могуће молити се искрено и ако се не разуме све. Код оних који ређе присуствују богослужењима, ситуација је обрнута (в. табелу 9/1). Значи, *што је активнији духовни живот, повећава се потреба за разумевањем садржаја богослужбених књига*, а тиме и мишљење да је веома важно да се све разуме. То потврђују и одговори групе испитаника који не обављају никакве активности у храму ("неактивни"). Наиме, само ови испитаници у већем проценту сматрају да је могуће молити се и ако се не разуме све, док је код испитаника који обављају активности у храму обрнуто: у већем проценту сматрају да је веома важно да се све разуме (в. табелу 11/9). Исто нам потврђује и активност у читању духовне литературе: што се више чита ова литература, већи је проценат првог заокруженог одговора и обрнуто (в. табелу 12/2).

На крају, иако су одговори на ово питање кумулативно дали приближно једнаке резултате, па има чак и више оних који сматрају да је разумевање текста приоритетно, то не повлачи за собом закључак да је више испитаника за српски стандардни језик у функцији богослужбеног. То ће нам потврдити и подаци који следе у даљој анализи резултата.

4.3.2. СТАВОВИ ПРЕМА ПРЕВОЂЕЊУ

Неки проблеми превођења богослужбених текстова већ су изнети у претходном излагању²³. Да бисмо још боље схватили важност питања превођења и сагледали данашње ставове према овом питању, тј. жеље наших испитаника, најпре ћемо навести неколико напомена о специфичностима превођења богослужбених текстова, да бисмо касније прешли на ставове и проблеме који се јављају у вези с тим. На крају ћемо видети какве су жеље анкетираних кад је у питању превођење богослужбених текстова на српски језик.

Пре свега, првенствена, можда и једина *сврха превођења* богослужбених текстова јесте просвећивање верујућих, помоћ при њиховом уцрковљењу и сазнавању основних верских истина и догмата. Превођење је, дакле, саставни део увођења целих народа у хришћанство и та "полифонија разних литургијских језика" јесте једна од одлика новозаветне Цркве:

Чудо Педесетнице у новозаветној Цркви је дар полиглотије изливена Апостоле, којим је назначен будући развој богослужења Новог Израила на језицима свих племена човечанства [Крстић 1996, 97,109].

Жеља да на сопственом језику говори о Богу природна је за сваки народ. Без такве жеље нема ни жеље ни потребе да се уопште разуме Бог [в. Крстић 1996, 14]. То је, дакле, суштинска особина, можемо рећи и неопходност за Цркву.²⁴

Превођење је од самог почетка коришћено у Цркви као *неопходан поступак* за преношење људима свега што је Христос чинио, радио, говорио. У самом Јеванђељу речи Христове нису оне које је Он изговорио (нису, дакле, оригинал), "него су превод са арамејског, а понегде су, чак, претрпеле и незнатне измене" [Пападопулос 1998, 49]. Превођење, дакле, "прати" целу историју Цркве од почетка, па, према томе, нема разлога да то не чини и данас. "Све је претрпело језичке прераде свог првобитног облика", али, што је врло битно, све "су <...> ове прераде и промене биле под 'надзором' Духа Светог" [Пападопулос 1998, 49].

Шта значи то "под надзором Духа Светог"? То значи, пре свега, са одобрењем, тј. благословом Цркве, обично Св. синода, уз молитву Богу, пажњу и посвећеност.

Мноштво језика никако није препрека јединству вере. Напротив, на њега се чак гледа и позитивно, па се зато и настоји на превођењу.

²³ В. т. 3.1.7.

²⁴ Ову неопходност можемо илустровати примером нестанка целе једне верске заједнице (римокатоличке, северноафриканске Августинове цркве), јер је она неговала латински, а не простонародни језик [в. Крстић 1996, 179-180].

Говорећи о библијском догађају Вавилонске куле, епископ Данило Крстић тврди да

када је Бог ту интервенисао и умножио језике, онда то није био никакав деструктивни чин, него стваралачки ... То је био стваралачки акт Бога, пошто су ти нови језици имали неку своју лепоту, неку своју особеност, и нису уопште били препрека да се дође до светог јединства Цркве. Потврду овог стваралаштва имамо у Педесетници²⁵. Сваки од ових умножених језика је постао достојан да постане литургијски, на равној нози са јеврејским и хеленским. То је та промоција до висине Олтара. Кад неко племе задобије аутокефалну Цркву, онда се језик тога племена уздигне до неба [Крстић 1996, 185].

Теолошких и теоријских разлога против превођења, као што видимо, нема. Напротив, превођење је неопходно и пожељно. Још је св. Кирило утврдио на примерима из Библије (1.Кор.14, 5-12²⁶) да "јерес није у превођењу, него управо у одбијању да се саслуша Христова реч, одбацивањем националних језика" [Конт 1989, 451].

Такође, горе набројани аргументи²⁷ против неразумљивог богослужбеног језика уједно су и аргументи за превођење богослужбених књига. Сматрамо да је овде потребно да се позабавимо још некима од њих, као и противаргументима, с намером да укажемо на поједине проблеме и начине превођења, кроз ранија искуства и даване предлоге, да бисмо на крају све то довели у везу са садашњим жељама наших испитаника у вези с питањем да ли преводити све богослужбене текстове на српски стандардни језик или не.

Преко богослужбених текстова стиче се хришћанско образовање, јер хришћанин очекује да му богослужбене књиге пруже одговоре на његова питања и недоумице и не може се задовољити текстом који због неразумљивости прикрива од њега истину.

Преводити је потребно често и више пута, то је посао који се не може завршити једном за сва времена, јер, као што тврди св. Теофан Затворник, "богослужбене књиге по својој намјени морају да буду промјенљиве" [цит. према: Флоровски 1997а, 427]²⁸. Превод временом застарјева, или, као што каже исти овај Светитељ, сваки превод "одживи свој век" [цит. према: Сове 1970, 30] (уп. нпр. превод Светог Писма Вука Караџића и касније преводе). У једном тренутку историје појави се потреба за

²⁵ В. т. 3.1.7.4.3.

²⁶ В. т. 3.1.7.4.2.

²⁷ В. т. 4.3.1.

²⁸ В. и напомену 18 у т. 3.1.1.

првим преводом, у другом - и за новим преводом. То је последица мењања језика. Пожељно је да превод прати промене у језику. Познато је да "никад две генерације не науче потпуно исти језик" [в. опширније Бугарски 1996, 46], а када "прође" више генерација, појави се и слабије разумевање некадашњих текстова од стране (посебно) младих, што је већ довољан разлог да се приступи превођењу, или бар својеврсној преради постојећих текстова, како не би дошло до сличне појаве оној када су, због неразумљивости Библије на црквенословенском језику, образовани људи у Русији читали ову књигу на страним језицима [в. Флоровски 1997а, 236].²⁹ Дакле, "усавршавање превода је непрестана обавеза живе Цркве" [Крстић 1996, 99].

Кад су у питању богослужбени текстови, превођење је питање које, додатно, мора још и да *теолошки сазри* [Мијач 1981, 47], односно, да се остваре услови у којима не постоје никакви теолошки разлози (најчешће опасност од раскола) који би, евентуално, представљали препреку за превођење.

Као што смо већ видели током излагања, за обимније превођење су потребне и повољне друштвено-политичке и црквене прилике³⁰. Свакако да се у ратним временима, на пример, људи теже баве овим послом. Сетимо се да је рад на превођењу у Русији прекинут познатим догађајима 1917. године. Исто тако, рад на редиговању богослужбених књига, који је претходно трајао два века и био постао традиционалан, прекинут је трагичном појавом староверског раскола у другој половини 17. века³¹. И у нашој историји је познато да су историјске прилике, потчињеност Турцима, сеобе, сиромаштво и сл. – прекидали радове на, тада још не превођењу³², али да на преписивању и штампању богослужбених књига³³.

Проблеми који се јављају у послу на превођењу богослужбене литературе бројни су. О некима од њих (обимност богослужбених текстова и дуготрајност превођења; ко да буде преводилац, да ли да их буде више, да ли да се они састану и оформе комисију или да свако ради засебно, а комисија да на крају изабере нови превод; колико задржати особина црквенословенског језика и др.) је већ било речи³⁴. Један од даљих проблема кад је у питању превођење богослужбених текстова (као и

²⁹ Посебан је случај Јеронима Стридонског, који *није волео* да чита оригинал, него је више читао превод [в. Едельштјейн 1985, 179-180].

³⁰ В. т. 2.2.6.

³¹ В. т. 3.1.1.

³² Мада Трифуновић готово идентификује поступак преношења са превођењем [в. Трифуновић 1994, 169].

³³ О овоме је опширније било речи у т. 2.2.6.

³⁴ В. т. 3.1.7.1. и 3.1.7.2.

редиговање књига, као што смо видели у т. 3.1.1.) јесте *питање оригинала* са ког преводити. Стање у књигама на црквенословенском језику, када је у питању њихова једнообразност, видели смо, веома је шаролико. Наиме, вишевековним преписивањем су садржаји у богослужбеним књигама постепено мењани, те је непознато какав је био првобитни текст. Тешко је позивати се и на грчке текстове јер су и они сами исправљани више пута. Зато би први задатак преводилаца морао да буде овај: установити првобитни облик старословенског, а често и грчког текста, што би захтевало високу квалификацију преводилаца, као и много времена које би морали да посвете овом веома сложеном и тешком послу [в. Плетнева 1994, 65]. И за до сада преведене књиге вођене су полемике око избора оригинала (уп. полемику око превода Библије са јеврејског или са грчког текста у Русији у 19 веку – Флоровски 1997а, 174-177 и 378-380). Ово је проблем кога су свесни и заговорници превођења на руски језик ("новатори") и строги чувари црквенословенских богослужбених књига ("конзервативци"): потребно је исправити постојеће богослужбене књиге.

Можда под утицајем римокатолицизма, у коме је латински као богослужбени језик вековима био неприкосновен, и у неким православним срединама постојало је противљење превођењу. Посебно је то присутно у Русији. На самом почетку, када је усвајан словенски богослужбени језик, било је противника овог језика, схватања да превод засењује оригинал и сл. [в. Флоровски 1997а, 18-19]. Касније, када долази време да богослужбене књиге (првенствено *Библија*) почињу да се преводe на руски језик³⁵, долази чак и до побуне против превода (1824. године) [в. Флоровски 1997а, 180], а појединци због настојања на превођењу на руски језик бивају чак и кажњени (уп. случај свештеника Макарија Глухарева, у чијој биографији пише, између осталог, ово: "прошао четрдесетодневну очишћавајућу епитимију због својих замисли и жеља изражених властима да се Библија на руски језик преведе са оригинала" [о овоме детаљније в. Флоровски 1997а, 210-212 и 235].

Највећи противник превођења у то време био је обер-прокурор Св. Синода – К. П. Победоносцев, који је мисао о превођењу богослужења на руски језик сматрао лакомисленом, бесциљном и опасном за јединство Цркве, чак – револуцијом [в. Сове 1970, 54]! Када је и ова криза преброђена и кад се почело са превођењем и других богослужбених књига, нарочито почетком XX века, појавили су се припадници "Живе цркве", тзв. обновљеници³⁶, који су искључиво употребљавали руски

³⁵ О преводима у руским духовним часописима почетком 19. века в. Сове 1970, 35-37.

³⁶ В. напомену 81 у поглављу 2.

језик у својству богослужбеног језика, а пошто их званична Црква није признавала због блиске сарадње са тадашњом комунистичком влашћу – на превођење, као и сваки вид литургијске обнове, почело је да се гледа негативно, преведени текстови су били асоцирани са обновљенством и последице оваквог схватања још увек постоје. Идеја превођења уопште овим је била *компромитована* [в. Кравецкий 1994, 72].

Насупрот овом противљењу превођењу, имамо став према коме се превођење, тачније, уопште постојање језика на који се могу превести богослужбене књиге, сматра обележјем *великих* народа. Тако је византијски цар писао кнезу Рагиславу:

Бог, који жели да сваки има истинско разумевање и да напредује, видевши твоју веру и твоје старање, благоволео је испунити твоју жељу у наше дане. Он је открио писмена вашег језика, која су до сада била непозната, *да би и вас уврстио у велике народе, који славе Бога на своме језику* [цит. према: Поповић Ј. 1974, 272] (*курзив наши*).

Следећи проблем превођења богослужбених књига јесте тај што у црквенословенском језику не постоји *стилистичка диференцијација*, а у српском и руском постоји, те је избор адекватних преводних еквивалената прилично тежак. Нарочито је тешко преводити на руски језик, због тога што су црквенословенизми који су у 18 веку ушли у руски језик употребљавани само у делима писаним високим стилем (ода, похвала и сл.), док се нису појављивали у комедијама и књижевним пародијама, па би замена црквенословенизама руским речима била особина књижевне пародије [в. Плетнева 1994, 66]. Проблем стилистичке диференцијације, према једном мишљењу, успешно је решен крајем деветнаестог-почетком двадесетог века у Јапану. Наиме, тада су преведене богослужбене књиге (у оквиру мисије св. Николаја Касаткина³⁷, в. Таталовић 2002), али на посебном језику, као што је словенски у поређењу са руским. За превод Светог Писма на јапански језик, који су урадили протестантски мисионари пре тога, био је узет, пак, свакодневни, разговорни језик [в. еп. Андроник, у: Балашов 2001, 90]. Такође, према једном схватању, ни превод св. Кирила и Методија није био

механичка фиксација живог говора овог или оног словенског народа, већ је био створен књижевни језик – на основу разних словенских дијалеката, језик специјално предначинен за превођење грчке црквене књижевности [в. Плетнева 1994, 66].

Ова ауторка иде још даље, тврдећи да је стога чак тешко говорити о томе да је богослужење још тада, у X веку – било разумљивије него

³⁷ В. напомену 44 у поглављу 2.

данас [в. Плетнева 1994, 66]! Схватање према коме богослужбени језик по дефиницији треба да буде *посебан*, видели смо, није ретко. Оно се јавља и у Србији у неким чланцима почетком XX века и тада се помиње стварање *савременог молитвеног језика*, у коме би се облици црквенословенског језика прилагодили савременим говорним облицима³⁸. Идеал је: узвисити "и онај обични језик да и он добије неку апофатичку дубину" [Крстић 1996, 191].³⁹

Проблем стилистичке диференцијације на другачији начин је решен у преводима монаха Новог скита у Америци. Они су, у својим преводима, првенствено водили рачуна о томе да преведени текст буде разумљив просечно образованој особи (избегавајући неке узвишеније језичке форме, које су сматрали вештачким, неживотним), те је стил превода био близак разговорном стилу, но ипак, уз поклањање пажње и певљивости текстова [в. Вукашиновић 2001, 143-144]. Они су полазили од тога да богослужење уопште треба да буде саставни, да кажемо нормалан део живота, неодвојив од осталих активности које човек обавља, те да се та неодвојивост постиже управо употребом говорног језика у богослужењу. У преводу Псалтира, на пример, трудили су се доследно да избегавају архаизме, који су били одлика свих ранијих превода овог дела Библије [в. Вукашиновић 2001, 139]. Овакво њихово схватање најјасније је из следећег цитата:

Ниједан разлог не може да оправда језичку баријеру која постоји између црквене поруке и савременог човека. Зато је савршено тачно да на основу вишевековне традиције, освештане кирилometодијевским идејама и поступцима, *богослужење Цркве ваља обављати на говорном језику* [Вукашиновић 2001, 154].

На основу свега реченог у вези са стилистичком диференцијацијом, видимо да постоје два различита позивања на језик св. Кирила и Методија. У првом случају се тврди да језик св. Кирила и Методија није имао везе са говорним језиком, те да ни на самом почетку није био људима сасвим разумљив. У другом, пак, случају, имамо позивање на кирилometодијевску традицију управо при одбрани увођења у богослужбену употребу савременог језика, што ближег говорном.⁴⁰

Многи од оних који настоје да сачувају црквенословенски језик у функцији богослужбеног језика виде у чину превођења и губитак благодати коју садрже богослужбене књиге на црквенословенском

³⁸ В. т. 3.1.3.

³⁹ На овом месту Крстић овакав језик назива *надсуитинским* језиком.

⁴⁰ В. и напомену 29 у трећем поглављу.

језику [в. Плетнева 1994, 64], што је и у вези са аргументом о светости језика о коме ће бити речи касније⁴¹.

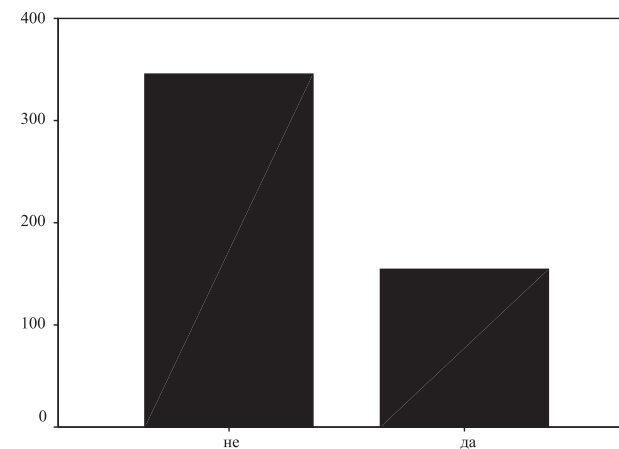
Превођење се не препоручује ни *из поетских разлога*. Наиме, како певати преведене текстове, да ли ће на њих моћи да се "примени" постојећа мелодија, вековима "обучена" у црквенословенску форму? Да ли ће код преводилаца бити довољно знања и пажње према потребној ритмичко-метричкој преради богослужбених текстова, посебно химнографије [о овоме в. Вукашиновић 2001, 154-155]?⁴²

Осим што постоји опасност од губитка на пољу поетичности, могући је губитак и на прецизности израза, због неидентичних преводних еквивалената (ово је у вези са следећим ставом који разматрамо, о адекватности исказивања богословских садржаја).

Конечно, ако се све и преведе, али се неће још увек све разумети. Потребно је и богословско образовање, посебно веома добро познавање Светог Писма, житија и друге духовне литературе, богослужбене поезије, историје, литургије и сл.

Сада да погледамо колико наших испитаника, кумулативно⁴³, жели да се постепено сви богослужбени текстови преведу на српски језик:

Графикон 15: *Жеља испитаника за превођењем богослужбених текстова на српски језик*

⁴¹ В. т. 4.3.7. О овоме је било речи и у т. 3.1.12.

⁴² Овим проблемом се бавимо у поглављу о певљивости богослужбеног језика, т. 4.3.12. Такође в. 3.1.14.

⁴³ О разликама између жеља за превођењем код различитих група испитаника, подељених на основу њихових општих карактеристика в. у т. 4.5.2.

Табела 15: *Присуство жеље код испитаника да се богослужбене књиге преведу на српски језик*

	бр.	%
не	346	69,2
да	154	30,8
укупно	500	100,0

Већи је, дакле, број оних који не желе превођење, него оних који га желе. Уколико би се поштовала ова жеља верника да се црквенословенски језик задржи у богослужбеној употреби, могло би се учинити понешто чиме би се поправило садашње стање ствари када је у питању богослужбени језик:

- већа заинтересованост свештеника, као и Цркве уопште, за питање (не)разумљивости богослужења, што би довело до њиховог активирања у правцу организовања предавања на тему објашњавања појединих делова богослужења, њиховог смисла, значаја, симболике, као и држања предавања из црквенословенског језика за заинтересоване, посебно за децу. Тиме би и у народу била побуђена већа заинтересованост према богослужењима и њиховом садржају, као и љубав према њима, те би вероватно било и бројније њихово присуство и учествовање на богослужењима;

- многе појаве које су присутне на богослужењима могуће је исправити уз само мало труда учесника на богослужењима. Те појаве наводи архимандрит К. Керн [1997, 229]:

брзо читање, неукусно а понекад и хулно, оперско певање барокних композиција (у којим има свега сем молитве) недостатак љубави и незаинтересованост самога свештеника према лепоти богослужења, немар или неумешност да објасни смисао празника, тропара, светих тајинстава, то јест ... богати садржај литургијског живота.

Посебно је труд на побољшавању читања најмање што би могло да се учини. За то није потребан дуг период времена као за превођење, а могло би се учинити много на пољу разумевања богослужбеног текста, што је циљ и превођења;

- покретање питања редакције богослужбених књига такође би могло да доведе до значајних резултата у правцу бољег разумевања богослужбеног језика. Када би се само променио ред речи у реченицама

у богослужбеним књигама на црквенословенском језику, тако да он буде у складу са редом речи у савременом српском језику – постигло би се много на разумевању. Да и не говоримо о изменама на лексичком нивоу (замена архаизама, затим замена речи сличних неким речима у српском језику, али које имају друго значење и сл.).

А да ли већина испитаника не жели превођење богослужбеног корупуса на српски језик због тога што мисли да је црквенословенски адекватнији за исказивање богословских садржаја? Проверићемо анализом одговора испитаника на ово питање.

4.3.3. СТАВОВИ ПРЕМА АДЕКВАТНОСТИ ИСКАЗИВАЊА БОГОСЛОВСКИХ САДРЖАЈА

Већ смо видели, у претходној целини, да је став Православне цркве одувек био да је могуће на сваком језику говорити о вери, те да превод никако не "оштећује" истину, јер се она може исказивати на различите начине, дакле, и различитим језицима [в. Пападопулос 1998, 51]. Сличан је и став лингвистике као науке, а у вези са језиком уопште:

Сваки језик је прикладно и довољно средство за обављање комуникацијских потреба заједнице којој служи. <...> Језици нису сами по себи подобни или неподобни за обављање одређених функција, него они просто хватају корак са друштвеним променама, занемарујући оно што престаје да буде од важности а развијајући средства (самостално или позајмљивањем) за изражавање свега што постаје актуелно [Бугарски 1991, 18].

Цитирано можемо применити на богослужбени језик и констатовати да су оба језика о којима говоримо прикладна за богослужбену функцију, с тим што српском стандардном језику, услед његовог досадашњег неупотребљавања или слабијег употребљавања у овој функцији треба:

- још времена да развије средства за изражавање свих богослужбених садржаја и

- стручност преводилаца који ће да "пронађу" адекватне преводне еквиваленте за све богослужбене садржаје.

С друге стране, и црквенословенски језик, уколико се језичком политиком СПЦ буде настојало на његовом даљем употребљавању у овој функцији, може да "ухвати корак са друштвеним променама" и такође развије нека (нова) средства за изражавање богослужбених садржаја, тако да они буду боље разумљиви, јер разумљивост данашња покољења и данашње друштво изискују више него што је то био случај раније.

Кад је у питању проблем стилистичке диференцијације, због које је тешко наћи адекватне преводне еквиваленте, а тиме и адекватно на српском језику изразити богословске садржаје, и њега је могуће превазићи поменути развојем средстава у српском стандардном језику, у ствари, стварањем посебног функционалног стила овог језика, који би се користио у богослужбеној употреби.

Критеријум према коме се треба управљати у спровођењу даље језичке политике било једног, било другог, било оба ова језика, треба да буде наслонен и на мишљење верног народа о томе који је од ова два језика адекватнији за исказивање богословских садржаја. Одговори испитаника приказани су на табели и графикону 16.

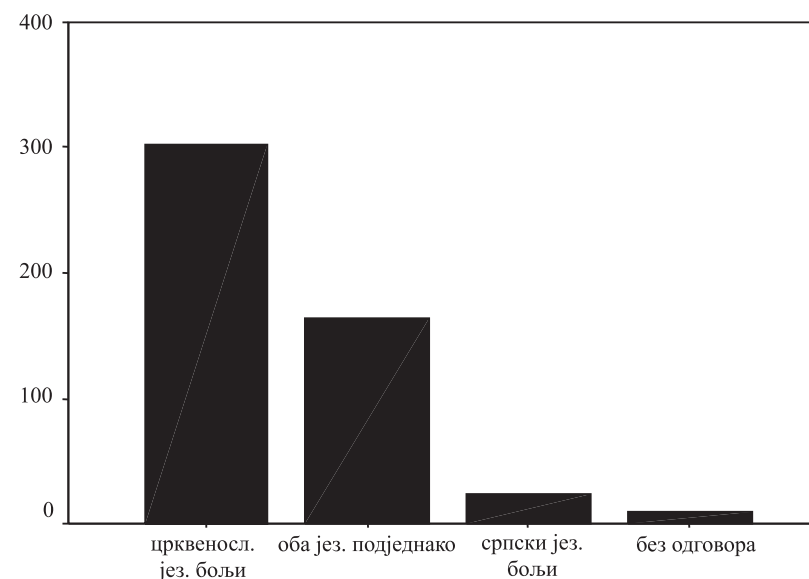
Табела 16: Адекватност исказивања богословских садржаја

	бр.	%
црквенословенски бољи	303	60,6
оба језика подједнако	164	32,8
српски језик бољи	23	4,6
без одговора	10	2,0
укупно	500	100,0

Чест је случај да лаичка уверења о језику нису у складу са објективном истином⁴⁴, што се показало и овде, јер, укупно гледано, више од половине (326 или 65,2%) анкетираних, ипак једном од два језика даје предност, при чему већина (303 или 60,6%) – црквенословенском. Лингвистичку истину, да оба језика имају подједнаке могућности за исказивање богословских садржаја, потврђује 164, тј. 32,8% испитаника.

⁴⁴ Фишман: "Одсуство или присуство неког «зрна истине» (или чак саме проверљивости) потпуно је неповезано са мобилизаторском снагом оваквих погледа" [цит према: Бугарски 1996, 84].

Графикон 16: Испитаници о адекватности исказивања богословских садржаја

Видимо, дакле, да је у великој мери ово мишљење присутно и данас, као што је било и пре⁴⁵, с тим што постоји разлика међу категоријама испитаника, те је тако најмлађа узрасна група анкетираних у највећем проценту у односу према другим групама управо супротног мишљења. Наиме, 43,5% ових испитаника сматра да српски језик има веће могућности за исказивање богословских садржаја, док све друге групе у много мањем проценту имају овакво мишљење о српском стандардном језику (в. табелу 2/8).

Исто тако, једина категорија испитаника подељених према регијама, која не приписује црквенословенском језику већу адекватност у исказивању богословских садржаја у убедљивој већини, јесте категорија "ван уже Србије" (в. табелу 3/5).

Међу групама испитаника подељеним према професијама, црквенословенском не приписују већу адекватност исказивања богословских садржаја "средњошколци" и "остали". Они, наиме, у већем проценту сматрају да су оба језика подједнако адекватна за исказивање богословских садржаја (в. табелу 4/9).

⁴⁵ В. т. 3.1.10.

Примећено је још и то да испитаници који не одлазе на богослужења редовно, али им, ипак, присуствују доста често, у једнаком проценту сматрају тачним први и други понуђени одговор на ово питање, тј. за половину ових испитаника црквенословенски језик је бољи за исказивање богословских садржаја, а за другу половину су оба језика подједнако добра за ову функцију. То није случај ни са онима који на богослужења долазе редовно, нити са онима који долазе ређе, јер су и једни и други у већем проценту мишљења да је црквенословенски језик бољи за исказивање богословских садржаја (в. табелу 9/5).

Интересантно је упоредити и ставове теолога и метеолога према овом питању, због већег знања црквенословенског језика код ове прве групе, што укључује и боље познавање могућности исказивања богословских садржаја оба језика.

Резултати показују да већи проценат теолога (60,9%) сматра да је и српски језик бољи за исказивање богословских садржаја и црквенословенски (53,8%), док, противно нашим очекивањима, мањи проценат теолога него метеолога сматра да су оба језика подједнако добра за исказивање богословских садржаја (в. табелу 15/1).

Табела 15/1: *Теолошко образовање испитаника и став према адекватности исказивања богословских садржаја*

2. Адекватност исказивања богословских садржаја							
I. Теолошко образовање	метеолози	бр.	140	98	9	9	256
		% од 1.	54,7%	38,3%	3,5%	3,5%	100,0%
		% од 2.	46,2%	59,8%	39,1%	90,0%	51,2%
	теолози	бр.	163	66	14	1	244
		% од 1.	66,8%	27,0%	5,7%	,4%	100,0%
		% од 2.	53,8%	40,2%	60,9%	10,0%	48,8%
	укупно	бр.	303	164	23	10	500
		% од 1.	60,6%	32,8%	4,6%	2,0%	100,0%
		% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Дакле, у ставовима према адекватности исказивања богословских садржаја, кумулативно се примећује преференција црквенословенског језика код испитаника, с тим што постоји тежња ка њеном смањивању, с обзиром на одговоре млађих узрасних категорија. Свакако, ставови се током живота могу и мењати. Мислимо да је ова преференција у великој мери смањена у односу на почетак XX века, када се много више инсистирало на овом ставу. Значи да је овде време (подразумевајући под овим и узраст) донекле учинило и чини своје, те да се овај став током времена постепено мења.

4.3.4. СТАВОВИ ПРЕМА ВЕЗИ ИЗМЕЂУ БОГОСЛУЖБЕНОГ ЈЕЗИКА И ВЕРСКОГ ПРОСВЕЂИВАЊА

Пре него што сазнамо какви су одговори испитаника на ово питање, рећи ћемо нешто о томе који су све облици верског просвеђивања могући и у чему се састоји специфичност спознаје верског учења уопште.

Када постоји слобода верског просвеђивања, какав је случај данас код нас, онда су облици овог просвеђивања многи. Навешћемо тренутно присутне на подручјима које покрива надлежност СПЦ. Најпре, свима нам је познато да се у Србији од школске 2001/2002. године предаје веронаука у основним и средњим школама. Још дуже (више од десет година) се овај предмет предаје у школама Републике Српске. Веронаука се, такође, предавала и пре, за заинтересоване вернике, при храмовима, у виду посебних курсева. Ова пракса постоји, наравно, и данас у СЦГ, и поред тога што је веронаука уведена као предмет у редовно школовање у Србији. На појединим местима ови курсеви се организују засебно за крштене и некрштене особе, за децу и одрасле и сл.

Затим, велику улогу у верском просвеђивању игра издаваштво. У последњих 10-15 година појавило се неколико нових издавачких кућа које се баве издавањем православне духовне литературе и које су допуниле до тада већ постојеће издавачке куће исте врсте, те се сада књиге издају све већом брзином и доступне су у (такође све већем броју) специјализованих православних продавница⁴⁶, као и у већини православних храмова. Готово свака епархија има свој часопис, а у већим градовима имају га и многи храмови (мада је ту најчешће у питању нека врста мини-часописа - "листић" или "подлистак", који се народу дели бесплатно, недељом после литургије).

⁴⁶ Не ради се о књижарама, него о продавницама у којима је, поред књига, могуће купити и многе друге ствари потребне сваком православном вернику, нпр. кандила, свеће, иконе, тамјан и сл.

Такође, на телевизији се све чешће приказују емисије православне верске садржине. И у другим медијима ова тема је незаобилазна. У неким дневним листовима, на пример, могуће је свакодневно прочитати део из *Охридског пролога* св. владике Николаја Велимировића, док недељна и др. периодика готово редовно садржи бар један чланак са овом тематиком. Постоје и две православне радио станице: *Глас Цркве* – станица шабачко-ваљевске епархије и *Светигора* у Црној Гори (од недавно и у Србији).

Набројани начини верског просвећивања доступни су широким народним масама, тако да су у том смислу на првом месту међу другим облицима овог просвећивања, у које спада и богослужење, а тиме и богослужбени језик. У те друге облике спадали би, такође, и разговори са теолошки образованима⁴⁷.

Међутим, ма колико набројани начини верског просвећивања били бројни и широко доступни, они су ванлитургијски и најчешће не могу човека довести до спознаје суштине православне вере уколико он не води и литургијски живот. Можемо слободно рећи да они представљају само допунска средства просвећивања, док је основно верско просвећивање литургијско-молитвеног карактера. Мислимо, наравно, на целокупан догађај литургије, а никако не само на разумевање литургијских текстова, јер спознаја суштине верског учења као свој неопходан, а тиме и првенствени елемент, има помоћ од Бога, који човеку даје *благодат*, односно *посебно просветљење* које помаже спознаји вере:

Језик <... > није довољан за разумевање истине. Од великог је значаја да чак и реч Господња као реч нема моћ убеђења сама по себи, моћ да обраћа људе Богу, да рађа веру у души. У тренутку када човек чује реч Божју потребно је, осим потврдног одговора, и посебно просветљење које отвара очи ума за прихватање и разумевање истине, тј. за прихватање заједнице или искуства истине коју речи Господње објављују. <...> Реч сама по себи нема стваралачко-освећујућу моћ, и стога се тражи посебно дејство Светога Духа [Пападопулос 1998, 29].

Поменуто, пак, благодат Божија, добија се првенствено кроз молитву, и то на првом месту заједничку, храмовну молитву: "Црквени обреди нису нешто спољашње и механичко у односу на људску душу: то су канали којима се благодат Божија предаје људској души" [Карелин 2001, 199].

Што је веће савршенство молитве, веће је и познање Бога, па су зато највећи молитвеници уједно и највећи богослови Православне цркве.

⁴⁷ Под овим подразумевамо не само институционално теолошки образоване, већ и оне који су теолошко знање стекли искуством живљења у Цркви.

Подразумева се, наравно, да што је неко више усавршен у молитви, он више и живи хришћанским животом, пројављујући, дакле, садржаје молитава и својим начином живљења. То је неодојиво једно од другог, па је и неопходан предуслов богословствовања:

Имајући у виду да се вера – живљење истине на крају поистовећује са познањем истине, - ако тумач не живи истину коју пројављује библијски језик, онда он неће умети да исту "заодене" у савремени језик [Пападопулос 1998, 26-27],

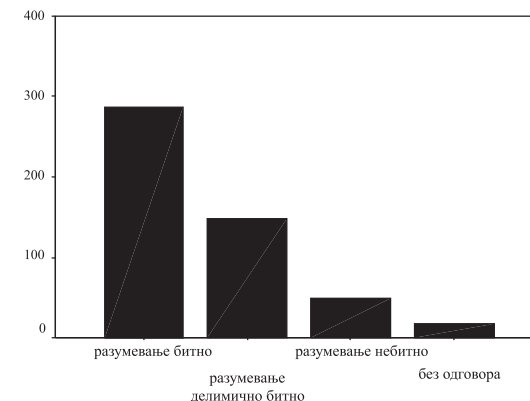
то јест, неће умети да пренесе своје знање о Богу и библијским истинама данашњем покољењу.

Треба имати у виду и савремени начин живота, у коме људи најчешће немају времена да читају, те је и ово додатни разлог због кога је улога литургије у верском просвећивању велика. На свакој литургији ми чујемо делове из Светог Писма, а богослужбено читање Светог Писма је још један битан начин спознаје суштине верског учења. Кад је у питању ова улога литургије, теолози сматрају да се управо у богослужењу, посебно литургији, налази оно најважније "што Црква може и треба да да свету у времену које је пред нама" [Пападопулос, 1998, 149].

Ставови испитаника према повезаности богослужбеног језика и верског просвећивања, кумулативно, приказани су на графикону 17.

Већина испитаника је заокружила први одговор (57,2%), а заједно са процентом анкетираних који сматрају да је разумевање богослужбеног језика делимично битно за спознају суштине верског учења (29,6%) - то је убедљива већина према делу испитаника који сматрају да је разумевање овог језика небитно за спознају суштине верског учења (9,8%), а тиме и доказ да овом питању треба убудуће посветити још већу пажњу. Погледајмо графикон 17:

Графикон 17: Испитаници о вези између богослужбеног језика и верског просвећивања

Што се тиче овог малог процента трећег понуђеног одговора, подсетићемо се које категорије испитаника су се за њега одлучивале приликом заокруживања. Наиме, старије особе у већем проценту сматрају да је разумевање језика небитно за спознају суштине верског учења (в. табелу 2/10), као и испитаници из Београда (в. табелу 3/11), а исто овакво мишљење, у нешто већем проценту него испитаници са другим стручним спремама, имају и особе са високошколском стручном спремом (в. табелу 5/3).

Такође, карактеристично је и то да испитаници који имају институционално теолошко образовање придају значај богослужбеном језику у функцији верског просвећивања у већем проценту него особе које овакво образовање немају (в. табеле: 6/2 и 4/3, као и табелу 17/1).

Табела 17/1: *Теолози и нетеолози о вези између језика и верског просвећивања*

2. Веза између језика и верског просвећивања							
1. Испитаници		бр.	разумевање	разумевање	разумев.	без	укупно
			битно	делимично битно	небитно	одговора	
нетолози	бр.	122	89	35	10	256	
	% од 1.	47,7%	34,8%	13,7%	3,9%	100,0%	
	% од 2.	42,7%	60,1%	71,4%	58,8%	51,2%	
теолози	бр.	164	59	14	7	244	
	% од 1.	67,2%	24,2%	5,7%	2,9%	100,0%	
	% од 2.	57,3%	39,9%	28,6%	41,2%	48,8%	
укупно	бр.	286	148	49	17	500	
	% од 1.	57,2%	29,6%	9,8%	3,4%	100,0%	
	% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Кад је у питању дужина активног учествовања у црквеном животу, наше претпоставке о могућим резултатима анализе су биле двојак:

С једне стране, очекивали смо да ће разумевање богослужбеног језика сматрати најбитнијим за спознају суштине верског учења испитаници који су најкраће активни у црквеном животу (јер нису "стигли" да се навикну на богослужења, па су им мање разумљива него онима који им присуствују више година; такође, због краткоће црквеног живота неки од

њих нису у великој мери спознали суштину верског учења, а разумљиви текстови богослужења свакако могу да помогну у томе).

Међутим, размишљајући на нешто другачији начин, сматрали смо да ће значај богослужбеног језика за спознају суштине верског учења увидети више испитаници који имају дуже искуство активног учествовања у црквеном животу. То им, наиме, може показати управо њихово искуство дужег присуства на богослужењима (све дуже слушајући, све боље разумевајући, све боље су и спознавали суштину верског учења и одговарају на питање из искуства). Показала се тачном ова друга претпоставка (в. табелу 8/1).

Слично је и кад је у питању редовност причешћивања (в. табелу 10/5 и коментар тамо) и обављање активности у храму (в. табелу 11/8) а ово се може објаснити још и већом жељом испитаника који воде активнији црквени живот (што већином укључује чешће причешћивање) за разумевањем богослужења и из тог разлога да би могли да се боље концентришу на молитву у циљу саборности, мољења са целом заједницом која слуша исти текст. Особе које су мање активне у црквеном животу, пак, често се задовољавају и упражњавањем индивидуалног мољења, сопственим речима и без истинског учествовања и уопште живљења у литургијској заједници, а самим тим и разумевања суштине верског учења.

Као што смо видели, приписивање повезаности између језика и верског просвећивања присутно је код велике већине испитаника, што нам, такође, говори о великој важности питања богослужбеног језика, овде првенствено у мисионарском смислу, потврђујући, истовремено и постојање у великој мери функција богослужбеног језика које су везане за спознајну активност⁴⁸.

4.3.5. СТАВОВИ ПРЕМА ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКОМ ЈЕЗИКУ У ФУНКЦИЈИ ЧУВАЊА ТРАДИЦИЈЕ, НАЦИОНАЛНОГ И ВЕРСКОГ ИДЕНТИТЕТА

Позната је појава да замена језика у неком колективу који се, између осталог, идентификује и језиком који користи, обично изазива код већине припадника тог колектива бојазан и противљење. Људима је тешко да прихвате употребу новог језика, посебно зато што сматрају да са старим губе и дотадашњу традицију, која умногоме одређује национални и верски идентитет колектива којем припадају.

⁴⁸ В. т. 2.2.2.

Услед све већег броја случајева замене и смрти језика у свету, само до сада је основано најмање двадесет организација чији је једини задатак да раде на очувању језика [Кристал 2003, 223-226]. Овај аутор, у својој књизи *Смрт језика*, образлажући значај проблема, наводи становиште идентитета као једно од основних становишта са којих треба да се говори о угроженим језицима⁴⁹ и каже:

Идентитет је оно по чему препознајемо да одређени људи припадају истој заједници. Он је збир свих оних одлика које заједницу чине баш онаквом каква јесте а не другачијом, које "њих" разликују од "нас". То могу бити физичке одлике, али једнако често (нарочито у ова све шаренија времена, кад је само по спољном изгледу све теже рећи којој заједници неко припада) оне могу имати везе и с локалним обичајима (одећом, на пример), веровањима, ритуалима и најразличитијим моделима понашања. А од свих тих феномена, језик је најприсутнији. <...> Језик је основни показатељ, симбол идентитета [Кристал 2003, 61].

Потребно је, дакле, видети какво је мишљење верног народа данас о овој, симболичкој функцији црквенословенског језика, колико се овај језик код чланова Српске православне цркве повезује са српском традицијом и да ли његов губитак у њиховој свести значи донекле и губитак националног и верског идентитета српског народа. Од позитивног или негативног става према црквенословенском језику у овом смислу, наимае, у великој мери зависи и успех даље језичке политике у вези са богослужбеним језиком, било да она иде у правцу потпуног укидања црквенословенског језика и увођења српског стандардног у богослужбену употребу, било да настоји на очувању црквенословенског језика или да следи садашње стање мање-више подједнаке употребе оба ова језика.

При том треба имати у виду да овај став кореспондира најчешће са осталим актуелним приликама у друштву. Наимае, "национално" се у људима појачава увек тамо где постоји већа опасност од губљења националног идентитета, а то је првенствено у вишенационалним срединама или у ратним приликама, за време разних политичких превирања и сл.

Тако је, на пример, црквенословенски језик у руској средини једно време носио обележје "национално", за разлику од руског књижевног језика, који је у свести неких слојева друштва био везиван за "европско", "интернационално", "космополитско". Била је то последица

⁴⁹ Други критеријуми због којих треба чувати језике у свету и борити се против њиховог нестајања, према мишљењу Кристала, су: а) различитост нам је потребна; б) језици су складништа историје; в) језици обогаћују укупно људско знање и г) језици су занимљиви сами по себи [в. Кристал 2003, 45-97].

билингвизма на руском двору и стварања руског књижевног језика на основу разговорног језика ове дворске елите, те зато преплављеног галицизмима (на руском двору се у то време говорило француским језиком). Црквенословенски језик је тада (почетак XIX века) био заштићен од западноевропских утицаја и та његова изолованост "наводи на то да се црквенословенска језичка традиција прими у својству националне традиције" [в. Успенский 1994, 151-156].

Већ смо могли да видимо да постојање симболичке функције црквенословенског језика у целини негира мали број испитаника, од којих најмањи проценат испитаника из Београда (в. табелу 3/9), затим оних који су филолози по занимању (в. табелу 4/5), као и најстарије узрасне категорије испитаника (в. табелу 2/5). Највећи је, пак, овај проценат међу онима чија су занимања "теолошка" (в. табелу 4/5) и који су у најмлађој узрасној категорији (в. табелу 2/5). Зато ћемо приказати (в. табелу 18/1) најпре како је група испитаника коју смо назвали "теолози" одговорила на ово питање и да ли постоји разлика у одговорима између њих и групе испитаника назване "нетеолози", а затим ћемо резултате приказати кумулативно (в. табелу 18/2 и графикон 18). У првој поменутој табели, од укупног броја оних који су заокружили један од три понуђена одговора, међу испитаницима који су се одлучили за први понуђени одговор (да) има 53,8% оних који су нетеолози, а 46,2% оних који су теолози, док је код другог понуђеног одговора обрнуто: већи је проценат (65,7%) међу теолозима, него нетеолозима (34,3%). Проценту у преосталим редовима (% од 1.), пак, показују колико је и код једне и код друге групе много више испитаника који су заокружили први понуђени одговор него оних који су се определили за други, а идентичан је проценат, и код теолога и нетеолога (33,2 %), испитаника који су изабрали трећи понуђени одговор.

Табела 18/1: *Теолози и нетеолози о симболичкој функцији црквенословенског језика*

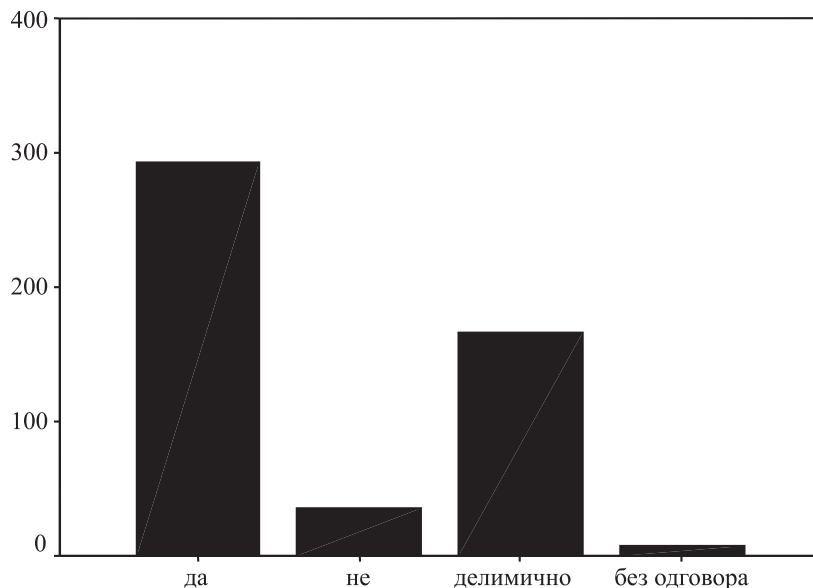
2. Да ли црквенословенски језик чува идентитет						
1. Испитаници		да	не	делимично	без одг.	укупно
	нетеолози	бр.	157	12	85	2
% од 1.		61,3%	4,7%	33,2%	,8%	100,0%
% од 2.		53,8%	34,3%	51,2%	28,6%	51,2%
		бр.	135	23	81	5
теолози	% од 1.	55,3%	9,4%	33,2%	2,0%	100,0%
	% од 2.	46,2%	65,7%	48,8%	71,4%	48,8%
укупно	бр.	292	35	166	7	500
	% од 1.	58,4%	7,0%	33,2%	1,4%	100,0%
	% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Табела 18/2: Да ли црквенословенски језик чува традицију, национални и верски идентитет

	бр.	%
да	292	58,4
не	35	7,0
делимично	166	33,2
без одговора	7	1,4
укупно	500	100,0

Табела 18/2 и графикон 18, на којима су резултати приказани кумулативно, говоре о високој симболичкој функцији црквенословенског језика у свести наших испитаника: највећи део њих сматра да је црквенословенски богослужбени језик битан фактор чувања традиције, националног и верског идентитета, један део сматра да је он то само делимично, а само 7% испитаника негира постојање ове функције црквенословенског језика!

Графикон 18: Мишљење испитаника о симболичкој функцији црквенословенског језика

Видимо да између комуникацијске функције овог језика (која је данас сведена на рецепцију, продукцију молитава и, ређе, писање нове духовне литературе на црквенословенском језику; дакле, на овом језику се не може разговарати у основном смислу те речи) и симболичке функције постоји несклад, тј. потпуна раздвојеност – прва је прилично ниска, док је друга висока.⁵⁰ Овакво мишљење наших испитаника донекле зачуђује, али само када имамо на уму да је носилац идентитета нашег народа, у данашњем историјском тренутку, првенствено српски језик. Некада је, пак, то био српскословенски, јер он има дужу традицију употребе у нашој средини од рускословенског. Међутим, треба имати на уму и незнање испитаника о томе да је данашњи богослужбени језик (у анкети назван црквенословенски), у ствари, рускоцрквенословенски језик, који је у нашој средини имао функцију богослужбеног језика тек од средине 18-ог века и функцију књижевног само до стварања славеносербског, дакле, ни цео један век, те да језику који се у тако кратком временском периоду и ограниченим функцијама користи код нас – реално не можемо приписивати симболичку функцију у великој мери. Свакако да већина испитаника под "црквенословенским" подразумева како садашњи богослужбени језик, тако и некадашњи – српскословенски, те га у свести повезује са целом српском историјом, приписујући му из тог разлога у великом проценту ову, симболичку функцију. Такође, за црквенословенски језик се често везују атрибуту "архаичан", "старински", "древни" и сл. Самим тим, овај језик има дужу традицију од српског стандардног, те у овом смислу може боље да функционише као фактор чувања традиције, националног и верског идентитета. Образложено на овај потоњи начин, мишљење испитаника не зачуђује.

4.3.6. ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК У ФУНКЦИЈИ ОДРЖАВАЊА ЈЕДИНСТВА СА ДРУГИМ СЛОВЕНСКИМ ПРАВОСЛАВНИМ НАРОДИМА И ЊИХОВИМ ЦРКВАМА

Већ смо говорили о богослужбеном језику у функцији идентификације, изражавања идентитета, односно симболичкој функцији⁵¹. Желели смо да сазнамо колико је ову функцију у свести наших испитаника задржао

⁵⁰ Несклад ових двеју функција није ретка појава ни код неких других језика у свету. Карактеристичан је пример ирског језика, чија је симболичка функција веома висока, јер је устоличен као симбол државног суверенитета, има званичан статус и обавезно се учи у школама, док је његова комуникацијска функција ниска, јер је за већину људи други језик (није само за 2% Ираца у Републици Ирској), док је енглески први за све остале, а у Северној Ирској је практично изумро [в. Бугарски 1996, 130-131].

⁵¹ В. т. 2.2.2.

конкретно црквенословенски језик, а у вези са јединством са осталим словенским православним народима и њиховим Црквама. Постојање ове функције код неког језика као и њен обим, могу се мењати временом:

Колику ће улогу језик уопште имати у учвршћивању друштвених веза и у развијању унутаргрупне солидарности и међугрупног диференцирања – то зависи од сплета разних, мање или више међусобно повезаних околности [Бугарски 1996, 160].

У случају црквенословенског богослужбеног језика, "околности" се тичу најпре ситуације у словенским Црквама, а онда и опште културне и политичке ситуације. Тичу се, такође и промена у вези са језиком, односно, словенским језицима ових земаља. Промена ових околности условљава и промену симболичке функције црквенословенског језика у смислу њене важности и интензитета.

Што се тиче словенских православних помесних Цркава, њихова међусобна сарадња кад је у питању заједничко богослужење није присутна у великој мери, тј. сусрети представника ових цркава на заједничким богослужењима свде се на појединачне и повремене и у сваком случају не би могли да представљају довољан разлог због кога би требало да се задржи црквенословенски богослужбени језик, као што је било истицано раније⁵².

Културна и политичка ситуација у словенским земљама такође се мења. Некада је функција језика у одржавању словенског јединства била веома висока. Тако је, на пример, како сматра италијански научник Рикардо Пицјо, старословенски језик некада играо веома важну улогу, функционишући као "културно заједништво у склопу словенске православне црквене области", јер се он "тако супротстављао јединству латинског језика римокатоличког Словенства" [цит. према: Трифуновић 1994, 98]. Данас не постоји јединство латинског богослужбеног језика у римокатоличкој цркви, тако да у том смислу нема више ни потребе да црквенословенски богослужбени језик функционише на овај начин.

С друге стране, у тренутку данашње глобализације друштва и тежње ка уједињавању на свим пољима, питање је у којој мери и да ли уопште постоји потреба за супротстављањем римокатоличком Словенству не само посебним језиком већ и на било који други начин. Питање је, штавише, да ли у данашње време тежње ка Западу и опонашању тамошњих културних и друштвених модела, постоји у народу уопште изражена свест (и ако постоји, да ли у довољној мери) о припадности овим групама (било римокатоличком, било православном, било словенству уопште)?

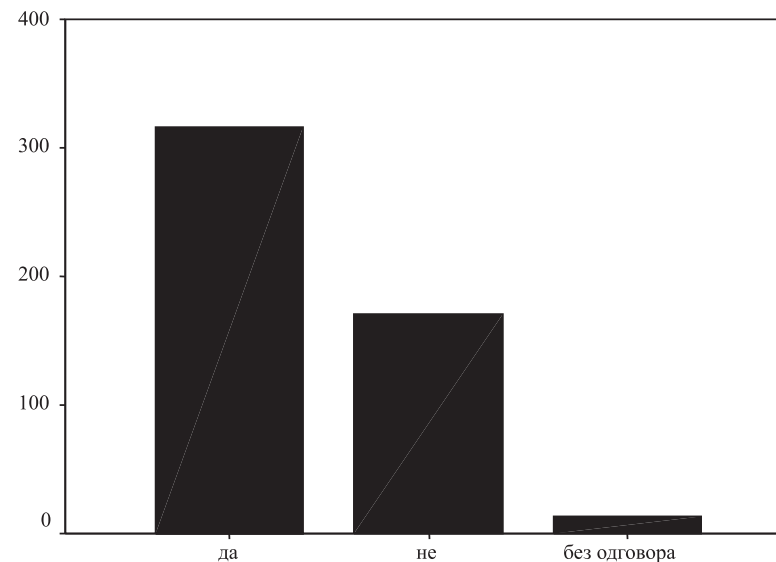
⁵² В. т. 3.2.2.

Околности које се тичу *језика* промењене су утолико што данас словенски језици православних словенских земаља нису слични у тој мери у којој су били некада. Међусобна разумљивост говорника ових језика је смањена, јер су се њихови стандардни језици развијали на различите начине. Због тога се код свих њих ствара и посебна црквена књижевност, док је пре тога ова књижевност код свих православних Словена (па и шире) писана на истом језику:

Постојала је јединствена књижевност, јединствена писменост и јединствен књижевни (црквенословенски) језик код источних Словена (Руса, Украјинаца и Белоруса), Бугара, Срба и Румуна. Основни фонд црквено-књижевних споменика био је заједнички [Лихачев 1979, 6].

Судећи по одговорима наших испитаника на ово питање, можемо закључити да код већине (63,2%) постоји свест о јединству са православним словенским народима и њиховим Црквама, као и да се признаје улога црквенословенског богослужбеног језика у одржавању овог јединства (в. графикон 19).

Графикон 19: Мишљење испитаника о црквенословенском језику као чиниоцу одржања православног словенског јединства

На табели 19 ово можемо видети и процентуално и бројчано:

Табела 19: Црквенословенски језик као чинилац одржања православног словенског јединства

	бр.	%
да	316	63,2
не	171	34,2
без одговора	13	2,6
укупно	500	100,0

Иако је кумулативан резултат овакав, примећено је већ да међу анкетираним особама чија је професија "теолошка" има нешто више оних који црквенословенском богослужбеном језику одричу ову функцију (в. табеле 4/6 и 6/3). Исти је случај и са млађим испитаницима, тј. што је група испитаника старија, у већем проценту је за први понуђени одговор (в. табелу 2/9). То нам потврђују и одговори средњошколаца (в. табеле 4/6 и 5/5) на ово питање, који су такође у нешто већем проценту изабрали негативан одговор.

Исто тако, већ знамо и то да група испитаника из Београда у највећем проценту у поређењу са другим групама подељеним према регијама – сматра да је црквенословенски богослужбени језик битан за одржавање јединства са другим православним словенским народима и њиховим Црквама (в. табелу 3/8).

Подсетићемо се и тога да је осећај јединства са православним словенским народима и њиховим црквама највећи код добрих познавалаца руског језика (в. табелу 13/6).

Дакле, функција црквенословенског језика у овом смислу још увек је доста висока у свести наших испитаника. У зависности од тога да ли треба или не треба неговати заједницу са православним словенским народима и њиховим Црквама, треба или не треба неговати и црквенословенски богослужбени језик. Ово питање се тиче не само СПЦ и њених чланова, већ је у великој мери питање политике уопште, те одржавање овог језика у богослужбеној употреби делимично зависи и од даљег развоја политичких догађаја у словенском свету, а и шире.

4.3.7. СТАВОВИ ПРЕМА СВЕТОСТИ ЈЕЗИКА

Да бисмо разумели откуда уопште потреба за оваквим питањем, почећемо од става Православне цркве према светости језика, о чему је већ донекле било речи⁵³. Светост било ког језика који се употребљава у богослужењу као и језика уопште - потпуно се одбацује и одувек је

⁵³ В. т. 3.1.12.

одбацивана у Православној цркви (за разлику од римокатолицизма, о чему в. и Милаш 1985, 257). "Изабрани" језик не постоји. Такво схватање су заступали поборници јереси тријезичника или пилатника, која се састојала у томе да су њени заговорници признавали само латински, грчки и хебрејски језик (на којима је Пилат наредио да се саставе речи на Распећу: *Исус Христос Цар јудејски*) и против које су се одлучно борили св. Кирило и Методије. Хришћанство је у средњем веку, штавише, извршило преврат кад је у питању поглед на језике света, о чему је говорио и Бодуен де Куртене:

Управо у освит средњег века почиње преврат у погледима на језике који се на земљи говоре захваљујући првобитном хришћанству. Под лозинком "нека сваки језик исповеда Бога" почело се са превођењем Библије на различите језике, а проповедници су се трудили да науче језике народа које су преобраћали у хришћанство [Бодуен де Куртене 1988, 170].

Код Платона су, наиме, постојали само матерњи и "остали" језици, док су за хришћане сви језици равноправни и они се, као група, не одликују неким посебним језиком [в. Эдельштейн 1985, 178-179].

Још у четвртном веку, један од најпознатијих Отаца Цркве, св. Јован Златоусти, објашњава како није срамота да Црква усвоји тзв. варварски језик [в. Папатамасију 2002, 72]. У истом том веку су већ Абисинци, Сиријци, Копти, Персијанци, Арапи, Грузини - имали богослужење на својим језицима [в. Трбојевић 1931, 25]. А још пре четвртог века, када се догодило прво сучељавање са овим питањем у Цркви – у Делима апостолским 15, 1-29⁵⁴ што значи још у првом веку, ова дилема је превазиђена:

⁵⁴ "И неки сишавши из Јудеје учашу браћу: Ако се не обрежете, по обичају Мојсејеву, не можете се спасти. А кад настаде распра, и не мало препирање Павла и Варнаве с њима, одредише да Павле и Варнава и други неки иду горе у Јерусалим апостолима и презвитерима за ово питање. А они онда отпраћени од Цркве, пролажаху кроз Феникију и Самарију казујући о обраћању незнабожаца, и причинаваху велику радост својој браћи. А кад дођоше у Јерусалим, бјеху примљени од Цркве и од апостола и од презвитера и објавише све што учини Бог са њима, и како отвори незнабошцима врата вјере. Онда устадоше неки од јереси фарисејске који су повјеровали, говорећи да их ваља обрезати и заповједити да држе Закон Мојсејев. А апостоли и презвитери сабраше се да извиде ово мишљење. А послје много разматрања устаде Петар и рече им: Људи браћо, ви знате да Бог од првих дана изабра међу нама да из мојих уста чују незнабошци ријеч јеванђеља и да вјерују. И Бог, који познаје срца, посвједочи им давши им Духа Светога као и нама. И не постави никакве разлике између нас и њих, вјером очистивши срца њихова. Сада, дакле, зашто кушате Бога, и хоћете да наметнете ученицима јарам на врат, који ни оци наши ни ми не могосмо носити? Него вјерујемо да ћемо се спасти благодаћу Господа Исуса Христа као и они. Онда умуче све мноштво и слушаху Варнаву и Павла који казиваху колике знаке и чудеса учини Бог међу незнабошцима преко њих. А када они заћуташе, одговори Јаков говорећи: Људи браћо, чујте ме! Симон објасни како се Бог прије побрину да од незнабожаца узме народ за Име своје. И са овим се саглашавају

Црква је решила да отвори себе према осталом свету <...> обратила се народима и употребила њихове језике и начине мишљења <...> Била је ово историјска одлука која је проистекла из саме природе Цркве [в. Папатанасију 2002, 68].

Тако се све до данас Библија и друге богослужбене књиге преводе на разне језике, као што се на разним језицима и врши (савршава) богослужење и као што се на разним језицима и говори о Богу (богословски или теолошки језик⁵⁵).

Светост језика, према учењу Православне цркве, искључује се и самим тим што језик није створио Бог, већ човек - због својих потреба и он постоји само дотле докле постоји (у људској фантазији и мисли или у реалном свету) оно што се именује одговарајућом речју [в. Еделштейн 1985, 207]. Тако:

теолошки језик као људски фактор остаје слободан од географских и националних оквира. Истина нема неки искључиво свој језик, и може припадати сваком народу и сваком времену [Пападопулос 1998, 38].

Равноправност свих језика заснована је и на мишљењу да је суштина језика свеопшта, иако сваки народ има свој језик, о чему је писао Тертулијан, као и на томе да су национални језици само варијанте једног људског језика, што је, према истраживању Еделштейна, мишљење егзегета и Истока и Запада [в. Плетнева 1994, 64]. Кад је у питању ова равноправност језика, не ради се само о праву сваког народа да чује и говори о Јеванђељу и да има богослужење на свом језику. Већ смо рекли да ту постоји и нешто још важније⁵⁶. Такође, не треба заборавити следеће:

ријечи Пророка, као што је написано: Потом ћу се вратити, и сазидаћу дом Давидов, који је пао, и његове развалине поправићу, и подигнућу га. Да потраже остали људи Господа и сви незнабошци на које је призвано име моје, говори Господ који твори све ово; Богу су позната од постања свијета сва дјела његова. Зато ја сматрам да се не праве тешкоће онима од незнабожаца који се обраћају Богу; Него да им се напише да се чувају од нечистота идолских и од блуда и од удављенога и од крви; (и оно што њима није мило другима да не чине). Јер Мојсеј има од давних времена у свим градовима оне који га проповиједају, пошто се у синагогама чита сваке суботе. Тада нађоше за добро апостоли и презвитери са свом Црквом да изаберу између себе људе и да пошаљу у Антиохију с Павлом и Варнавом, Јуду званог Варсаву и Силу, људе истакнуте међу браћом. И написахсе рукама својима ово: Апостоли и презвитери и браћа поздрављају браћу из незнабожаца која су у Антиохији и Сирији и Киликији. Пошто чусмо да неки изишавши од нас узнемирише вас ријечима, и смутише душе ваше говорећи да се обрезајете и да држите Закон, што им ми не заповједисмо; Зато ми сабрани једнодушно, нађосмо за добро да вам пошаљемо изабране људе са нашим драгим Варнавом и Павлом, људима који су предали душе своје за Име Господа нашега Исуса Христа. Посласмо, дакле, Јуду и Силу, да вам и они то исто усмено кажу. Јер угодно би Светоме Духу и нама да никакво бреме више не мењемо на вас осим овога што је неопходно: Да се чувате од жртва идолских и од крви и од удављенога и од блуда (и што нећете да се чини вама, не чините другима); од овога ако се чувате, добро ћете чинити. Будите здраво".

⁵⁵ В. т. 2.2.1.

⁵⁶ "Божије право да Себе открива свима", в. т. 2.2.5.2.

Ако ми, православни хришћани намеравамо да један језик прогласимо за "свети" а остале за "профане", тада окрећемо леђа Предању Цркве [Плетнева 1994, 64].

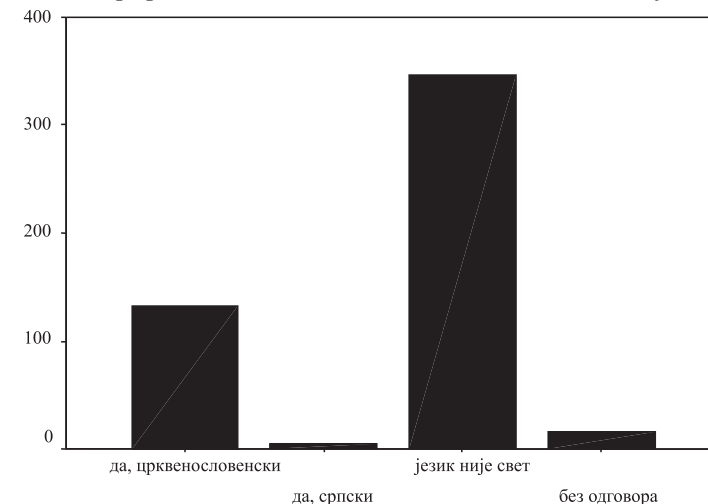
Међутим, иако је став Православне цркве против придавања атрибута светости било ком језику, склоност ка овоме је често била присутна код народа, као што смо видели у поглављу о полемикама о богослужбеном језику, а нарочито код Руса. Богослужбени језик народ понекад више цени кад је он неразумљивији [в. Балашов 2001, 69]. Ова појава је примећена и код других верских заједница. Тако Џон Гамперц, говорећи о типовима језичких заједница, примећује да и у најмање сложеним заједницама "има случајева где ритуалне формуле садрже речи, реченице или песме на језику који је неразумљив и самим урођеницима" (Гамперц 1968, 53).

О данашњем мишљењу о светости богослужбеног језика код нас могу да нам кажу резултати анкете (в. табелу и графикон 20).

Табела 20: *Питање светости језика*

	бр.	%
да, за црквенословенски	132	26,4
да, за српски	5	1,0
језик није свет	347	69,4
без одговора	16	3,2
укупно	500	100,0

Графикон 20: *Мишљење испитаника о светости језика*

Видимо да највећи број испитаника сматра да ниједан језик не може бити свет сам по себи, премда и неочекивано велики број њих (132) приписује овај атрибут црквенословенском језику. Уместо овог атрибута, неки аутори радије користе већ поменути атрибут *освећтан* (често у синтагми са *многовековном употребом*)⁵⁷, што налазимо и код неких испитаника (на једном месту имамо и *свећтени*). Слично је мишљење [в. Плетнева 1994, 64] да богослужбене књиге на црквенословенском имају благодат, која би могла да се изгуби кад би се те књиге превеле на руски језик.

Већ смо видели да су на ово питање испитаници који се баве теологијом (група "теолошка занимања") одговорили неочекивано, јер је чак 42,4% од укупног броја анкетираних који приписују атрибут светости црквенословенском језику – из поменуте групе (в. табелу 4/4). То није у складу са њиховим осталим одговорима, о чему је већ било речи⁵⁸. Међутим, од укупног броја свих анкетираних чија су занимања теолошка (219), већина (157 или 71,7%) је, ипак, мишљења да ниједан језик није сам по себи свет. Табела 20/1 нам још детаљније показује какав је став према светости језика испитаника који имају и оних који немају никакво теолошко образовање ("теолога" и "нетеолога").

Табела 20/1: *Теолошко образовање испитаника и став према светости језика*

2. Питање светости језика							
I. Испитаници		бр.	да, за	да, за	језик	без	укупно
			црквенословенски	српски	није свет	одговора	
нетеолози	бр.	69	3	171	13	256	
	% од 1.	27,0%	1,2%	66,8%	5,1%	100,0%	
	% од 2.	52,3%	60,0%	49,3%	81,3%	51,2%	
теолози	бр.	63	2	176	3	244	
	% од 1.	25,8%	,8%	72,1%	1,2%	100,0%	
	% од 2.	47,7%	40,0%	50,7%	18,8%	48,8%	
укупно	бр.	132	5	347	16	500	
	% од 1.	26,4%	1,0%	69,4%	3,2%	100,0%	
	% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Приметили смо и то да што је боље познавање руског језика код испитаника, повећава се и проценат приписивања атрибута светости црквенословенском језику (в. табелу 13/5) као и то да стручна спрема у мањој мери има везе са овим питањем (в. табелу 5/4).

⁵⁷ В. т. 3.1.12.2.

⁵⁸ В. т. 4.2.5. и 4.2.6.

Дакле, противно нашим очекивањима, видимо да код извесног дела испитаника (више од четвртине) постоји став о светости језика. Он је, дакако, смањен у односу на претходни век, када се више потенцирао, али није потпуно нестао из свести народа, што говори и о њиховом недовољном лингвистичком образовању, на коме би се, између осталог, у склопу евентуалног формирања језичке политике у будућности, могло инсистирати. Већина, ипак, не приписује атрибут светости ниједном од ова два језика.

4.3.8. СТАВОВИ ПРЕМА ВАЖНОСТИ ПИТАЊА ЈЕЗИКА ЗА ЖИВОТ ЦРКВЕ УОПШТЕ

Због немогућности разграничења у самом анкетном питању, на овом месту ћемо објаснити да овакав наслов може да подразумева две ствари:

- важност самог језика, језика уопште и
- важност разумевања богослужбеног језика.

Будући да се у нашем истраживању бавимо највећим делом овим другим, на то ће бити и стављен акценат, нарочито због тога што подразумевамо да су испитаници управо то и имали на уму кад су одговарали на ово питање (осим можда, неки од теолошки образованих испитаника, који су могли узети у обзир и први наведени значај језика за Цркву).

Међутим, треба знати да за живот Цркве није мање важно ни ово прво, тј. питање важности језика уопште, језика као појаве, реалности. И о овоме је донекле било речи, нарочито у првом поглављу⁵⁹. Размишљања теолога у овом правцу своде се на закључак да *језик јесте веома важан* (он води вери, јер без њега о вери не можемо ни сазнати; морамо, дакле, *чути* или *прочитати* да бисмо уопште поверовали и постали чланови Цркве), али да *његова улога није кључна*, јер није могуће поверовати без помоћи Духа Светог:

Без *доласка* ипостасног Логоса Божијег - Христа, без његове делатне помоћи у Духу Светом, језичке стварности (=речи, појмови, слике, значења) не могу бити понете у виши хоризонт разумевања [Лубардић 2000, 50].

Слично томе, како смо већ видели⁶⁰, и на богослужењима, када свештеник произноси речи освећења хлеба и вина у Тело и Крв Христову, његове речи не значе ништа осим призивања, а Дух Свети је, опет, Онај који чини, дела:

⁵⁹ В. т. 2.2.2. и 2.2.5.

⁶⁰ В. т. 2.2.2. и 2.2.3.

Дух Свети чини оно што језик (сам по себи као формула) не може. Наиме, Он открива оно што је *изнад* тварног језика: Дух Свети *проширује* границе појмова и речи, али, квалитативно: тако што их *отвара* за енергијска и обликотворна дејства Пресвете Тројице <...> Зато се "реч" може разумети једино током Литургијског догађаја, о чему сведоче молитве пред читањем перикопа Јеванђеља на литургијама Јована Златоустог или Василија Великог: "Запали у срцима нашим, човекољубиви Владико, непролазну светлост твога богопознања, и отвори очи ума нашег да бисмо разумели твоје јеванђељске проповеди" [Лубардић 2000, 61].

О неким утицајима језика на Цркву, када је у питању (не)разумљив богослужбени језик, већ је било речи⁶¹ и ту смо видели две донекле парадоксалне ствари. С једне стране, постојала је побуна, *протест* код народа *због неразумљивог језика* (нпр. бројни покушаји Грка да наметну јужним Словенима грчки богослужбени језик или наметање латинског језика западним Словенима и Хрватима, који су преферирали богослужење на словенском језику), док је, с друге стране, такође било догађаја у којима би се верни народ бунио *против разумљивог богослужбеног језика* (нпр. побуне у Русији и Грчкој против преведеног Јеванђеља на разумљиви језик, противљење унијатима који су покушавали да приведу себи православне путем богослужења на српском језику или Лефевров раскол у Римокатоличкој цркви).

Захваљујући сличности црквенословенског језика са српским, све до XX века није било значајних реакција верног народа против овог језика. Напротив, верни су се у једном периоду овим језиком идентификовали као православни хришћани (док су, као што смо рекли, унијати, на пример, користили разговорни, разумљивији језик у богослужењу, па су се њихови припадници идентификовали овим језиком).

Ови примери нам говоре о релативности питања разумљивости богослужбеног језика и њене зависности од друштвено-историјских прилика. У једном историјском периоду словенски језик руске редакције, који користимо у богослужбеној употреби и данас, без обзира на његову непотпуну разумљивост за највећи део верног народа био је важно средство борбе против унијата, будући да су једино рускоцрквенословенске књиге биле сигурно православне, те се народ њих држао, док су богослужбене књиге на њима разумљивијем језику, биле унијатске и народ их је одбацивао⁶².

⁶¹ В. т. 2.2.5.2.

⁶² В. т. 2.2.6.

Међутим, у данашње време, када богослужбене књиге на српском стандардном језику имају већ дугогодишњу традицију употребе у Српској православној цркви, овај језик се више не може везивати за секташка богослужења као што је то било некад. У Русији, пак, то донекле јесте још увек случај, о чему најбоље сведочи зборник *Богослужбени јазык Русской Церкви*, који обилује приписивањем браниоцима руског богослужбеног језика припадништва (нео)обновљенству, издаје РПЦ и сл.

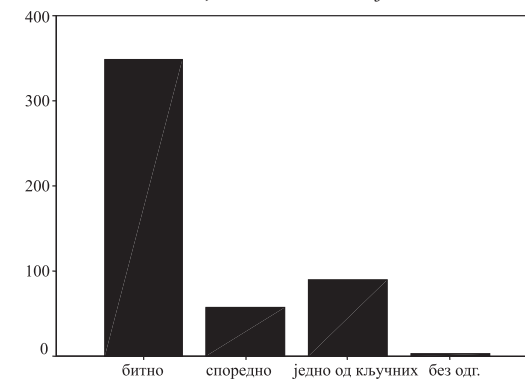
Такође, ово је време литургијске обнове, у оквиру које се даје веома важно место богослужбеном језику у контексту осталих црквених питања⁶³. Наглашава се улога разумљивог богослужбеног језика у помоћи лаицима да активно учествују на богослужењима. Његова улога се, притом, ставља на прво место (поред гласног читања неких молитава, побољшавања црквеног појања и сл.) [в. Вукашиновић 2001, 129-130; 153].

Испитаници, у просеку, имају став према важности језика за живот Цркве сличан теолозима: питање језика у највећем проценту за њих јесте *важно* (као што теолози говоре, да се без језика не може ни чути ништа о вери), али је мање *кључно* (теолози, такође, сматрају да није кључно, јер иако се о вери чује, оно што је потребније и неопходније јесте дејство Духа Светог, без кога човек не може да усвоји то што је чуо), а још мање *споредно* (в. табелу и графикон 21).

Табела 21: *Важност језика за живот Цркве*

	БР.	%
битно	349	69,8
споредно	58	11,6
једно од кључних	90	18,0
без одговора	3	,6
укупно	500	100,0

Графикон 21: *Испитаници о важности језика за живот Цркве*

⁶³ В. т. 2.2.3.1.

Видели смо да испитаници групе "филолози" у најмањем броју сматрају да је ово питање споредно (в. табелу 4/12), што би могло бити доказ њихове заинтересованости за ову проблематику уопште и показатељ будућег већег интересовања за језик Цркве људи из ове бранше. Анализа осталих општих карактеристика испитаника није показала посебну разлику међу групама кад је у питању ово последње анкетно питање, односно став према важности језика за живот Цркве.

Између "теолога" и "нетеолога" не постоји битна разлика у ставу према важности језика за живот Цркве (в. табелу 21/1), осим можда мањег процента сматрања овог питања споредним код прве групе ("теолози") него код друге ("нетеолози").

Табела 21/1: *Теолошко образовање испитаника и мишљење о важности језика за живот Цркве*

		2. Важност језика за живот Цркве					
1. Испитаници			битно	споредно	једно од кључних	без одг.	укупно
		нетеолози	бр.	174	32	47	3
% од 1.	68,0%		12,5%	18,4%	1,2%	100,0%	
теолози	% од 2.	49,9%	55,2%	52,2%	100,0%	51,2%	
	бр.	175	26	43		244	
укупно	% од 1.	71,7%	10,7%	17,6%		100,0%	
	% од 2.	50,1%	44,8%	47,8%		48,8%	
	бр.	349	58	90	3	500	
	% од 1.	69,8%	11,6%	18,0%	,6%	100,0%	
	% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Најважније што смо сазнали из одговора анкетираних на ово питање јесте њихово придавање важности разумевању богослужбеног језика за живот Цркве уопште (у већој мери него што смо очекивали), те нам и ово говори о потреби даљег разматрања овог проблема и његовог разрешавања.

4.3.9. СТАВОВИ ПРЕМА УТИЦАЈУ ЈЕЗИКА НА ОЖИВЉАВАЊЕ ДУХОВНОГ ЖИВОТА

Као што смо већ видели, првенствени разлог покретања питања превођења на стандардне језике црквенословенског богослужбеног корпуса и настојања на његовом остваривању, јесте намера да се код верних побуди веће интересовање за богослужење и духовни живот уопште. Наиме, многи сматрају да је језик један од најбитнијих фактора који може да утиче на чешће, односно ређе доласке на богослужења и активнији духовни живот уопште код чланова Цркве.

Тако, на пример, Вукашиновић, међу разлозима због којих се код верних јавља потреба за мноштвом ванлитургијских молитава, као један од првих наводи неразумљив богослужбени језик, те говори: "Речи молитава смо му (народу – прим .наша) ... учинили неразумљивим језичком баријером старог црквеног језика" [Вукашиновић 2003, 84].

За разлику од њега, Карелин, на пример, стављајући саму форму богослужбеног језика на веома важно место кад је у питању доживљај литургије а и духовног живота уопште, сматра да је управо у циљу оживљавања духовног живота веома важно задржати овај "стари црквени језик", будући да он утиче на само срце човеково, те се човек тако више приближава Богу:

Древни црквени језик је ближи унутрашњем логосу, због тога има јачи утицај на људско срце. Чудна појава је да понекад реченица на црквенословенском језику, мимоилазећи човеков разум, као бујица снажне светлости, озарује, као да отвара његово срце и оно трепери попут душе путника који, после дугог пута, поново види очев дом... Човек се сећа изгубљеног Раја и оног језика којем су се повиновала сва жива бића, језика на којем је беседио са Анђелима. Овде је присутна мистика језика. Древни свештени језик дотиче човеково срце, нагонећи скривене струне душе да затрепере [Карелин 2001, 210].

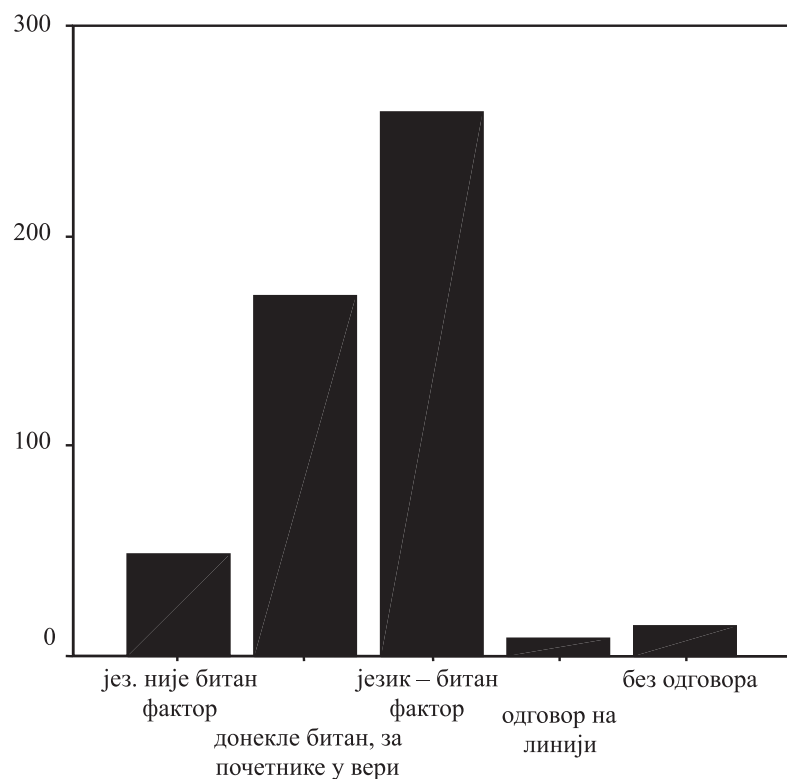
Кад су у питању особе које већ дуже време воде активан црквени живот, тешко да ће неразумљив језик моћи да их одврати од вере. Међутим, ако су у питању људи који тек започињу духовни живот, неразумљив језик ће моћи више да утиче на њихову заинтересованост за веру у негативном смислу.

Из ових разлога, тј. постојања два опречна става о богослужбеном језику у његовој улози у оживљавању духовног живота, сматрали смо да је значајно да сазнамо какав је став самих чланова Цркве у вези са овим. Најпре ћемо размотрити укупне резултате (табела и графикон 22) и подсетити се неких од већ размотрених, а потом видети да ли се разликују мишљења наших испитаника који дуже учествују активно у црквеном животу од мишљења оних који су почетници у вери.

Табела 22: *Утицај језика на оживљавање духовног живота*

	бр.	%
језик није битан фактор	48	9,6
донекле битан, за почетнике у вери	171	34,2
језик је битан фактор	259	51,8
одговор на линији	8	1,6
без одговора	14	2,8
укупно	500	100,0

Графикон 22: Мишљење испитаника о утицају језика на оживљавање духовног живота

Више од половине (51,8%) наших испитаника сматра да разумевање богослужбеног језика може битно да утиче на оживљавање духовног живота, док 34,2% њих сматра да је он донекле битан за оне који тек улазе у веру, док за остале није битан. Језик је небитан фактор у оживљавању духовног живота за само 9,6% испитаника.

Већ смо видели (на табелама 6/4 и 4/2) да важност богослужбеном језику у овом смислу највише придају испитаници који имају неко богословско образовање. Са овим се слаже и на почетку овог поглавља поменуто придавање важности разумевању богослужбеног језика, које долази управо од асистента на Богословском факултету, В. Вукашиновића. Можемо закључити да се на Богословском факултету у последње време више разговара и настоји на превођењу богослужбених

текстова, у циљу активнијег учествовања верних на богослужењу, што је, као што смо видели, један од најбитнијих елемената литургијске обнове, која се у овој установи највише и негује.

Такође смо видели (табела 5/2) да је приближно једнак проценат оних који придају велику важност улози разумевања богослужбеног језика у оживљавању духовног живота међу испитаницима са завршеном основном школом и онима чија је стручна спрема "постдипломске студије/докторат" (у обе групе проценат је виши него код осталих група). Претпостављамо да су полазишта ове две групе испитаника различита, те да први полазе од себе, тј. разумљиви богослужбени језик значи им у оживљавању њихових сопствених духовних живота, док други, будући да због специфичности свог образовања приступају већином стварима и појавама са критичко-научне тачке гледишта, посматрају првенствено значај разумевања богослужбеног језика уопште, дакле и за друге људе, па тек онда за њих саме. Подразумевамо, такође, да је и познавање црквенословенског језика код образованије групе испитаника боље.

Подсетимо се и тога да је трећи понуђени одговор на ово питање заокружило највише испитаника који живе у ужој Србији (в. табелу 3/10), као и чињенице да међу испитаницима који руски језик и говоре и разумеју има више оних који сматрају да језик није битан фактор у оживљавању духовног живота и да је само донекле битан за оне који тек улазе у веру, него оних чије је мишљење да је разумљивост богослужбеног језика веома битна када је у питању активирање духовног живота (в. табелу 13/2).

Оно што нас овде највише интересује јесте мишљење испитаника који не воде активан црквени живот дуго. Наиме, интересантно је видети да ли њима значи разумевање богослужбеног језика више него испитаницима који већ неколико година и дуже воде активан црквени живот, те су тако имали више времена и да се навикну на богослужбени језик, јер су га дуже слушали. Укрштањем одговора испитаника на овде разматрано питање са дужином њиховог активног учествовања у црквеном животу, добијемо овакав резултат:

Табела 22/1: Активно учествовање испитаника у црквеном животу и њихов став према утицају језика на оживљавање духовног живота

Утицај језика на оживљавање духовног живота								
Активно учествовање у црквеном животу		бр.	језик није битан фактор	донекле битан, за почетнике у вери	језик је битан фактор	одговор на линији	без одг.	укупно
			%	%	%	%	%	%
до 2 године	бр.	4	25	26		2	57	
	%	7,0%	43,9%	45,6%		3,5%	100,0%	
од 2 до 5 година	бр.	13	35	61	1	2	112	
	%	11,6%	31,3%	54,5%	,9%	1,8%	100,0%	
од 5 до 10 година	бр.	9	62	90	5	4	170	
	%	5,3%	36,5%	52,9%	2,9%	2,4%	100,0%	
преко 10 година	бр.	14	32	63	1	4	114	
	%	12,3%	28,1%	55,3%	,9%	3,5%	100,0%	
неактивно учествовање	бр.		3	3			6	
	%		50,0%	50,0%			100,0%	
без одговора	бр.	8	14	16	1	2	41	
	%	19,5%	34,1%	39,0%	2,4%	4,9%	100,0%	
укупно	бр.	48	171	259	8	14	500	
	%	9,6%	34,2%	51,8%	1,6%	2,8%	100,0%	

Кад погледамо резултате код првог понуђеног одговора, видимо да га је заокружило најмање испитаника (4, одн. 7%) који најкраће активно учествују у духовном животу, а највише оних који у црквеном животу учествују најдуже, што је у складу са нашим очекивањима. Такође, ниједан од 6 испитаника који уопште не учествују активно у црквеном животу не негира потпуно значај разумљивог богослужбеног језика у оживљавању духовног живота, што би могло да значи да би се код ових испитаника могао оживети духовни живот уколико би чешће присуствовали богослужењима која се обављају на разумљивом богослужбеном језику.

Што се тиче друга два одговора, резултати су код свих група слични и не запажају се нека одступања од очекиваног, осим код групе испитаника који најдуже активно учествују у црквеном животу, где смо очекивали мањи проценат код трећег понуђеног одговора.

Потребно је да објаснимо о чему се ради код категорије испитаника коју смо у табелама описали: "одговор на линији". Наиме, приликом штампања анкетних листића, догодило се да је на крају прве странице остала линија. То је била штампарска грешка, коју је истраживач сматрао недовољно битном да би због ње анкетни листићи морали да се поново штампају. На тој линији су неки испитаници исписивали посебан одговор на ово питање, не видевши да се на другој страници налазе понуђена 3 одговора, од којих је било потребно заокружити један (што би неки од њих учинили након већ датог одговора на линији). Те одговоре на овом месту и наводимо:

- У актуелном тренутку у нашем народу веома тешко језик може утицати на ово, а у некој будућности можда.

- Може утицати на оживљавање духовног живота, али није пресудно.

- Може, али то је спор процес и треба пуно смирења, стрпљења и благодати Божије (нарочито ако је црквенословенски). Језик није пресудан.

- Језик богослужења утиче на човеков "доживљај" литургије, самим тим и на духовни живот.

- Човек мора да буде заинтересован за богослужење, те ће из тога проистећи и интересовање за језик који јесте битно разумети.

- Ако се човек искрено не покаје, не завапи за спас Богу, ако не промени радикално свој грешни живот и усрдно срцем не призива Светог Духа, не пристане на жртву у славу Бога, и не презре илузију овога таштог света, палог, и пролазног, смртног, ни језик богослужења неће му дотаћи срце и променити га.

- То је углавном када неко не уме лепо да чита (црквенословенски или српски, свеједно).

- Наравно. За многе људе у народу свештеник нешто 'баје'. Не разуме га ни сам свештеник, а човек се нађе међу људима које не разуме. Прво богослужење код Срба (IX. век) било је јако разумљиво. Зато се и вера учвршћивала. Пошто правосл. црква код нас нема баш развијену мисионарску делатност, барем је разумљив језик на богослужењу нужен. На првом месту у православљу је литургија и евхаристија, а у римокатолицизму мисија.

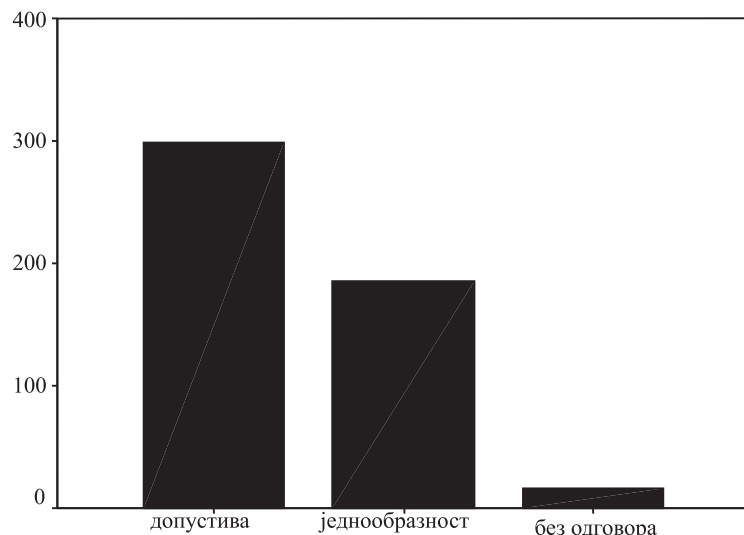
Видимо и на основу наведених схватања ових осам испитаника да се језику придаје важност у оживљавању духовног живота, али да његова улога у овоме није пресудна.

Повезујући кумулативне резултате приказане на графикону и табели 22, који говоре о придавању важности језику кад је у питању његов

утицај на оживљавање духовног живота (било уопште, било само за неофите) са претходно размотреним ставом о важности језика за живот Цркве уопште (такође у великом проценту позитивним), још једном се уверавамо у важност даљег разматрања овог проблема.

4.3.10. ОЦЕНА ПОСТОЈЕЋЕГ СТАЊА

Графикон 23: Испитаници о слободи избора богослужбеног језика

Табела 23: Слобода избора богослужбеног језика

	бр.	%
допустива	299	59,8
једнообразност	185	37,0
без одговора	16	3,2
укупно	500	100,0

Питање слободе избора богослужбеног језика тиче се става према једнообразности богослужења, а у ширем смислу, ово питање је и у вези са односом према стваралаштву у богослужењу, а тиме и стваралаштву у вези са богослужбеним језиком.

И замена језика језиком у некој функцији је својеврсно стваралаштво, да не говоримо о преводу, који је увек не само нови превод, него истовремено и *стварање* нечег новог у језику. Стваралаштво је уско повезано са креативним аспектом језика, чије основно својство је, како каже Дел Хајмз "одговарање на нове ситуације и то реченицама који су истовремено и нове и прикладне" [цит. према: Радовановић 1986, 116]. На први поглед, не може се рећи да је богослужење променљиво, јер је чин литургије, као и других богослужења, установљен одавно, још у првим вековима хришћанства и као такав траје и данас, одржавајући суштински континуитет. Литургичари сматрају да су следећи елементи литургије "постојали од самог почетка, али лабаво повезани и у релативно неодређеном облику":

Света Тајна Евхаристије <...> "трпеза љубави" (агапа), религиозни обед који је био одвојен од саме Свете Тајне Евхаристије, "целив мира", давање милостиње, изговарање молитава, певање побожних песама, читање делова из светих списа и њихово тумачење у проповедима [Харакас 2000, 44].

Међутим, да ли можемо рећи да нема нових ситуација када је у питању богослужење? Не можемо, јер је и литургијски догађај увек у вези са историјским догађајима, донекле и условљен њима. Овде првенствено мислимо на периоде прогона хришћанства (прва три века, пре проглашења хришћанства за државну религију од стране цара Константина, али и касније периоде, као што је нама најближи комунизам, чија идеологија је делимично подразумевала забрану отворених видова упражњавања православних обреда, посебно у Русији⁶⁴) када се литургијски чин обављао тајно, у катакомбама, у приватним кућама, затворима и сл. У разним условима при којима су се у то време обављала богослужења, било је потребно показати креативност, међутим, мање што се тиче језика, али више када су у питању богослужбене радње и сл.⁶⁵ Када, пак, постоји слобода отвореног исповедања хришћанства и упражњавања богослужбених и других верских обреда, онда стваралаштво у богослужењу нема присилни карактер, али и тада постоји и испољава се, у зависности од друштвених потреба конкретного времена. Уосталом,

⁶⁴ Најновији случај имамо у Македонији, где су свештенослужитељи СПЦ принуђени да обављају богослужења ван верских објеката, будући да потоњи припадају канонски непризнатој Македонској православној цркви.

⁶⁵ Подсетимо се да је оно што обавезно садржи свака литургија – претварање вина и хлеба у Крв и Тело Христову, као и тога да је могуће обавити овај чин на било ком месту и било кад. Једини је услов да га мора обавити свештеник и да он има са собом антиминс – платно на коме се може вршити богослужење, у кога су ушивене честице св. моштију. На овом платну постоји чак и натпис: *за вршење службе на сваком месту*.

Креативност природног људског језика огледа се <...> и у моментима типа: променљивост у времену, прилагодљивост (новим) друштвеним, културним и интеракцијским односно комуникацијским и стваралачким потребама, разноврсним садржајима у областима конкретних реалија и оних које то нису, свим доменима живота и рада, делатностима, функцијама, значи и начелу функционалне поливалентности, логичким процедурама (нпр. поступцима апстраховања и генерализовања објеката), ситуацијама, кодним формама, каналима, условима кооперација са другим средствима за споразумевање и стваралаштво итд. [Радовановић 1986, 115].

Будући да Цркву чине људи који, осим што учествују у литургијском животу, део су и ширег друштва са разним "културним и интеракцијским односно комуникацијским и стваралачким потребама" у "свим доменима живота и рада, делатностима, функцијама итд.", а они су ти који мењају и богослужбени језик (поред тога, поседују и своје индивидуалне особине које такође могу утицати на промене), неминовно је стваралаштво и у овом језику, углавном спонтано и, гледано синхронијски, неприметно, као што је случај и са било којим другим језичким варијететом. Појава различитости у богослужбеним обредима је честа, али је и увек била и присутна. Тако је св. Теофан Затворник, који је и за богослужбене књиге сматрао да морају бити променљиве, саветовао онима који су се жалили на различитости у поретку богослужења на разним местима, да не обраћају пажњу на то, те да једнообразности у богослужењу не треба ни тежити:

Извесним различитостима у црквеном поретку на разним местима не треба да се смућујете. Оне су увек биле допустиве, и по суштини ствари су такве. Грех је само немање страха Божијег, а сами обреди могу се мењати, изузев оног најсуштаственијег у светим тајнама [Теофан Затворник 1999, 268].

Променљивост богослужбеног језика захтевају и мисионарски разлози, нарочито ако богослужење посматрамо као догађај који служи верском просвећивању (што он умногоме и јесте), кроз које је могуће сазнати све православне догмате⁶⁶. Онда би се и на овај језик могле применити речи Пападопулоса, а у вези са теолошким (богословским) језиком: "Језички изрази и слике никад не оцртавају истину дефинитивно, отуда теологија стално носи крст стварања богословског језика" [Пападопулос 1998, 48].

Позитиван однос према стваралаштву у језику имају чланови литургијског покрета, а у највећој мери, колико је познато, имају га монаси манастира *Нови скит* у Америци⁶⁷.

⁶⁶ В. т. 4.3.4.

⁶⁷ В. т. 2.2.3.1. и 4.3.2.

С друге стране, пак, као што смо видели кроз излагање досадашњих ставова у СПЦ и РПЦ у трећем поглављу, има много разлога да се настоји на богослужбеној једнообразности, првенствено због избегавања смућивања верних. Стога смо и формулисали анкетно питање о оцени постојећег стања слободе избора на ком језику ће се служити.

Тако, на основу нашег узорка испитаника сазнајемо да већина чланова Цркве данас има афирмативан став према слободи избора богослужбеног језика, премда та већина није велика (в. табелу и графикон 23). Такође смо сазнали да су особе најстаријег узраста у већем проценту него остале узрасне категорије испитаника за једнообразност кад је у питању богослужбени језик, премда је и код најмлађе узрасне категорије однос између два одговора прилично изједначен (в. табелу 2/12). Присуство нешто већег процента жеље за богослужбеном једнообразношћу када је у питању језик богослужења примећено је и код категорија "дијаспора" и "ван уже Србије" (в. табелу 3/7), као и међу средњошколцима (в. табелу 4/8).

Дакле, постојеће стање слободе избора кад је у питању богослужбени језик већим делом је прихваћено од стране верних и они га позитивно оцењују, што не значи да би евентуална одлука о богослужбеној једнообразности кад је у питању језик (с тим да једнообразност не подразумева коришћење само једног од два језика, већ њихову комбинацију; такође не мора да буде ни на нивоу целе помесне Цркве, већ на нивоу епархија, или, чак, парохија, у зависности од жеље тамошње пастве⁶⁸) била лошије прихваћена, с обзиром на то да би уклонила постојеће смутње које постоје код једног дела чланова Цркве због присуства овакве произвољности.

Табела 23/1: *Теолошко образовање испитаника и став према слободи избора богослужбеног језика*

2. Слобода избора богослужбеног језика						
1. Испитаници			допустива	једнообразност	без одг.	укупно
			нетеолози	бр.	141	107
% од 1.	55,1%	41,8%		3,1%	100,0%	
% од 2.	47,2%	57,8%		50,0%	51,2%	
теолози	бр.	158	78	8	244	
	% од 1.	64,8%	32,0%	3,3%	100,0%	
	% од 2.	52,8%	42,2%	50,0%	48,8%	
укупно	бр.	299	185	16	500	
	% од 1.	59,8%	37,0%	3,2%	100,0%	
	% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

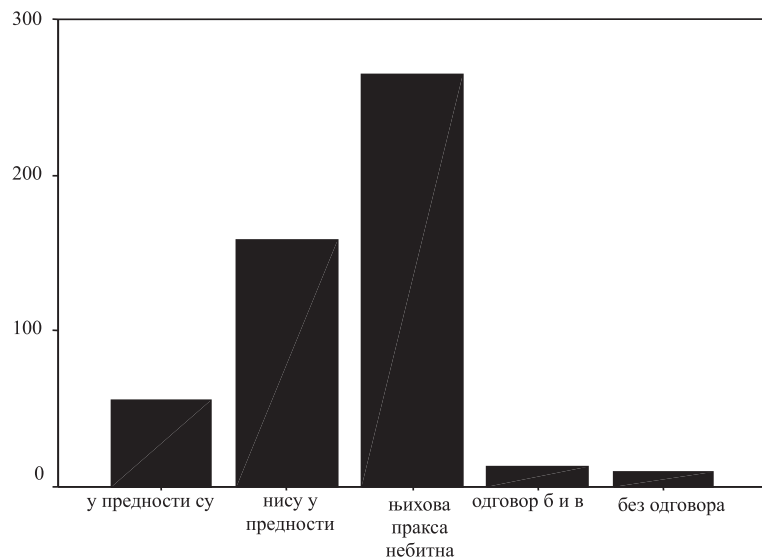
⁶⁸ На основу овде приказаних резултата, било би добро, на пример, да се уведу у дијаспори и у регијама ван уже Србије.

Судећи према одговорима дела испитаника које смо именовали као "нетеологе", и који су у већем проценту него "теолози" за једнообразност (в. табелу 23/1), оваква одлука би значила више теолошки необразованима него теолошки образованима. У том случају, уколико не буде било тежње ка једнообразности у богослужењу у погледу језика, могао би да помогне рад на већем теолошком образовању верних.

4.3.11. СТАВОВИ ПРЕМА ПРИПАДНИЦИМА СЕКТИ И ЊИХОВОМ БОГОСЛУЖЕЊУ

С обзиром на мали проценат испитаника који сматрају да секташи јесу у предности због богослужења на разумљивом језику (в. табелу и графикон 24), примећујемо да се овај став променио у односу на прву половину XX века, када је као аргумент против богослужења на црквенословенском језику био више истицан.

Графикон 24: *Да ли су секташи у предности због богослужења на савременом језику*

Табела 24: *Да ли су секташи у предности због богослужења на савременом језику*

	бр.	%
у предности су ...	56	11,2
нису у предности	158	31,6
небитно	264	52,8
одговор б и в	13	2,6
без одговора	9	1,8
укупно	500	100,0

Првенствено је, наравно, промењен, због тога што је и само богослужење у погледу богослужбеног језика промењено. Наиме, више се не служи искључиво на црквенословенском језику, као што је био случај до 1964. године и тадашње одлуке Св. Синода о допушности увођења појединих делова богослужења на српском језику. Српски стандардни језик се данас све више користи у богослужењу, тако да је неразумљивост богослужбеног језика у доброј мери смањена у односу на тај период. Самим тим, аргумент о предности секташа због богослужења на разумљивом језику све више губи на свом значају, па чак и код старијих испитаника (в. табелу 2/11), који су у ранијим годинама свог живота (кад се у СПЦ користио само црквенословенски језик у богослужењу) могли да осећају предност секташа у овом смислу.

Осим тога, актуелност проблема секти уопште тада је била на свом почетку, будући да су се прве секте код нас појавиле двадесетих година прошлог века у Војводини, те је на том њиховом почетку разумљиво богослужење сигурно био један од веома битних аргумената.

Исто тако, и облици борбе против сектанства у то време нису могли бити развијени као што су данас, после дугогодишњег искуства са овом појавом. У данашње време су разоткривени многи други начини на које разне секте придобијају своје присталице.⁶⁹ Најпре, ту је њихов утицај на код многих људи данашњице присутан осећај усамљености и труд да нови човек, којег настоје да привуку, осети да је у центру пажње. Тако "обрађен" човек, кад дође на секташко богослужење, већ је спреман да прихвати све што тамо нађе, па вероватно многи од њих и неразумљив језик.

Разумљиво богослужење обично је само један од *додатних* разлога који секташи наводе "придошлицама", свакако истичући и то како је језик

⁶⁹ О овоме детаљно в. Луковић 1998.

православног богослужења застарео, архаичан, неприличан данашњем времену. Будући да људи воле "модерно", често се томе и приклањају.

Табела 24/1 приказује веће придавање значаја овом проблему код групе "теолози". Док код "нетеолога" проценат оних који сматрају ово питање небитним прелази половину, у групи "теолози" то није случај. У овој другој групи је већи проценат него у првој оних испитаника који сматрају да секташи због богослужења на разумљивом језику нису ни у каквој предности као и да јесу у предности. Ово показује веће бављење "теолога" овим проблемом, што је разумљиво, због добрим делом мисионарске природе њиховог посла, који мора укључивати борбу против оваквих појава.

Табела 24/1: Теолошко образовање испитаника и став према предности секташа због богослужења на разумљивом језику

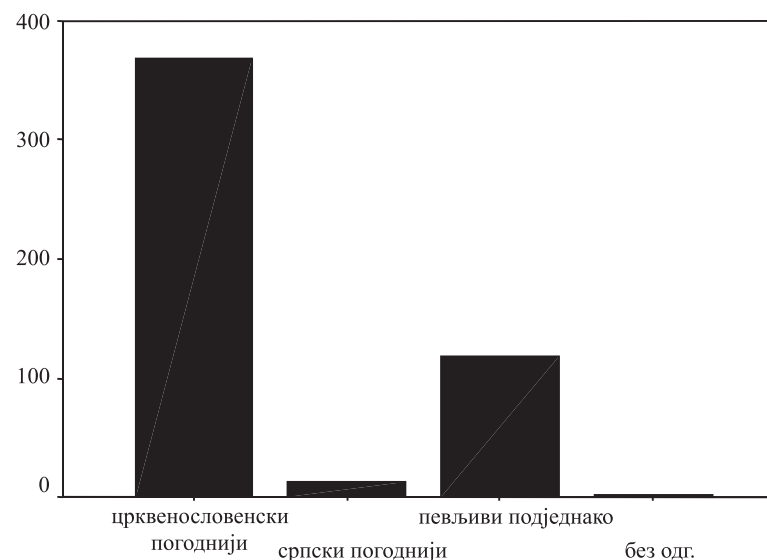
2. Да ли су секташи у предности због богослужења на разумљивом језику								
1. Испитаници			у	нису у	небитно	одговор 2 и 3	без одговора	укупно
			предности су...	предности				
нетеолози	бр.	18	75	152	7	4	256	
	% од 1.	7,0%	29,3%	59,4%	2,7%	1,6%	100,0%	
	% од 2.	32,1%	47,5%	57,6%	53,8%	44,4%	51,2%	
теолози	бр.	38	83	112	6	5	244	
	% од 1.	15,6%	34,0%	45,9%	2,5%	2,0%	100,0%	
	% од 2.	67,9%	52,5%	42,4%	46,2%	55,6%	48,8%	
укупно	бр.	56	158	264	13	9	500	
	% од 1.	11,2%	31,6%	52,8%	2,6%	1,8%	100,0%	
	% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Будући да испитаници, као што смо видели, не приписују секташима предност због богослужења на разумљивом језику, сматрамо да потпуно увођење српског стандардног језика у богослужбену употребу не би решило проблем ширења секти. Овај проблем могуће је успешније решити на неке друге начине, као што су предавања о сектама (и то не само при храмовима, већ и у медијима и сл.), строжи закони према њима и уопште веће занимање државе за овај проблем, а затим и већа активност СПЦ у мисионарском смислу.

4.3.12. СТАВОВИ ПРЕМА ПЕВЉИВОСТИ И МИЛОЗВУЧНОСТИ БОГОСЛУЖБЕНОГ ЈЕЗИКА

Видимо да врло мало (само 2,4%, односно 12) испитаника сматра да је српски језик погоднији за појање црквених песама, док нешто више њих приписује подједнаку певљивост и једном и другом језику. Ипак, највећи проценат анкетираних сматра да је црквенословенски језик погоднији за појање црквених песама од српског стандардног језика (в. табелу и графикон 25).

Графикон 25: Испитаници о певљивости богослужбених језика

Табела 25: Певљивост богослужбеног језика

	бр.	%
црквенословенски погоднији	368	73,6
српски погоднији	12	2,4
певљиви подједнако	118	23,6
без одговора	2	,4
укупно	500	100,0

Међутим, у данашње време се све више поје на српском језику, при чему без битне разлике у музичком смислу у односу на исти садржај на црквенословенском, што значи да велику важност има вештина и умешност појца (да не говоримо о појачком таленту и слуху). Обично, онај ко добро пева на црквенословенском, лепо ће певати и на српском језику. Овде нам је, свакако најбитније мишљење самих појаца, који у већини, такође, приписују црквенословенском језику боље могућности за појање црквених песама. То се види по одговорима групе "веома активни", у коју смо сврстали особе које често поју и читају за певницом (в. табелу 11/6). Такође, међу особама које имају чин у Цркви (од којих је, свакако, већина богата појачким искуством) нико не сматра српски језик погоднијим, петоро налази да су оба језика подједнако добра, а 52 особе (од укупно 57) приписују црквенословенском језику веће могућности кад је у питању појање⁷⁰!

Што се тиче осталих у анкетирању присутних варијабли, видели смо да је код испитаника подељених према полу већи проценат женских особа које приписују подједнаку певљивост једном и другом језику (в. табелу 1/2). Не можемо рећи да је узраст испитаника у вези са ставом према певљивости ова два језика, јер и старије и млађе генерације испитаника у много мањем проценту приписују већу певљивост српском језику него црквенословенском, (в. табелу 2/6). Једино што је примећено у вези са овом варијаблом јесте висок проценат код прве две групе (млађи испитаници) (73,7% укупно) трећег понуђеног одговора. Другим речима, тенденција сматрања оба језика подједнако певљивим повећава се са смањењем броја година живота испитаника.

Затим, једина група испитаника (варијабла "богословско образовање") код које није већина првих одговора (тј. приписивања веће певљивости црквенословенском језику), него је већина за трећи понуђени одговор (тј. сматрање оба језика подједнако певљивим), јесте група "без институционалног верског образовања" (в. табелу 6/7).

Кад је у питању активност испитаника у храму, приметили смо да она има везе са приписивањем црквенословенском језику веће певљивости: они који су активнији у храму, приписују му већу певљивост и обратно. Кад је у питању трећи понуђени одговор, правац повећавања процента у одговорима је супротан: најактивнији у храму у најмањем проценту сматрају оба језика певљивим подједнако и обратно (в. табелу 11/6).

Није примећена повезаност осталих варијабли са ставом према певљивости богослужбеног језика.

⁷⁰ В. т. 4.2.7.

Интересантно је да, и поред нешто веће преференције (у односу према групи "нетеолога") српског језика у другим ставовима, код испитаника које смо означили као теологе, кад је у питању певљивост, примећено је придавање веће предности црквенословенском него српском и обратно, а у мањем проценту, штавише, код ових испитаника постоји мишљење да су оба језика подједнако певљива (в. табелу 25/1). То може бити и због њиховог већег појачког искуства, а може бити и због утицаја програма и начина предавања предмета "црквено појање", који је обавезан и на богословијама и на Богословском Факултету и Институту. Конкретно: мелодије се обрађују и увежбавају из Зборника црквених песама на црквенословенском језику.

Табела 25/1: *Теолошко образовање испитаника и став према певљивости језика*

2. Певљивост језика							
1. Испитаници			црквенословенски	српски	певљиви	без	укупно
			погоднији	погоднији	подједнако	одговора	
теолози	нетеолози	бр.	166	11	78	1	256
		% од 1.	64,8%	4,3%	30,5%	,4%	100,0%
	% од 2.	45,1%	91,7%	66,1%	50,0%	51,2%	
	теолози	бр.	202	1	40	1	244
		% од 1.	82,8%	,4%	16,4%	,4%	100,0%
	% од 2.	54,9%	8,3%	33,9%	50,0%	48,8%	
укупно	бр.	368	12	118	2	500	
	% од 1.	73,6%	2,4%	23,6%	,4%	100,0%	
	% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Кад је у питању милозвучност богослужбеног језика, будући да је некима од анкетираних било нејасно значење појма *милозвучан*, најпре наводимо дефиницију овог придева из Речника САНУ:

а. *пријатан за слух, благозвучан, мелодичан*

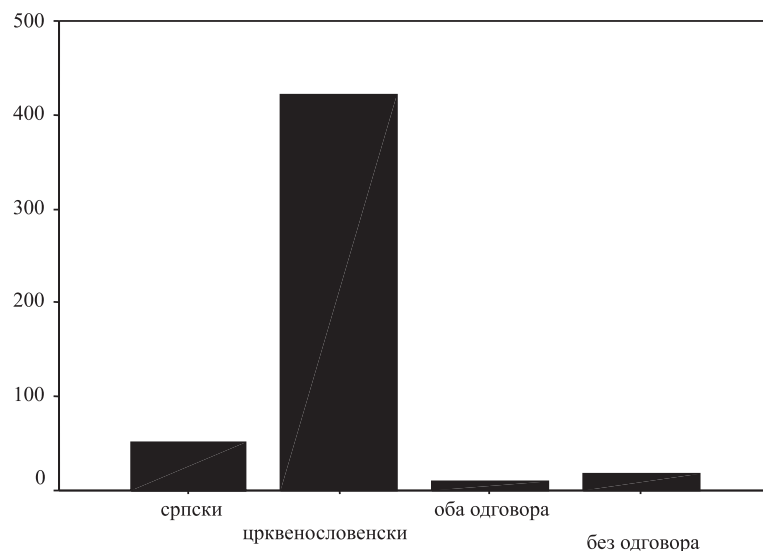
б. *који одаје, производи такав звук, глас.*

У питању је, дакле, субјективно квалификовање језика, које је и најчешће кад су у питању популарни ставови према језику. На основу анализе одговора наших испитаника (в. табелу 25/2 и графикон 26), можемо да закључимо да је њихов став према црквенословенском језику у великој већини (84,4%) такав да је овај језик милозвучнији од српског стандардног језика.

Табела 25/2: Милозвучност богослужбеног језика

Који језик је милозвучнији	бр.	%
српски	51	10,2
црквенословенски	422	84,4
оба одговора	9	1,8
без одговора	18	3,6
укупно	500	100

Графикон: Испитаници о милозвучности богослужбених језика

Иако је проценат испитаника који милозвучнијим сматрају српски стандардни језик мали (10,2%), ипак је значајно да се подсетимо на то да ови испитаници у већем проценту припадају млађим генерацијама (в. табелу 2/4), регијама ван уже Србије (в. табелу 3/3) и онима који су без институционалног верског образовања (в. табелу 6/6). Што се тиче овог последњег, а кад имамо у виду да институционално верско образовање најчешће подразумева бар у некој мери и учење црквенословенског

језика, потврђујемо мишљење да се позитиван став према неком језику може повећати учењем тог језика, будући да се повећава владање тим језиком.⁷¹ То можемо да проверимо и погледавши одговоре на ово питање наших група "теолози" и "нетеолози", с обзиром на чињеницу да ова прва група има институционално верско образовање, а друга га има само делимично или је без овог образовања. Видимо на табели 25/3 да је наше мишљење потврђено, иако је код друге групе само незнатно мањи проценат сматрања црквенословенског језика милозвучнијим и обратно – већи проценат сматрања српског милозвучнијим.

Табела 25/3: Теолошко образовање испитаника и став према милозвучности богослужбеног језика

	Који језик је милозвучнији					укупно
		српски	црквенословенски	оба одговора	без одговора	
нетеолози	бр.	32	210	5	9	256
	%	12,5%	82,0%	2,0%	3,5%	100,0%
теолози	бр.	19	212	4	9	244
	%	7,8%	86,9%	1,6%	3,7%	100,0%
укупно	бр.	51	422	9	18	500
	%	10,2%	84,4%	1,8%	3,6%	100,0%

Међутим, морамо још једном да нагласимо да је ово случај само са ставом о милозвучности богослужбеног језика, док је код других ставова примећена преференција српског језика управо од стране институционално верски образованих, тј. "теолога". Такође, треба да имамо у виду да је ово једна од особина које су најмање пресудне кад је у питању даља судбина језика, управо зато што се ради само о утиску који неки језик оставља на слух слушаоца, па је то, као што смо рекли, субјективно вредновање и естетски став према језику, који је и најбезазленији по својим последицама⁷². То нам потврђује и чињеница да има испитаника који у другим питањима дају предност српском језику, али овде ипак заокружују одговор црквенословенски.

На овом месту ћемо навести занимљиво запажање које на неки начин објашњава милозвучност црквенословенског језика. Ради се о томе да није

⁷¹ Ability in a language and attitude to that language are linked <...> The higher the achievement, proficiency, ability in a language, the more favourable the attitude [Baker 1992, 44].

⁷² В. т. 2.1.1.

у питању специфичност језика, већ важност *утика* који језик оставља на слушаоца, при чему битну улогу игра *контекст* у којем се језик чује:

Црквенословенски језик се не употребљава у богослужењу зато што поседује посебне особине, већ обрнуто, нама се чини да он има такве особине зато што га чујемо једино у храму, а не користимо у свакодневном животу [в. Балашов 2001, 94].

У поређењу са другим ставовима које разматрамо, став о милозвучности је најубедљивије афирмативан кад је у питању црквенословенски језик (упор. став према певљивости језика, најрадијем учествовању на богослужењима на једном од два језика и сл).

4. 4. КОНКРЕТНО СТАЊЕ

До сада је било речи о ставовима испитаника према разним питањима богослужбеног језика. Нека од ових питања су веома битна, а нека мање. Трудим се да их сврстамо према њиховој важности за даљу језичку политику, па смо тако, на пример, три последња става, сматрајући их најмање одлучујућим када је у питању богослужбени језик и његова даља судбина, ставили на последње место у разматрању анкетних питања о ставовима према два богослужбена језика.

Преостало је да сагледамо какво је конкретно стање данас кад је у питању језик богослужења, наравно, на основу одговора наших испитаника, чији број (и састав) је довољно репрезентативан да би резултати могли у доброј мери да прикажу колико верни разумеју црквенословенски језик, колико су се навикли на њега и каквим богослужењима најрадије присуствују кад је у питању богослужбени језик, што све показује реално стање и у доброј мери одлучује о даљој перспективи црквенословенског језика.

4.4.1. РАЗУМЕВАЊЕ ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИКА

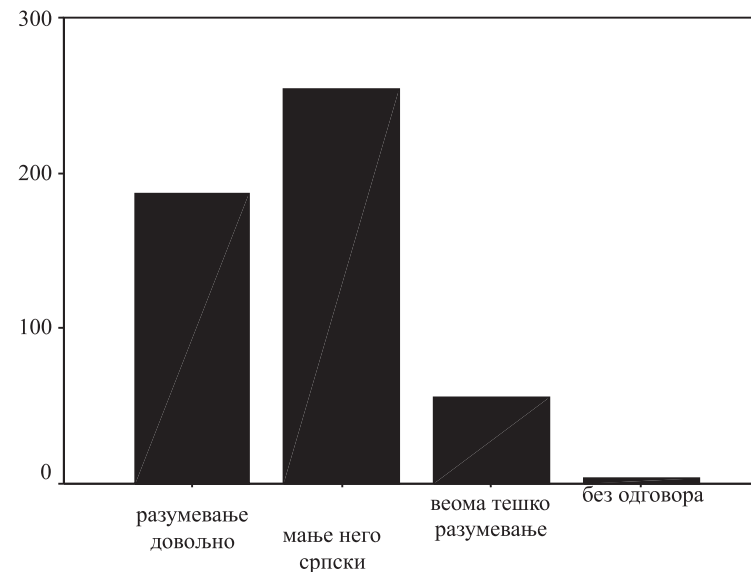
Иако је овде у питању сопствена процена испитаника о томе колико разумеју црквенословенски језик, овај податак је веома битан за очување или замену овог богослужбеног језика. Већ смо видели колико је било позивања на (не)разумљивост богослужбеног језика у раније изношеним ставовима⁷³. Графикон 27 нам показује да је најмање испитаника који црквенословенски језик веома тешко разумеју, а на табели 26 видимо какво је стање и у процентима.

⁷³ В. т. 3.1.0.

Табела 26: *Разумевање црквенословенског језика*

	бр.	%
разумевање довољно	187	37,4
мање него српски	254	50,8
веома тешко разумевање	56	11,2
без одговора	3	,6
укупно	500	100,0

Графикон 27: *Разумевање црквенословенског језика*

Као што је случај и са навикнутошћу на црквенословенски језик (о чему говоримо у наредној целини), и разумљивост овог језика има везе са дужином временског периода активног учествовања у црквеном животу (в. табелу 8/3), редовношћу одлажења на богослужења (в. табелу 9/3), редовношћу причешћивања (в. табелу 10/4), степеном обављања разних активности у храму (в. табелу 11/4), читањем духовне литературе (в. табелу 12/4) и степеном владања руским језиком (в. табелу 13/4).

Ово би значило да црквенословенски језик, како је предлагано и раније, због његове неразумљивости највише за неофите, треба заменити српским стандардним језиком као богослужбеним у оним епархијама (парохијама, храмовима, срединама уопште) где су верници претежно тек почели да живе литургијским животом и још нису упознати са свим догматима и православном вером уопште.⁷⁴ Међутим, у срединама где то није случај и где већину верника чине особе које већ дуже познају православље и живе хришћанским животом, лакше је неговати црквенословенски језик.

Табела 26/1: *Теолошко образовање испитаника и разумевање црквенословенског језика*

2. Разумевање црквенословенског језика							
1. Испитаници	нетеолози		разумевање довољно	мање него српски	врло тешко разумевање	без одговора	укупно
		бр.	58	146	49	3	256
		% од 1.	22,7%	57,0%	19,1%	1,2%	100,0%
	% од 2.	31,0%	57,5%	87,5%	100,0%	51,2%	
	теолози	бр.	129	108	7		244
		% од 1.	52,9%	44,3%	2,9%		100,0%
		% од 2.	69,0%	42,5%	12,5%		48,8%
	укупно	бр.	187	254	56	3	500
		% од 1.	37,4%	50,8%	11,2%	,6%	100,0%
		% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Свакако да на разумевање црквенословенског језика има утицаја и теолошко образовање испитаника (в. табелу 26/1). Међутим, као што смо већ видели, код групе "теолози" боље разумевање црквенословенског језика није препрека да у неким другим ставовима ови исти испитаници дају предност српском стандардном богослужбеном језику у већем проценту него испитаници групе "нетеолози". То значи да ови потоњи стављају естетске разлоге испред мисионарских, док је обрнут случај с "теолозима".

⁷⁴ Тако је у Русији један од главних разлога поновног покретања питања богослужбеног језика крајем 80-их и почетком 90-их година прошлог века била масовна појава неофита у Цркви, међу којима је било доста и старијих, а њима је теже да савладавају неразумљиви језик у тим годинама [в. Балашов 2001, 7-8].

4.4.2. НАВИКНУТОСТ НА ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИК

Да бисмо сазнали какве су шансе да се црквенословенски одржи као језик богослужења, битно је да утврдимо и то колико су верни навикнути на њега, да ли ова навикнутост има везе са узрастом испитаника, годинама њихове активне ангажованости у црквеном животу и сл. При томе треба да имамо на уму чињеницу да је навикнутост на црквенословенски језик код наших испитаника велика, мала или делимична такође *по њиховој сопственој процени* (као што је случај и са разумевањем црквенословенског језика⁷⁵) која није увек у складу са реалним стањем, јер, током усвајања неког језика, након што прођу ране фазе и стекне се искуство и пракса дужим учењем (у нашем случају најчешће слушањем, односно рецепцијом), доказано је да човек почиње да користи одређене делове свог знања тако брзо и аутоматски да није чак ни свестан да то ради. Ово му омогућава управо навикнутост на тај језик, која што је већа, доводи код оних који усвајају језик до могућности да, поред лексике, на коју се првенствено обраћа пажња у почетним фазама учења, обрате пажњу и постепено почну да усвајају и неке граматичке облике тог језика (в. Lightbown and Spada 1999, 41). Дакле, колико су реално навикнути на црквенословенски језик испитаници не могу ни знати, јер поседују у великој мери и несвесно знање овог језика (а тиме и већу навикнутост на њега), нарочито они који су га дуже слушали на богослужењима или уз то још и учили у школама (овде имамо у виду, наравно, само ученике богословија и студенте Богословског факултета).

До сада смо видели да навикнутост на црквенословенски језик у великој мери има везе са активним црквеним животом. Наиме, најмање су на овај језик навикли они испитаници који најређе присуствују богослужењима (в. табелу 9/2), најређе се причешћују (в.табелу 10/6), не обављају никакве активности у храму (в. табелу 11/5), а нису активни ни у читању духовне литературе (в. табелу 12/3). Такође су најмање навикли на црквенословенски језик испитаници који су завршили или још уче средњу школу, тј. "средњошколци" (в. табелу 4/7) и они који не владају руским језиком (в. табелу 13/3).

За нас је веома важно то да узраст испитаника нема везе са њиховом навикнутошћу на црквенословенски језик, јер већина анкетираних свих узрачних категорија – како млађих тако и старијих – потпуно је навикла на црквенословенски језик (в. табелу 2/2). Штавише, проценат потпуне навикнутости највећи је код најмлађе групе испитаника (75,6%), док је код осталих група између 60% и 70%.

⁷⁵ В. т. 4.4.1.

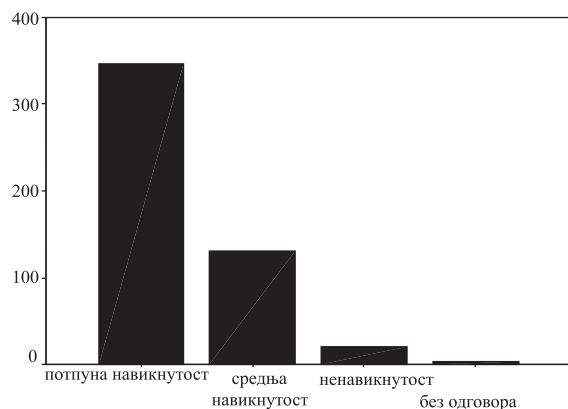
Кумулативни приказ (в. табелу 27 и графикон 28) нам показује да је већина испитаника потпуно навикла на црквенословенски језик, што је веома битна чињеница која треба да се узме у обзир код спровођења језичке политике богослужбеног језика СПЦ.

С обзиром на то да навикнутост на неки језик има везе и са институционалним обликом учења црквенословенског језика, присутним код испитаника који су теолошки образовани, наша је претпоставка да је проценат потпуне навикнутости на овај језик већи код групе "теолога"⁷⁶ него групе "нетеолога", што резултати и потврђују (в. табелу 27/1).

Табела 27: Навикнутост на црквенословенски језик

	бр.	%
потпуна навикнутост	346	69,2
средња навикнутост	130	26,0
ненавикнутост	21	4,2
без одговора	3	,6
укупно	500	100,0

Графикон 28: Навикнутост испитаника на црквенословенски језик

⁷⁶ Испитаници из групе «теолози» који нису учили црквенословенски језик институционално (нпр. монаси који нису завршили Богословију или Богословски факултет) имају дужу праксу коришћења овог језика него испитаници из групе «нетеолози», па их зато овде не издвајамо из ове групе.

Табела 27/1: Теолошко образовање испитаника и навикнутост на црквенословенски језик

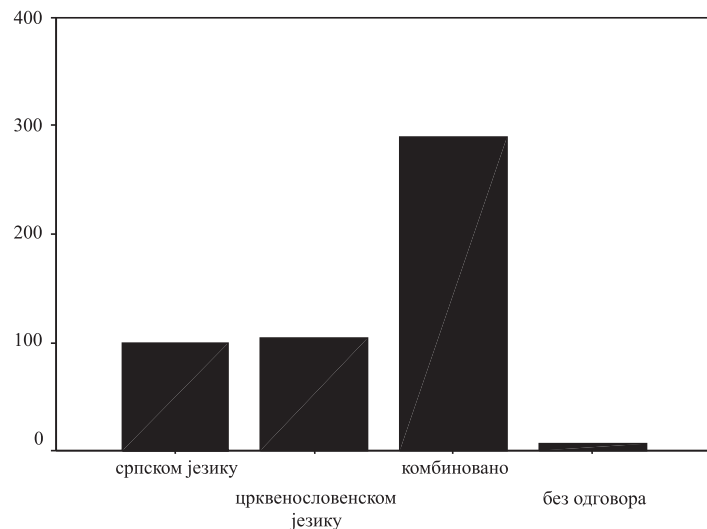
		2. Навикнутост на црквенословенски језик					
1. Испитаници			потпуна навикнутост	средња навикнутост	ненавикнутост	без одговора	укупно
		нетеолози	бр.	144	93	17	2
	% од 1.	56,3%	36,3%	6,6%	,8%	100,0%	
	% од 2.	41,6%	71,5%	81,0%	66,7%	51,2%	
теолози	бр.	202	37	4	1	244	
	% од 1.	82,8%	15,2%	1,6%	,4%	100,0%	
	% од 2.	58,4%	28,5%	19,0%	33,3%	48,8%	
укупно	бр.	346	130	21	3	500	
	% од 1.	69,2%	26,0%	4,2%	,6%	100,0%	
	% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Можемо закључити да се навикнутост на црквенословенски језик повећава већом активношћу у црквеном животу уопште, тако да и ово питање потврђује став о највећој потреби за потпуно разумљивим богослужбеним језиком код неофита, док други чланови Цркве, активнијим учествовањем у црквеном животу полако повећавају и навикнутост на црквенословенски језик, а тиме и већу његову преференцију. Видећемо, такође, да би најрадије присуствовали богослужењима на српском језику испитаници који нису навикли на црквенословенски језик (в. табелу 28/2).

Дакле, иако је већина испитаника потпуно навикла на црквенословенски језик, и само мали део њих (11,2%) га веома тешко разуме, ипак би свега 20,8% њих најрадије учествовало на богослужењима на црквенословенском језику, док је преко 60% за богослужења на којима се два језика комбинују. О овоме више у наредној целини.

4.4.3. ОМИЉЕНИ БОГОСЛУЖБЕНИ ЈЕЗИК

Графикон 29: Најрадије присуствовање богослужењима на...

Табела 28: Преферирање богослужења на ...

	бр.	%
српском језику	100	20,0
црквенословенском језику	104	20,8
комбиновано	289	57,8
без одговора	7	1,4
укупно	500	100,0

Потврда значаја разумљивог богослужбеног језика, као и отпора верног народа према неразумљивом овом језику имамо много кроз историју⁷⁷. У неким другим религијским заједницама, напротив, среће се појава употребе управо неразумљивог језика у верским обредима⁷⁸. Такође, познато је и у данашње време да је неразумљиви богослужбени језик један од чинилаца који одбија поједине људе од присуствовања на

⁷⁷ В. у т. 2.2.6.

⁷⁸ В. у т. 4.3.7.

богослужењима, као и од Цркве уопште. Ретки су супротни примери, као што је случај са сиријским и неким другим језицима и са повратком ових језика у богослужење⁷⁹, иако много мање разумљивих од дотадашњих, савремених језика. Штавише, према сведочењу А. Муравјова, постоје организовани покушаји да се функције старосиријског језика прошире, те да се њиме људи почну користити и у обичном разговору, свакодневно [в. Муравјев 1999, 246].

С друге стране, чињеница је и то да је тај, не потпуно разумљив језик, у словенском православном свету опстајао кроз векове, што значи да његова непотпуна разумљивост није била препрека одржавању вере и да је он један од елемената који богослужење (нарочито литургијско) чине Царством Небеским на земљи, употпуњујући целокупан литургијски доживљај (о чему је већ више пута било речи, у вези са функцијом оприсутњења есхатона, односно актуелизовања будућности).

Одговори наших испитаника су у складу са наведеним супротним аргументима, јер готово идентичан број њих радије присуствује богослужењима на једном, односно другом језику, а остатак, тј. већина, је за она богослужења на којима се ова два језика комбинују (в. табелу 28 и графикон 29). Што се тиче испитаника који би радије присуствовали богослужењима на црквенословенском језику, они су у највећем проценту из Београда, нема их међу испитаницима из дијаспоре, док би најмање испитаника из регије "Београд" присуствовало богослужењима на српском језику (в. табелу 3/2). Позитиван став према српском стандардном богослужбеном језику, који је и до сада примећен код групе "теолога", потврђује се и овде већим процентом (него код других категорија испитаника подељених према професији) жеље за радијим присуствовањем богослужењима на српском језику код ових испитаника (в. табеле 6/8 и 4/10). Као што се може видети на последњој наведеној табели, овај проценат је сличан и код групе "средњошколци" (в. и табелу 5/6), а већ смо видели да проценат жеље за присуством на богослужењима која се обављају на српском језику расте са смањењем броја година испитаника (в. табелу 2/7). Иако је познавање црквенословенског језика код теолошки образованих испитаника веће, ипак је код њих, као што већ знамо, у нешто већем проценту присутан афирмативан став према српском стандардном богослужбеном језику. Сматрамо да је то због њиховог бољег познавања теологије и садржаја богослужбених књига (познајући садржај, знају и шта се пропушта његовим неразумевањем). Напомињемо, међутим, да овај проценат није и већина. Конкретно, кад је

⁷⁹ В. т. 3.1.7.4.6.

у питању овде разматрани проблем радијег присуства на богослужењима која се савршавају на једном или другом језику – и ови испитаници су се претежно у већини одлучили за трећи понуђени одговор, тј. комбинована богослужења (в. на наведеним табелама и на табели 28/1).

Свакако, најмање очекивано у вези са "омиљеним" богослужбеним језиком јесте одговор испитаника који имају чин у Цркви (в. табелу 7/1). Наиме, претпостављали смо да ће међу њима бити већи број оних који би радије присуствовали богослужењима на црквенословенском језику, нарочито када је у питању монаштво, за које сматрамо да управо треба да буде чувар црквенословенског језика. Резултати, пак, показују супротно, што можемо објаснити на исти начин као што смо објаснили и став теолошки образованих испитаника према српском стандардном богослужбеном језику.⁸⁰ Исти је случај и са "веома активним" испитаницима у храму (в. табелу 11/3).

Табела 28/1: Теолошко образовање испитаника и "омиљени" богослужбени језик

2. Присуство богослужењима најрадије							
1. Испитаници			на српском	на црквеносл.	комбиновано	без	укупно
			језику	језику		одговора	
негеолози	бр.	44	60	150	2	256	
	% од 1.	17,2%	23,4%	58,6%	,8%	100,0%	
	% од 2.	44,0%	57,7%	51,9%	28,6%	51,2%	
теолози	бр.	56	44	139	5	244	
	% од 1.	23,0%	18,0%	57,0%	2,0%	100,0%	
	% од 2.	56,0%	42,3%	48,1%	71,4%	48,8%	
укупно	бр.	100	104	289	7	500	
	% од 1.	20,0%	20,8%	57,8%	1,4%	100,0%	
	% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

С друге стране, међутим, и код испитаника који не учествују активно у црквеном животу видимо већи проценат жеље за присуствовањем на богослужењима на српском стандардном језику (в. табелу 8/4)

⁸⁰ Овај став теолошког дела испитаника није изненађујући јер је такав био случај и почетком XX века у Русији, када су превођење богослужбених текстова на руски језик углавном заговарали управо свештеници и мирјани који се баве мисионарским радом [в. Балашов 2001, 37].

(напомињемо да се овде ради о малом броју испитаника). Исто ово запажамо и код оних испитаника који духовну литературу читају повремено и ретко (в. табелу 12/5). Као што се види на овој последњој табели, није у питању тако мали број испитаника, што нас све наводи на закључак да *мања активност у духовном животу* (било да је у питању читање духовне литературе, било године активног учествовања у духовном животу) *потребује боље разумевање богослужбеног језика*.

Кад је у питању редовност посећивања богослужења, не постоји разлика у жељама за једним или другим језиком међу испитаницима који ређе, односно чешће присуствују богослужењима. Ово нам говори о томе да навикнутост на богослужења и чешће присуство на њима не "помажу" преференцији било ког од ова два језика, већ да су верни навикли управо на стање "комбиновања" ова два језика и да им одговара и један и други. Ово можемо проверити кад видимо како се према овом питању односе испитаници који су више, односно мање навикли на црквенословенски језик (в. т. 4.4.2. и табелу 28/2). Само група испитаника која уопште није навикла на црквенословенски језик у већем проценту (52,4%) присуствује радије богослужењима на српском језику, него "комбинованим" богослужењима (33,3%).

Табела 28/2: Навикнутост на црквенословенски језик и "омиљени" богослужбени језик

2. Присуство богослужењима најрадије							
1. Навикнутост на црквенословенски језик			на српском	на црквеносл.	комбиновано	без одг.	укупно
			језику	језику			
потпуна навикнутост	бр.	51	88	201	6	346	
	% од 1.	14,7%	25,4%	58,1%	1,7%	100,0%	
	% од 2.	51,0%	84,6%	69,6%	85,7%	69,2%	
средња навикнутост	бр.	37	13	79	1	130	
	% од 1.	28,5%	10,0%	60,8%	,8%	100,0%	
	% од 2.	37,0%	12,5%	27,3%	14,3%	26,0%	
ненавикнутост	бр.	11	3	7		21	
	% од 1.	52,4%	14,3%	33,3%		100,0%	
	% од 2.	11,0%	2,9%	2,4%		4,2%	
без одговора	бр.	1		2		3	
	% од 1.	33,3%		66,7%		100,0%	
	% од 2.	1,0%		,7%		,6%	
укупно	бр.	100	104	289	7	500	
	% од 1.	20,0%	20,8%	57,8%	1,4%	100,0%	
	% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Такође смо видели да и владање руским језиком има везе са преференцијом једног од два богослужбена језика, пошто испитаници који руски језик и разумеју и говоре радије присуствују богослужењима на црквенословенском језику, док је обрнуто са онима који разумеју, али не говоре руски језик. Ово нас, међутим, само донекле може довести до закључка да је боље разумевање руског (чиме и боље разумевање црквенословенског) језика фактор који је битан код преференције црквенословенског језика, јер друга група испитаника мисли супротно, иако такође разуме руски језик (што значи да боље разуме и црквенословенски). Исто тако, испитаници који уопште не разумеју руски језик, ипак радије присуствују богослужењима на црквенословенском језику него на српском језику (в. табелу 13/7).

С обзиром на овакво стање ствари, а имајући на уму и то да се данас у већини храмова управо комбинују српски и црквенословенски богослужбени језик, можемо закључити да ситуација слобода избора богослужбеног језика још увек није "зрела за промену". Напротив, вернима она у највећем броју одговара. Међутим, с обзиром на одговоре млађих испитаника и групе "теолози", који су нешто више за богослужења на српском језику, можемо рећи да ће се убудуће ситуација мењати ка већој преференцији српског стандардног језика у функцији богослужбеног.

4.5. ПРЕДВИЂАЊА ИСПИТАНИКА

Употреба српског стандардног језика у богослужењу у толикој мери је заступљена, да су верни, као што смо видели, на то прилично навикли, те више без овог језика не може да се замисли богослужење. С друге стране, и црквенословенски језик је још увек у доброј мери разумљив вернима и они су на њега у већини навикли, те богослужење ни без овог језика не би могло да се замисли. За сада, дакле, проблем богослужбеног језика није велики и стање ствари у највећој мери вернима одговара овакво какво оно и јесте. То не значи, наравно, да се не може на неки начин побољшати. У даљем излагању биће речи о овоме, као и о мишљењу испитаника о перспективи црквенословенског језика.

4.5.1. ПЕРСПЕКТИВА ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИКА

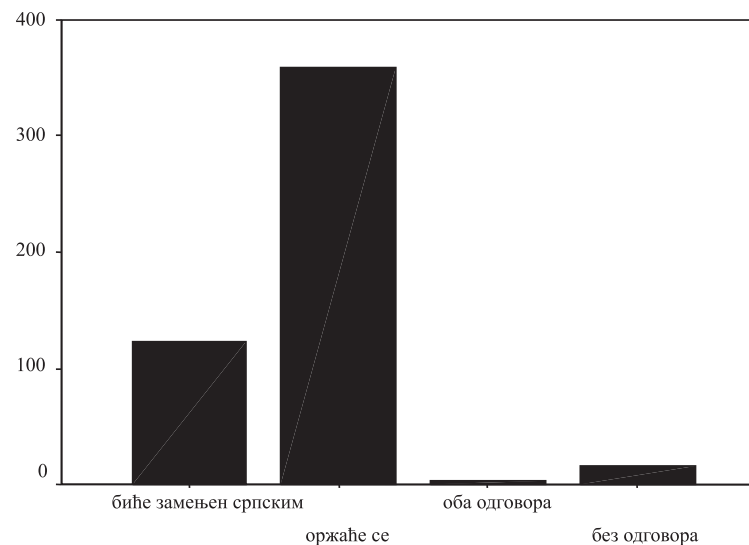
Кад је у питању перспектива црквенословенског језика, из досадашњег излагања већ можемо са сигурношћу да закључимо да је она већа у

РПЦ, због тога што је тамо и у данашње време ово једини званични богослужбени језик, а постоји и издаваштво на овом језику, док код нас то није случај. Као што смо већ истакли, у СПЦ постоји слобода избора на ком језику ће се вршити богослужење; службе новим Светитељима пишу се последњих година само на српском, а и имена Светих на савременим фрескописима пишу се на српском језику (иако се користе облици слова из азбуке црквенословенског).

Табела 29: Перспектива црквенословенског језика

	бр.	%
биће замењен српским	123	24,6
одржаће се у богосл. употреби	359	71,8
оба одговора	3	,6
без одговора	15	3,0
укупно	500	100,0

Графикон 30: Испитаници о перспективи црквенословенског језика

Међутим, иако се код нас на црквенословенском језику више не пише, ипак већина испитаника верује да ће се овај језик одржати у богослужбеној употреби (в. табелу 29 и графикон 30).

"Теолози" у нешто већем проценту него "нетеолози", мисле да ће црквенословенски језик бити замењен српским и да ће изаћи из богослужбене употребе (в. табелу 29/1 и 6/5). Примећено је, такође, да дужина активног учествовања у црквеном животу утиче на мишљење о перспективи црквенословенског језика, јер, што је краће активно учествовање у црквеном животу то је већи проценат мишљења да ће се црквенословенски језик одржати у богослужбеној употреби и обратно (в. табелу 8/6). Слично нам казују резултати на табели 11/1, јер је овде највећи проценат оних који сматрају да ће црквенословенски језик постепено бити замењен српским стандардним језиком у богослужбеној употреби – у групи "веома активних" испитаника у храму. Као што приказује табела 29/2, међу испитаницима који сматрају да ће црквенословенски језик бити постепено замењен српским у богослужењу, највећи је проценат оних који би најрадије присуствовали богослужењима на српском језику. Међутим, међу испитаницима који "прогнозирају" постепено нестајање црквенословенског из употребе има оних који управо жале за тим, показујући у другим ставовима изразиту преференцију црквенословенског. Такав је случај са једним старим монахом који је, приликом одговарања на ово питање и заокруживања првог понуђеног одговора, додао да ће то тако бити, али "нажалост", и "због тога што свештеници не негују црквенословенски језик".

Табела 29/1: "Теолози" и "нетеолози" о перспективи црквенословенског језика

		2. Перспектива црквенословенског језика					
2. Испитаници			биће замењен српским	одржаће се	оба одговора	без одговора	укупно
		нетеолози	бр.	46	197	1	12
% од 1.	18,0%		77,0%	,4%	4,7%	100,0%	
% од 2.	37,4%		54,9%	33,3%	80,0%	51,2%	
теолози	бр.	77	162	2	3	244	
	% од 1.	31,6%	66,4%	,8%	1,2%	100,0%	
	% од 2.	62,6%	45,1%	66,7%	20,0%	48,8%	
укупно	бр.	123	359	3	15	500	
	% од 1.	24,6%	71,8%	,6%	3,0%	100,0%	
	% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Табела 29/2: Перспектива црквенословенског и "омиљени" богослужбени језик

		2. Перспектива црквенословенског језика					
2. Присуство богослужењима на ком језику најрадије			биће замењен српским	одржаће се	оба одговора	без одговора	укупно
		на српском језику	бр.	54	41	1	4
% од 1.	54,0%		41,0%	1,0%	4,0%	100,0%	
% од 2.	43,9%		11,4%	33,3%	26,7%	20,0%	
на црквеносл. језику	бр.	18	83		3	104	
	% од 1.	17,3%	79,8%		2,9%	100,0%	
	% од 2.	14,6%	23,1%		20,0%	20,8%	
комбиновано	бр.	49	232	2	6	289	
	% од 1.	17,0%	80,3%	,7%	2,1%	100,0%	
	% од 2.	39,8%	64,6%	66,7%	40,0%	57,8%	
без одговора	бр.	2	3		2	7	
	% од 1.	28,6%	42,9%		28,6%	100,0%	
	% од 2.	1,6%	,8%		13,3%	1,4%	
укупно	бр.	123	359	3	15	500	
	% од 1.	24,6%	71,8%	,6%	3,0%	100,0%	
	% од 2.	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

И поред ових разлика у одговорима између теолошки мање и више образованих испитаника, најбитније је то да је већина, кумулативно, изабрала други одговор, што значи да су велике шансе да се црквенословенски језик у богослужбеној употреби код нас заиста и одржи.

4.5.2. ПРЕПОРУКЕ ИСПИТАНИКА

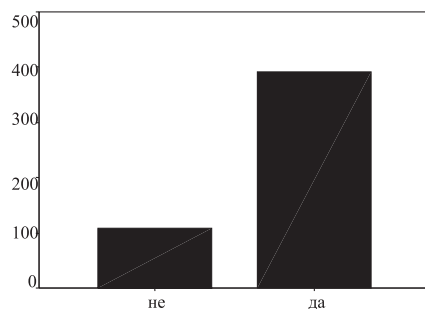
Већина испитаника је против постепеног превођења читавог богослужбеног корпуса на српски језик (в. табелу и графикон 15), а за издавање књига са паралелним текстовима на једном и другом језику (в. табелу 30/2 и графикон 31), док су одговори кад је у питању учење црквенословенског језика код испитаника готово подједнако позитивни и негативни (в. табелу 30/3 и графикон 32).

Занимљиво је да је међу испитаницима који су за превођење богослужбеног корпуса на српски језик већи проценат особа мушког, а мањи особа женског пола (в. табелу 1/3). Такође, већи је проценат испитаника са подручја уже Србије и ван уже Србије за превођење и против организованог учења црквенословенског језика, него што је то случај са

испитаницима из Београда (в. табеле 3/4 и 3/6). Категорија испитаника (подељених према професији) која је у нешто већем броју за овакво учење црквенословенског језика, јесте, видели смо, група "нефилолошка занимања VI и VII/1 степена". Код осталих овако подељених група, имамо већи број особа који учење овог језика не желе, него оних који га желе. (в. табелу 4/11). Видели смо да и богословско образовање испитаника има везе са њиховом жељом за организованим учењем црквенословенског језика, јер је највећи проценат испитаника који ово желе или без институционалног верског образовања или само са завршеним курсом веронауке при храму (в. табелу 6/9). *Незнање црквенословенског језика*, дакле, *подстиче жељу за његовим учењем*. Сагласно томе, и они који најкраће воде активан црквени живот, имају највећу потребу за учењем овог језика (в. табелу 8/5). Међутим, ову потребу немају у толикој мери испитаници који не долазе на богослужења сваке недеље и празника. Већу жељу за учењем црквенословенског језика имају особе које долазе редовно на богослужења, премда је у овој групи готово исти проценат и испитаника који ову жељу немају (в. табелу 9/7).

Занимљиво је и то што смо утврдили, на основу одговора наших испитаника, да, што је чешће причешћивање код испитаника, они више желе и превођење целокупног богослужбеног корпуса на српски и организовано учење црквенословенског језика, док у мањем проценту него они који се ређе причешћују – желе издавање књига са паралелним текстовима на српском стандардном и црквенословенском језику (в. табеле 10/1, 10/2 и 10/3). Активније читање духовне литературе, као што смо видели (в. табелу 12/6), подстиче жељу за учењем црквенословенског језика при храмовима и другим одговарајућим местима, док знање руског језика, противно нашим очекивањима, не умањује потребу за постепеним превођењем богослужбеног корпуса на српски језик (в. табелу 13/8).

Графикон 31: *Жеља испитаника за издавањем књига*

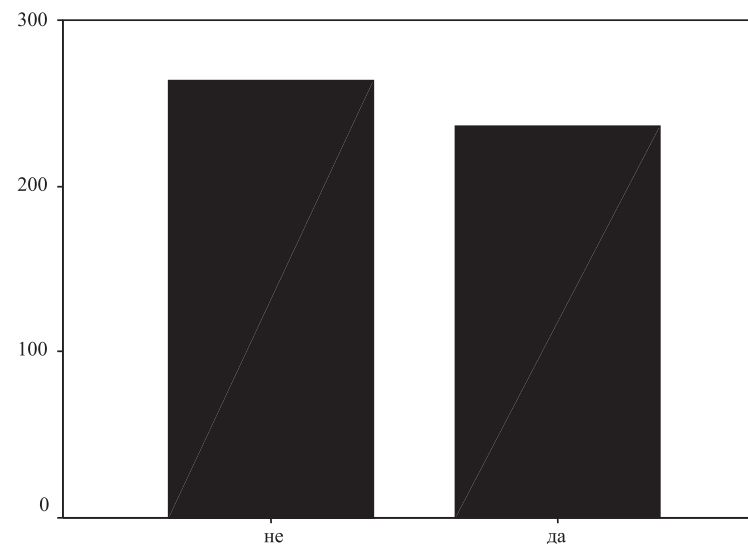

Табела 30/2: *Да ли издавати књиге са паралелним текстовима на два језика?*

	бр.	%
не	109	21,8
да	391	78,2
укупно	500	100,0

Мислимо да највећи проценат жеље за појавом књига са паралелним текстовима на оба ова језика треба да подстакне издавачке куће да обнове праксу издавања оваквих публикација, које су некада постојале и служиле као помоћ вернима у праћењу богослужења као и при њиховој кућној, породичној молитви. Ову потребу у нешто мањем проценту имају "теолози" (в. табелу 30/5), а они, такође, више него "нетеолози" желе постепено превођење богослужбеног корпуса на српски стандардни језик (в. табелу 30/4).

Графикон 32: *Жеља испитаника за учењем црквенословенског језика*

Табела 30/3: Учење црквенословенског језика

	бр.	%
не	264	52,8
да	236	47,2
укупно	500	100,0

Табела 30/4: Став теолога и нетеолога према постепеном превођењу целог богослужбеног корпуса на српски језик

1. Постепено превођење целог богослужбеног корпуса на српски језик					
2. Испитаници			не	да	укупно
			нетеолози	бр.	200
	% од 2.	78,1%	21,9%	100,0%	
	% од 1.	57,8%	36,4%	51,2%	
теолози	бр.	146	98	244	
	% од 2.	59,8%	40,2%	100,0%	
	% од 1.	42,2%	63,6%	48,8%	
укупно	бр.	346	154	500	
	% од 2.	69,2%	30,8%	100,0%	
	% од 1.	100,0%	100,0%	100,0%	

Табела 30/5: Став теолога и нетеолога према издавању књига са паралелним текстовима на два језика

1. Издавати књиге са паралелним текстовима на два језика					
2. Испитаници			не	да	укупно
			нетеолози	бр.	49
	% од 2.	19,1%	80,9%	100,0%	
	% од 1.	45,0%	52,9%	51,2%	
теолози	бр.	60	184	244	
	% од 2.	24,6%	75,4%	100,0%	
	% од 1.	55,0%	47,1%	48,8%	
укупно	бр.	109	391	500	
	% од 2.	21,8%	78,2%	100,0%	
	% од 1.	100,0%	100,0%	100,0%	

Ово је још један доказ тенденције теолошки образованијих и више ангажованих испитаника у Цркви ка преференцији српског стандардног

језика у богослужењу. Већ знамо да код њих преовладавају мисионарски разлози, те је отуда, након досадашње анализе, овакве одговоре и овде било реално очекивати. Исто тако је реално било очекивати и мањи проценат препоруке, код ове исте групе испитаника, да се учи црквенословенски језик при храмовима и на другим одговарајућим местима, што су резултати и показали (в. табелу 30/6).

Табела 30/6: Став теолога и нетеолога према учењу црквенословенског језика

Учење црквенословенског језика					
2. Испитаници			не	да	укупно
			нетеолози	бр.	121
	% од 2.	47,3%	52,7%	100,0%	
	% од 1.	45,8%	57,2%	51,2%	
теолози	бр.	143	101	244	
	% од 2.	58,6%	41,4%	100,0%	
	% од 1.	54,2%	42,8%	48,8%	
укупно	бр.	264	236	500	
	% од 2.	52,8%	47,2%	100,0%	
	% од 1.	100,0%	100,0%	100,0%	

5. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Проблематика социолингвистичких оквира функционисања богослужбених језика спада у ред теоријски недовољно разрађених и емпиријски неистражених питања. Овај рад представља први покушај целовите и систематске теоријско-концепцијске и емпиријске анализе функционисања црквенословенског и стандардног српског језика у савременој богослужбеној пракси Српске православне цркве из перспективе социолингвистике. Одабрани проблем посматрали смо, међутим, у ширим оквирима – с једне стране, водећи рачуна о његовом лонгитудиналном аспекту (историјату и еволуцији ставова према језицима богослужења), и с друге, узимајући у обзир стање у другим словенским срединама, пре свега у Руској православној цркви.

Резултати теоријско-концепцијског аспекта наше анализе најјезгровитије би се могли формулисати на следећи начин:

Доба у коме живимо унело је у столећима релативно стабилну слику функционисања црквенословенског језика приметне измене. Најочљивија промена у социолингвистичком статусу црквенословенског језика, која се вековима постепено одвијала, да би у новије време добила знатно убрзање, јесте сужавање сфере његове примене. Наиме, овај језик је до XVII-XVIII века био како сакрални, тако и језик књижевности и писмености. Од XVIII до XIX века био је искључиво богослужбени језик да би, коначно, дошло до потискивања овог језика и у богослужбеној сфери (XIX-XX век), са неједнаким интензитетом у разним помесним Црквама и у различитим срединама (матица – дијаспора, село – град, парохијске или монашке заједнице итд).

Статус црквенословенског језика умногоме је зависио од екстралингвистичких чинилаца – политичких и културних околности, расположења јавног мњења према идеји словенске узајамности, као и од стања у Цркви (процват и(ли) слабење духовног живота, залагања за идеје литургијске обнове). Пресудну улогу ипак су одиграли интралингвистички чиниоци – у првом реду степен толерантности према црквенословенском наслеђу у процесу језичке стандардизације. Наиме, у срединама где се језичка стандардизација снажније везивала за црквенословенску основу у богослужбеној сфери остао је доминантан традиционални богослужбени језик, док је ослањање превасходно на дијалекатску основу имало за последицу и потискивање традиционалног литургијског израза. Тако, у Српској цркви и залагања за прелазак на

богослужење на српском језику, и сама пракса оваквог богослужења датирају још од друге половине XIX века, што, очито, кореспондира не само са политичким и културним околностима, него пре свега са реформом српског књижевног језика, његовим постављањем на народну основу. С друге стране, у Руској православној цркви идеја русификације богослужења, као и пракса савршавања служби на руском језику, и дан данас је маргинална, с обзиром на висок степен корелације богослужбеног језика са савременим стандардом. Конкурентна употреба црквенословенског и савременог језичког стандарда данас је присутна и на украјинском, бугарском и македонском терену, што опет потврђује тезу да је прихваћеност црквенословенског језика у најтешњој вези са његовим уделом у књижевнојезичком стандарду сваке националне заједнице понаособ. У перспективи би потискивање или евентуално губљење црквенословенског језика из богослужбене употребе сузило или ономогућило живо присуство његових елемената, првенствено лексичких, и тиме умањило богатство најпре сакралног стила, а затим и књижевнојезичког израза савремених словенских језика.

Чини нам се да је важно уочити да природа савременог језичког стандарда условљава не само преференцију овог или оног богослужбеног језика, него и статичност или динамичност, ригидност или еластичност у односу према традиционалном литургијском изразу. Наиме, једино у руској средини, управо услед знатног удела црквенословенске базе у савременом стандардном језику, заговара се активан однос према самој црквенословенској норми, истиче могућност њеног модификовања у складу са развојним тенденцијама руског језика (тзв. "новословенска норма"), чиме би се она приближила могућностима рецепције данашњих верника са овог подручја. Индикативно је да је мишљење о потреби осавремењивања црквенословенске норме, стварања такозваног новословенског језика, још почетком XX века, у атмосфери припрема за грандиозни по свом значају Помесни Сабор 1917-1918. године, однело убедљиву превагу над идејом о русификацији богослужења; ово је утолико значајније уколико се има у виду чињеница да је и тада РПЦ имала искуства са богослужењима на језицима новопросвећених националних мањина.

Поставља се питање: да ли у области богослужбеног језика СПЦ можемо свесно изграђивати начела језичког планирања и језичке политике или је судбина црквенословенског језика заувек одређена при кодификовању националних књижевних језика? Сматрамо да би требало настојати на овом првом, те да су словенски лингвисти и филолози, нарочито социолингвисти, позвани да, заједно са црквеном јерархијом

и у благодатном сагласју са њом, предлажу нека решења и уопште изграђују језичку политику у овој области. У том смислу, настојали смо да наше истраживање пружи допринос таквој језичкој политици и језичком планирању.

У раду смо констатовали да сама идеја о превођењу богослужбених текстова има своју несумњиву богословску утемељеност и као таква не може бити одбачена: ово би противречило карактеру и мисији, као и традицији Источне Цркве, која је одувек тежила да служи на језику разумљивом и блиском пастви. Право и потреба да сваки народ има богослужење на своме језику не доводи се, дакле, у питање. Штавише, Црква се у свакој епоси по правилу служила језиком културне средине дате епохе, и сам лингвистички план богослужења и богословља увек се налазио у непосредној зависности од актуелних језичких форми културе у целини. Црквенословенски језик, дакле, не полаже право на статус јединог, ексклузивног богослужбеног језика православних Словена, али би исто тако било неосновано такав статус приписивати савременим стандардним језицима. Управо у овом духу формулисана су препоруке и Руске и Српске православне цркве у вези са коришћењем традиционалног и савременог богослужбеног језика. Као пример дубоко промишљеног разматрања ове проблематике навешћемо још једном ставове формулисане у документима Помесног сабора РПЦ 1917-18. године, који до данас нису нити оспорени нити измењени:

1. Словенски језик у богослужењу представља велико свештено наслеђе наше црквене старине и зато је неопходно да се он чува и одржава као основни језик нашег богослужења.
2. У циљу приближавања нашег црквеног богослужења моћима поимања обичног човека, признају се права руског и малоруског (украјинског) језика да буду коришћени у богослужењу.
3. Тренутна и потпуна замена црквенословенског језика општеруским или малоруским у богослужењу непожељна је и неостварива.
4. Делимична примена општеруског и малоруског језика у богослужењу (читање речи Божије, поједини песмопоји, молитве, замена појединих речи и израза и сл.) у циљу бољег разумевања богослужења, уз услов да постоји одобрење црквене јерархије, пожељна је и у нашем времену [Поместный собор 1917-18, 139].

Највиши органи СПЦ такође нису заговарали радикална решења, односно нису се залагали за одбацивање традиционалног богослужбеног

језика. Видели смо да реферат митрополита загребачког Дамаскина Грданичког Светом архијерејском синоду и Сабору из 1963. и потоња одлука Синода из 1964. нуде веома умерена решења о увођењу само извесног броја молитава на српском језику (Грданички 1963; Синод 1964). У међувремену је преведен обиман корпус богослужбених текстова на српски стандардни језик, али њихово увођење у богослужбену употребу није обавезујућег карактера. У данашњој пракси свештенство има пуну слободу избора језика на коме ће служити, тако да се у неким храмовима уз црквенословенско појање на народном језику изговара текст молитава, негде се читава служба одвија на црквенословенском, негде, пак, само извесне молитве иду на савременом српском језику, а све чешће се може чути и појање преведених црквених песама. Сматрамо, међутим, да ова пуна слобода крије потенцијалну опасност стихијске маргинализације црквенословенског језика. Због тога је неопходно осмишљавати начине паралелног функционисања традиционалног и савременог богослужбеног језика, са варијацијама према критеријумима:

а) о којим је деловима богослужења реч (по нашем мишљењу, оправдано је настојање да делови са наглашенијом дидактичком функцијом – штива из Светог Писма, као и заједничке молитве, буду и по језичком изразу што блискији свим члановима литургијске заједнице, те да се изговарају на савременом српском језику, док се делови богослужења чија је основна функција величање, узношење хвале – антифони, изобразитељни псалми, тропари, кондаци, стихире – могу задржати и у традиционалном изразу, посебно ако имамо у виду и преводилачке аспекте о којима смо говорили у раду),

б) у зависности од локалних услова и карактеристика средине (тако, у дијаспори и крајевима са изразитијим вишенационалним саставом, снажније је изражена потреба за богослужењем на савременом језику; у духовним школама, у циљу квалитетнијег овладавања самим црквенословенским језиком као неопходним елементом лингвистичке компетенције будућих пастира и теолога, оправдано је његово изразитије присуство; језички стандард, даље, може се диференцирати по критеријуму типа литургијске заједнице – монашке или парохијске, и сл.).

Један од закључака који произилази из компаративне анализе стања употребе богослужбених језика у Руској и Српској православној цркви у прошлости и данас свакако је и потреба тешње размене искустава, будући да и у једној и у другој помесној Цркви постоје нека специфична искуства која она друга не поседује. Тако, Српској цркви било би драгоцено упознавање са начелима ревизије богослужбених књига

у руској средини крајем XIX и почетком XX века и преузимање издања у којима је текст усаглашен са тзв. «новословенском нормом», као и упознавање са документима, научним студијама и расправама проистеклим из сагледавања проблематике богослужбеног језика у два таласа литургијске обнове у Русији – оном с почетка и оном с краја XX века. Руској цркви би било драгоцено да кроз искуство српске средине увиди мноштво позитивних ефеката које доноси богослужење на савременом стандардном језику, те да постепено уводи и преведене текстове у богослужење, дакако, водећи рачуна о ставовима и потребама пастве у свакој парохији понаособ. Размена искустава тиче се и преводилачке делатности: имамо на уму упоређивање преводилачких решења и инспирисање најуспешнијим преводима ради подизања квалитета богослужбених текстова на савременим језицима, па и обједињавање напора у овој области (оснивање заједничких комисија). Сигурно је да би била корисна и сарадња по питању језичке политике и језичког планирања у оквиру обе Цркве.

Које су најбитније поруке емпиријског дела овог истраживања?

Српски језик, према исказима наших испитаника, широко је прихваћен у његовој богослужбеној функцији, што се доводи у везу пре свега са потпунијом рецепцијом садржаја богослужбених текстова на њему. Међутим, анализа анкетних одговора је показала да афирмативни однос према савременом стандардном језику код верника Српске православне цркве не подразумева и негативан вредносни став према црквенословенском језику. Преовлађујућа већина испитаника је за напоредну употребу црквенословенског и српског језика као богослужбеног у Српској православној цркви.

На основу преовлађујућег афирмативног односа верника према црквенословенском језику закључујемо да га је потребно задржати у богослужењу Српске православне цркве, барем у ближој перспективи. Кумулативно посматрано, већина испитаника обухваћених нашим истраживањем преферира овај језик у односу на савремени српски. Истина, преференција је најизразитија кад је у питању рецепција лингвостетичких квалитета црквенословенског језика (пре свега милозвучности), који су најмање одлучујући у изграђивању језичког планирања и језичке политике. Међутим, у домену богослужења ова својства црквенословенског језика су од великог значаја, с обзиром на историјски много пута посведочену вредност његове не само рационалне, него и естетичко-дживљајне рецепције.

Такође, црквенословенском језику испитаници приписују веома изражену симболичку функцију, као и функцију одржавања јединства међу словенским православним народима и њиховим помесним Црквама. Стога можемо да претпоставимо да би укидање овога језика из богослужбене употребе верници доживели негативно, можда чак и као атак на свој верски и национални идентитет.

Навикнутост на црквенословенски језик је, према нашим налазима, изнад очекивања. Резултат према коме већина испитаника сматра да довољно или у мањој мери него српски разуме црквенословенски језик (најмањи број анкетираних определили се за одговор да га веома тешко разуме) није изненађујући ако имамо у виду генетску и типолошку блискост ова два језика, као и њихове међујезичке лексичке идентичности и сличности.

Занимљиво је, даље, да не постоји изразита превага става о неопходности потпуног разумевања текста богослужења у односу на став о допустивости извесног степена неразумевања. Вероватно се позитиван однос према црквенословенском језику непосредно везује и за овакву процену.

Такође, савремени просечни верник не сматра црквенословенски језик светим, што упућује на закључак да је однос према овом језику базиран на његовој свесној когнитивној и естетичкој перцепцији.

Приметна је разлика у ставовима испитаника из категорије "теолози" и оних из категорије "нетеолози". Први, наиме, преферирају српски језик у својству богослужбеног. То је највероватније узроковано њиховим афирмативним односом према идејама литургијског покрета и литургијске обнове, које су присутне у нашим теолошким просветним институцијама већ око две деценије, као и мисионарским потребама Цркве (приближавање неопитима и онима који су још изван црквеног живота) које ова категорија испитаника има више на уму него категорија "нетеолози". Тенденција пораста преференције савременог језика примећује се и код млађих особа. Ово објашњавамо како преовладавањем рационално-логичког односа младих према богослужењу (настојањем да га не само доживе, него у првом реду да га разумеју, да стекну што више информација о њему, свакако под утицајем општег интелектуалистичког и рационалног приступа већини животних појава, који се подстиче у савременом друштву и образовању), тако и непостојањем могућности учења црквенословенског језика у нашој средини (нема организоване наставе, уџбеника, приручника, дигиталних материјала итд.). Такође, млађи испитаници су навикли на српски језик још од првих одласака на богослужења, што са старијима углавном није случај.

Иако испитаници имају велику потребу за присуством савременог српског језика у богослужбеној употреби, заинтересовани су и за ближи контакт са црквенословенским текстом и за могућност његовог бољег разумевања. Тако, повољно је оцењена идеја о издавању публикација са паралелним текстовима на оба језика.

Најзад, језичка политика Цркве верницима јесте битна (одговори испитаника недвосмислено упућују на закључак о њиховој заинтересованости за проблем), али је реално претпоставити да евентуално неслагање дела верника са њом не би представљало повод за конфликте већих размера и расколе.

У овом истраживању настојали смо да објективним социolingвистичким методама расветлимо једно актуелно и важно, а до сада неистражено питање – питање социolingвистичких аспеката функционисања богослужбених језика Српске православне цркве данас, размотривши историјске корене тога стања и трудећи се да сагледамо могуће даље перспективе. Те перспективе зависеће, по нашем мишљењу, од мера које у области језичке политике и језичког планирања буде предузимала црквена јерархија, будућих мисионарско-пастирских потреба Цркве, друштвених околности, а и од преовлађујућих ставова верника које смо овде представили. Надамо се да ће наше истраживање моћи да помогне у формирању језичке политике у области богослужбеног језика и у томе видимо његов првенствени значај.

ЛИТЕРАТУРА

- Аверинцев 1993 – С. С. Аверинцев (ред.): *Христианство*. Энциклопедический словарь. Т. 1-3. Москва 1993.
- Алевизопулос 1997 - А. Алевизопулос: *Литургијски етос*. У: Ј. Србуљ (ур.), *О литургији*, Београд 1997, стр. 285-292.
- Андровић 1967 – М. Андровић: *Свештени или живи народни језик*. Весник свештеничког удружења Југославије, Београд 1967, XIX, 440, стр. 6.
- Анђелковић 1921 – М. Анђелковић: *Богослужбени језик*. Весник Српске Цркве XXVII, Београд, 1921, 2, стр. 127-135.
- Аноним 1888: *Црквено-словенски језик и црква у Србији*. – Браник, Нови Сад 1888, IV, 100, стр. 2.
- Аноним 1904: *Словенска литургија*. Гласник православне Далматинске епархије, Задар 1904, XII, стр. 82-85.
- Аноним 1905: *Богослужбени језик*. Гласник православне Далматинске епархије, Задар 1905, XIII, стр. 163-169.
- Асмус 1999а – В. Асмус: *О церковнославянском языке*. В кн.: Каверин, Н. (ред.): *Богослужбени језик Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Москва 1999, стр. 224-227
- Асмус 1999б – В. Асмус: *«Рассекреченная» книга*. В кн.: Каверин, Н. (ред.): *Богослужбени језик Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Москва 1999, с. 247-266.
- Вакер 1992 - С. Вакер: *Attitudes and Language*. Clevedon 1992.
- Балашов 2001 - Н. Балашов: *На пути к литургическому возрождению*. Москва 2001.
- Богдановић 1965 – Д. Богдановић: *Опет наш богослужбени језик*. Весник свештеничког удружења Југославије, Београд 1965, XVII, 350, стр. 5.
- Бодуен де Куртене 1988 – Ј. Бодуен де Куртене: *Лингвистички списи*. Нови Сад 1988.
- Бугарски 1991 - Р. Бугарски: *Увод у општу лингвистику*. Београд 1991.
- Бугарски 1996 - Р. Бугарски: *Језик у друштву*. Београд 1996.
- Бугарски 2001 – Р. Бугарски: *Лица језика*. Београд 2001.
- Василије Велики: *О Светом Духу*. Источник, Београд 1997, 21, стр. 5-16.
- Вер 1997 – К. Вер: *Православни пут*. Манастир Хиландар 1997.
- Веселиновић 1966а - Р. Веселиновић: *Историја Српске православне цркве са народном историјом*. Уџбеник за 4. разред српских православних богословија, књига 1 (1219-1766), Београд 1966.

Веселиновић 1966б - Р. Веселиновић: *Историја Српске православне цркве са народном историјом*. Уџбеник за 5. разред српских православних богословија, књига 2 (1766-1945), Београд 1966.

Влачић 1935 – Љ. Влачић: *За српски богослужбени језик*. Нови источник, Београд 1935, II, 10/11, стр. 311-316.

Вујић 1940 – прот. М. Вујић: *О црквеном језику*. Хришћанска мисао, Београд 1940, VI, 1-2, стр. 9.

Вукадиновић Ј.: *О читању црквенословенског језика*. Беседа, Нови Сад 1868, I/16, стр. 121-123.

Вукашиновић 2001 - В. Вукашиновић: *Литургијска обнова у XX веку*. Вршац 2001.

Вукашиновић 2003 - В. Вукашиновић: *Проблеми савременог доживљавања молитвеног живота Цркве*. Црква, Календар Српске Православне Патријаршије за просту 2003. годину, стр. 81-85.

Габоров 1963 – С. Габоров: *Неколико речи о нашем богослужбеном језику*. Весник свештеничког удружења Југославије, Београд 1963, XV, 346, стр. 3.

Габоров 1964 – С. Габоров: *За црквенословенски језик у богослужењу*. Весник свештеничког удружења Југославије, Београд 1964, XVI, 352, стр. 5.

Габоров 1965 – С. Габоров: *О нашем богослужбеном језику*. - Весник свештеничког удружења Југославије XVII, Београд 1965, 383, 4.

Гавриловић 1965 – Ј. Гавриловић: *За увођење народног језика (уз дискусију о богослужбеном језику)*. Весник свештеничког удружења Југославије XVII, Београд 1965, 387/388, стр. 6.

Гамперц 1968 – Ц. Гамперц: *Типови језичких заједница*. Култура, Београд 1968, стр. 47-58.

Горазд Чешки 1989 – Горазд Чешки: *Судбина словенског богослужења у Великој Моравској*. – Теолошки погледи, Београд 1989, 1-2, стр. 112-118.

Горшков 1963 - А. И. Горшков: *Старославјански јазык*. Москва 1963.

Горшкова-Хабургаев 1981 - К. В. Горшкова и Г. А. Хабургаев: *Историческая грамматика русского языка*. Москва 1981.

Грданички 1963 - Д. Грданички: *О употреби српског језика у нашем богослужењу*. - Гласник СПЦ, Београд 1963, XLIV/7, стр. 259-246.

Григорије Светогорац 1997 – Јеромонах Григорије Светогорац: *Божанствена Литургија*. У: Ј. Србуљ (ур.), *О литургији*, Београд 1997, стр. 7-27.

Дакић 1932 – В. Дакић: *Богослужбени језик СПЦ*. Гласник српске патријаршије, Београд 1932, 38/39, стр. 603-605; 40, стр. 621-623.

Дакић 1933 – В. Дакић: *Богослужбени језик СПЦ*. Гласник српске патријаршије XIV, Београд 1933, 7, стр. 111-112; 8, стр. 124-125; 10, стр. 162; 11, стр. 173-174; 13, стр. 207-208; 14, стр. 221-224; 15/16, стр. 255-257; 17, стр. 270-272; 19, стр. 301-303.

Дакић 1919 – В. Дакић: *Богослужбени језик православне цркве*. Српска црква, Сарајево 1919, I, 5/6, стр. 138-140.

Дакић 1958 – В. Дакић: *Наш богослужбени језик*. Весник свештеничког удружења Југославије, Београд 1958, X, стр. 220-222.

Димитријевић 1925 – С. М. Димитријевић: *Наш народ и богослужење у цркви*. Весник Српске Цркве, Београд 1925, XXX, 6, стр. 353-363.

Дмитревски 1997 - Ј. Дмитревски: *Тумачење свете Литургије. Канон Евхаристије*. У: Ј. Србуљ (ур.), *О литургији*, Београд 1997, стр. 71-88.

Ђорђевић 1993 – Д. Ђорђевић, *Ка социологији православља и православне цркве*. У: Г. Живковић (ур.), *Шта нам нуди православље данас*. Ниш 1993.

Ђорђевић 1931 – П. Ђорђевић: *Карактеристика савременог изговора нашег црквеног језика*. Богословље, Београд 1931, VI/3, стр. 236-245.

Ђорђевић 1936 – П. Ђорђевић: *Напомене о богослужбеном језику*. Хришћанска мисао, Београд 1936, II/2, стр. 21-23.

Ђорђевић 1975 - П. Ђорђевић: *Старословенски језик*. Београд 1975.

Ђурђевић 1940 – Р. Ђурђевић: *О црквеном језику*. Хришћанска мисао, Београд 1940, 5-6, стр. 58-59.

Эдельштейн 1985 - Ю.М. Эдельштейн: *Проблемы языка в памятниках патристики*. У: *История лингвистических учении. Средневековая Европа*. Ленинград 1985, стр. 157-207.

Живановић 1968 – Ж. Живановић: *Историјски корак наше цркве*. Весник свештеничког удружења Југославије, Београд 1968, XX, 463, стр. 4.

Зизиулас 2001 - Ј. Зизиулас: *Еклисиолошке теме*. Нови Сад 2001.

Ивић 1974 - П. Ивић: *Српски народ и његов језик*. Београд 1974.

Игњачевић 1998 - А. Игњачевић: *Ставови о енглеском језику у средњем и високом образовању у Београду*. Магистарски рад, Филолошки факултет, Београд 1998.

Јанарас 1997 – Х. Јанарас: *Царски, свештенички и пророчки етос евхаристије*. У: Ј. Србуљ (ур.), *О литургији*, Београд 1997, стр. 334-348.

Јефтић 1996 - А. Јефтић: *Загрљај светова. Есеји о човеку и Цркви*. Србиње 1996.

Јефтић 2000 - А. Јефтић: *Христос алфа и омега*. Врњачка Бања 2000.

Камчатнов 1999 – А. Камчатнов: *Сакрални славјански јазык в Церкви и культуре*. В кн.: Каверин, Н. (ред.): *Богослужбени јазык*

Русской Церкви. История. Попытки реформации. Москва 1999, стр. 227-233.

Капсанис 1997 - Г. Капсанис: *Човек – литургијско биће*. У: Ј. Србуљ (ур.), *О литургији*, Београд 1997, стр. 195-199.

Каралић 1939 – П. Каралић: *Питање црквеног језика*. Хришћанска мисао, Београд 1939, V, 11-12, стр. 18-20.

Карелин 2001 - Р. Карелин: *С Христом ка висотама обожења*. Цетиње 2001.

Катић 1921 – Д. Катић: *Народна црква са гледишта народних потреба*. Јагодина 1921.

Керн 1997 - К. Керн: *Пастирско богословље*. Врњачка Бања/Београд 1997.

Клеман 1997 - О. Клеман: *Тајна божанствене Евхаристије*. У: Ј. Србуљ (ур.), *О литургији*, Београд 1997, стр. 56-70.

Ковачевић 1968 – В. Ковачевић: *Неколико речи о богослужбеном језику*. Весник свештеничког удружења Југославије, Београд 1968, XX, 447, стр. 11.

Козаржевский 1999 – А. Козаржевский: *Церковнославянский язык – это чудо*. В кн.: Каверин, Н. (ред.): *Богослужбный язык Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Москва 1999, стр. 233-238.

Кондрашов 1962 - Н. А. Кондрашов: *Славянские языки*. Москва 1962.

Конт 1989 – Ф. Конт: *Словени. Настанак и развој словенских цивилизација у Европи (VI-XIII век)*. Београд 1989.

Кончаревић 1996 - К. Кончаревић: *О богослужбеном језику Српске Цркве у прошлости и данас*. Научни састанак слависта у Вукове дане, МСЦ, Београд 1996, 25/2, стр. 57-66.

Кончаревић 1997 - К. Кончаревић: *Расправе о богослужбеном језику у Срба (1868-1969)*, Српски језик, Београд 1997, 1-2, стр. 197-211.

Кончаревић 2001 - К. Кончаревић: *Црквенословенски језик на размеђу миленијума: проблеми и перспективе функционисања*. Славистика, Београд 2001, V, стр. 24-32.

Кончаревић 2002 – К. Кончаревић: *Проблеми опште лингвистике у светлости православне теологије*. – Богословље, Београд 2002, 1, стр. 95-109.

Кончаревић 2003а – К. Кончаревић: *Вавилонска пометња и дар Педесетнице*. Календар «Црква», Београд 2003, стр. 71-80.

Кончаревић 2003б – К. Кончаревић: *Социоллингвистические аспекты церковнославянского языка сегодня*. Зборник Матице српске за славистику, Нови Сад 2003, 63, стр. 105-117.

Кончаревић – Бајић 2003 – К. Кончаревић и Р. Бајић: *О неким*

лингвистичко-комуниколошким аспектама литургије (прилог проучавању комуникативних функција литургијског дискурса). Богословље, Београд 2003, 1, стр. 41-74.

Коробьин – Михайлова 1999 – Г. Коробьин и Н. Михайлова: *Исправление богослужбных книг*. В. кн.: Каверин, Н. (ред.): *Богослужбный язык Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Москва 1999, стр. 9-71.

Костић 1923 – Д. Костић: *Господину министру вера (о васпостављању српског богослужбеног језика)*. – Весник, Београд 1923, IV, 23, стр. 1-2.

Кравецкий 1994 – А. Г. Кравецкий: *Проблема богослужбеного языка на Соборе 1917-18 годов и в последующие десятилетия*. Журнал Московской патриархии, Москва 1994, 2, стр. 68-86.

Кравецкий – Плетнева 1994 - А. Г. Кравецкий и А. И. Плетнева: *Патриарх Сергей как литургист*. Журнал московской патриархии, Москва 1994, 5, стр. 37-48.

Кристал 1995 – Д. Кристал: *Енциклопедијски речник модерне лингвистике*. Београд 1995.

Кристал 2003 – Д. Кристал: *Смрт језика*. Београд 2003.

Крстић 1996 – Д. Крстић: *У почетку беше смисао*. Београд-Ваљево-Србиње 1996.

Кузмановић 1872 – Б. Кузмановић: *О томе да се књиге »српске народне« цркве преведу на српски народни језик*. Предлог скупштине темишградске дијецезе и васцијеломе осталом, српском народу. Панчево 1872.

Кујунџић 1887 – М. Кујунџић: *Писмо Високопреосвештеном Архиепископу Београдском и Митрополиту Србије Министра Просвете и Црквених послова Мил. Кујунџића*. Просветни гласник, 15.6.1887, бр. 11, стр. 418-419.

Курајев 1997 - А. Курајев: *Свето Предање и Свето Писмо у светлости Литургије*. У: Ј. Србуљ (ур.), *О литургији*, Београд 1997, стр. 301-319.

Lightbown and Spada 1999 - P. Lightbown and N. Spada: *How Languages Are Learned (2nd ed.)*. Oxford 1999.

Лихачев 1979 - Д. С. Лихачев: *Поэтика древнерусской литературы*. Москва 1979.

Лихачев 1987 - Д. С. Лихачев: *Избранные работы в трех томах*. Т. 2: *Великое наследие - Смех в древней Руси - Заметки о Русском*. Ленинград 1987.

Лихачев 1999 – Д. С. Лихачев: *Русский язык в богослужении и в богословской мысли*. В кн.: Каверин, Н. (ред.): *Богослужбный язык Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Москва 1999, стр. 276-280.

Логачев 1988 - К. И. Логачев: *Кирилло-Методиевские переводы у южных и восточных Славян*. Ленинград 1988.

Лубардић 2000 - Б. Лубардић: *Хришћанство и књига пред трећим миленијумом. Од језика до Личности*. Луча, Никшић 2000, XVIII/1-2, стр. 46-76.

Луковић 1998 – З. Д. Луковић: *Верске секте. Приручник за самоодбрану*. Београд 1998.

Љубојевић 1967 – М. Љубојевић: *Свештени или живи народни језик*. Весник свештеничког удружења Југославије, Београд 1967, XIX, 442, стр. 5.

Мамонов 1999 – Д. Мамонов: *О языке богослужения*. В кн.: Каверин, Н. (ред.): *Богослужебный язык Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Москва 1999, стр. 266-274.

Марјановић 2001 – Ч. Марјановић: *Историја Српске цркве*. Београд 2001.

Матковић 1965 – Б. Матковић: *Значај нашег богослужбеног језика*. Весник свештеничког удружења Југославије, Београд 1965, XVII, 381/382, стр. 2.

Медаковић 1938 – М. Медаковић: *Молимо се Богу на свом српском језику*. Православни браник, Загреб 1938, I, 5, стр. 7-8.

Мефодий 1917 – Мефодий, еп. оренбургски и тургајски: *О богослужбеном языке Церкви в связи с другими сопркосновенными вопросами церковной реформы*. В кн.: Каверин, Н. (ред.): *Богослужебный язык Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Москва 1999, стр. 105-128.

Мијач 1970 – Б. Мијач: *Народни језик у богослужењу*. Весник свештеничког удружења Југославије, Београд 1970, XXII, 511, стр. 1-2.

Мијач 1981 – Б. Мијач: *Реч као тајна*. Теолошки погледи, Београд 1981, XIV, 1-3, стр. 35-48.

Милаш 1985 - Н. Милаш: *Славенски апостоли Кирил и Методије и истина православља*. Београд 1985, стр. 311-370.

Милидраговић 1970 - М. Милидраговић: *Стара руска књижевност. Додир и везе са средњовековном књижевношћу наших народа*. Сарајево 1970.

Мирковић 1982 - Л. Мирковић: *Православна литургија*. Други, посебни део, Београд 1982.

Михаиловић 1968 – Б. Михаиловић: *О разумевању богослужбеног језика*. Весник свештеничког удружења Југославије, Београд 1968, XX, 451, стр. 6.

Михаиловић 1967 – Ж. Михаиловић: *Поводом чланка “Свештени или живи народни језик”*. Весник свештеничког удружења Југославије, Београд 1967, XIX, 443, стр. 9.

Муравьев 1999 – А. Муравьев: *“Священный” язык в историко-церковной перспективе*. В кн.: Каверин, Н. (ред.): *Богослужебный язык Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Москва 1999, стр. 238-247.

Названов 1999 – Д. Названов: *Почему нельзя служить Богу на языке мира сего*. В кн.: Каверин, Н. (ред.): *Богослужебный язык Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Москва 1999, стр. 280-308.

Никитовић 1963 – Д. Никитовић: *Осврт на питање богослужбеног језика у нашој Цркви*. Весник свештеничког удружења Југославије XV, 1963, 332, 2.

Николај Макариополски 1997 – Николај, епископ Макариополски: *Света евхаристијска жртва (одломци из истоимене књиге)*. У: Ј. Србуљ (ур.), *О литургији*, Београд 1997, стр. 31-56.

Николов 1970 – К. Николов: *Настојања да се говорни језик употреби у богослужењу*. Весник свештеничког удружења Југославије, Београд 1970, XXII, 513, стр. 6.

Новаковић 1889а - С. Новаковић: *Језик старе српске цркве*. Хришћански весник, Београд 1889, XI/2, стр. 84-100.

Новаковић 1889б - С. Новаковић: *Језик старе српске цркве*. Хришћански весник, Београд 1889, XI/3, стр. 161-177.

Олбина 1963 – Ј. Олбина: *За црквенословенски језик у богослужењу*. Весник свештеничког удружења Југославије, Београд 1963, XV, 345, стр. 7.

Пападопулос 1998 - С. Пападопулос: *Теологија и језик*. Србиње-Београд-Ваљево-Минхен 1998.

Папатаносију 2002 - А. Папатаносију: *Језик света / језик Цркве. Авантура споразумевања или сукоб*. Видослов, Требиње 2002, 1, стр. 67-74.

Певницкиј 1907 – Ф. В. Певницкиј: *О церковно-богослужбеном языке*. В кн.: Каверин, Н. (ред.): *Богослужебный язык Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Москва 1999, стр. 87-105.

Пеичић 1869 – К. Пеичић: *Побожне жеље хришћанске, православном Синоду и народно-црквеном Сабору српском од 1. јунија 1869. поднесене и предложене*. Панчево 1869.

Петровић 1968 – Д. Петровић: *Српски језик у богослужењу*. – Весник свештеничког удружења Југославије XX, Београд 1968, 468/469, 4.

Плетнева 1994 - А. А. Плетнева: *К проблеме перевода богослужебных текстов на русский язык*. Журнал Московской патриархии, Москва 1994, 2, стр. 62-68.

Победоносцев 1906 – К. П. Победоносцев: *О реформах в нашем богослужении*. В кн.: Каверин, Н. (ред.): *Богослужебный язык Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Москва, 1999, стр. 73-83.

Покровский - Лиховицкиј 1906 – Н. Покровский и А. Лиховицкиј: *О богослужбеном языке Русской Православной Церкви*. В кн.: Каверин,

Н. (ред.): *Богослужбный язык Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Москва 1999, стр. 83-87.

Поместный собор 1917-18 - *Поместный собор 1917-18 и дело о церковно-богослужбном языке. Документы Государственного архива Российской Федерации*. В кн.: Каверин, Н. (ред.): *Богослужбный язык Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Москва, 1999, стр. 137-146.

Поповић 1968 - В. Поповић: *Црква и језик*. Теолошки погледи, Београд 1968, I, стр. 19-30.

Поповић 1965 – Д. Поповић: *О нашем богослужбеном језику*. – Весник свештеничког удружења Југославије, Београд 1965, XVII, 377, стр. 5.

Поповић 1922 – Ј. Поповић: *Божанствена Литургија Светога оца нашега Јована Златоуста*. Превео са грч. јерођакон Јустин Поповић. Београд 1922.

Поповић 1972 – Ј. Поповић: *Житија Светих за јануар*. Београд 1972, стр. 687-698.

Поповић 1973 – Ј. Поповић: *Житија Светих за април*. Београд 1973, стр. 410-420.

Поповић 1974 – Ј. Поповић: *Житија Светих за мај*. Београд 1974, стр. 243-284.

Поповић 1980 – Ј. Поповић: *На богочовечанском путу*. Ваљево 1980.

Поповић 2002 - Р. Поповић: *Православна Црква данас*. Годишњак, Србиње 2002, стр. 181-187.

Православный церковный календарь 2003. Изд. Спасо-Преображенский Соловецкий ставропигиальный мужской монастырь, Москва 2002.

Преподобни Оптински старци (живот, чуда и поуке), књига II. Цетиње 1998.

Радовановић 1986 – М. Радовановић: *Социоллингвистика*. Нови Сад 1986.

Расказовски 1997 - С. П. Расказовски: *Евхаристијски вид природе Цркве*. У: Ј. Србуљ (ур.), *О литургији*, Београд 1997, стр. 292-301.

Ryan and Giles 1982 - Ryan, E. V. and Giles, H.: *The Social Psychology of Language 1., Attitudes Towards Language Variation – Social and Applied Contexts*. London 1982.

Romaine 1994 - S. Romaine: *Language in Society. An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford 1994.

Руварац 1888 - Д. Руварац: *О језику српске Цркве*. Хришћански весник, Београд 1888, X, 9, стр. 752-761.

Савић 1993 – С. Савић: *Дискурс анализа*. Нови Сад 1993.

Сахаров 1996 – С. Сахаров: *Видети Бога као што јесте*. Манастир Хиландар 1996.

Свето писмо/Нови завет. Ослобођење, Сарајево 1988.

Синод 1964 – Св. арх. синод, бр. 3480/Зап. 581 од 13. новембра 1964. *Службеник*. Београд 1986.

Сове 1970 - Б. И. Сове: *Проблема исправления богослужбных книг в России в XIX-XX веках*. Богословские труды, Москва 1970, V, 1, стр. 25-69.

Стаменковић 1965 – М. Стаменковић: *Значај нашег богослужбеног језика*. – Весник свештеничког удружења Југославије, Београд 1965, XVII, 379, стр. 4.

Станилоје 1992 - Д. Станилоје: *Духовност и заједница у православној Литургији*. Београд 1992, стр. 94-121.

Степанов 1969 – С. Степанов: *Реч-две о богослужбеном језику*. Весник свештеничког удружења Југославије, Београд 1969, XXI, 478-479, стр. 9.

Стефановић 1969 - Б. Стефановић: *О најновијем покушају увођења српског језика у богослужење и неким проблемима превођења богослужбених књига*. Православна мисао, Београд 1969, 1-2, стр. 104-105.

Стефанович 1920 – К. Стефанович: *Богослужбени језик*. – Весник, Београд, 1920, II, 37, 1.

Таталовић 2002 - Д. Таталовић - приређивач: *Равноапостолни Светитељ XX века. Свети Николај, просветитељ Јапана*. Кула 2002.

Теофан Затворник 1999 – Теофан Затворник: *Азбучник духовног живота*. Цетиње 1999.

Терзић 2001 - Б. Терзић: *Неке мисли о функционисању црквенословенског језика на размеђу векова*. Славистика, Београд 2001, V, стр. 16-23.

Трбојевић 1930 – Н. М. Трбојевић: *Богослужбени језик Православне Цркве*. Весник Српске православне цркве, Београд 1930, XXXV, 4, стр. 274-292.

Трбојевић 1931 – П. Трбојевић: *О реформама црквеним*. Сремска Митровица 1931.

Трифунковић 1990 - Ђ. Трифунковић: *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд 1990.

Трифунковић 1994 - Ђ. Трифунковић: *Стара српска књижевност. Основе*. Београд, 1994, стр. 87-141 и стр. 145-179.

Трифунковић 2000 - Ђ. Трифунковић: *Хришћанска слика света – остварење – перспективе*. Разговор у редакцији. Источник, Београд 2000, 35-36, стр. 30-47.

Троицкий 1917 – Н. И. Троицкий: *Славянский язык как национально священный*. В кн.: Каверин, Н. (ред.): *Богослужбный язык Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Москва 1999, стр. 132-135.

Успенский 1996 - Б. А. Успенский: *Избранные труды .Т. 2: Язык и культура*. Москва 1996.

Успенский 1994 - Б. А. Успенский: *Краткий очерк истории русского литературного языка (XI – XIX вв.)*. Москва 1994.

Fasold 1994 - R. Fasold: *Sociolinguistics of Society*. Oxford 1994.

Филин 1981 – Ф. П. Филин: *Истоки и судьбы русского литературного языка*. Москва 1981.

Фишман 1978 - Ц. Фишман: *Социологија језика*. Сарајево 1978.

Флоровски 1997а - Г. Флоровски: *Путеви руског богословља*. Подгорица 1997.

Флоровски 1997б - Г. Флоровски: *Елементи Литургије (Смисао богослужења)*. У: Ј. Србуљ (ур.), *О литургији*, Београд 1997, стр. 199-211.

Фундулис 1997 - Ј. Фундулис: *Дух богослужења*. У: Ј. Србуљ (ур.), *О литургији*, Београд 1997, стр. 240-252.

Хам 1970 - Ј. Хам: *Старославенска граматика*. Загреб 1970.

Харакас 2000 - С. Харакас: *Живети Светом Литургијом*. Цетиње 2000.

Чонић 1927 – Д. Чонић: *Народни језик у православној српској цркви*. Весник свештеничког удружења Југославије, Београд 1927, XXXII, 3, стр. 291-302 и 4, стр. 384-393.

Шмеман 1992 – А. Шмеман: *Литургија и живот*, Цетиње 1992.

Шмеман 1997а – А. Шмеман: *Евхаристија као Света Тајна Царства Божијег*. У: Ј. Србуљ (ур.), *О литургији*, Београд 1997, стр. 221-239.

Шмеман 1997б - А. Шмеман: *Евхаристија као Света Тајна Духа Светога*. У: Ј. Србуљ (ур.), *О литургији*, Београд 1997, стр. 267-279.

Шмеман 1997в - А. Шмеман: *Евхаристија као Света Тајна Причешића*. У: Ј. Србуљ (ур.), *О литургији*, Београд 1997, стр. 321-334.

ПРЕДМЕТНИ РЕГИСТАР

Августинова црква, 297

адекватност исказивања богословских садржаја (= тачност исказивања богословских садржаја), 115, 149, 150, 198, 199, 207, 214, 215, 216, 229, 230, 262, 263, 277, 278, 303, 305, 306, 307, 308, 309

активан црквени/духовни живот, 28, 93, 125, 193, 196, 253-254, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 267, 279, 281, 296, 312, 313, 328, 329, 331, 332, 347, 349, 351, 354, 355, 358, 360

активно владање језиком, 294

активно учествовање у литургији/богослужењу, 52, 53, 54, 57, 264, 327, 331

амблем, 60

анализа анкете, 15, 18, 31, 93, 143, 194, 195, 196, 201, 202, 211, 213, 214, 221, 222, 233, 241, 251, 254, 265, 290, 296, 305, 312, 343, 363, 369

анализа дискурса (= дискурс анализа), 17, 18, 19

анамнеза, 44

анатома, 69, 71, 72, 77

анафора, 36, 38, 44, 46, 49

анкета (= анкетни листић, анкетни упитник), 18, 24, 25, 31, 53, 58, 93, 143, 174, 193, 194, 195, 196, 211, 233, 240, 265, 272, 279, 293, 317, 323, 333

анкетирани (= испитаник), 10, 15, 16, 18, 23, 24, 30, 31, 117, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 293, 294, 296, 297, 298, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 311, 312, 313, 315, 316, 317, 319, 320, 323, 324, 325, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 348, 349, 350, 351, 353, 354, 355, 356, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 369, 370, 371

анкетирање, 15, 20, 31, 194, 233, 242, 342

анкетно питање (= питање у анкети), 30, 93, 195, 196, 197, 202, 213, 241, 254, 255, 272, 290, 325, 328, 337, 346

антиминс, 335

антифон, 368

апостасија, 144, 146, 293

апостол (Христов ученик), 36, 37, 63, 80, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 153, 156, 166, 297, 321, 322

апостол (богослужбена књига или део из ње), 12, 60, 105, 126, 146, 164, 188

апостолски језик, 135

арамејски језик, 7, 131, 136, 297

архаизам, 302, 305

архаизација стила, 109

баптизам, 166

Библија (= Свето Писмо), 43, 44, 45, 47, 60, 65, 78, 107, 124, 136, 137, 156, 159, 162, 167, 291, 292, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 311, 321, 322, 368

библијски језик, 311

билингвизам (= двојезичност), 25, 83, 136, 294, 315

благодат, 9, 48, 94, 127, 144, 157, 302, 310, 324, 333

благодатност језика, 157

благосиљање, благосиљати, благословити, 33, 34, 59, 61, 133, 188

благослов, 49, 80, 102, 152, 188, 265, 267, 268, 269, 270, 271, 297

благословени језик, 124
богомља¹ (= храм, црква), 10, 12, 13, 22, 27, 32, 50, 51, 57, 58, 59, 61, 63, 85, 87, 88, 94, 95, 102, 112, 115, 119, 120, 123, 125, 144, 145, 147, 156, 157, 161, 162, 163, 170, 179, 181, 183, 187, 188, 189, 190, 193, 196, 213, 215, 229, 239, 240, 242, 243, 250, 251, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 282, 296, 309, 313, 340, 342, 346, 347, 348, 349, 354, 356, 358, 360, 363, 368
богомљачки покрет, 13, 92
богослов (ученик богословије) в. код *испитаници*
богослов (теолог), 7, 11, 56, 67, 68, 74, 111, 113, 186, 194, 197, 221, 310, 311, 325, 327
Богословија, 112, 194, 211, 212, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 350
богословска терминологија (= теолошка терминологија), 35, 64, 70
Богословски факултет, 14, 23, 32, 92, 110, 194, 197, 244, 245, 250, 284, 296, 330, 349, 350
богословско образовање (= теолошко образовање), 93, 96, 111, 112, 193, 196, 197, 201, 212, 232, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 280, 285, 296, 303, 308, 312, 324, 328, 330, 337, 338, 340, 342, 343, 345, 348, 351, 354, 360
богослужбена песма (= црквена песма), 25, 44, 100, 143, 165
богослужбена поезија (= богослужбено песништво, религиозна поезија, црквена поезија), 45, 164, 165, 173, 303

богослужбена функционалност, 48, 49
богослужбене књиге, 8, 25, 27, 28, 53, 60, 65, 72, 77, 81, 82, 83, 84, 89, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 111, 113, 126, 128, 129, 130, 136, 138, 140, 165, 167, 168, 182, 189, 198, 239, 290, 293, 294, 296, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 305, 322, 324, 326, 327, 336, 353, 368
(богослужбене) књиге/публикације са паралелним текстовима на два језика, 16, 88, 112, 113, 161, 239, 253, 268, 359, 360, 361, 362, 371
богослужбени језик (= језик богослужења, литургијски језик), 7, 8, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 62, 68, 69, 71, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 128, 129, 131, 132, 134, 135, 136, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 191, 192, 193, 194, 195, 198, 200, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 210, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 220, 221, 223, 226, 227, 229, 230, 232, 233, 234, 236, 238, 239, 243, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 258, 262, 263, 264, 265, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 282, 283, 285, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 296, 298,

300, 301, 302, 303, 304, 305, 310, 311, 312, 313, 314, 316, 317, 318, 319, 320, 323, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 348, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 359, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371
богослужбени рецитатив, 108
богослужбени стил, 107, 108, 110
богослужбено песништво (= богослужбена поезија, религиозна поезија, црквена поезија), 45, 164, 165, 173, 303
богослужење, 7, 8, 12, 14, 15, 16, 17, 21, 26, 28, 29, 33, 34, 35, 36, 39, 41, 42, 43, 45, 47, 49, 50, 51, 53, 54, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 64, 68, 69, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 82, 84, 85, 86, 88, 91, 94, 95, 96, 97, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 124, 125, 126, 130, 131, 133, 134, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 161, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 173, 174, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 195, 206, 208, 209, 210, 213, 214, 215, 217, 229, 230, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 244, 246, 249, 250, 251, 253, 257, 258, 259, 261, 263, 264, 268, 269, 271, 274, 275, 279, 281, 282, 283, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 296, 297, 300, 301, 302, 304, 308, 310, 311, 312, 313, 318, 320, 321, 322, 325, 326, 327, 328, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 346, 347, 349, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 363, 366, 367, 368, 369, 370
богословски језик (= теолошки језик), 32, 34, 35, 42, 43, 65, 79, 86, 292, 322, 336
богумили, в. код *јерес*
бугарски терен (богослужбеног језика), 8

Вавилонска кула, 73, 298
важност језика за живот Цркве, 172, 183, 185, 186, 231, 232, 325, 327, 328, 334
валидност, 22
ванлитургијски,
~ молитве, 329
~ форме верског просвећивања, 269, 310
варваризам, 106
варварски језик, 157, 321
варијабла, 203, 211, 221, 251, 261, 271, 275, 342
варијетет, 8, 9, 21, 24, 32, 33, 65, 78, 110, 336
Васељенски сабор, 70, 74
веза између језика и верског просвећивања, 200, 209, 220, 224, 235, 242, 243, 254, 256, 270, 278, 309, 311, 312, 313
Велики пост, 61, 100, 103
веронаука, 11, 12, 25, 85, 192, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 296, 309, 360
верска заједница (= религијска заједница), 162, 297, 323, 352
верско просвећивање, 64, 141, 142, 143, 200, 209, 220, 224, 235, 242, 243, 254, 256, 269, 270, 278, 309, 310, 311, 312, 313, 336
ванлитургијске форме ~, в. *ванлитургијски*
верско-црквена индиферентност (= хладноћа срца), 143, 145, 146, 148, 293
вештачки језик, 136
возглас, 74, 188
Вукова реформа, 13, 142, 173
вулгаризам, 67, 107, 160, 161
вулгарни језик, 156, 161, 162, 163
галицизам, 315
генетска блискост језика, 15, 122, 370
гест, 11, 41, 60, 63
глагољница, 75, 98
«глагољашка» служба, 182

¹ Овај термин се појављује само једанпут (на стр. 94). Најчешће коришћен појам у овом значењу је *храм*, док се назив *црква* у истом значењу помиње свега неколико пута. Када значи (укратко) заједницу људи који се старају да живе по заповестима Божијим и Јеванђељу, овај потоњи термин се пише обично великим почетним словом и у том значењу се употребљава много чешће (в. *Црква*).

гласирање, 106
говорни догађај, 40, 58, 62
говорни језик (= језик свакоднев(н)ице,
народни језик, разговорни језик,
простонародни језик, свакодневни
језик), 7, 8, 53, 54, 56, 67, 68, 71-72, 73,
75, 88, 94, 106, 107, 109, 114, 115, 124,
126, 131, 132, 135, 136, 140, 148, 149,
156, 161, 162, 165, 166, 167, 168, 173,
174, 177, 178, 190, 297, 301, 302, 315,
326, 368
говорни чин, 33, 35, 36, 64
графема, 150
грех, 11, 32, 35, 41, 43, 46, 48, 69, 154,
157, 158, 163, 171
грцизам (= хеленизам), 101, 106, 136
грузијски језик, 140
грчки језик (= хеленски језик, јелински
језик), 9, 23, 37, 71, 72, 73, 82, 99, 100,
102, 104, 106, 130, 136, 137, 140, 150,
153, 165, 170, 184, 298, 321
грчки црквени (богослужбени) језик,
65, 75, 76, 78, 85, 326
грчке (богослужбене) књиге (= грчки
оригинал, грчки текст), 78, 97, 98, 99,
100, 101, 103, 107, 122, 136, 150, 107,
129, 300
грчки оригинал (= грчке
(богослужбене) књиге, грчки текст), 78,
97, 98, 99, 100, 101, 103, 107, 122, 136,
150, 107, 129, 300
грчки текст (= грчке (богослужбене)
књиге, грчки оригинал), 78, 97, 98, 99,
100, 101, 103, 107, 122, 136, 150, 107,
129, 300
дар говорења језика, 135
двојезичност (= билингвизам), 25, 83,
136, 294, 315
дедукција, 20
демитологизација термина, 66
дескриптивна социологија језика, 18
диглосија, 70, 83, 294
дидактичка функција (аспект, ефекат,

карактер) богослужења, 117, 142, 293, 368
дијалект, 111, 301
дијалекатска
(из)диференцираност, 110
проблем избора ~, 110
дијалог (= општење, разговор), 40, 41,
60, 63, 79, 89, 108, 110, 155, 235, 310, 353
дијаспора, 146, 173, 174, 211, 212, 213,
214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 337,
353, 365, 368
дијахронијски, 8, 9, 18, 26
димензионалност, 22
димотики (= новогрчки разговорни
варијетет), 78
динамичка социологија језика, 18, 81
дискурс, 19, 40
литургијски ~ 19, 60, 62, 64
дискурс анализа (= анализа дискурса),
17, 18, 19
догмат, 35, 42, 44, 46, 70, 73, 74, 240,
269, 291, 336, 348
догматика, 149
догматски, 70, 73, 149, 156
догматичар, 134
догматичност текста, 127
доживљај литургије (= литургијски
доживљај), 329, 333, 353
доксологија (= славословље), 50, 74,
137, 145
древни језик, 69, 102, 317, 329
Други ватикански концил, 7, 53, 68, 69, 76
Духови (= Педесетница, Света
Тројица), 130, 134, 135, 297, 298
духовна литература (= црквена
литература), 66, 108, 124, 193, 196, 197,
234, 240, 279, 280, 281, 282, 283, 296,
303, 309, 317, 347, 349, 355, 360
духовна песма, 10, 76, 128
духовно песништво, 138
Дух Свети (= Свети Дух), 33, 34, 35, 36,
38, 44, 45, 48, 58, 63, 72, 74, 75, 79, 80,
127, 130, 133, 135, 137, 152, 153, 156,
293, 297, 310, 321, 322, 325, 326, 327, 333

евхаристија, 35, 47, 49, 50, 51, 52, 54,
55, 63, 115, 292, 333, 335
егзархист(а), 75, 80
екстралингвистичка средства у
литургијском дискурсу, 39
екстралингвистички/
интралингвистички чиниоци који су
утицали на статус црквенословенског
језика, 365
емитор, 62
емоционално понашање учесника
богослужења, 64
енглески језик, 68, 140, 317
енглески богослужбени језик, 109
епархија, 22, 23, 25, 71, 106, 147, 151,
177, 183, 189, 196, 211, 212, 213, 309,
310, 337, 348
епиклеза, 34
естетички (естетски) аргумент (став)
према језику, 24, 114, 115, 117, 118, 120,
121, 122, 123, 132, 133, 141, 160, 345, 348
естетски/информациони аспект
богослужења, 294
есхатон, 47, 114, 115, 122, 292, 353
есхатолошки, 44, 56, 62, 291
живи језик/говор, 7, 98, 118, 131, 148,
156, 175, 182, 185, 192, 301
житије, 9, 11, 43, 69, 72, 303
заједнич(ар)ење (= литургијско
заједнич(ар)ење), 143, 144, 148, 153, 179
замена језика, 14, 17, 18, 25, 26, 53, 68,
83, 88, 119, 124, 156, 161, 169, 170, 177,
313, 314, 335, 346, 348, 367
Западна црква, 7
знак
интерпункцијски ~, 100
језички ~, 67
крсни ~, ~ крста, 34, 60, 61
знање комуникације (= компетенција
комуникације), 61
игуман, игуманија, 29, 194

идентитет, 8, 9, 15, 22, 39, 56, 173, 174,
179, 204, 205, 217, 219, 226, 227, 236,
313, 314, 315, 316, 317, 370
верски ~, 9, 15, 205, 226, 236,
313, 314, 316, 317
национални ~, 15, 173, 179,
217, 314, 313, 370
црквени ~, 8, 174
«изабрани» језик, 321
издаваштво, 85, 93, 309, 357
изобразитељни псалам, 368
ијопаторска јерес, в. код *јерес*
икона, 39, 40, 60, 63, 102, 155, 156, 309
икономија спасења, 56
иконопоштовање, 156
иконостас, 63
индивидуална побожност, 269
индоевропски језици, 150
индукција, 20
информациони/естетски аспект
богослужења, 294
ирмос, 100, 162, 165
ирски језик, 317
испитаник (= анкетирани), 10, 15, 16,
18, 23, 24, 30, 31, 117, 193, 194, 195,
196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203,
204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211,
212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219,
220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227,
228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235,
236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243,
244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251,
252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259,
260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267,
268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275,
276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283,
284, 285, 286, 287, 288, 290, 293, 294,
296, 297, 298, 303, 304, 305, 306, 307,
308, 309, 311, 312, 313, 315, 316, 317,
319, 320, 323, 324, 325, 328, 329, 330,
331, 332, 333, 337, 338, 339, 340, 341,
342, 343, 344, 345, 346, 348, 349, 350,
351, 353, 354, 355, 356, 358, 359, 360,
361, 362, 363, 369, 370, 371

богослов (= ученик Богословије), 193, 194, 197, 221, 232, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 272, 349
 дипломирани теолог, 194, 221
 искушеник, 194, 251
 искушеница, 251
 монах, 193, 194, 252, 358
 монахиња, 193, 194
 професор црквене музике, 194
 свештеник, 193, 194, 197
 студент теологије, 193, 194, 221, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 349
 ученик Богословије (= богослов), 193, 194, 197, 221, 232, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 272, 349
 исправљање богослужбених књига (= редакција, редиговање богослужбених књига), 72, 77, 83, 84, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 113, 127, 128, 129, 130, 138, 299, 300, 304, 368
 исправљене богослужбене књиге (= новоштампане богослужбене књиге, редиговане богослужбене књиге), 77, 83, 84, 98, 99, 101, 102, 103, 170
 историја лингвистике, 18, 19, 25
 историјска социолингвистика, 19, 81
 Итала, 136
 Источна Црква, 367
 јапански језик, 65, 138, 140, 301
 Јеванђеље (= Нови завет), 11, 43, 44, 59, 60, 65, 78, 79, 119, 126, 131, 132, 133, 134, 157, 159, 161, 164, 167, 172, 297, 326
 јеврејска књига (текст), 97, 300
 јеврејски језик, 9, 23, 130, 131, 133, 298
 јединство са другим православним народима и њиховим црквама, 15, 177, 178, 181, 207, 208, 217, 219, 226, 228, 237, 238, 243, 244, 251, 288, 317, 318, 319, 320, 370

одржавање ~ (словенског јединства), 15, 177, 178, 181, 217, 226, 228, 237, 238, 243, 244, 251, 288, 317, 318, 319, 320, 370
 једноверје (= старообредно једноверје), 188
 једнообразност, 98, 99, 100, 103, 142, 151, 152, 153, 154, 210, 217, 218, 229, 232, 257, 263, 300, 334, 336, 337, 338
 језик богослужења (= богослужбени језик, литургијски језик), 7, 8, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 62, 68, 69, 71, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 128, 129, 131, 132, 134, 135, 136, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 191, 192, 193, 194, 195, 198, 200, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 210, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 220, 221, 223, 226, 227, 229, 230, 232, 233, 234, 236, 238, 239, 243, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 258, 262, 263, 264, 265, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 282, 283, 285, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 296, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 310, 311, 312, 313, 314, 316, 317, 318, 319, 320, 323, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 348, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 359, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371
 језик гестова (= невербални језик), 34, 45, 59, 60
 језик живота (= језик Цркве), 159
 језик као чинилац одржа(ва)ња

словенског јединства, 208, 219, 228, 238, 244, 288, 319, 320
 језик књижевности (= књижевни језик, стандардни језик/варијетет), 7, 8, 9, 12, 13, 14, 15, 23, 25, 26, 27, 28, 30, 37, 53, 58, 65, 68, 69, 70, 83, 88, 93, 110, 111, 112, 114, 136, 162, 163, 173, 174, 175, 185, 198, 203, 205, 212, 213, 214, 215, 221, 229, 237, 239, 246, 250, 252, 253, 262, 267, 271, 286, 290, 292, 294, 296, 298, 301, 305, 306, 307, 314, 315, 317, 319, 327, 328, 339, 340, 341, 343, 344, 348, 353, 354, 356, 358, 360, 361, 362, 365, 366, 367, 368, 369
 језик културе (= језик културне средине, језичке форме културе), 36, 367
 језик културне средине (= језик културе, језичке форме културе), 36, 367
 језик-мистерија, 68
 језик мистерија, 118
 језик олтара, 113, 191
 језик проповеди, 131, 135, 136
 језик свакоднев(н)ице (= говорни језик, народни језик, простонародни језик, разговорни језик, свакодневни језик), 7, 8, 53, 54, 56, 67, 68, 71-72, 73, 75, 88, 94, 106, 107, 109, 114, 115, 124, 126, 131, 132, 135, 136, 140, 148, 149, 156, 161, 162, 165, 166, 167, 168, 173, 174, 177, 178, 190, 297, 301, 302, 315, 326, 368
 језик Словена (= словенски језик², старословенски језик), 7, 23, 37, 40, 64, 65, 69, 71, 72, 75, 76, 78, 82, 85, 87, 97, 102, 103, 107, 136, 154, 172, 175, 176, 177, 178, 184, 286, 300, 318, 326
 језик Цркве, 10, 17, 19, 31, 32, 42, 43, 49, 79, 95, 144, 159, 170, 328
 језик Цркве (= језик живота), 159
 језици ране Цркве, 130, 134
 језичка банализација, 117
 језичка заједница, 79, 323

језичка стандардизација, 365
 језичке форме културе (= језик културе, језик културне средине), 36, 367
 језичко планирање (= планирање језика), 13, 14, 16, 18, 24, 25, 26, 366, 367, 369, 371
 јектенија, 33, 37, 41, 59, 188
 јелински језик (= грчки језик, хеленски језик), 9, 23, 37, 71, 72, 73, 82, 99, 100, 102, 104, 106, 130, 136, 137, 140, 150, 153, 165, 170, 184, 298, 321
 јерес, 23, 24, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 99, 149, 298, 321
 Аецијева ~, 74
 аномејска ~, 75
 аријанска ~, 75
 богумили 75, 78
 Евномјева ~, 74
 ијопаторска ~, 72
 ~ тријезичника (пилатника), 23, 71, 321
 обновљенство (= «жива Црква»), 84, 300, 301, 327
 унијати, 167, 326
 фарисејска ~, 321
 југословенство, 182
 кађење, 45, 60, 61, 63
 канон (богослужбена песма), 59, 100, 162, 188
 канон (утврђено црквено правило), канонски, 157, 180, 181, 335
 капитулација пред сектантством, 168
 катедрални храм, 189
 катизма, 191
 католичко богослужење (= римокатоличко богослужење), 8, 141
 каузална метода, 20
 квалитативне методе, 20
 квантитативне методе, 20
 кинески језик, 7, 140
 кирилметодијевска традиција, 302

² Употреба термина *словенски језик* у овом значењу је спорна и ненаучна, али га не можемо избацити због његовог присуства у цитатима управо и у значењу *старословенски језик*.

кирилометодијевске идеје, 302
класични језик, 136
клир, клирик 23, 94, 99, 101, 106, 123, 144, 145, 191, 194
књижевни језик (= језик књижевности, стандардни језик/варијетет), 7, 8, 9, 12, 13, 14, 15, 23, 25, 26, 27, 28, 30, 37, 53, 58, 65, 68, 69, 70, 83, 88, 93, 110, 111, 112, 114, 136, 162, 163, 173, 174, 175, 185, 198, 203, 205, 212, 213, 214, 215, 221, 229, 237, 239, 246, 250, 252, 253, 262, 267, 271, 286, 290, 292, 294, 296, 298, 301, 305, 306, 307, 314, 315, 317, 319, 327, 328, 339, 340, 341, 343, 344, 348, 353, 354, 356, 358, 360, 361, 362, 365, 366, 367, 368, 369
књижевни стил, 32
књижевнојезички стандард, 366
књижевност, 8, 9, 12, 36, 66, 74, 82, 87, 149, 173, 175, 301, 319, 365
 преводна ~, 9
 хришћанска ~, 66
 црквена ~, 301, 319
коауторство Духа, 63
код, 62
кодификација (језика), 64
компетенција употребе језика (= знање комуникације), 61
комунизам, 85, 335
комуникација, 32, 33, 40, 41, 58, 61, 63, 281
комуникациска функција језика, 317
комуникативна средства, 58
комуникативни чин, 59, 62
комуникациско окружење (= нејезички контекст), 62, 63
кондак, 10, 44, 89
конзервативци, 91, 110, 116, 136, 148, 157, 162, 183, 185, 191, 300
конструктивна метода, 20
контекст, 22, 28, 30, 31, 49, 55, 62, 63, 67, 81, 127, 148, 291, 327, 346
 нејезички ~ (= комуникациско окружење), 62, 63
коптски језик, 136, 140

корпус, 15, 43, 84, 111, 198, 201, 214, 216, 251, 267, 268, 274, 289, 295, 328, 359, 360, 362, 368
 богослужбени ~, 43, 84, 111, 198, 214, 216, 267, 268, 274, 289, 295, 328, 359, 360, 362, 368
креативни аспект језика, креативност језика, 335, 336
криза (литургијске, литургијског) заједнице (заједницења у богослужењу), 143, 144, 145, 148
криза учествовања у богослужењу, 144, 147, 148
критеријум преовладавајућег укуса, 87
култура говорења, 67
лаик, лаикат 7, 94, 101, 106, 111, 112, 113, 144, 145, 147
латински (богослужбени) језик, 7, 9, 23, 53, 68, 69, 71, 72, 76, 112, 136, 141, 297, 300, 318, 321, 326
латински (богослужбени) текст, 97, 99
летонски језик, 140
лингвистика, 13, 17, 18, 19, 25, 223, 305
лингвистичка компетенција, 368
лингвистичко образовање, 325
лингвистички квалитети језика, 15, 369
lingua vulgaris, 136
листић (= мини-часопис, подлистак), 309
литургија (= литургијски чин, литургијски догађај), 7, 11, 17, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 68, 69, 72, 86, 105, 112, 114, 123, 128, 153, 161, 167, 290, 291, 292, 293, 309, 310, 311, 326, 329, 333, 335
 значај ~, 50, 51, 52, 61
литургијска заједница, 37, 38, 171, 313, 368
литургијска обнова (= литургијски покрет), 7, 14, 16, 17, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 72, 86, 87, 93, 183, 264, 266, 269, 301, 327, 331, 336, 365, 369, 370
 недостаци ~ 57

литургијске формуле, 59
литургијски догађај (= литургија, литургијски чин), 7, 11, 17, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 68, 69, 72, 86, 105, 112, 114, 123, 128, 153, 161, 167, 290, 291, 292, 293, 309, 310, 311, 326, 329, 333, 335
литургијски доживљај (= доживљај литургије), 329, 333, 353
литургијски покрет (= литургијска обнова), 7, 14, 16, 17, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 72, 86, 87, 93, 183, 264, 266, 269, 301, 327, 331, 336, 365, 369, 370
литургијски чин (= литургија, литургијски догађај), 7, 11, 17, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 68, 69, 72, 86, 105, 112, 114, 123, 128, 153, 161, 167, 290, 291, 292, 293, 309, 310, 311, 326, 329, 333, 335
литургијски језик (= богослужбени језик, језик богослужења), 7, 8, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 62, 68, 69, 71, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 128, 129, 131, 132, 134, 135, 136, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 191, 192, 193, 194, 195, 198, 200, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 210, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 220, 221, 223, 226, 227, 229, 230, 232, 233, 234, 236, 238, 239, 243, 247, 248, 249, 250, 251, 252,

253, 254, 255, 256, 258, 262, 263, 264, 265, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 282, 283, 285, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 296, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 310, 311, 312, 313, 314, 316, 317, 318, 319, 320, 323, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 348, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 359, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371
литургијски плурал, 39
литургијско (не)образовање, 152
литургија, 53, 99, 145, 303
македонски језик, 180
македонски терен (богослужбеног језика), 366
малоруски језик (= украјински језик), 103, 180, 367
манастир, 10, 11, 27, 29, 56, 57, 76, 77, 81, 99, 138, 189, 251, 252, 272, 336
мањински језик, 140, 168
маргинализација црквенословенског језика, 368
матерњи језик, 85, 86, 106, 119, 140, 160, 164, 166, 168, 175, 180, 192, 213, 321
милозвучност, 49, 115, 203, 204, 215, 217, 247, 252, 256, 262, 294, 341, 343, 344, 345, 346, 369
Минеј, 43
мини-часопис (= подлистак, листић), 309
мисионарски аргументи (ставови, разлози) (= пастирско-мисионарски аргументи (ставови)), 93, 114, 171, 336, 348, 363
мистерја, 42, 115
мистика, мистички 115, 175, 291
 мистика језика, 329
мистичан, мистичност, 30, 47, 63, 115
молитва, 11, 12, 25, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 48, 49, 51, 52, 59, 62, 63, 64, 74, 75, 79, 80, 88, 89, 94, 95, 100, 109, 116, 120, 124, 125, 126,

128, 129, 131, 132, 137, 144, 145, 146, 148, 152, 155, 161, 163, 165, 179, 188, 189, 190, 192, 234, 244, 279, 291, 293, 294, 295, 297, 304, 310, 311, 313, 326, 361, 367, 368
молитвени језик (= савремени молитвени језик), 107, 127, 162, 302
молитвеник (књига), 88, 112, 126, 188
молитвеник (човек), 310
молитвено «ми», 39
молитвено правило, 125
молитвеност, 107
молитвословље, 63, 108, 241
мртв језик, 36, 68, 94, 106, 123,
музиколошки аргумент (став), 164, 165, 166
мухамеданство, 71, 78

навикнутост на језик, 15, 16, 24, 199, 202, 203, 228, 236, 261, 270, 276, 281, 286, 287, 347, 349, 350, 351, 355, 370
навикнутост на неразумљиво богослужење, 95
надсуштински језик, 302
намера комуникатора, 62
напоредна употреба језика, 15, 16, 369
народни језик (= говорни језик, језик свакоднев(н)ице, простонародни језик, разговорни језик, свакодневни језик), 7, 8, 53, 54, 56, 67, 68, 71-72, 73, 75, 88, 94, 106, 107, 109, 114, 115, 124, 126, 131, 132, 135, 136, 140, 148, 149, 156, 161, 162, 165, 166, 167, 168, 173, 174, 177, 178, 190, 297, 301, 302, 315, 326, 368
наслућивање садржаја, 291
настава, 16, 25, 28, 113, 192, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 296, 370
наука о језику, 67
научни (функционални) стил, 32
национални језик, 8, 13, 141, 180, 298, 322
неварварски језик, 157
невербални језик (= језик гестова), 34, 45, 59, 60

недостаци анкетног начина истраживања, 17, 30, 31, 194, 195
нејезички поступци, 58
немачки језик, 140
немисионарски аргументи (ставови), 171
(не)могућност (адекватног) исказивања богословских садржаја, 31, 107, 115, 148, 149, 150, 151, 198, 207, 306, 307, 308
неојелинизам, 78, 82
неологизам, 107, 108
неофит, 16, 93, 334, 348, 351, 370
неправилно разумевање, 95
неправилно читање, 99, 186, 190, 191
неразумевање (неразумљивост) богослужбеног језика (књига, текстова), неразумљив језик, 55, 62, 75, 76, 78, 80, 93, 94, 95, 96, 97, 100, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 119, 122, 123, 124, 125, 133, 137, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 156, 158, 166, 179, 191, 198, 223, 242, 245, 260, 264, 279, 291, 292, 293, 294, 295, 298, 323, 326, 329, 339, 348, 352, 353, 370
несвесно знање језика, 349
«нетеолози», 16, 195, 196, 197, 201, 212, 232, 280, 284, 285, 308, 312, 315, 324, 328, 337, 338, 340, 343, 345, 348, 350, 351, 354, 358, 361, 362, 363, 370
Никонова реформа (= реформа патријарха Никона), 77, 98, 99, 169, 171, 187
новатори, 72, 91, 145, 146, 148, 160, 172, 183, 191, 300
Нови завет (= Јеванђеље), 11, 43, 44, 59, 60, 65, 78, 79, 119, 126, 131, 132, 133, 134, 157, 159, 161, 164, 167, 172, 297, 326
новогрчки разговорни варијетет (= димотики), 78
новоисправљене богослужбене књиге, 103, 104, 170
новообредно једноверје, 188
новословенска норма, 366, 369
новословенски језик, 96, 101, 106, 109, 110, 366

новоштампане (= редиговане, исправљене) богослужбене књиге, 77, 83, 84, 98, 99, 101, 102, 103, 170
норме интеракције, 61
норме интерпретације, 61

обазривост при мењању језика богослужења, 186, 187
обновљенство («жива Црква»), в. код *јерес*
оживљавање духовног живота, 89, 92, 93, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 218, 220, 223, 225, 234, 235, 244, 245, 252, 285, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334
важност језика за ~, 143, 145, 146, 147, 148, 218, 220, 223, 225, 234, 235, 244, 245, 252, 285, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334
означено, 67
окоштао језик, 121
Октоих (= Осмогласник), 165
«омилени» богослужбени језик, 206, 214, 230, 238, 249, 253, 258, 263, 275, 283, 289, 352, 354, 355, 359
општење (= дијалог, разговор), 40, 41, 60, 63, 79, 89, 108, 110, 155, 235, 310, 353
општеруски језик (= руски језик), 11, 12, 13, 14, 22, 24, 72, 78, 83, 87, 91, 95, 96, 100, 101, 103, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 120, 122, 125, 128, 134, 137, 138, 140, 147, 149, 150, 152, 153, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 174, 175, 178, 181, 183, 185, 188, 190, 191, 192, 193, 196, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 294, 300, 301, 314, 315, 320, 324, 327, 331, 347, 349, 354, 356, 360, 366, 367
освешћујуће речи (= савршавајуће речи), 33
освештани језик, освештаност језика 156, 157, 158, 159, 160, 163, 324
Осмогласник (= Октоих), 165
основни језик богослужења, 174, 367

отпуст, 59
отуђивање (отуђење) од Цркве, 145, 293
Оченаш (= Оче наш), 88, 89, 126, 132, 157, 190
очување језика, 17, 18, 25, 26, 67, 174, 314, 346

паганизам, 144
панславизам, 83, 179
паралелни текстови (на два језика), 16, 88, 100, 113, 161, 239, 253, 268, 359, 360, 361, 362, 371
паралелно функционисање (употреба) језика, 26, 368
парохија, 22, 23, 25, 28, 144, 146, 151, 168, 187, 188, 190, 337, 348, 365, 368, 369
пасивно владање језиком, 294
паства, 14, 25, 115, 143, 144, 158, 186, 187, 337, 367, 369
пастир, 112, 134, 135, 142, 144, 152, 368
пастирско-мисионарски аргументи (ставови) (= мисионарски аргументи (ставови, разлози)), 93, 114, 171, 336, 348, 363
патријаршија, 71, 82, 98, 188
Васељенска ~, 71, 82, 98
Московска ~, 188
Пећка ~, 71
патријаршисти, 75, 80
певљив језик, певљивост језика, 15, 199, 203, 205, 247, 248, 250, 252, 276, 277, 302, 303, 341, 342, 343, 346
Педесетница (= Духови, Света Троица), 130, 134, 135, 297, 298
перспектива црквенословенског језика, 8, 246, 251, 259, 274, 346, 356, 357, 358, 359
перформативни глагол, 33, 34, 36
песмопој, 108, 109, 122, 367
песничка ритмика, 108
Петочисленици, 128
планирање језика (= језичко планирање), 13, 14, 16, 24, 25, 26, 366, 367, 369, 371

- подаци о испитаницима,
 активности у храму, 193, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 282, 296, 313, 342, 347, 349
 активно учествовање у црквеном животу, 193, 196, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 279, 312, 313, 329, 331, 332, 347, 351, 354, 355, 358
 богословско образовање, 193, 196, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 296, 303, 330, 342, 343, 360
 година рођења (= узраст), 193, 196, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 309, 337, 342, 349
 епархија, 23, 196, 211, 212, 213
 знање руског језика, 196, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 294, 331, 349, 356, 360
 пол, 193, 196, 197, 198, 199, 200, 296, 342, 359
 професија, 193, 196, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 241, 245, 296, 307, 315, 320, 324, 328, 337, 349, 353, 360
 регија, 196, 211, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 307, 312, 315, 320, 331, 337, 344, 353, 359, 360
 редовност похађања храма, 193, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 271, 296, 308, 347, 349, 360
 редовност причешћивања, 193, 196, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 313, 347, 349, 360
 степен стручне спреме, 196, 230, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 296, 312, 320, 324, 331, 353
 узраст (= година рођења), 193, 196, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 309, 337, 342, 349
- чин у Цркви, 193, 251, 252, 253, 342, 354
 читање духовне литературе, 193, 196, 234, 279, 280, 281, 282, 283, 296, 347, 349, 355, 360
 подлистак (= листић, мини часопис), 309
 поезика, 164
 поетски језик, 124
 поетичност језика, 132, 164, 165, 303
 појање, 10, 11, 24, 25, 47, 63, 127, 164, 165, 190, 191, 192, 199, 205, 248, 252, 276, 277, 292, 327, 341, 342, 343, 368
 појац, 127, 146, 165, 342
 полемика о богослужбеном језику (= расправа о богослужбеном језику), 88, 91, 92, 93, 106, 108, 110, 113, 117, 118, 119, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 136, 140, 141, 142, 145, 146, 149, 151, 154, 155, 156, 157, 159, 161, 163, 164, 166, 169, 170, 173, 176, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 190, 192, 233, 292, 323, 369
 полиглотија, 297
 политички аргумент (став), 176
 полумртав језик, 121
 полумразумевање, 291
 порекло језика, 67, 75, 137, 286
 посветовњачење, 167
 Посни триод, 103
 постепеност мењања језика, 26, 27, 103, 187, 246, 259, 300, 358, 365, 369
 потпуно разумевање, 88, 94, 116, 198, 233, 242, 290, 291, 292, 293, 296, 370
 поузданост, 22
 Православље, 7, 65, 75, 82, 115, 117, 119, 147, 150, 158, 166, 168, 169, 185, 292, 333, 348
 православна продавница, 309
 Православна црква, 8, 12, 13, 14, 15, 16, 32, 35, 36, 39, 46, 50, 55, 56, 59, 61, 69, 72, 73, 76, 78, 81, 83, 85, 91, 98, 103, 133-134, 142, 168, 170, 172, 173, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 184, 188, 197, 292, 305, 310, 314, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 327, 335, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371
 Бугарска ~, 98
 Македонска ~, 180, 335
 Румунска ~, 170
 Руска загранична ~, 180
 Руска ~ (РПЦ), 13, 14, 18, 19, 20, 65, 72, 76, 77, 83, 84, 85, 91, 92, 93, 95, 98, 99, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 117, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 161, 162, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 172, 174, 178, 179, 180, 181, 183, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 327, 337, 357, 365, 366, 367, 368
 Српска ~ (СПЦ), 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 32, 39, 59, 73, 78, 81, 82, 88, 91, 92, 93, 94, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 115, 117, 118, 123, 125, 126, 128, 129, 131, 132, 134, 136, 138, 140, 141, 147, 149, 151, 153, 154, 159, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 290, 305, 309, 314, 320, 327, 335, 337, 339, 340, 350, 357, 365, 367, 368, 369, 371
 Украјинска ~ (канонска), 181
 Украјинска ~ (неканонска), 180
 Црногорска ~ (неканонска), 180-181
 прагматичка сцена, 62
 преводни еквивалент, 99, 101, 301, 303, 305, 306
 превођење, 13, 25, 54, 58, 65, 67, 68, 73, 78, 83, 84, 88, 89, 94, 96, 100, 103, 106, 108, 109, 111, 113, 114, 122, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 146, 149, 161, 164, 167, 168, 187, 190, 198, 207, 214, 216, 239, 253, 266, 267, 268, 273, 274, 289, 290, 294, 295, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 321, 328, 330, 354, 359, 360, 361, 362, 367
 проблеми ~ богослужбених текстова, 126, 127, 128, 129, 130, 164, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 306
 дуготрајност ~, 129, 130, 299
 обимност богослужбених текстова, 129, 299
 питање оригинала, 300
 преводилац, 127, 128, 129, 130, 299, 300, 303
 сврха ~ богослужбених текстова, 297
 специфичности ~ богослужбених текстова, 297
 предање, 42, 43, 51, 57, 86, 153, 323
 предукус Царства небеског, 292
 преференција језика, 13, 14, 15, 16, 21, 24, 31, 171, 205, 217, 239, 254, 264, 271, 272, 290, 309, 343, 345, 351, 355, 356, 358, 362, 366, 369, 370
 принципи исправљања богослужбених књига, 100, 101
 природа језика, 67
 природа језичког знака, 67
 проскомидија, 46
 простонародни језик (= говорни језик, језик свакоднев(н)ице, народни језик, разговорни језик, свакодневни језик), 7, 8, 53, 54, 56, 67, 68, 71-72, 73, 75, 88, 94, 106, 107, 109, 114, 115, 124, 126, 131, 132, 135, 136, 140, 148, 149, 156, 161, 162, 165, 166, 167, 168, 173, 174, 177, 178, 190, 297, 301, 302, 315, 326, 368
 протестант, протестантизам 167, 183, 301
 противаргумент, 114, 118, 122, 123, 128, 138, 140, 141, 149, 150, 154, 162, 163, 170, 178, 181, 292, 298
 профанација, 108, 161
 профани језик, 155, 156, 159, 160, 162, 323
 псевдопобожност (= псеудоцрквеност), 119, 159, 278

псеудоцрквеност (= псевдопобожност), 119, 159, 278

равноапостолни, 65

разговор (= дијалог, општење), 40, 41, 60, 63, 79, 89, 108, 110, 155, 235, 310, 353
разговорни језик (= говорни језик, језик свакоднев(н)ице, народни језик, простонародни језик, свакодневни језик), 7, 8, 53, 54, 56, 67, 68, 71-72, 73, 75, 88, 94, 106, 107, 109, 114, 115, 124, 126, 131, 132, 135, 136, 140, 148, 149, 156, 161, 162, 165, 166, 167, 168, 173, 174, 177, 178, 190, 297, 301, 302, 315, 326, 368

разговорни стил, 87, 302

разлике у славено-руским рукописима од XI-XVI века, 97, 98

разнообразност, 98, 99

разумевање (разумљивост) (богослужбеног) језика (књига, молитава, текстова), разумљив језик, 30, 47, 48, 52, 53, 57, 62, 72, 73, 75, 76, 78, 79, 83, 85, 86, 88, 93, 94, 95, 96, 101, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 116, 118, 120, 122, 123, 125, 130, 131, 133, 134, 137, 138, 140, 141, 146, 148, 156, 159, 166, 174, 175, 186, 188, 189, 191, 192, 198, 200, 203, 208, 209, 220, 223, 224, 232, 233, 234, 235, 239, 241, 242, 243, 244, 246, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 259, 260, 261, 262, 268, 269, 270, 272, 275, 276, 278, 279, 281, 282, 287, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 299, 301, 302, 304, 305, 310, 311, 312, 313, 319, 325, 326, 327, 328, 330, 331, 332, 333, 338, 339, 340, 346, 347, 348, 349, 351, 352, 353, 355, 356, 367, 370, 371

разумевање црквенословенског језика, 120, 141, 192, 203, 239, 246, 257, 261, 262, 268, 269, 271, 275, 276, 282, 287, 290, 294, 346, 347, 348, 349, 356
раскол, 75, 76, 77, 83, 84, 99, 103, 168,

169, 170, 171, 185, 189, 299, 326, 371
Лефевров ~, 76, 326
староверски (старообреднички) ~, 77, 84, 99, 102, 170, 188, 299

расправа о богослужбеном језику (= полемика о богослужбеном језику), 88, 91, 92, 93, 106, 108, 110, 113, 117, 118, 119, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 136, 140, 141, 142, 145, 146, 149, 151, 154, 155, 156, 157, 159, 161, 163, 164, 166, 169, 170, 173, 176, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 190, 192, 233, 292, 323, 369

расцрквљење, 113

револт због језика, 76

ред речи у реченици, 304

редакција (редиговање, ревизија) богослужбених књига (= исправљање богослужбених књига), 72, 77, 83, 84, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 113, 127, 128, 129, 130, 138, 299, 300, 304, 368

редиговане (= новоштампане, исправљене) богослужбене књиге, 77, 83, 84, 98, 99, 101, 102, 103, 170

религијска заједница (= верска заједница), 162, 297, 323, 352

религиозна поезија (= богослужбена поезија, богослужбено песничтво, црквена поезија), 45, 164, 165, 173, 303

ресакрализација и ресемантизација црквенословенске лексике, 12

реформа, 8, 13, 53, 76, 77, 84, 87, 93, 98, 99, 102, 142, 169, 170, 171, 172, 173, 181, 182, 183, 187, 190, 366

реформа патријарха Никона (= Никонова реформа), 77, 98, 99, 169, 171, 187

рецептивне вештине, 233

рецептор, 62, 63

рецепција, 14, 15, 26, 120, 261, 268, 276, 291, 294, 317, 349, 366, 369

рима, 165

римокатолицизам (= Римокатоличка

црква), римокатолици 7, 8, 53, 54, 55, 65, 68, 69, 72, 76, 80, 82, 96, 98, 140, 141, 182, 300, 318, 321, 326, 333

Римокатоличка црква (= римокатолицизам), римокатолици 7, 8, 53, 54, 55, 65, 68, 69, 72, 76, 80, 82, 96, 98, 140, 141, 182, 300, 318, 321, 326, 333
римокатоличко богослужење, 8, 141
римокатоличко Словенство, 318
ритмизација, 47, 173

румунски језик, 138

русизам, 106

русификација, 130, 366

руски (књижевни, стандардни) језик (= општеруски језик), 11, 12, 13, 14, 22, 24, 72, 78, 83, 87, 91, 95, 96, 100, 101, 103, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 120, 122, 125, 128, 134, 137, 138, 140, 147, 149, 150, 152, 153, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 174, 175, 178, 181, 183, 185, 188, 190, 191, 192, 193, 196, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 294, 300, 301, 314, 315, 320, 324, 327, 331, 347, 349, 354, 356, 360, 366, 367
руски начин читања (= руско-словенско читање, руско читање), 178, 191

рускословенски језик (= руско-црквени језик, рускоцрквенословенски језик, словенски језик руске редакције)³, 13, 24, 27, 68, 73, 78, 82, 83, 87, 105, 119, 126, 176, 177, 182, 191, 317, 326

руско-словенско читање (= руски начин читања, руско читање), 178, 191

руско-црквени језик (= рускословенски језик, рускоцрквенословенски језик,

словенски језик руске редакције), 13, 24, 27, 68, 73, 78, 82, 83, 87, 105, 119, 126, 176, 177, 182, 191, 317, 326
рускоцрквенословенски језик (= руско-црквени језик, рускоцрквенословенски језик, словенски језик руске редакције), 13, 24, 27, 68, 73, 78, 82, 83, 87, 105, 119, 126, 176, 177, 182, 191, 317, 326
руско читање (= руски начин читања, руско-словенско читање), 178, 191

саборност, 39, 269, 313

сабрање, 38, 39, 50, 52

савремени језик, 7, 8, 12, 14, 15, 16, 24, 29, 56, 69, 71, 92, 96, 107, 109, 110, 114, 115, 120, 121, 122, 127, 129, 131, 133, 135, 136, 138, 139, 140, 143, 146, 148, 149, 150, 151, 154, 156, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 169, 170, 171, 174, 176, 179, 180, 181, 185, 186, 187, 189, 206, 286, 302, 305, 311, 338, 339, 353, 366, 367, 368, 369, 370, 371
савремени молитвени језик (= молитвени језик), 107, 127, 162, 302
савршавајуће речи (= оствешујуће речи), 33
садржајни и формални аспект богослужења, 117

сакрализација језика, 158, 159

сакрални језик, 7, 8, 9, 36, 131, 136, 155, 159, 365

сакрални (функционални) стил, 19, 109, 162, 366

санскрит, 150

сапојање, 58

свакодневни језик (= говорни језик, језик свакодневице, народни језик,

³ Иако је и термин *црквенословенски језик* синониман овим терминима, не придружујемо га, јер се овде углавном ради о појмовима који су употребљени у цитатима или кад је потребно прецизирати о којој редакцији старословенског језика је реч. Гледано из синхронијске перспективе, ван текстова из области научног стила за садашњи богослужбени језик СПЦ употребљава се једино појам *црквенословенски језик*, коме смо придружили термин *словенски језик*, јер се овај потоњи често користи као синоним првом. Иако је у науци оваква синонимна употреба неоправдана (утолико пре што се исти термин користи као синоним и неким другим терминима – в. нпр. *старословенски језик*), наш поступак објашњавамо честом појавом у монографији појма *словенски језик* у значењу *црквенословенски*.

простонародни језик, разговорни језик), 7, 8, 53, 54, 56, 67, 68, 71-72, 73, 75, 88, 94, 106, 107, 109, 114, 115, 124, 126, 131, 132, 135, 136, 140, 148, 149, 156, 161, 162, 165, 166, 167, 168, 173, 174, 177, 178, 190, 297, 301, 302, 315, 326, 368
свакодневница, 9, 87, 116, 124
Света Тројица (= Духови, Педесетница), 130, 134, 135, 297, 298
Свети Дух (= Дух Свети), 33, 34, 35, 36, 38, 44, 45, 48, 58, 63, 72, 74, 75, 79, 80, 127, 130, 133, 135, 137, 152, 153, 156, 293, 297, 310, 321, 322, 325, 326, 327, 333
свети језик, светост језика 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 163, 203, 205, 225, 226, 236, 237, 287, 288, 303, 320, 323, 324, 325, 370
свети преводилац, 128
свети текст, 155
Свето Писмо (= Библија), 43, 44, 45, 47, 60, 65, 78, 107, 124, 136, 137, 156, 159, 162, 167, 291, 292, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 311, 321, 322, 368
Светосавље, 169
свештени језик (текст), 156, 157, 159, 170, 324, 329
свештеник, 10, 11, 13, 23, 29, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 41, 44, 46, 48, 52, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 72, 77, 78, 80, 82, 86, 95, 96, 107, 109, 110, 116, 118, 120, 122, 126, 128, 129, 132, 133, 134, 135, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 151, 153, 157, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 171, 173, 177, 178, 179, 184, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 197, 240, 272, 300, 304, 325, 333, 335, 354, 358
свештенослужитељ, 7, 21, 28, 32, 38, 52, 94, 105, 144, 153, 195, 335
сврха поруке, 62
седамдесеторица, 130
секта, секташи, 75, 166, 167, 168, 180, 189, 208, 209, 253, 327, 338, 339, 340

сектантство (= секташтво), 166, 167, 168, 169, 339
секташтво (= сектантство), 166, 167, 168, 169, 339
семантика, 103
Символ вере, 11, 46, 77, 88, 126
синхронија, синхронијски, 8, 18, 26, 336
сиријски језик, 7, 9, 23, 353
сирохалдејски језик, 136
славеносрпски (славјаносрпски) језик, 13, 83
славословље (= доксологија), 50, 74, 137, 145
слобода избора богослужбеног језика, 27, 153, 210, 218, 227, 229, 252, 263, 334, 337, 356, 357, 368
словенизам, 175
словенска лингвистика, 366
словенска филологија, 120, 366
словенски језик руске редакције (= рускословенски језик, рускоцрквенословенски језик), 13, 24, 27, 68, 73, 78, 82, 83, 87, 105, 119, 126, 176, 177, 182, 191, 317, 326
словенски језици, 8, 9, 12, 318, 319, 366
словенско богослужење, 69, 71, 76, 78, 137
словенство, 175, 176, 177, 178, 288, 318
Службеник, 8, 32, 105, 130
смрт језика, 25, 314
снисходити, снисхођење, 124, 141
социјална психологија језика, 18, 19, 22
социolingвистика, социolingвистички 7, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 27, 31, 64, 81, 91, 365, 371
социологија језика, 18, 81
спознаја суштине верског учења, спознаја верских истина, спознаја Бога, 42, 208, 220, 223, 234, 240, 243, 252, 255, 269, 278, 281, 309, 310, 311, 312, 313
спољашња историја језика, 64
србуље, 82
средњовековна теорија језика, 67
српски језик, 8, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 39, 73, 78, 88,

89, 91, 92, 93, 94, 96, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 119, 122, 123, 125, 126, 138, 140, 141, 149, 150, 151, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 176, 178, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 192, 198, 199, 203, 204, 205, 206, 207, 212, 213, 214, 215, 216, 221, 226, 229, 230, 232, 237, 238, 239, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 258, 259, 262, 263, 266, 267, 268, 269, 271, 273, 274, 275, 277, 282, 283, 287, 288, 289, 290, 292, 294, 295, 296, 297, 298, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 314, 317, 323, 324, 326, 327, 333, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 347, 348, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 365, 366, 368, 369, 370, 371
српскословенски језик, 13, 24, 27, 66, 82, 83, 92, 119, 126, 137, 154, 157, 173, 176, 177, 182, 184, 191, 317
српско-словенско читање (= српско читање, изговор) црквенословенског језика, 83, 173, 191
српско читање (изговор) црквенословенског језика (= српско-словенско читање), 83, 173, 191
ставови према језику, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 53, 58, 68, 69, 73, 74, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 91, 92, 93, 94, 95, 102, 106, 111, 114, 117, 121, 122, 124, 125, 126, 128, 136, 139, 140, 141, 143, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 154, 156, 157, 158, 160, 163, 164, 166, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 193, 194, 195, 196, 200, 201, 202, 210, 212, 214, 221, 222, 223, 251, 252, 253, 279, 285, 290, 291, 293, 294, 297, 305, 308, 309, 311, 313, 320, 325, 328, 337, 338, 341, 343, 345, 346, 348, 358, 365, 367, 369, 370, 371

индивидуалне особине човека које утичу на ~, 22, 29
историја ~, 26, 27
креирање ~, 23
недостаји истраживања ~, 30
подела ~, 24
подела ~ према мотивацији, 23
инструментални ~, 23
интегративни ~, 23, 82, 83, 288
промена (= мењање) ~, 17, 26, 27, 28, 29, 30, 69, 83, 84, 85, 111, 195, 196, 338
приступ промени ~, 27
човеково окружење које утиче на ~, 22
функције ~, 22, 30
ставови у вези са национално-културним интересом, 172, 173, 174, 175, 176
ставови у вези са словенским интересом, 176, 177, 178, 179, 180, 181
ставови према разумевању молитава, 198, 224, 234, 242, 254, 259, 260, 279, 281, 294, 295
ставови у склопу ширих црквених и друштвених реформи 181, 182, 183
стандардни језик (= књижевни језик), 7, 8, 9, 12, 13, 14, 15, 23, 25, 26, 27, 28, 30, 37, 53, 58, 65, 68, 69, 70, 83, 88, 93, 110, 111, 112, 114, 136, 162, 163, 173, 174, 175, 185, 198, 203, 205, 212, 213, 214, 215, 221, 229, 237, 239, 246, 250, 252, 253, 262, 267, 271, 286, 290, 292, 294, 296, 298, 301, 305, 306, 307, 314, 315, 317, 319, 327, 328, 339, 340, 341, 343, 344, 348, 353, 354, 356, 358, 360, 361, 362, 365, 366, 367, 368, 369
Стари Завет, 130, 146
староверство, в. код *раскол*
старовисоконемачки језик, 9
старообрдно једноверје (= једноверје), 188
старосиријски језик, 353
старословенски језик (= словенски језик, језик Словена), 7, 23, 37, 40, 64, 65, 69, 71, 72, 75, 76, 78, 82, 85, 87, 97,

102, 103, 107, 136, 154, 172, 175, 176, 177, 178, 184, 286, 300, 318, 326
статистичка метода, 20
стваралаштво, 127, 130, 153, 162, 189, 298, 334, 335, 336
~ у богослужењу, 335
стил, 32, 68, 77, 86, 87, 96, 107, 108, 109, 110, 115, 128, 162, 163, 301, 302, 306, 366
стилистика, 18, 19, 108
стилистика (стилска)
(не)(из)диференцираност
(диференцијација) језика, 107, 108, 115, 301, 302, 306
стихира, 191, 368
страдање због језика, 72, 78
страни језик, 123, 299
стратегије, 62
сув (језик, текст, синтакса), 116
суштина језика, 67, 75, 322

тајанствени језик, тајанственост језика
49, 118, 131
тајанствен, тајанственост, 39, 45, 62, 114, 116, 117, 118, 122, 131, 144, 162, 198, 291
тајна, тајност, 33, 35, 44, 45, 47, 49, 52, 56, 64, 83, 86, 87, 88, 114, 115, 132, 336
татарски језик, 138, 140
тачност исказивања богословских
садржаја (= адекватност исказивања богословских садржаја), 115, 149, 150, 198, 199, 207, 214, 215, 216, 229, 230, 262, 263, 277, 278, 303, 305, 306, 307, 308, 309
тварни језик, 326
творбени потенцијал
црквенословенског језика, 149
текстологија, 103
телесни покрети на богослужењу, 62
теолог (= богослов), 7, 11, 34, 56, 67, 68, 74, 111, 113, 186, 194, 197, 221, 310, 311, 325, 327

теологија, 18, 19, 32, 35, 45, 67, 74, 92, 193, 194, 221, 222, 223, 232, 234, 291, 292, 293, 296, 324, 336, 353
«теолози», 16, 195, 196, 197, 201, 212, 232, 280, 284, 285, 290, 296, 308, 312, 315, 324, 328, 337, 338, 340, 343, 345, 348, 350, 351, 353, 354, 356, 358, 361, 362, 363, 370
теолошка терминологија (= богословска терминологија), 35, 64, 70
теолошки језик (= богословски језик), 32, 34, 35, 42, 43, 65, 79, 86, 292, 322, 336
теолошко образовање (= богословско образовање), 93, 96, 111, 112, 193, 196, 197, 201, 212, 232, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 280, 285, 296, 303, 308, 312, 324, 328, 330, 337, 338, 340, 342, 343, 345, 348, 351, 354, 360
теорија језика, 67, 74
теорија лингвистике, 18, 19
теорија ставова, 21, 22
~ према језику, 27
теоријске методе, 20
терминолошки потенцијал, 65, 149, 150
типолошка блискост језика, 15, 122, 370
традиција, 15, 61, 63, 66, 67, 97, 98, 118, 119, 136, 168, 185, 205, 226, 236, 302, 313, 314, 315, 316, 327, 367
Требник, 13, 105, 112
тривијалан језик, тривијалност језика, 129, 161, 162
тропар, 11, 89, 191, 304, 368

украјински језик (= малоруски језик), 103, 180, 367
украјински терен (богослужбеног језика), 8, 366
унијати, в. код *јерес*
уцрковљење, 65, 111, 113, 114, 186, 297
~ језика, 65, 113, 114
учење језика, 16, 22, 23, 24, 28, 29, 65, 110, 113, 215, 217, 229, 230, 231, 239, 250, 253, 258, 264, 267, 276, 282, 283,

288, 344, 345, 349, 350, 359, 360, 361, 363, 370
учење црквенословенског језика, 16, 28, 113, 215, 217, 231, 239, 250, 253, 258, 264, 267, 282, 283, 344, 350, 359, 360, 361, 362, 363, 370

фанариоти, 71, 73, 76, 81, 82, 85
философија језика, 18, 19, 67
философски језик, 124
формула, 33, 37, 59, 60, 70, 73, 74, 75, 144, 323, 326
догматска ~, 70, 73
литургијска ~, 59
фразеологизам, 150
француски језик, 87, 315
функције језика (Цркве), 13, 15, 17, 19, 20, 26, 27, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 54, 60, 66, 70, 71, 79, 107, 109, 110, 114, 115, 122, 148, 163, 171, 172, 176, 179, 204, 207, 212, 213, 218, 219, 227, 229, 232, 236, 244, 251, 263, 278, 292, 296, 302, 305, 308, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 320, 335, 353, 356, 369, 370
директивна = усмеривачка ~, 32, 34
естетска ~, 66
културна ~, 36, 37, 66
комуникативна = комуникацијска функција, функција општења, 40, 60, 79, 317
координативна = усмеривачка ~, 32, перформативна = извођачка ~, 33, 34, 35
симболичка ~ = функција идентификације, изражавања идентитета, 15, 26, 39, 204, 218, 219, 227, 232, 236, 314, 315, 316, 317, 318, 370
функција актуализовања, 44, 45
функција актуализовања будућности (= функција оприсутњења есхатона), 47, 114, 115, 122, 292, 353

функција бележења чињеница, 43
функција верског просвећивања, 312
функција изражавања вере = функција тела поруке Цркве, 45, 46
функција индикацијског означавања истине, 42, 46
функција мољења, 32, 34
функција објашњавања смисла свештенорадње, 46
функција оприсутњења есхатона (= функција актуализовања будућности), 47, 114, 115, 122, 292, 353
функција подсећања, 43, 44, 46
функција призивања, 34, 35
функција приношења, 35, 36
функција самоспознаје или самореализације, 47, 48
функција у стварању осећаја јединства, социјализације у литургијској заједници, 37, 171
функције везане за богоопштење, човекоопштење и деловање унутар тела Цркве, 42
функције везане за интелектуално-спознајну активност, 42
функционална поливалентност, 336
функционална раслојеност језика, 162
функционална стилистика, 18, 19
функционални стил, 32, 306

хебрејски језик, 321
хеленизам (= грцизам), 101, 106, 136
хеленски језик (= грчки језик, јелински језик), 9, 23, 37, 71, 72, 73, 82, 99, 100, 102, 104, 106, 130, 136, 137, 140, 150, 153, 165, 170, 184, 298, 321
херменеутичка метода, 20
химна, 25, 43, 45, 63
химнографија, 84, 89, 303
хладноћа срца (= верско-црквена индиферентност), 143, 145, 146, 148, 293
храм (= богомоља, црква), 10, 12, 13,

22, 27, 32, 50, 51, 57, 58, 59, 61, 63, 85, 87, 88, 94, 95, 102, 112, 115, 119, 120, 123, 125, 144, 145, 147, 156, 157, 161, 162, 163, 170, 179, 181, 183, 187, 188, 189, 190, 193, 196, 213, 215, 229, 239, 240, 242, 243, 250, 251, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 282, 296, 309, 313, 340, 342, 346, 347, 348, 349, 354, 356, 358, 360, 363, 368

хрватско-глагољски варијетет, 8

Црква⁴, 7, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 25, 28, 29, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 93, 94, 95, 98, 102, 103, 104, 105, 106, 111, 117, 118, 120, 122, 124, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 140, 142, 144, 145, 146, 147, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 193, 194, 197, 207, 217, 226, 231, 232, 237, 243, 251, 252, 253, 254, 255, 264, 288, 292, 293, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 305, 310, 311, 314, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 325, 326, 327, 328, 333, 334, 335, 336, 337, 342, 348, 351, 353, 354, 362, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371
црква (= богомоља, храм), 10, 12, 13, 22, 27, 32, 50, 51, 57, 58, 59, 61, 63, 78, 85, 87, 88, 94, 95, 102, 112, 115, 119, 120, 123, 125, 144, 145, 147, 156, 157, 161, 162, 163, 170, 179, 181, 183, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 196, 213, 215, 229, 239, 240, 242, 243, 250, 251, 259,

260, 261, 262, 263, 264, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 282, 296, 309, 313, 340, 342, 346, 347, 348, 349, 354, 356, 358, 360, 363, 368
црквена јерархија, 13, 16, 100, 101, 367, 371
црквена књижевност, 301, 319
црквена литература (= духовна литература), 66, 108, 124, 193, 196, 197, 234, 240, 279, 280, 281, 282, 283, 296, 303, 309, 317, 347, 349, 355, 360
црквена мелодика, 188
црквена песма (= богослужбена песма), 25, 44, 100, 143, 165
црквена поезија (= богослужбена поезија, богослужбено песништво, религиозна поезија), 45, 164, 165, 173, 303
црквене књиге, 36, 107, 114, 177, 184, 191
црквени језик, 65, 114, 124, 156, 177, 186, 329
црквено-богослужбени стил, 107, 108, 110
црквено појање, 164, 192, 327, 343
црквенословенизам, 12, 13, 286, 301
црквенословенски језик, словенски језик, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 36, 37, 39, 49, 59, 62, 67, 69, 70, 72, 75, 76, 78, 82, 83, 86, 88, 89, 91, 92, 94, 95, 96, 100, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 185, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 198, 199, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 221, 222, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231,

232, 236, 237, 238, 239, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 258, 259, 261, 262, 263, 264, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 281, 282, 283, 286, 287, 288, 290, 292, 294, 299, 300, 301, 302, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 323, 324, 326, 328, 329, 331, 333, 338, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 365, 366, 367, 368, 369, 370
црквенословенско појање, 368
црквенословенско понашање, 175
црквенословенско читање, 191
црногорски језик, 181

часопис, 32, 88, 92, 95, 147, 177, 183, 184, 300, 309
читање, 11, 15, 43, 47, 59, 60, 97, 99, 103, 147, 173, 178, 186, 188, 190, 191, 193, 196, 233, 234, 272, 279, 280, 281, 282, 283, 292, 296, 304, 311, 326, 327, 335, 347, 349, 355, 360, 367
 посебна врста ~ библијских
 текстова, 292
чтец, 146, 166, 251, 253

шестопсалмије, 152
шум, 62

⁴ Када се мисли на Цркву као заједницу, онда је боље писати ову реч великим почетним словом. Овде на тај начин пишемо ову одредницу и да бисмо је разграничили од следеће, која има значење храма, богомоље и пише се увек малим почетним словом. Будући да се, због правописних правила као и уопште присуства неједначности по питању писања великог и малог почетног слова када је у питању ова лексема – она пише и малим словом, ми смо обе графици (за исто значење) овде узели у обзир.

АУТОРСКИ РЕГИСТАР

- Абашидзе Л. 12
Аверинцев С. С. 49, 70
Агатангел митрополит 170
Адам Старозаветни 11, 23
Адријан II, папа 69
Аеције 74
Акуњин Б. 13
Алевизопулос А. 45
Александар II, папа 76
Алексеј II, патријарх 117, 181
Ангеларије 72, 128
Андроник епископ 109, 115, 138, 301
Андреј Првозвани 12
Андрић И. 162
Андровић М. 113, 115, 145, 164, 178, 179, 190, 192
Андроник еп. 109, 115, 138, 301
Анђелковић М. 94, 126, 129, 142, 148, 160, 182, 184, 187
Асмус В. 136, 161, 179
Афанасјев И. 149
Ахматов Д. 107, 108
- Бајић Р. 13, 14, 15, 16
Baker С. 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 345
Балашов Н. 55, 58, 78, 85, 86, 91, 95, 96, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 119, 120, 122, 123, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 158, 159, 160, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 179, 180, 181, 183, 185, 188, 189, 190, 191, 192, 291, 293, 301, 323, 346, 348, 354,
Блум А. 12
Богдановић Д. 107, 118, 119, 127, 144, 146, 150, 159, 162, 185, 188
Богојављенски М. 128
Бодуен де Куртене Ј. 26, 321
Брјанчанинов И. 138
- Брусин О. 127
Бугарски Р. 21, 22, 24, 25, 30, 32, 36, 39, 81, 299, 305, 306, 317, 318
- Варнава Апостол 321, 322
Варсава 322, в. *Јуда*
Варсонуфије св. 168
Варсонуфије Оптински 197
Василије Велики 73, 74
Василије Острошки 110
Велимировић Н. 13, 89, 138, 310
Венјаминов И. 101
Вер К. 42
Веселиновић Р. 71, 82, 83
Виноградов Н. 123, 128, 169
Владимиров А. 12
Влачић Јб. 73, 96, 131, 133, 142, 144, 147, 157
Војт С. Д. 104
Вујић М. 166, 184
Вукадиновић Ј. 92, 140, 149, 154, 177
Вукашиновић В. 45, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 72, 76, 87, 93, 98, 147, 183, 278, 291, 302, 303, 327, 329, 330
- Габоров С. 94, 110, 117, 134, 149, 166, 167, 170, 174, 179
Гавриловић Ј. 188
Газданов Г. 10
Гамперц Ц. 323
Геранже П. 54
Гете 162
Giles Н. 21, 22, 23, 24, 26, 27, 30, 380
Глухарев М. 300
Горазд 72, 128
Горазд Чешки 76
Горки М. 11
Горшков А. И. 76
Горшкова К. В. 374
Грданички Д. 133, 138, 140, 142, 156, 166, 187, 368
Григорije Богослов 34

- Григорије Ниски 132
Григорије Светогорац 44
Гуљанички А. 100, 101
Гумиљевски И. 145
Гурије, епископ 144
Гурије св. 168
- Даль В. И. 163
Дакић В. 68, 69, 71, 72, 78, 89, 127, 131, 134, 135, 136, 138, 182, 192
Даничић Ђ. 137
Димитријевић С. М. 113, 114, 178
Дмитревски Ј. 34
Добронравов М. В. 106
Дроздов Н. 165
Дучић Ј. 162
- Ђорђевић Д. 197
Ђорђић П. 111, 112, 115, 149, 178, 192
Ђурђевић Р. 126, 129, 144, 187
- Евномије 74, 75
Едельштајн Ју. М. 40, 67, 74, 132, 299, 321, 322
Ефимија, мученица 74
- Живановић Ж. 184
Живковић Г. 375
- Зајончковски Н. Ч. 103
Здравомислов К. Ј. 102
Зизиулас Ј. 47, 50, 51, 292
- Ивић П. 36, 83, 87
Игњачевић А. 195
Иларион митрополит 9
Илић В. 162
Иљински П. 129
Иљмински Н. И. 101, 102, 157, 167, 168
Иринеј, епископ 165
- Јаков Апостол 321
Јанарас Х. 44
- Јероним Стридонски 299
Јефтимије, бугарски патријарх 105
Јефтић А. 35, 36, 44, 45, 46, 49, 50, 51, 75, 291, 292
Јован Богослов 134
Јован Златоусти 32, 46, 47, 112, 123, 321, 326
Јован VIII, папа 69
Јовановић В. 82
Јовановић Г. 14
Јовановић П. 172
Јуда 322
- Каверин Н. 106, 137, 155, 174
Казел, дон О. 54
Камчатнов А. 110, 113, 125, 155, 156, 175, 180
Капанис Г. 50
Каралић П. 94
Караџић В. 10, 12, 13, 87, 137, 142, 157, 162, 172, 173, 298
Карелин Р. 12, 117, 310, 329
Карпов И. С. 10, 11
Касаткин Н. 65, 137, 301
Катић Д. 94, 152, 182, 376
Керн К. 304
Кирил Равноапостолни 24, 65, 69, 72, 87, 88, 102, 128, 131, 136, 137, 156, 175, 176, 178, 179, 184, 298, 301, 302, 321, 378
Кирил Туровски 9, 37
Клеман О. 35, 45
Климент Александријски 157
Климент Охридски 72, 128
Ковачевић В. 164
Козаржевски А. 124
Козачински Е. 82
Кондратов А. П. 77
Кондрашов Н. А. 376
Константин, епископ 95
Константин, св. цар 335
Константин Философ 105, 182
Конт Ф. 66, 293, 298
Кончаревић К. 14, 16, 26, 67, 88, 89,
- 91, 93, 123, 174, 291
Коробњин Г. 101
Кочетков Г. 161
Костић Д. 114, 156, 183
Кравецки А. Г. 10, 55, 103, 104, 152, 301
Кристал Д. 30, 43, 69, 314
Крстић Д. 96, 113, 128, 136, 175, 176, 189, 190, 191, 291, 297, 298, 299, 302
Кронштатски Ј. 13, 55, 117, 138
Кузмановић Б. 92, 138, 141, 173, 177, 187, 190
Кудрјавцев 86, 109, 128
Кујунџић М. 83, 92, 126, 129, 173, 182
Курајев А. 51
- Лаврентије 72
Лазаревић С., деспот, 105
Лебедев 122
Леонович, М. М. 146
Лефевр, кардинал 76, 326
Lightbown Р. 349
Лихачев Д. С. 87, 123, 125, 150, 161, 175, 180, 319
Лиховицки А. 134, 135, 140, 190
Ловјагин Ј. И. 100
Логачев К. И. 66, 98
Ломоносов М. В. 175
Лубардић Б. 42, 43, 325, 326
Луковић З. Д. 339
- Љесков 13
Љубојевић М. 115
- Максим Грк 72, 98, 102
Максимов С. В. 13
Малеин И. М. 10
Мамонов Д. 123, 134, 137, 138, 169, 180, 183, 186
Мансветов И. Д. 99
Маргетић С. 72, 73, 157
Мареш В. 9
Марјановић Ч. 71, 75, 78, 82, 378
Матеј Апостол 43, 79, 133
- Матковић Б. 94, 95, 131, 134, 135, 136, 137, 162, 166, 179, 378
Мегорски Д. Т. 102, 103
Медаковић М. 73, 126, 129, 151, 184, 187, 378
Мелетије Сириг 99
Мерешковски 12
Методије Равноапостолни 24, 65, 69, 71, 72, 85, 87, 88, 128, 131, 136, 137, 156, 175, 176, 178, 179, 184, 301, 302, 321
Мефодий 150, 157, 161
Мијач Б. 49, 95, 119, 131, 155, 158, 159, 165, 168, 189, 299
Милаш Н. 69, 71, 72, 321
Милидраговић М. 66, 87, 98, 105
Миљуков П. Н. 10
Мирковић Ј. 49
Михаиловић Б. 94, 127, 165
Михаиловић Ж. 119, 158
Михайлова Н. 101
Мјасњиков З. 168
Мојсије пророк 11, 132
Мокрањач С. 199
Мравић Т. 92
Мрђа Н. 189
Мурављев А. 157, 353
- Названов Д. 113, 125, 157, 183
Настасијевић М. 162
Наум Охридски 72, 128
Нахимов Н. 103 (в. *Зајончковски*)
Невоструев А. И. 100, 101
Недељски С. 128
Ненадић 13
Нечајев В. П. 100
Никитовић Д. 142
Николај Макариополски, 45
Николов К. 127, 187
Никон, патријарх 8, 77, 83, 98, 99, 102, 103, 169, 171, 187
Новаковић С. 173, 177, 191
- Његош 13, 162

- Обрадовић Д. 10, 12
 Ожегов 12
 Олбина Ј. 110, 113, 115, 123, 155, 167, 174, 178, 179
 Орфелин З. 11
 Остроумов С. 160
- Павле Апостол 63, 133, 134, 166, 321, 322
 Палис А. 78
 Пападопулос С. 35, 57, 66, 74, 86, 293, 297, 305, 310, 311, 322, 336
 Папатанасију А. 35, 45, 56, 65, 73, 74, 85, 186, 321, 322
 Певницкиј Ф. В. 116, 153, 155, 163, 167, 169, 179
 Пеичић К. 92, 94, 126
 Петар Апостол 36, 79, 80, 321
 Петар Дабробосански 194
 Петровић Д. 113
 Петровић М. 82
 Пикјо Р. 318
 Пипер П. 14
 Платон 321
 Платон, митрополит 188
 Плетнева А. А. 10, 55, 103, 104, 111, 152, 157, 170, 175, 300, 301, 302, 303, 322, 323, 324
 Победоносцев К. П. 122, 164, 165, 175, 187, 300
 Покровский Н. В. 111, 130, 137, 161
 Поповић В. 70, 74
 Поповић Д. 107, 108, 127, 142, 161, 162, 188
 Поповић Ј. 13, 64, 69, 71, 72, 112, 138,
 Поповић Р. 65
 Прокопије, митрополит атински 78
 Прокопович Т. 11
 Протић Д. 14
 Пушкин А. 109, 113, 175
- Радовановић М. 62, 64, 79, 80, 335, 336
 Ракић М. 162
- Расказовски С. П. 33, 38, 39, 52
 Рагислав кнез 301
 Romaine S. 18, 26
 Романов П. 13
 Руварац Д. 82
 Руан Е. В. 21, 22, 23, 24, 26, 27, 30
- Сава Петочисленик 128
 Сава Српски 65, 112, 119, 126, 137, 184, 194
 Савић С. 60
 Сахаров С. 63, 124
 Сергије, патријарх 84
 Сила Апостол 322
 Силвестар владика 135, 140, 161, 179
 Силин Д. 58, 120, 130, 159, 163, 171, 188
 Силуан Атонски 63
 Симеон Метафраст 48
 Смољатич К. 37
 Сове Б. И. 55, 84, 99, 100, 101, 102, 104, 152, 157, 298, 300
 Соколов Г. А. 123
 Сосунцов Е. 95
 Spada N. 349
 Сремац С. 10, 12, 13
 Стаменковић М. 107, 109, 115, 117, 123, 127, 147, 148, 149, 150, 155, 156, 169, 170, 178, 179
 Станилоје Д. 38, 40, 41, 74, 79
 Статиров В. 163
 Степанов С. 381
 Стефан Пермски 138
 Стефан VI, папа 71
 Стефановић Б. 127, 164, 184, 187
 Стефанович К. 147, 190
 Суворов М. 82
- Тандарић И. Л. 8
 Тагаловић Д. 65, 301
 Теофан Затворник 100, 101, 138, 298, 336
 Терзић Б. 117
 Тергулијан 322
- Тимофејев Ј. 192
 Тимофејевич Г. 11
 Тихомиров К. 108
 Тихон, патријарх 84, 106, 117, 142, 152, 153, 185
 Ткадличек В. 9
 Толстој Н. И. 10, 11, 117
 Трбојевић Н. М. 182,
 Трбојевић П. 138, 173, 321
 Трифуновић Ђ. 23, 40, 66, 71, 73, 299, 318,
 Троицкиј Н. И. 158
 Турајев Б. А. 129
- Унбегаун Б. О. 12, 286
 Успенскиј Б. А. 36, 37, 66, 70, 83, 87, 294, 315
- Fasold R. 381
 Филарет Московски 100, 101, 137
 Филин Ф. П. 286
 Филипп Апостол 80
- Фишман Ц. 81, 306
 Флоровски Г. 11, 38, 39, 43, 44, 55, 66, 70, 77, 78, 98, 99, 293, 298, 299, 300
 Фундулис Ј. 57, 86
- Хабургаев Г. А. 374
 Хам Ј. 71, 75, 76
 Харакас С. 50, 51, 52, 58, 335
 Хотовицки А. 109, 143, 158
 Храповицки А. 84
- Црњански М. 13
 Чонић Д. 10, 112, 138, 151
- Шантић А. 162
 Шахматов А. А. 12, 286
 Шведова 12
 Шишипторов П. 112
 Шмељов И. 10, 13
 Шмеман А. 34, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 57, 58, 59, 60, 85, 87
 Шчерба Л. В. 12, 286

АНКЕТА

о ставовима према богослужбеном језику Српске Православне Цркве

Циљ ове анкете је да покаже какав је став чланова Српске Православне Цркве према језику који се користи у богослужењу. На питања се одговара принципом заокруживања, а у првом делу анкете потребно је дати неколико података о себи, који ће бити потребни при анализи резултата. Молимо вас да пажљиво одговорите. Унапред хвала.

- ПОЛ (заокружити): М Ж
- ГОДИНА РОЂЕЊА: _____
- ЕПАРХИЈА КОЈОЈ ПРИПАДАТЕ И МЕСТО У КОМЕ ЖИВИТЕ:

- ВАША ПРОФЕСИЈА: _____
- СТЕПЕН СТРУЧНЕ СПРЕМЕ: а. основна школа
 б. средња школа
 г. завршен факултет
 в. виша школа
 д. постдипломске студије/докторат
- Да ли имате неко БОГОСЛОВСКО ОБРАЗОВАЊЕ:
 - а. ученик Богословије д. постдипл. студије на Богословском факултету
 - б. завршена Богословија ђ. курс веронауке при храму
 - в. студент Богосл. Факултета/Института е. завршен Богосл. Факултет/Институт
 - г. школска настава веронауке ж. без институционалног верског образовања
- Ако имате неки ЧИН У ЦРКВИ, напишите који и колико већ година га имате: _____
- Колико година АКТИВНО УЧЕСТВУЈЕТЕ У ЦРКВеном ЖИВОТУ: _____
- РЕДОВНОСТ ПОХАЂАЊА ХРАМА:
 - а. сваке недеље и празника
 - б. повремено, али ипак доста често
 - в. ређе

• РЕДОВНОСТ ПРИЧЕШЋИВАЊА:

- а. сваке недеље и празника
- б. отприлике сваких 30-40 дана
- в. за време четири поста, једном или два пута
- г. једном годишње
- д. _____ (уписати неки други одговор, ако нисте ни за један од наведених)

• АКТИВНОСТИ У ХРАМУ (написати да ли певате у црквеном хору, певате или читате за певницом, читате Апостол, помажете свештенику при богослужењу и слично; шта од тога радите /или сте некад радили/ и колико често):

- ЧИТАЊЕ ДУХОВНЕ ЛИТЕРАТУРЕ (Св. Писма, часописа, светоотачке литературе и сл.):
 - а. редовно
 - б. повремено
 - в. врло ретко, са тешкоћама
- ЗНАЊЕ РУСКОГ ЈЕЗИКА:
 - а. разумем и говорим
 - б. разумем, али не говорим
 - в. не владам руским језиком

ПИТАЊА

1. Ваш став према разумевању молитава:

- а. сматрам да је веома важно да се све разуме
- б. мислим да је могуће искрено се молити и ако се не разуме све

2. Шта мислите, да ли језик богослужења може да утиче на оживљавање духовног живота (да се активније и редовније долази на богослужења, да се више заинтересује за веру и сл.):

- а. језик није битан фактор
- б. донекле је битан за оне који тек улазе у веру, док за остале није битан
- в. битан је фактор, јер неразумљивост богослужења може да отклони интересовање за веру

3. Да ли у чувању црквенословенског језика видите и чување традиције, националног и верског идентитета?

- а. да б. не в. делимично

4. Кад је у питању навикнутост на црквенословенски језик:

- а. навикао/ла сам се на њега б. средње сам навикао/ла
в. уопште нисам ни навикао/ла

5. Каква је, по вашем мишљењу, веза између језика и верског просвећивања?

а. разумевање јез. богослужења је врло битно за спознају суштине верског учења

б. разумевање јез. богослужења има извесног удела у спознавању суштине верског учења

в. разумевање јез. богослужења није од битног значаја за спознавање суштине верског учења

6. Који је језик за вас милозвучнији?

- а. српски б. црквенословенски

7. Када је у питању тачност исказивања богословских садржаја:

а. црквеносл. јез. боље исказује богословске садржаје, јер српски јез. нема у потпуности изграђену терминологију

б. оба језика имају подједнаке могућности исказивања богословских садржаја

в. српски јез. је бољи за исказивање богословских садржаја

8. Да ли, по вашем мишљењу, за неки језик можемо везати атрибут светости?

а. ДА, за црквенословенски б. ДА, за српски в. НЕ (ниједан јез. није сам по себи свет)

9. Да ли сматрате да је задржавање црквенословенског језика у богослужењу битно ради задржавања јединства са другим словенским православним народима и њиховим Црквама?

- а. ДА б. НЕ

10. Како гледате на певљивост ова два језика?

а. црквенословенски јез. је погоднији за појање црквених песама

б. српски јез. је погоднији за појање црквених песама

в. и један и други језик су певљиви подједнако

11. Колико разумете црквенословенски језик?

а. разумем га у сасвим довољној мери

б. разумем га у мањој мери него српски језик

в. имам врло велике тешкоће у разумевању црквенословенског језика

12. Шта мислите да ли су секташи у предности у односу на Православну Цркву због служења на народном језику?

а. у предности су, јер њихови верници боље разумеју суштину њиховог учења

б. нису ни у каквој предности

в. мислим да је њихова пракса небитна

13. Како оцењујете постојеће стање слободе избора (свештеници се слободно опредељују на ком ће од ова два језика служити)?

а. мислим да је слобода избора допуштена

б. пракса би требало да буде свуда једнообразна

14. Каквим бисте богослужењима најрадије присуствовали?

а. на српском језику

б. на црквенословенском језику

в. комбиновано

15. Коју бисте од следећих ствари најрадије препоручили, ради побољшања разумевања богослужења?

а. издавање богослужбених књига са паралелним текстовима на црквенословенском и српском језику, што би помогло разумевању богослужења на црквенословенском језику

б. постепено превођење свих богослужбених текстова на српски језик

в. учење црквенословенског језика на часовима веронауке при храмовима или на неким другим одговарајућим местима

(овде је могуће заокружити и два одговора)

16. Каква је, по вашем мишљењу, перспектива црквенословенског језика?

а. постепено ће бити замењен српским језиком и изаћи из богослужбене употребе

б. одржаће се у богослужбеној употреби

17. Питање богослужбеног језика је за живот Цркве:

а. битно

б. споредно

в. једно од кључних

Издавач:
Манастир Бањска
Институт за српски језик САНУ

Аутор:
Ружица Бајић

Одговорни уредник:
Протосинђел Симеон

Технички уредник:
Владимир Виловски

Припрема и штампа:
www.colorgrafx.co.yu

Тираж:
500 комада.

Београд 2007.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41'276:27-1
271.227(497.11)-528:001.4
316.74:271.2

БАЈИЋ, Ружица С.

Богослужбени језик у Српској православној
цркви : (прошлост, савремено стање,
перспективе) / Ружица С. Бајић. - Београд :
[Бањска] : Манастир Бањска ; Београд :
Институт за српски језик САНУ, 2007
(Београд : Colorgraf). - 413 стр. :
граф. прикази, табеле ; 24 cm

Тираж 500. - Стр. 7-16: Предговор / Ксенија
Кончаревић. - Библиографија: стр. 373-382.
- Регистри.

ISBN 978-86-86835-00-0

а) Српски језик - Теолошка терминологија
б) Богослужење - Језик - Српска православна
црква ц) Богослужење - Језик - Социолошка
истраживања
COBISS.SR-ID 138508556